

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI**

FALSAFA

Ma'ruzalar matni

*O'quv dasturlari, darsliklar va o'quv qo'llanmalarini qayta ko'rib chiqish va yangilarini yaratish bo'yicha
Respublika
muvofiqlashtirish komissiyasi tavsiya etgan*

Toshkent – 2000

Mas'ul muharrir: f.f.d. Q. Nazarov

Taqrizchilar: f.f.d., prof. B. To'ychiev,
f.f.d., prof. B. Karimov, f.f.d. A. Mo'minov.

Mazkur kitobdan falsafa kursi bo'yicha yangi dastur asosida yozilgan ma'ruzalarning qisqa matnlari o'rin olgan. Ushbu to'plamda falsafaning asosiy masalalari, baxs mavzulari, falsafiy maktablar, atoqli faylasuflarning ta'limotlari, hozirgi zamon falsafasining o'qimlari to'g'risidagi ma'lumotlar milliy g'oya va istiqloq mafkurasi talablari asosida bayon qilingan.

Ma'ruza matnlari O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyatining quyidagi a'zolari tomonidan tayyorlangan: Q. Nazarov (Kirish, I bo'lim 1,4; V bo'lim 5,8-mavzular), S. Mamashokirov (I bo'lim 2,3; III bo'lim 5-mavzu), Yo. Toirov (V bo'lim 1,2-mavzu), S. Yo'ldoshev (II bo'lim 1,2-mavzu), H. Aliqulov (II bo'lim 4,6-mavzu), R. Nosirov (II bo'lim 3-mavzu), M. Usmonov (II bo'lim 5-mavzu), A. O'tamurodov va D. Po'latova (II bo'lim 7-mavzu), B. To'raev (III bo'lim 1,2,3-mavzu), J. Ramatov (III bo'lim 4-mavzu), A. Ochildiev (IV bo'lim 1,2,3-mavzu), Q. Ro'zmatzoda (IV bo'lim 4; V bo'lim 6-mavzu), A. Begmatov (V bo'lim 3-mavzu), A. Ortiqov va S. Choriev (V bo'lim 4-mavzu), I. Soifnazarov va T. Karimov (V bo'lim 7-mavzu). Kursiv bilan berilgan joylar mas'ul muharrir tomonidan yozilgan.

Ma'ruza matnlari falsafani o'rganishga kirishayotgan talabalar uchun mo'ljallangan.

Bosishga ruxsat etildi _____ Bichimi 60X84^{1/16}. «TimesUZ» harfida
terilib, ofset usulida bosildi. Bosma tabog'i 19,5. Nashr hisob tabog'i 18,5. Adadi 5000. Buyurtma № ____ Bahosi shartnoma asosida.

Qo'lyozma maket oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
qoshidagi O'AJBNT markazida tayyorlandi

«DITAF» bosmaxonasida chop etildi. Toshkent, Olmazor ko'chasi, 171 uy.

KIRISH

Hurmatli talabalar!

Mana, siz falsafa fanini o'rganishga kirishdingiz. «Bu qanday fan?», «Uni nima uchun o'rganish lozim?» degan savollar bilan kitobni ochdingiz. Haqiqatan ham, falsafa qanday fan? Keling, birgalikda bu savolga javob topishga harakat qilaylik.

Inson bor ekan, olam va odam nima, ular qanday paydo bo'lgan, voqelik qanday qonuniyatlar asosida yashaydi, o'zgaradi va taraqqiy etadi, umrning mazmuni nimadan iborat, avlodlar ortidan avlodlar kelib-ketaverishida qanday ma'no bor kabi masalalar barchani o'ylantiradi. Ehtimol, o'zingiz ham shu singari bir-biridan murakkab savollarga javob topa olmay qiynalgandirsiz?

Bu masalalar haqida kim bilandir fikr almashib, bahslashgiz ham kelar? Falsafa ana shunday masalalar bilan shug'ullanadi. U nihoyatda qadimiy fan. Olam va odamlar o'rtasidagi munosabatlar, inson qadri va umrning mazmuni, dunyodagi o'zgarishlar, o'zaro aloqadorlik va bog'liqlik hamda taraqqiyotning umumiy qonuniyatlari falsafaning asosiy mavzulari hisoblanadi.

Biz yashayotgan dunyo so'nggi yillarda nihoyatda o'zgarib ketdi. Xususan, Vatanimiz tarixida XX asrning 90-yillarida olamshumul voqealar yuz berdi: mamlakatimiz mustaqillikka erishib, o'ziga xos taraqqiyot yo'lini tanladi, rivojlanishning o'zbek modelini amalga oshirishga kirishdi. Xalqimizning huquqiy demokratik jamiyat barpo etish zarurati dunyoqarashi tubdan o'zgartirish, eski aqidalardan tamoman voz kechish, istiqloq mafkurasini shakllantirish, xalq ma'naviyatini yuksaltirishni taqozo etmoqda. Bunda ijtimoiy fanlar rivoji ulkan ahamiyat kasb etadi. Prezidentimiz Islom Karimov to'g'ri ta'kidlaganlari kabi: «Ko'p asrlik tariximiz shuni ko'rsatadiki, inson dunyoqarashi shakllanishida **ma'rifat**ning, xususan, ijtimoiy fanlarning o'rni beqiyos. Bu jamiyatshunoslik bo'ladimi, tarix, falsafa, siyosatshunoslik bo'ladimi, psixologiya yoki iqtisod bo'ladimi — ularning barchasi odamning intellektual kamolotga erishuvida katta ta'sir kuchiga ega»¹.

Falsafa esa — barcha fanlar rivojlanishiga asos bo'ladigan va ulardan oziqlanadigan, ayni paytda ularning rivojlanish yo'llarini belgilab beradigan umuminsoniy va universal fan. U qadim zamonlardayoq «barcha ilmlarning otasi» deb ta'riflangan. Uning hayotiyliigi xalq tabiatiga, turmush va tafakkur tarziga nechog'liq mos ekani, jamiyat manfaatlari va ezgu intilishlarini qay darajada aks ettira olishiga bog'liq.

Dunyoda o'z milliy falsafa maktabini yaratgan xalqlar bor. Chunonchi, hind va xitoy falsafasi, nemis falsafasi, ingliz falsafasi kabilar shular jumlasidandir. Milliy adabiyot, milliy madaniyat, san'at va hokazolar bo'lgani kabi, milliy falsafaning ham bo'lishi tabiiy. Ammo bu — falsafa milliy qobiqqa o'ralib qoladi, degani emas. U umuminsoniy fan sifatida, bir tomondan, umumbashariy muammolarni qamrab olsa, ikkinchi tomondan, shu masalalar bilan shug'ullanayotgan aniq shaxs – faylasuf mansub millatning muayyan manfaatlarini ham ifodalaydi. Millat ozod bo'lsa, o'z turmush tarziga mos fikrlasa, olamni, uning muammolarini dunyoqarashiga xos holda idrok eta olsa, uning o'z falsafasi shakllanadi. Bunday falsafa xalq manfaatlarini aql-idrok, mafkura yo'li bilan himoya qilishga, uning ongi, dunyoqarashi va ma'naviyatini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Shu bois Vatanimiz mustaqillikka erishganidan so'ng falsafani rivojlantirish g'oyat muhim ahamiyat kasb etdi. Busiz millatning haqiqiy farzandi bo'lgan, uning kamolini o'ylaydigan chinakam ozod, hur fikrli, barkamol insonni tarbiyalab bo'lmaydi. Shu sababli biz o'rganadigan falsafa umumbashariy muammolar bilan birga, Vatanimiz mustaqilligini mustahkamlash, huquqiy demokratik jamiyat barpo etish jarayonidagi ma'naviyatning tarkibiy qismi bo'lib, uning asosiy tamoyillarini aks ettirmog'i lozim.

Sobiq Ittifoq davrida so'z va vijdon erkinligi turli yo'llar bilan bo'g'ib kelingani, biryoqlama dunyoqarash zo'rlik bilan singdirilgani tufayli falsafa quruq safsata va zerikarli aqidaga aylanib qolgani – achchiq haqiqatdir. Chunki u kommunistik g'oyalardan tashqariga chiqolmas, hayotga taraqqiyot nuqtai nazaridan baho berolmas edi. Shuning uchun u yoshlar va talabalar uchun kamolot vositasi, intilish omili emas, teskari tarbiya quroli, zararli dunyoqarash manbai bo'lib qolgan edi. Shu bois u o'z davri mafkurasini bilan birga o'tmishga aylandi. Bu borada oddiy tilda yozilgan qo'llanmalar, xalqchil kitoblar, afsuski, hali ham etarli emas.

Odatda, mutaxassis bo'lmagan ba'zi kishilar falsafani eng qiyin va eng mavhum fan deb hisoblaydilar. Buning sababi nimada? Buning boisi shuki, falsafa ko'p yillar mobaynida oddiy va ravon tilda tushuntirilmas, aksincha, turli qonun va qoidalar, xilma-xil ta'limot va g'oyalar majmuidan iborat murakkab bir fan sifatida talqin etilar edi. U yoki bu falsafiy qoida nega kerak, ularni o'rganishning qanday ahamiyati bor, muayyan faylasuf aynan biror bir g'oya yoki ta'limotga ko'proq ahamiyat berganining sababi nimada, nima uchun uning qarashlarida aynan ana shu muammo ustuvor bo'ldi, degan masalalar ko'p hollarda nazardan chetda qolar edi. Falsafa tarixiy voqelik bilan bog'lab tushuntirilmas, falsafiy ta'limotlar o'z asoschilari hayotining uzviy qismi ekani yoddan chiqarilar edi.

Oqibatda nima bo'lar edi? Falsafa mutaxassisi bo'lmagan talabalarning nihoyatda oz qismigina bu fanning asl mohiyatini tushunib olardi, xolos. Aksariyat yoshlar esa, falsafa olamiga kirib bora olmasdan, go'yoki katta shahar

¹ Islom Karimov. Milliy istiqloq mafkurasini - xalq etiqodini va bуюk kelaжакка intinchdir: «Фидокор» газетаси мухбири саволларига жавоблар. - Т.: «Ўзбекистон», 2000. 33-бет.

boshlanadigan joyda qolib ketardi. Kun sayin chuqurlashib, fan sirlarini bor murakkabligicha tushuntirishda davom etayotgan o'qituvchi sanoqli talabalar bilan birga o'sha shaharga kirardi, ko'chalar, mahallalarni – falsafa dunyosini keuzishda davom etardi. Lekin qolgan talabalar esa bu xazinadan bebahra bo'lib, shaharga kirmasdan o'tadigan aylanma yo'ldan borishga majbur bo'lar va shu tariqa falsafaning mohiyatini durustroq tushunmay, diplom olardi hamda amaliyotga ketardi.

Bundaylar nazarida falsafa tushunarsiz, mavhum va ortiqcha fan bo'lib qoladi, faqat baho olish uchun yodlangan qonun va qoidalar tez orada unutiladi. Ularda falsafa qonunlarini hayotga tatbiq etib bo'lmaydi, bu — foydasiz bilim sohasi, binobarin uni o'rganishga ketgan vaqt bekorga o'tdi, degan alamli qarash shakllanib qoladi. Agar falsafadan bilim beruvchi o'qituvchining o'zi ham bu sohani bir mahallar chetlab o'tgan sobiq talabalardan biri bo'lsa, masala yanada chigallashadi.

Hurmatli talabalar, ushbu so'zlarni falsafa bo'yicha tahsil tugab, imtihonlar yaqinlashgan onlarda diqqat bilan yana bir marta o'qib chiqing. Falsafani o'qigan davringizga, demakki, siz mansub bo'lgan falsafiy voqelikka shu nuqtai nazardan baho berishga harakat qiling. Ana shunda masala nihoyatda oydinlashgan va barchaning, u o'qituvchimi yoki talabami, bundan qat'i nazar, qanday baho olgani aniq bo'lib qoladi.

Aslida, falsafaning asosiy vazifasi inson ongida sog'lom aqlga mos dunyoqarashni shakllantirishdan iborat. Bunday dunyoqarash biron-bir g'oyani zo'rlab singdirish yoki quruq yod oldirish orqali emas, balki ishontirish, xilma-xil fikrlarni o'rtaga tashlash, muhokama qilish, zarur tushuncha, tamoyillarni aniqlash jarayonida shakllanadi va rivojlanadi.

Ana shularni hisobga olgan holda, mazkur ma'ruza matnlarida quyidagilarga alohida e'tibor qaratildi:

— falsafani jahon madaniyati va tsivilizatsiyaning muhim tarkibiy qismi sifatida o'rganish;

- falsafiy g'oyalar, muammolar, oqim va yo'nalishlarni tavsiflashda umuminsoniy va milliy qadriyatlarning uyg'unligi tamoyiliga amal qilish;

- xilma-xil falsafiy ta'limot va turli qarashlarni bir butun jarayonning ifodasi bo'lgan ilmiy bilimlar tizimi sifatida talqin etish;

- mavzularni aniq sharoit va jarayonlar bilan bog'lab tavsiflash, ularni izohlashda umumbashariy va milliy miqyosdagi dalil va misollarga tayanish;

- har bir mavzuni istiqloq va O'zbekistonda amalga oshirilayotgan tub o'zgarishlar bilan uzviy bog'liq holda tushuntirish.

Biz bu jarayonda biror bir g'oya, oqim, yo'nalish yoki falsafiy ta'limotni mutlaqlashtirib, boshqalarining ahamiyatini kamsitish fikridan yiroqmiz. Aksincha, bizning maqsadimiz ularning barchasini xolis talqin etish, talabalarda falsafa fani, xilma-xil falsafiy oqimlar, ularga mansub faylasuflar va ularning ta'limotlari haqida to'g'ri va xolisona tasavvurni shakllantirishdan iborat.

Respublika Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining buyurtmasiga binoan, O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyatining bir guruh a'zolari tomonidan nashrga tayyorlangan ushbu ma'ruza matnlari falsafani yangi tamoyillar asosida tavsiflash borasidagi ilk tajribalardan biridir. Shu sababli unda ayrim xato va kamchiliklarga yo'l qo'yilgan bo'lishi mumkin. Matnlar, asosan, ijtimoiy fan sohalari uchun mutaxassis tayyorlamaydigan oliy o'quv yurtlari talabalariga mo'ljallangan. Mazkur to'plamni qo'llash jarayonida bildirilgan fikr-mulohazalar asosida ana shu talabalar uchun yangi darslikni tayyorlash ko'zda tutilgan.

Ushbu ma'ruza matnlari turlicha fikr uyg'otishi shubhasiz. Bu boradagi taklif va mulohazalar uchun oldindan minnatdorlik bildirgan holda, ularni respublika Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi yoki O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyatiga yuborilishini so'raymiz.

BIRINCHI BO'LIM.

FALSAFANING JAMIYATDAGI O'RNI, BAHS MAVZULARI VA ASOSIY VAZIFALARI

1-mavzu. Falsafaning asosiy mavzulari va muammolari

Reja:

1. «Falsafa» atamasining mohiyati va mazmuni.
2. Falsafaning bahs mavzulari va asosiy muammolari.
3. Falsafiy muammolar bilan bog'liq oqim va ta'limotlar.
4. Falsafaning milliy va umuminsoniy tamoyillari.
5. O'zbek falsafasi, uning zamonaviy rivojlanish muammolari.

Bashariyat milodiy XX asr bilan xayrlashib, uchinchi ming yillikka qadam qo'yimoqda. Insoniyat bugungi kunga kelib, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida ulkan yutuqlarga erishdi. Fan va texnika, madaniyat va maorif beqiyos rivojlandi. Odamlar o'zining aql-zakovati va mehnati bilan juda ko'p yangiliklar yaratdi. Dunyoning ko'plab sir-asrori kashf etildi, buyuk ixtirolar qilindi.

Ma'naviy boyliklar orasida falsafa ilmidagi to'plangan hikmatlar xazinasi eng muhim o'rin tutadi. Har bir davrning buyuk donishmandlari bo'ladi. Ular o'z yurti va xalqining tafakkuri, ruhiyati hamda orzu-intilishlarini falsafiy ta'limotlarida, muayyan darajada, ifoda etganlar, jamiyat farovonligi va millat ravnaqi uchun xizmat qiladigan yuksak g'oyalarni o'rta tashlaganlar. Xalqni buyuk maqsadlar sari etaklovchi bayroq sifatida namoyon bo'ladigan bu g'oyalarning muayyan davr mafkurasiga aylanishida falsafiy bilimlar katta ahamiyat kasb etadi.

Avvalo, **falsafa o'zi nima**, degan masalaga to'xtalib o'taylik. U insoniyat tarixidagi eng qadimiy ilmlardandir. Falsafiy mulohaza yuritish, fikrlash inson tabiatiga xos, demak, uning o'zi kabi qadimiydir. U olam va uning yashashi, rivojlanishi va taraqqiyoti, hayot va inson, umrning mohiyati, borliq va yo'qlik kabi ko'plab muammolar haqida bahs yuritadigan fandir.

Falsafa asoslari bayon qilingan aksariyat darsliklarda ushbu atama qadimgi yunon tilidagi «filosofiya» so'zidan olingani va u «donishmandlikni sevish» («filo» — sevaman, «sofiya» — donolik) degan ma'noni anglatishi ta'kidlanadi. Bu — ushbu so'zning, atamaning lug'aviy ma'nosi bo'lib hisoblanadi. Asrlar davomida falsofiya so'zining ma'no-mazmuniga xilma-xil qarashlar, uning jamiyat, inson va fanlar tizimidagi o'rniga nisbatan turlicha munosabat va yondashuvlar bo'lgan, bu atamaning mohiyat-mazmuni ham o'zgarib borgan.

«Filosofiya» atamasi va u ifoda etadigan bilimlar majmui Qadimgi Yunoniston va Rimda eramizdan avvalgi VII-III asrlarda yuz bergan buyuk yuksalish natijasi sifatida yuzaga kelgan edi. O'sha davrda endigina shakllanib kelayotgan nazariy fikrning ifodasi falsafiy tafakkur olamni yaxlit va bir butun holda tushunish mujassamiga aylangan edi.

Qadimgi Yunonistonda «Filosofiya» atamasini dastlab, matematika fani orqali barchamizga yaxshi ma'lum bo'lgan, buyuk alloma Pifagor ishlatgan. Evropa madaniyatiga esa, u buyuk yunon faylasufi Aflotun asarlari orqali kirib kelgan. Shu tariqa, u avvalo, qadimgi Yunonistonda alohida bilim sohasiga, to'g'rirog'i, «fanlarning otasi», ya'ni asosiy fanga aylangan.

Qadimgi dunyoda fanlarning barchasini, ular qanday ilmiy masalalar bilan shug'ullanishidan qat'i nazar, falsofiya deb ataganlar. U ham ijtimoiy borliq, ham tabiat to'g'risidagi ilm hisoblanar edi. Shu ma'noda, dastlabki falsofiya olam va unda insonning tutgan o'rnini haqidagi qarashlar tizimi bo'lib, dunyoni ilmiy bilish zaruratidan vujudga kelgan edi. Bundan tashqari, qadimgi Yunonistonda yuz bergan buyuk uyg'onish davri o'ziga xos falsafiy mafkurani ham yaratganligi shubhasiz. Uning eng asosiy qadriyati erkinlik tushunchasi ekanini, ana shu erkin hayot to'g'risidagi qarashlar buyuk madaniy yuksalishga asos bo'lganini aksariyat olimlar alohida ta'kidlaydi.

Sharqda «Ikkinchi Arastu», «Ikkinchi muallim» deya e'tirof etilgan buyuk mutafakkir Abu Nasr Farobiy falsofiya so'zini «Hikmatni qadrlash» deb talqin etgan. Falsafa Sharq xalqlari ijtimoiy tafakkurida «donishmandlikni sevish» degan mazmun bilan birga, olam sirlarini bilish, hayot va insonni qadrlash, umr mazmuni haqidagi qarash va hikmatlarni e'zozlash ma'nosida ishlatilgan.

Hayot qonuniyatlarini yaxshi biladigan, umrning o'tkinchi ekani, abadiyat insonga emas, olamga xosligini yaxshi anglab etgan, o'zi va o'zгалar qadrini to'g'ri tushunadigan kishi hech qachon «Men — donishmandman» deya ochiq e'tirof etmaydi. Ayniqsa, Sharq xalqlari hayotida bu hol yaqqol ko'zga tashlanadi. Ammo, Farobiy ta'kidlaganidek, hikmatni qadrlash, olam va odamlar hamda hayotning qadriga etish — boshqa gap. Shu ma'noda, bizda qadim zamonlarda

faylasuf deganda, ko'pdan-ko'p ilm sohalarini egallagan, ustoz va muallim sifatida shuhrat qozongan alloma va mutafakkir kishilar tushunilgan.

XIX asr nemis qadriyatshunosi I. Rikkert ham shunga o'xshash fikrni quyidagicha bayon qilgan: «Odamzod olam va odam hamda hayotning qadrini anglab, ular omonat bir narsa ekanini tushuna boshlagan davrlardan falsafiy fikrlashga kirishgan. Binobarin, birinchi faylasuf, kim bo'lganidan qat'i nazar, hayotni qadrilaydigan kishi bo'lgani shubhasiz».

Falsafa, avvalo, muayyan ilmiy bilimlar tizimidir. U, bir tomondan, insonning voqelikni aql vositasida idrok etishi, ikkinchi tomondan, ongning afsona va rivoyatlar asosidagi shakllardan uzil-kesil ajralish jarayoni natijasidir. Bu ikki jihat bir-biri bilan uzviy bog'liq. Chunki behuda xayolparastlik, havoyi va afsonaviy fikrlash tarzidan xalos bo'lish ilmiy bilimlarni egallash orqali ro'y beradi. Eng muhimi, falsafa kundalik turmushda uchrab turadigan eskilik asoratlari, bid'at va cheklanishlarga muxolif bo'lgan hurfikrlkdir. Falsafa aynan ana shunday yangi dunyoqarashning shakllanishi uchun asos bo'ldi.

«Falsafa» atamasi «filosofiya»ning Sharq ijtimoiy tafakkuridagi shaklidir. Odatda u tushuncha sifatida tor va keng ma'nolarda qo'llanadi. Xususan, keng ma'noda uni antik — qadimiy falsafada «donishmandlikni sevish» deb tushunilganini aytib o'tdik. Ayrim faylasuflar va falsafiy oqimlar, chunonchi, ingliz faylasufi T. Gobbs (1588—1679) uni «to'g'ri fikrlash orqali bilishga erishish», nemis faylasufi Hegel «umuman predmetlarga fikriy yondashish», Lyudvig Feyerbax «bor narsani bilish», pragmatizm ta'limoti namoyandalari esa, «foydali narsalarni bilish jarayoni» deya talqin etgan.

«Falsafa» tushunchasi tor ma'noda madaniyat, san'at, aqliy yoki hissiy bilish usuli, vositasi tarzida ta'riflanadi. Falsafaga bo'lgan munosabatning xilma-xilligiga asoslangan holda, unga yaxlit, umumlashgan ta'riflar ham berilgan. Falsafaga ijtimoiy ong shakli bo'lgan madaniyat, san'at, qadriyat nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak, uning milliyligini aks ettirish imkoniyati tug'iladi. Ammo ontologiya, gnoseologiya, naturfilosofiya, antropologiya kabi fan sohaları nuqtai nazaridan qaralsa, ushbu ta'rifda umuminsoniylik va universallik falsafaning asosiy xususiyati ekanini ta'kidlash lozim bo'ladi.

Haqiqiy falsafa tafakkur mahsuli bo'lgan narsalarni oliy darajadagi haqiqat sifatida mutlaqlashtirmaydi. Bu borada Suqrotning «Men hech narsani bilmasligimni bilaman» degan e'tirofi haqiqat mezonidir. Holbuki, Suqrot qadimgi Yunonistonning eng bilimli faylasufi bo'lgan. U bilimdon, bahs-munozara chog'ida har qanday suhbatdoshni ham mot qilib qo'ya olgani haqida tarixda misollar ko'p. Falsafiy bilimlar rivoji uzluksiz jarayon bo'lib, u insoniyatning tafakkur bobida ilgari erishgan yutuqlarni tanqidiy baholashni taqozo etadi. Biroq bu — ularni tamoman rad etish, ko'r-ko'rona tanqid qilish lozim degani emas, balki ularga xos barcha xato va kamchiliklarni anglab, yaxshi va ijobiy jihatlaridan foydalanish demakdir. Ana shunday tanqidiy yondashuv va vorislik falsafaning muhim xususiyatlaridan biridir.

Bu fanning oldiga qo'yilgan vazifalarga va uning hayotdagi o'rniga qarab, ijtimoiy taraqqiyotning turli davrlarida unga bo'lgan munosabat ham o'zgarib borgan. Bu munosabatlar dastlabki fanlar paydo bo'lib va ularning ba'zilari falsafadan ajralib, alohida mustaqil fan sohasiga aylana boshlagan davrlardayoq shakllana boshlagan.

Falsafaning ijtimoiy ong tizimida tutgan o'rni, jamiyat va shaxs hayotidagi ahamiyati nimadan iborat, degan masala hamma davrlarda ham dolzarb bo'lgan. Ayniqsa, tarixiy taraqqiyotning tub burilish davrlarida falsafaning asl mohiyatini bilish, uning usul va g'oyalari kuchidan foydalanish muhim ahamiyat kasb etgan.

Falsafa, sirasini aytganda, ijtimoiy tafakkur rivoji yutug'i va insoniyat ma'naviy taraqqiyoti mahsulidir. U kishilarning olamni bilish, o'zlashtirish, farovon hayot kechirish va o'z insoniy salohiyatlarini namoyon etish ehtiyojlari bilan uzviy bog'liqdir. Falsafiy ta'limotlar hamma davrlarda ham insoniyatning ilg'or tajribalarini o'zida mujassamlashtirgan va insoniyat madaniyatini yanada yuksakroq bosqichga ko'tarishga xizmat qilgan.

Har bir falsafiy g'oya, mafkura, bilimlar tizimi asosan o'z davri xususiyatlarini aks ettirgan. Ular zamon ruhi va ma'naviyatini o'zida mujassamlashtirgan, davr muammolarini hal etishda qo'l kelgan. Shuning uchun Aflotun, Forobiy va Beruniy, Navoiy va Xegelning asar va ta'limotlarida ular yashab o'tgan davr g'oyalari aks etgan.

Kishilik jamiyati hech qachon bir tekis va silliq rivojlanmagan. Taraqqiyot ortidan inqirozlar, yutuqlar ketidan mag'lubiyatlar, farovonliklar izidan zavolga yuz tutishlar ta'qib etgan. Muayyan jamiyat iqtisodiy-siyosiy, axloqiy-diniy, badiiy-estetik taraqqiyot borasida inqirozga duch kelar ekan, undan chiqib ketish uchun ilg'or falsafiy ta'limotlarga ehtiyoj sezadi.

Shuning uchun ham buyuk falsafiy ta'limotlarni, bir tomondan, madaniy-intellektual rivojlanish samarasi, ikkinchi tomondan, tub ijtimoiy o'zgarishlar taqozosi deyish mumkin. Muayyan tarixiy burilish davrida «Falsafa nima o'zi?» degan masala dolzarb ahamiyat kasb etishi ham shundan. Ana shunday davrlarda kishilar falsafaning mohiyati, uning maqsad va vazifalarini yangicha idrok etganlar.

Qadimgi Yunoniston va Rim davridan buyon o'tgan ikki ming yildan ziyodroq vaqt mobaynida «Falsafa endi yo'q bo'ldi, uni o'rganishning hech bir zarurati qolmadi» qabilidagi gaplar ko'p bo'lgan. Lekin zamonlar o'tishi bilan odamzod baribir falsafaga ehtiyoj sezgan va u insonning ma'naviy kamolotida beqiyos ahamiyat kasb etishiga qayta-qayta ishonch hosil qilgan.

Bu jihatdan quyidagi rivoyat juda ibratlidir. Miloddan oldingi birinchi asrda yashab o'tgan buyuk faylasuf Lukretsiyning shogirdlaridan biri unga qarab, «ustoz, fanning boshqa sohalariga oid ilmlar juda ko'payib ketdi. Endi falsafani o'rganishning hojati bormikan?» debdi. Shunda ulug' faylasuf bamaylixotir gap boshlab, «Falsafani Suqrot, Aflotun, Arastu kabi buyuk allomalar yaratgan. Lekin endilikda insoniyatning ana shunday buyuk mutafakkirlari yaratgan bu fanni o'rganmaslik har qaysi nodonning ham qo'lidan keladigan ish bo'lib qoldi», degan ekan.

Falsafa kishilarga olam to'g'risida yaxlit tasavvur beradi, boshqa fanlar esa, uning ayrim jihatlarini o'rganadi. Masalan, biologiya o'simlik va hayvonot dunyosini, turlarining kelib chiqishi, o'zgarishi va takomillashib borishi kabi masalalarni o'rganadi. Bu sohaga oid fanlar ushbu yo'nalishdagi jarayonlarning ba'zi xususiyat va jihatlarini chuqurroq tadqiq etishga harakat qiladi. Binobarin, biolog har qanday rivojlanish jarayoni bilan emas, balki faqat jonli tanadagi rivojlanish jarayoni bilan qiziqadi. Umuman, rivojlanish jarayonining o'zi nima, uning mohiyati qanday? Masalaning aynan shu taxlitda qo'yilishi ilmiy muammolarni falsafiy masalaga aylantiradi. Ya'ni, shu tariqa muayyan mavzu oddiy ilm sohasidagi yo'nalishdan falsafiy muammo tusini oladi.

Endi **Faylasuf kim**, degan savolga javob beraylik. Filosof so'zini, yuqorida aytganimizdek ilk bor buyuk matematik va mutafakkir Pifagor qo'llagan. Bu tushunchaning ma'nosini u Olimpiya o'yinlari misolida quyidagicha tushuntirib bergan: anjumanga keladigan bir guruh kishilar bellashish, kuch sinashish, ya'ni o'zi va o'zligini namoyon etish uchun, ikkinchi bir guruh – savdo-sotiq qilish, boyligini ko'paytirish uchun, uchinchi esa, o'yindan ma'naviy oziq olish, haqiqatni bilish va aniqlashni maqsad qilib oladi. Ana shu uchinchi guruhga mansub kishilar, Pifagor talqiniga ko'ra, faylasuflar edi.

Bu, bir qarashda, oddiy va jo'n misolga o'xshaydi. Ammo uning ma'nosi nihoyatda teran. Chunki, inson umrining o'zi ham shunday. «Dunyo teatrga o'xshaydi, unga kelgan har bir kishi sahnaga chiqadi va o'z rolini o'ynab dunyoni tark etadi», degan fikr bejiz aytilmagan. Kimdir bu dunyoga uning sir-asrorlari to'g'risida bosh ham qotirmasdan kelib ketadi, umrini eyish-ichish, uy-ro'zg'or tashvishlari bilan o'tkazadi. Boshqasi – nafs balosiga berilib, mol-mulkka ruju qo'yadi. Uchinchi esa, olam hikmatlarini o'rganadi, umrini xayrli va savob ishlarga sarflaydi, boshqalar uchun ibrat bo'larli hayot kechiradi.

Qadimgi Sharq va Yunonistonda har tomonlama chuqur bilim va katta hayotiy tajribaga ega bo'lgan, inson ma'naviyatini boyitish va haqiqatni bilishga intiluvchi kishilarni faylasuf deb ataganlar. Fozil va komil insonlarga falsafa bilan shug'ullanganlar. Aslida, o'sha davrlarda falsafani o'rganish deyilganda, ilmning asoslarini egallash ko'zda tutilgan. Grek mutafakkiri Geraklit (eramizdan avvalgi 520-460 yillarda yashagan) shogirdlariga murojaat qilib, «Do'stim, sen hali yoshsan, umringni bekor o'tkazmay desang, falsafani o'rgan», deganda aynan ana shu haqiqatni nazarda tutgan.

Boshqa bir buyuk grek faylasufi Epikur (eramizdan avvalgi 470-399 yillarda yashagan) bu haqiqatni quyidagicha ifoda etgan: «O'z-o'zingni erga urish, tubanlashish nodonlikdan boshqa narsa emas, o'zligingdan yuqori turish esa – faylasuflikdir».

Lev Tolstoy donishmand kishilarning uch xislatini alohida ta'kidlab, shunday yozgan: «Ular, avvalo, boshqalarga bergan maslahatlariga o'zlari amal qiladilar; ikkinchidan, hech qachon haqiqatga qarshi bormaydilar; uchinchidan, atrofidagi kishilarning nuqsonlariga sabr-toqat bilan chidaydilar».

Xuddi shuningdek, Sharqda ham Konfutsiy va Moniy, Xorazmiy va Forobiy, imom Buxoriy va imom Termiziy, Beruniy va ibn Sino, Naqshband va Navoiy kabi donishmand bobolarimiz o'z hayotiy kuzatishlari va tajribalarini umumlashtirish, insonga xos xato va kamchiliklardan saboq chiqarish, bashariyat tomonidan to'plangan bilim va tajribalarni o'zlashtirish orqali faylasuf darajasiga ko'tarilganlar.

Umuman olganda, bilimdon kishilarning barchasini ham donishmand yoki mutafakkir deb bo'lmaydi. Haqiqiy faylasuflar hayotda nihoyatda kam bo'ladi. Ular o'z davri va millatining farzandi sifatida insoniyat tarixiga katta ta'sir ko'rsatadi. Xudoning o'zi aql-zakovat, iste'dod, kuch-quvvat ato etgan, yorqin tafakkurga ega bo'lgan bunday buyuk shaxslar umumbashariy taraqqiyot miqyosida tanilgan, teran insoniy g'oyalar, ma'naviy boyliklarning qadr-qimmatini chuqur anglaydigan donishmand odamlar bo'lgan².

Kezi kelganda shuni alohida ta'kidlash lozimki, hozirgi davrda bizda falsafa ixtisosligi bo'yicha ma'lumot olgan mutaxassisni faylasuf deyish odat tusiga kirib qoldi. Aslida, faylasuf so'zi ana shu tarzda ishlatilganida ushbu sohaning zamonaviy mutaxassisi, uning asoslarini egallagan, mazkur yo'nalishda tadqiqot olib boradigan yoki ilmiy darajaga ega bo'lgan kishilar tushuniladi, xolos.

Falsafa fanining muammolari, o'z xususiyatlariga ko'ra, azaliy va yoki o'tkinchi bo'lishi mumkin. Azaliy muammolar insoniyat paydo bo'lgan davrdayoq vujudga kelgan bo'lib, toki odamzod mavjud ekan, yashayveradi. Chunki insoniyat taraqqiyotining har bir bosqichida ushbu muammolar yangidan kun tartibiga qo'yilaveradi. Ularni o'rganish jarayonida ilm-fan taraqqiy etib boradi.

Olam va odam munosabatlari, dunyoning mavjudligi, borliqning voqeligi, undagi o'zaro aloqadorlik va taraqqiy etish, insoniyat hayotidagi adolat va haqiqat, yaxshilik va yomonlik, urush va tinchlik, umrning mazmuni, tabiat va

² Ислом Каримов. «Миллий истиқлол мафқураси - халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир»: «Фидокор» газетаси мухбири саволларига жавоблар. - Т.: «Ўзбекистон», 2000.

jamiyat taraqqiyotining asosiy tamoyillari bilan bog'liq ko'pdan-ko'p masalalar falsafa va falsafiy bilim sohalarining azaliy muammolari sirasiga kiradi.

Falsafada olamning asosida nima yotadi, uni voqe etib turgan narsaning mohiyati nimadan iborat, degan masalalar nihoyatda uzoq tarixga ega. Qadimgi Yunoniston va Rimda bu masala «**Substantsiya**» tushunchasi va uning mazmunini qanday tushunilishiga qarab o'ziga xos ifodalangan. Substantsiya deganda olam va dunyodagi narsalarning mohiyati to'g'risidagi fikr tushunilgan. Yunoniston faylasufi va matematigi Pifagor hamma narsa sonlardan tashkil topgan degan bo'lsa, Aflotun substantsiya — g'oyalardir degan, Demokrit esa, olamning asosida atomlar (atom tushunchasi o'sha davrda bo'linmas zarracha ma'nosida ishlatilgan) yotadi deb tushuntirgan.

Bu masalalarni qay tarzda hal qilinishiga qarab farqlanadigan falsafiy oqim va yo'nalishlar ham yo'q emas. Masalan, olamning asosida nima yotadi, uning mohiyati nimadan iborat degan masalada monizm, dualizm, plyuralizm, materializm va idealizm kabi qator falsafiy qarashlar shakllangan.

Monizm (yunoncha — monos, ya'ni yakka ma'nosini anglatadi) — olamning asosi yakayu-yagona sababga, bitta asosga ega deb ta'lim beradigan falsafiy ta'limotdir.

Dualizm (lotin tilida dua, ya'ni ikki degan ma'noni ifodalaydi) — olamning asosida ikkita asos, ya'ni modda va materiya bilan birga ruh va g'oya, ya'ni ideya yotadi deyuvchi qarash.

Plyuralizm (lotin tilida plyural, ya'ni ko'plik degan ma'noni anglatadi) — olamning asosida ko'p narsa va ideyalar yotadi deb e'tirof etadigan ta'limotdir.

Materializm — olamning asosida materiya, ya'ni moddiy narsalar yotishini e'tirof etadigan, moddiylikni ustuvor deb biladigan ta'limot.

Idealizm — olamning asosida ruh yoki g'oyalar (ideyalar) yotadi, dunyo voqeligi va rivojida ideyalarni ustuvor deb ta'lim beradigan falsafiy ta'limot.

Falsafada dunyoni anglash, uning umumiy qonuniyatlarini bilish bilan bog'liq masalalar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu masalalar bilan falsafaning gnoseologiya (gnosis — bilish, logos — ta'limot) degan sohasi shug'ullanadi. Dunyoni bilish mumkin deb hisoblaydigan faylasuflarni — **gnostiklar**; olamni bilish mumkin emas, bilimlarimiz to'g'ri va aniq haqiqat darajasiga ko'tarila olmaydi deyuvchilarni esa — **agnostiklar** (yunoncha — bilib bo'lmaydi degan ma'noni anglatadi) deb yuritiladi.

Olamdagi o'zgarish, rivojlanish, umumiy aloqadorlik va taraqqiyotning qay tarzda amalga oshishi, qanday sodir bo'lishi kabi masalalar ham falsafaning azaliy muammolari qatoriga kiradi. Falsafada ana shu mavzularga munosabat va ular bilan bog'liq muammolarni hal qilishga qarab farqlanadigan bir necha ta'limot, qarash, usul va metodlar bor. Dialektika, metafizika, sofistika, eklektika, dogmatika kabilar shular jumlasidandir. Ularning tarixi nihoyatda uzoq bo'lib, Qadimgi Yunoniston va Rim davridan (miloddan oldingi VII — I asr) boshlanadi. Keyingi yillarda sinergetika ham falsafiy metod va ta'limot sifatida talqin etilmoqda. Falsafiy metodlar olam qonuniyatlarini tushunishga yordam beradi va bu usullardan faylasuflar o'z tadqiqotlarini amalga oshirish yoki izlanishlarining natijalarini izohlashda foydalanadilar.

Dialektika — grek tilida baxs va suhbatlashish san'ati degan ma'noni anglatadi. Antik dunyo faylasuflari uni haqiqatga erishish yo'li va usuli sifatida talqin etganlar. Hozirgi davrga kelib dialektika olamdagi narsa va hodisalar doimo o'zgarishda, o'zaro aloqadorlik va bog'liqlikda, taraqqiyot va rivojlanishda deb tushunishdir. Unga ko'ra, olamda o'z o'rniga va joyiga, yashash vaqti va harakat yo'nalishiga ega bo'lgan barcha narsalar va voqealar bir-birlari bilan bog'liq va aloqador tarzda, bir-birlarini taqozo etadigan, doimiy va takrorlanib turadigan bog'lanishlar orqali namoyon bo'ladi.

Masalan insoniyat tarixiga bu usulga asosan yondoshilganida, u uzluksiz tarzda ro'y beradigan avlodlar o'rin almashuvi, birining o'rniga ikkinchisi kelishi, muayyan qadriyatlarni meros qoldirishi va yangilikning eskilikni inkor qilishidan iborat doimiy va takrorlanib turadigan jarayondir. Bashariyatning muayyan davrida esa, shu zamonning ijtimoiy manzarasini belgilaydigan turli urug' yoki qabilalar, davlat, millat va xalqlar, oqim va yo'nalishlar, g'oya va mafkuralarning xilma-xil shakllarini ko'rish, ularning bir-biri bilan uzviy aloqadorlikda namoyon bo'lishini kuzatish mumkin.

Taraqqiyot jarayonida avlodlar, davrlar, siyosiy tuzumlar, umuman ijtimoiy voqea va hodisalar o'z-o'zidan avtomatik tarzda sodir bo'lib, nom-nishonsiz yo'qolib ketmaydi. Balki ularning barchasi insonlar o'rtasidagi o'zaro aloqa va munosabatlarning hosilasi, ijtimoiy jarayonlarning natijasi, biror sababning oqibati sifatida namoyon bo'ladi. Bir davr ikkinchisining o'rniga, bir avlod oldingisidan keyin, bir voqea boshqasining ortidan sodir bo'lib turadi. Ana shu abadiy va azaliy uzluksizlik, doimiy aloqadorlik, vaqtning orqaga qaytmasligi va voqealarning ketma-ketligi tarzidagi bog'lanishlar, rivojlanish va taraqqiyot, olamning rang-barangligi va uyg'unligi dialektikaning asosiy tamoyillarini tashkil qiladi.

Falsafada mazkur tamoyillarga asoslangan tafakkurni — dialektik tafakkur, ana shunday dunyoqarashni — dialektik dunyoqarash, yondashuvni — dialektik yondashuv, metodni — dialektik metod deb atash an'anaga aylangan. Shu bilan birga u yoki bu olimning ushbu tamoyillarga asoslanadigan dunyoqarashi, falsafiy ta'limotlari ham bor. Masalan, Demokrit va Geraklit dialektikasi, Kant yoki Hegel dialektikasi deyilganda ana shunday hol nazarda tutiladi.

Metafizika – grekcha soʻz boʻlib, lugʻaviy maʼnoda «fizikadan keyin» degan mazmunni ifodalaydi. Bu tushuncha, falsafa tarixida birinchi marta, Qadimgi Yunonistonning buyuk faylasufi Aristotelning «Ilk falsafa» deb atalgan asarlariga nisbatan ishlatilgan. Koʻp hollarda, dialektikaga qarama-qarshi deb talqin etiladigan metafizika olamdagi narsa va hodisalarni oʻrganishda ularning muayyan vaqt davomida nisbatan oʻzgarishsizdan, alohida turgan holatiga diqqatni koʻproq qaratadigan usuldir. Bu usul qoʻllanganida olamning namoyon boʻlish shakllari hamda ular bilan bogʻliq boʻlgan jarayonlarning alohida qismi yoki holatiga asosiy eʼtibor beriladi. Voqea, hodisa va jarayonlarni doimiy oʻzgarish holatida oʻrganish nihoyatda qiyin boʻlganligidan, nafaqat faylasuflar, balki barcha fan mutaxassislarining nisbatan tinch va oʻzgarmay turgan holatini oʻrganadilar, tadqiq etadilar.

Aslini olganda olam garchand dialektik oʻzgarish va harakatda boʻlsada, bu jarayon doimo ham nihoyatda tez sodir boʻlavermaydi. Biz esa dunyodagi narsa, hodisa va odamlarga shunchalik metafizik tarzda oʻrganib qolganimizki, goʻyo kechadan bugunning farqi yoʻqdek, kecha koʻrgan kishiga bugun duch kelganimizda unda hech qanday oʻzgarishlar boʻlmaganday tuyuladi. Shu maʼnoda, hayotda koʻp hollarda metafizik usulda fikr yuritimiz, nimalargadir ana shunday munosabatda boʻlamiz. Aslida esa ular ham azaliy oʻzgarishlar jarayoniga tushgan narsa va kishilar ekanligini juda kamdan-kam hollarda oʻylab koʻramiz. Xuddi shunday, bizning umrimiz ham kechadan ertaga qarab oqib turadigan dialektik jarayondir. Biz ham ana shunday oʻzgarib boramiz, ammo koʻp hollarda bunga unchalik koʻp eʼtibor berilavermaydi. Shu tariqa maktabni tugatib qoʻyganimizni, ulgʻayganimizni, bolalikning ortda qolganini goʻyoki bilmay qolamiz...

Alohida taʼkidlash lozimki, metafizik usulning ham hayotda, ilmiy izlanishlar va falsafiy tadqiqotlarda oʻz oʻrni bor. Bizda haligacha metafizikaning tushunchalari, kategoriyalari, tamoyillari va ilmiy mohiyati izohlangan yoxud tadqiq etilgan asarlar va tadqiqotlar yoʻq. Qolaversa uni dialektika bilan butunlay qarshi qilib qoʻyish va bu farqni mutlaq ziddiyat darajasiga koʻtarish ham maqsadga muvofiq emas. Aynan ana shunday yondashuv sobiq ittifoqda dialektikani mutlaqlashtirishga, metafizikani esa quruq va oʻlik taʼlimot sifatida qarashga, uning imkoniyatlaridan foydalanilmasligiga sabab boʻldi.

Sofistika — qadimgi Yunoniston falsafasida vujudga kelgan tafakkur usulidir. Koʻpgina darslik va qoʻllanmalarda bu ibora yunon tilidagi «sopism» soʻzi asosida, yaʼni ataylab xilma-xil maʼnoga ega boʻlgan tushunchalarni ishlatish orqali kerakli, ammo haqiqatga toʻgʻri kelmaydigan, koʻchma maʼno-mazmunga erishish usuli, deb taʼkidlanadi. Bu usul qoʻllanilganda fikrning mazmuni koʻchma maʼnoda bayon qilinadi, yaʼni «Qizim senga aytaman, kelinim sen eshit» deganga oʻxshash holat nazarda tutiladi. U nafaqat Qadimgi Yunoniston, balki oʻrta asrlarda Evropada ham keng tarqalgan. Agar bu usul yolgʻon xulosalarga olib kelsa, nega oʻz davrining koʻpgina dono kishilari undan foydalanganlar, degan savol tugʻilishi mumkin. Maʼlumki, insoniyat tarixida hurfikrlilik va ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga munosabatni toʻgʻri ifodalashning iloji qolmagan zamonlar koʻp boʻlgan. Bunday holni inkvizitsiya hukmron boʻlgan oʻrta asrlar Evropasiga ham tadbiiq etish mumkin. Oʻsha davrda ham koʻpgina ziyolilarning ana shu usulga suyanmasdan iloji yoʻq edi. Umuman olganda, «doʻppi tor kelib qolgan» ana shunday zamonlarda fikrni Gulxaniyning mashhur «Zarbulmasal» asari kabi ifodalash hollari uchrab turadi. Buni oʻrta asrlar Evropasiga nisbatan olsak, unda Servantesning «Don Kixot» asari nima sababdan shunday yozilganligi, uning bosh qahramoni esa nima uchun shamol tegirmonlariga qarshi jang qilganligi va bu lavhalar zamirida qanday botiniy mazmun yashiringani aniq boʻladi.

Sinergetika — olamning oʻz-oʻzini tashkil etishi, makon va zamonda narsa va voqealarning azaliy ketma-ketligi, oʻzaro aloqadorligi, ularning muayyan tizimlardan iborat sababiy bogʻlanishlar asosida mavjudligini eʼtirof etishga asoslangan ilmiy qarashlar majmuidir. U asosan, XX asrning ikkinchi yarmida shakllangan taʼlimot boʻlib, asoschisi Nobel mukofoti sovrindori N. Prigojindir. Bu taʼlimotni dialektika asosida shakllangan va uni toʻldiradigan ilmiy qarashlar majmuasi deyidiganlar ham bor. Ularga qarshi oʻlaroq, dialektika endi kerak emas, uni sinergetika bilan almashtirish lozim deb hisoblovchilar ham yoʻq emas.

Bizningcha, sinergetikaning XX asrdagi shaxdam odimlari oʻrta asrlarda Evropada aniq fanlar sohasida induktsiya va deduktsiya usullarining muvafaqqiyatli qoʻllangani, katta mavqega ega boʻlgani va pirovard natijada, falsafiy metodga aylanganini eslatadi. Sinergetikani XX asr tabiiy fanlarining falsafa sohasiga kiritayotgan eng katta yutuqlaridan biri sifatida baholash mumkin. Ammo, bu uning dialektikani falsafadan butunlay surib chiqaradi degani emas. Zero, falsafada har bir taʼlimot, uslub va metodning oʻz oʻrni va faoliyat doirasi bor. Dialektikaning falsafadagi ahamiyatiga kelganda esa, uning ijtimoiy bilimlar sohasidagi oʻrni, qadr-qimmatini nihoyatda katta va u falsafaning asosiy qismlaridan biri boʻlib qolaveradi.

Ana shunday turli-tuman qarashlarga asos boʻlgan masalalar hanuzgacha ozmi-koʻpmi har bir faylasuf va falsafiy oqim yoki taʼlimotlarda oʻz oʻrniga ega boʻlib kelmoqda. Biz ularga keyingi boʻlimlarda kengroq toʻxtalishga harakat qilamiz.

Falsafaning umumbashariy fan ekani, uning bahs mavzulari va asosiy muammolarini belgilab beradi. Shu maʼnoda odam va olam, ularning ibtidosi va intihosi, hayoti va oʻzaro munosabatlari, inson tafakkuri, tabiat va jamiyat taraqqiyotining umumiy qonuniyatlari falsafa uchun azaliy muammolardir. Shu bilan birga, muayyan davrda tugʻiladigan va hal etiladigan oʻtkinchi muammolar ham boʻladi. Ular abadiy muammolar darajasiga koʻtarilmasa-da, oʻz davrining talab va ehtiyojlaridan kelib chiqqani uchun, muhim ahamiyat kasb etadi.

Falsafa yangi gʻoyalarning tugʻilishiga imkon beradi. Hayot, ijtimoiy tajriba bilan uzviy bogʻliq holda rivojlanadi. U tarixiy davr bilan mustahkam aloqadorlikda taraqqiy etadi. Har bir tarixiy davr, uning oldiga yangi masala va muammolarni qoʻyadi. Falsafiy muammolar bevosita hayot zaruratidan tugʻiladi. Aynan ular orqali falsafada davrning

taraqqiyot tamoyillari va o'ziga xos xususiyatlari aks etadi. Masalan, hozirgi davrda istiqloq mafkurasi falsafiy asoslarini izohlash zarurati shu bilan belgilanadi.

Falsafiy ta'limotlarda jamiyat hayotining barcha sohalari tarixiy jarayonga xos tamoyillar, ijtimoiy guruhlarining manfaat va kayfiyatlari, tafakkur usullari o'z aksini topadi. Shuning uchun ham muayyan ijtimoiy kuch, sinf, guruh, partiya va oqimlar o'z maqsad-muddaolari va g'oyalarni ilmiy asoslashda falsafadan foydalanadi. Falsafadagi ustuvor qarash va qoidalar davr mahsuli bo'lgani uchun, zamonning taraqqiyot tamoyillari va muammolari unda o'z ifodasini topadi.

Falsafada milliylik va umuminsoniylik tamoyili. Albatta, falsafa umuminsoniy fan sifatida bashariyatga doir umumiy muammolarni qamrab oladi. Ma'lumki, olam va odam munosabatlari, jamiyat va tabiatni asrash, umrni mazmunli o'tkazish, yaxshilik va yomonlik kabi qadriyatlar bilan bog'liq masalalarning barchasi insoniyat uchun umumiy. Ammo falsafada muayyan milliy xususiyat, maqsad va intilishlar ham o'z ifodasini topadi. Aslida, yuqorida zikr etilgan umuminsoniy mavzu, masala va muammolarning barchasi avval-boshda xususiy, milliy, mintaqaviy ahamiyatga molik masalalar tarzida namoyon bo'ladi. O'z yurti, millati, ota-onasi va yor-birodarlarini sevgan vatanparvar inson, avvalo, ana shularning kamoli uchun qayg'uradi, ularni o'ylaydi, ularga xizmat qilishni oliy saodat deb biladi. Bunday shaxs dunyoqarashida ana shu jihat va xususiyatlar albatta aks etadi. Bu esa, o'z navbatida, umuminsoniy fan bo'lgan falsafada milliylikning aks etishiga asos bo'ladi. Umuminsoniylik — vatansizlik (kosmopolitizm) bo'lmagani singari, milliylik ham — milliy qobiqqa o'ralish, milliy mahdudlik degani emas.

Lekin sizning xayolingizda beixtiyor «**Milliy falsafa bo'lishi mumkinmi?**» Axir, yuqorida falsafaga o'z mohiyati bilan umuminsoniy fandir, degan ta'rif berildi-ku?» – degan savollar charx urishi mumkin. Bu — o'ziga xos milliy taraqqiyot yo'lidan ketayotgan barcha xalqlar falsafasi uchun daxldor bo'lgan savollardir. Agar biz yuqorida qayd etilgan muammolarga milliy manfaatlarimiz nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak, O'zbekistonda bu yo'nalishni rivojlantirish zarurati etilganini anglaymiz.

Falsafiy adabiyotlarda milliy falsafa mavzuida turlicha fikrlar mavjud. Ayrim faylasuflar, aslida milliy falsafa bo'lishi mumkin emas, bunday yondashuvning o'zi etnik mahdudlikka olib keladi, deb hisoblaydi. Boshqalari esa, modomiki, milliy falsafa milliy g'oya va mafkurani shakllantirishning nazariy asosi ekan, har qanday umumiy qonuniyatlar muayyan ijtimoiy makon va tarixiy zamonda xususiy holda namoyon bo'ladi, deya milliy falsafani yoqlab chiqadi.

Biz millat bor ekan, milliy madaniyat, til va adabiyot ham mavjud degan fikrga o'rganib qolganmiz. Aslida, ularning barchasi nafaqat bir millatga, balki butun insoniyatga xos-ku! Bizning nazarimizda, milliy falsafa millat mentalitetini belgilaydigan muhim omildir. Umumbashariy tsivilizatsiyaga uzviy qo'shilish jarayoni milliy falsafani yaratish orqali sodir bo'ladi. Eng muhimi — falsafadagi milliylik umuminsoniylikni rad qilish evaziga emas, balki uni ijodiy boyitish orqali rivojlanib boradi.

Falsafa tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, ayrim milliy falsafalarning umuminsoniy ma'naviyat xazinasiga munosib hissa bo'lib qo'shilganini ko'ramiz. Masalan, Rim imperiyasi zavolga yuz tutganidan keyin o'z milliy davlatchiligiga ega bo'lgan Evropa mamlakatlarida, o'rta asrlarga kelib, milliy falsafa yaratish imkoni tug'ildi. (O'rta asr Evropa madaniyatiga bag'ishlangan mavzuda bu haqda atroflicha fikr yuritamiz). To'g'ri, ular umumevropa hududida, qadimgi Yunoniston va Rim madaniyati negizida shakllandi. Ularda Evropa xalqlariga xos umumiy jihat va xususiyatlar, umumetnik mentalitet aks etgan edi. Bu jarayon avvalo, Italiya va Angliyada, so'ngra Frantsiyada yuz berdi. Bu falsafiy maktablarning F. Bekon va R. Dekart, B. Spinoza va J.J. Russo kabi atoqli namoyandalari nafaqat o'z mamlakatlari, balki Evropa va jahon falsafasi tarixida o'chmas nom qoldirdi. Ular, avvalambor, o'z yurti, o'z millati sha'nu sharafini yuksaklikka ko'tarish, taraqqiyotga olib chiqish uchun ilg'or g'oyalarni o'rtaga tashlagan, davr taqozo etgan mafkuraning shakllanishiga hissa qo'shgan.

Xuddi shunday, XV111-X1X asrlarda milliylik va jahon falsafasining taraqqiyotiga nihoyatda katta ta'sir ko'rsatgan hudud Prussiya bo'ldi. Uzoq vaqt Avstriya-Vengriya imperiyasi tarkibida bo'lgan bu o'lka mustaqillikka erishib, milliy davlatchiligini tiklaganidan keyin, milliy ozodlikning falsafiy in'ikosi o'laroq I. Kant, I. Hegel, Fixte, Shelling, Feyerbax kabi donishmandlar tomonidan asoslangan nemis falsafasi shakllandi. Keyinchalik bu falsafa Nishshe, Freyd kabi ko'plab faylasuflar tomonidan rivojlantirildi. Ushbu falsafa maktabining atoqli namoyandasi hisoblangan Hegel ta'limoti esa, Pruss monarxiyasining davlat mafkurasi maqomini oldi. Hamma narsaning o'tkinchi ekanligini nihoyatda yaxshi biladigan, yangi zamonning Arastusi nomini olgan Hegel Pruss monarxiyasining o'tkinchi ekanligini bilmasmidi? Nima sababdan u dialektik ta'limoti emas, balki monarxiyaga xizmat qilgan falsafiy sistemasining mukammalroq bo'lishi uchun ko'proq kuch sarfladi? degan savollar haligacha faylasuflarni o'ylantirib keladi.

Xo'sh, nima sababdan Hegel bu yo'ldan bordi? Chunki, Hegel o'z davrining, o'z xalqining farzandi edi. U mustaqil nemis milliy davlati — Pruss monarxiyasi davrining mahsuli, o'sha davr falsafasining namoyandasi edi. U «Faylasuflar osmondan yomg'ir kabi yog'ilmaydilar yoki yomg'irdan keyingi qo'ziqorinlardek erdan o'sib chiqmaydilar, balki ularni xalq yaratadi» deganida aynan ana shuni nazarda tutgan edi. Hegel o'z ijodi va faoliyati bilan Pruss monarxiyasi, garchand monarxiya shaklida bo'lsada, nemis davlati ekanligini o'z millatining ongi va dunyoqarashini tarkibiy qismiga aylantirib keta olgan buyuk faylasuf edi. Uning «Aqlga muvofiq narsalarning barchasi voqedir, voqe bo'lgan

narsalarning barchasi esa aqlga muvofiqdir», degan soʻzlarini ham ana shu maʼnoda tushunish lozim. Hegelning bu masalada dialektik emas, balki metafizik usulga koʻproq eʼtibor berganligining sababi ham ana shunda.

Oʻsha davrgacha, Rim imperiyasi qulaganidan keyin koʻproq tarqoq hududlarga boʻlinib, Avstriya-Vengriya imsperiyasi tarkibida yashab kelgan nemis millati uchun Pruss monarxiyasi — milliy davlat edi. Uning shakli-shamoyili kelajakda oʻzgarishi boshqa masala boʻlgani holda, bu davlatning Evropada nemis milliy davlati tarzida saqlanib qolishi, uning millat falsafasiga aylanishi bilan bogʻliq edi. Millat falsafasiga, uning dunyoqarashiga aylangan milliy davlatchilik gʻoyasi hech qachon soʻnmaydi, garchand yurti yovlar asrlar davomida bosib tursalarda, qachondir baribir qad rostlaydi va millatning davlati tarzida yana qayta namoyon boʻladi. Hegel oʻz millatining falsafasi va dunyoqarashiga oʻsha davlatning shakli-shamoyilini va mazmun-mohiyatini singdirib keta olgan faylasuf darajasiga koʻtarilgani uchun ham bu millat tarixida va u orqali, jahon falsafasi tarixida abadiy qoladi. Milliylik va umumevropa madaniyatidan bahra olgan bu falsafa haligacha oʻz jozibasini yoʻqotmaganligining sabablaridan biri ham ana shunda.

Shunga oʻxshash vazifani, oʻz davrida, millatimizning asl farzandi Alisher Navoiy ham bajargan. U ozodlikka erishgan millat falsafasini adabiyot falsafasiga, mustaqil davlat tilini adabiyot tiliga aylantira olgan, oʻz xalqining bu sohadagi dahosi buyuk ekanligiga, nafaqat zamondoshlari, balki kelajak avlodlarni ham ishontirib keta olgan edi. Navoiy va uning zamoniga, oʻsha davrga xos oʻzgarishlarning boshida turgan Amir Temur faoliyatiga qayta-qayta murojaat etilishining sabablaridan biri ham ana shunda. Zero, har bir xalq, avvalo, oʻzining tarixidan bugungi kun uchun tashbehlar izlaydi va ijtimoiy taraqqiyoti uchun asos boʻladigan maʼnaviy tamoyil, anʼana va qadriyatlarga murojaat qiladi.

Vatanimiz mustaqillikka erishganidan keyin milliy falsafani shakllantirish uchun imkoniyatlar ochildi. Bugun ulugʻ ajdodlarimiz tamal toshini qoʻygan oʻzbek milliy falsafasini rivojlantirishning obʼektiv va subʼektiv shart-sharoitlari mavjud. Bu borada, avvalo, Prezident Islom Karimov asarlarida oʻzbek falsafasining taraqqiyot qonuniyatlari ochib berilayotganini alohida taʼkidlash lozim. Prezidentimiz falsafa oldidagi bugungi muammolarning mohiyati, ularni hal qilish yoʻllariga alohida eʼtibor bermoqda.

Shu bilan birga, bugungi oʻzbek falsafasining rivojini taʼminlashda quyidagi jihatlar alohida oʻrin tutadi:

- xalqimizning oʻz milliy anʼanalariga sodiqligi;
- mamlakatimizning buyuk kelajagiga ishonchi;
- muqaddas qadriyatlarimizga ishonch-eʼtiqodi;
- mehnatsevarligi, intellektual salohiyati va boshqalar.

Oʻzbek falsafasini yanada taraqqiy ettirish vazifalarini amalga oshirish quyidagi muammolarning echimini topishga bogʻliq:

- birinchidan, mustamlakachilik sharoitida soxtalashtirilgan tariximizni haqqoniy yoritish falsafiy gʻoyalar, qarashlar tarixini ham xolis koʻrsatib berishni taqozo qiladi. Oʻz davrida qimmatli tarixiy manbalarning yoʻq qilingani yoki ayovsiz talon-taroj etilgani bu ishni qiyinlashtirmoqda;

- ikkinchidan, mavjud manbalar arab yoki fors tillarida ekanligi, ularni biladigan faylasuf olimlarning, malakali tarjimonlarning kamligi umuminsoniy maʼnaviy merosdan bahramand boʻlish va ulardan ijodiy foydalanishga toʻsiq boʻlmoqda;

- uchinchidan, odamlar ongidan mustabid tuzumning soxta gʻoyalarini, ular qoldirgan asoratlarni siqib chiqarish, mafkuraviy boʻshliqni yangi gʻoyalar bilan toʻldirish, istiqloq mafkurasini shakllantirish muayyan vaqtni taqozo qiladi.

Ushbu vazifalarni amalga oshirish bugungi falsafa masalalari bilan shugʻullanuvchi olim va tadqiqotchilar zimmasiga nihoyatda katta masʼuliyat yuklaydi. Bunda, eng avvalo, mazkur sohaga aloqador har bir yurtdoshimiz dunyoqarashining milliy manfaatlarimiz nuqtai nazaridan oʻzgarishi nihoyatda muhimdir. Mamlakatimizda huquqiy demokratik jamiyat barpo etilayotgan hozirgi davrda bu jarayonning qanday borishi yangi falsafiy ongning shakllanishiga muayyan darajada taʼsir koʻrsatadi.

Tayanch tushunchalar

Falsafa, faylasuf, falsafiy muammolar, falsafaning milliyligi, falsafaning umuminsoniyligi, oʻzbek falsafasi.

Takrorlash uchun savollar

1. «Falsafa» tushunchasining mohiyatini siz qanday tushunasiz?
2. Falsafaning bahs mavzusi nima?
3. Falsafa milliy boʻlishi mumkinmi?

4. Falsafaning umuminsoniyligi deganda nimani tushunasiz?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. — T.:O'zbekiston, 1998.
2. Karimov I. Ma'naviy yuksalish yo'lida. — T.:O'zbekiston, 1999.
3. Karimov I. Milliy istiqlol mafkurasi — xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir: «Fidokor» gazetasi muxbiri savollariga javoblar. — T.:O'zbekiston, 2000
4. Karimov I. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T.: O'zbekiston, 1999.
5. Mo'minov I. O'zbekistondagi tabiiy-ilmiy va ijtimoiy-falsafiy tafakkur tarixidan lavhalar. — T.: «Fan», 1998.
6. A. Toynbi. Postijenie istorii. — M.: Nauka, 1991.
7. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T.: O'zbekiston, 2000. - 352 b.

2-mavzu. Falsafiy dunyoqarash, uning xususiyatlari va asosiy tamoyillari

Reja:

1. «Dunyoqarash» tushunchasi, uning mohiyati va tarixiy shakllari.
2. Falsafiy dunyoqarashning mazmuni va yo'nalishlari.
3. Falsafiy dunyoqarashning rivojlanish qonuniyatlari va asosiy tamoyillari.
4. O'zbekistonda yangi dunyoqarashni shakllantirish vazifalari.

Dunyoqarash tushunchasi. *Har bir kishining dunyoga nisbatan o'z qarashi, o'zi va o'zgalar, hayot va olam to'g'risidagi tasavvurlari, xulosalari bo'ladi. Ana shu tasavvurlar, tushunchalar, qarash va xulosalar muayyan kishining boshqa odamlarga munosabati va kundalik faoliyatining mazmunini belgilaydi. Shu ma'noda, dunyoqarash - insonning tevarak atrofini qurshab turgan voqelik to'g'risidagi, olamning mohiyati, tuzilishi, o'zining undagi o'rni haqidagi qarashlar, tasavvurlar, bilimlar tizimidir. Dunyoqarash - olamni eng umumiy tarzda tasavvur qilish, idrok etish va bilishdir.*

Dunyoqarashning bir kishiga yoki alohida shaxsga xos shakli individual dunyoqarash deyiladi. Guruh, partiya, millat yoki butun jamiyatga xos dunyoqarashlar majmuasi esa, ijtimoiy dunyoqarash deb yuritiladi. Ijtimoiy dunyoqarash individual dunyoqarashlar yig'indisidan dunyoga keladi, deyish mumkin. Bunda ijtimoiy dunyoqarashning umumiy va xususiy shakllarini hisobga olish lozim.

Kundalik hayotiy tajribalar asosida jamiyatda, odamlarda oddiy, o'z-o'zicha rivojlanuvchi (stixiyali) mohiyatga ega bo'lgan qarashlar, tushunchalar, g'oyalar shakllanadi. Bu – dunyoqarashning o'z-o'zicha rivojlanuvchi (stixiyali) shakli hisoblanadi. Uni ko'pincha hayotiy falsafa, deb ham ataydilar.

Hayotiy falsafaning doirasi juda keng bo'lib, ongning sodda namoyon bo'lish shakllarini ham, oqilona va sog'lom fikrlarni ham o'z ichiga oladi. Hayotiy falsafa yoki oddiy amaliy dunyoqarashning o'ziga xos turini inson faoliyatining turli sohalariidagi bilim va tajribalar ta'sirida shakllanayotgan qarashlar tashkil etadi. «Har kimning o'z falsafasi bor» deyilganida ana shu hol anglashiladi. Demak, dunyoqarash o'zining kundalik ommaviy shakllarida chuqur va etarli darajada asoslanmagan stixiyali xarakterga ega. Shuning uchun ham ko'p hollarda kundalik tafakkur muhim masalalarni to'g'ri tushuntirish va baholashga ojizlik qiladi. Buning uchun olamni ilmiy tahlil qilish va bilish zarur.

Dunyoqarashning tarixiylik tamoyili. *Dunyoqarash muayyan davrda shakllanadi. Shu ma'noda, har qanday dunyoqarash ijtimoiy-tarixiy mohiyatga ega bo'lib, kishilarning umri, amaliy faoliyati, hayoti, tabiatga ta'siri va mehnati jarayonida vujudga keladi. Har bir davrda ijtimoiy guruh, jamiyat va avlodning o'z dunyoqarashi mavjudligi ham bu tushunchaning tarixiy mohiyatga ega ekanini ko'rsatadi.*

Dunyoqarashning tarixiyliigi yana shundaki, u ma'lum dialektik jarayonda takomillashib boradi. Uning shakllari o'zgaradi, tarixiy ko'rinishlari muttasil yangilanib turadi.

Ma'lumki, insoniyat taraqqiyotining ilk bosqichlarida dunyoqarash nihoyatda oddiy bo'lgan. Agar shunday bo'lmaganida, har qanday jism o'z hajmiga teng suyuqlik miqdorini siqib chiqarish xossasiga ega ekanini kashf etgan qadimgi zamonning buyuk olimi Arximed hammomdan yalong'och holda chiqib, «Evrika!», ya'ni «Topdim!», deya qichqirmagan bo'lar edi.

Dunyoqarash jamiyat rivojiga mos ravishda asta-sekin takomillashib borgan. Taraqqiyotning keyingi davrlarida fan sohasida qilingan kashfiyotlar inson dunyoqarashi naqadar chuqurlashib, uning bilimlar doirasi kengayib ketganini ko'rsatadi. Bunda vorislik an'anasi yaqqol ko'zga tashlanadi: har bir davrning dunyoqarashi, g'oyasi o'tmishda yaratilgan ma'naviy qadriyatlarining eng yaxshilarini, ilg'or va ijobiyilarini o'zida saqlab qoladi. Shu asosda yangi tamoyillarga ega bo'lgan dunyoqarash ham takomillashib boradi. Oddiy bug' mashinasidan kosmik raketalarigacha bo'lgan fan-texnika taraqqiyoti bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Falsafiy dunyoqarash. Bu tushunchaning mazmuni insonning olamga, voqea va hodisalarga, o'zgalarga va ularning faoliyatiga, o'z umri va uning mazmuni kabi ko'pdan-ko'p tushunchalarga munosabati, ularni anglashi, tushunishi, qadrlashida namoyon bo'ladi.

Falsafiy dunyoqarash kundalik faoliyat, dunyoviy, diniy, ilmiy bilimlar, hayotiy kuzatishlar va ijtimoiy tarbiya ta'sirida shakllanadi hamda rivojlanadi. Fanda ijtimoiy borliqning barcha jihatlarini aks etadi. Dunyoqarashning shakllanishida his-tuyg'u, aql-idrok va tafakkur ham muhim o'rin tutishi tabiiy. Uning shakllanishi kishilarning hissiy kechinma va kayfiyatlariga ham bog'liq bo'lib, inson kayfiyatida uning hayot sharoitlari, ijtimoiy ahvoli, milliy xususiyati, madaniy saviyasi, shaxsiy taqdiri, yoshi va hokazolar aks etadi. Muayyan davr dunyoqarashida zamon ruhi, ijtimoiy

kuchlarning kayfiyati, intilishi ham o'z ifodasini topadi. Masalan, bugungi O'zbekiston mustaqilligini mustahkamlash zarurati istiqloq dunyoqarashini shakllantirishga ulkan ta'sir ko'rsatmoqda.

Falsafiy dunyoqarash murakkab tuzilishga ega. U muayyan bilimlar, kelajakka qaratilgan g'oya va maqsadlar, tabiiy va ijtimoiy fan yutuqlari, diniy tasavvurlar, qadriyatlar, ishonch, e'tiqod, fikr, hissiyot kabi tarkibiy qismlardan iborat.

Bularning ichida e'tiqod muhim ahamiyat kasb etadi. U dunyoqarashning mazmunini tashkil etadigan asoslardan biridir. E'tiqod insonning o'z qarashlari va g'oyalari to'g'riligiga, orzu-umidlarining asosli ekaniga, faoliyati va xatti-harakatining umumiy maqsadlarga va talablarga mosligiga bo'lgan chuqur ishonchidan paydo bo'ladi. U insonning hissiyoti, irodasi va faoliyatini belgilaydi, ularni boshqaradi, shaxsni omilkorlikka, samarali faoliyatga undaydi.

Falsafiy dunyoqarash tarkibida hissiyot va aql muhim o'rin tutadi. Hissiyot dunyoqarashning emotsional-ruhiy jihati bo'lib, dunyoni tushunish esa, dunyoqarashning aqliy shaklidir. Hissiyot – quvonch, shodlik, zavqlanish, hayot va kasb-kordan mamnunlik yoki norozilik, hayratlanish, xavotirlanish, asabiylashish, yolg'izlik, zaiflik, ruhiy tushkunlik, g'am-g'ussa, nadomat, o'z yaqinlari va vatani taqdirini o'ylash kabi xilma-xil shakllarda namoyon bo'ladi. Ana shular barchasining uyg'unligi dunyoni his etishga olib keladi. Dunyoni his qilish esa, uni aqliy tushunishga, muayyan dunyoqarashning shakllanishiga asos bo'ladi.

Inson aqli unga xos hissiyot va tasavvurlar asosida ilmiy dunyoqarashni shakllantiradi va takomillashtiradi. Har bir kishiga xos hissiyot va fikr, bilim va e'tiqod, intilish va kayfiyat, orzu-umid va qadriyatlar dunyoqarash tarkibida yaxlitlashadi va olamni bir butun holda aks ettiradi. Bir butun, yaxlit dunyoqarashning shakllanishi bolalikdan boshlanib, inson hayotining oxirigacha davom etadi. Bu holat individual dunyoqarashning asosiy tamoyillaridan birini ifodalaydi.

Falsafiy dunyoqarashning shakllanishida bilim g'oyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Bilimda dunyoqarashning barcha belgilari mavjud. Lekin, bilim va dunyoqarash aynan bir narsa emas. Olamni tushunish bilimlar paydo bo'lishi uchun asosdir. Bilim inson ongida hissiy va aqliy bilish jarayonida hosil bo'ladi, u dunyoqarashning asosi, uning uzviy qismidir.

Bilim muayyan sharoitda biron bir hodisa yoki narsani baholashda qo'l keladi va aynan ana shu jarayonda dunyoqarashga aylanadi. Bunday baho berish jarayonida mudom muayyan manfaatlar asos qilib olinadi. Shuning uchun ham ijtimoiy dunyoqarash turli ijtimoiy guruhlar manfaatlarini ifoda etadi, gohida ularni amalga oshirish uchun kurash maydoni bo'lib qoladi.

Biror partiya yoki guruh o'z maqsadlariga etishish yo'lida butun jamiyat uchun xos bo'lgan umumiy ijtimoiy dunyoqarash tarkibida ko'proq va salmoqliroq joy egallashga yoki uni o'z manfaatlari foydasiga o'zgartirishga harakat qiladi. Umuman, hayotda maqsadga erishishning eng oson va qulay yo'li o'zgalar dunyoqarashini jamiyat foydasiga o'zgartira olishdir.

Falsafa azal-azaldan dunyoqarash bo'lgan. Chunki, uning o'zi hayot nima uchun berilgan, dunyoga kelishdan maqsad nima, umrni mazmunli o'tkazishning qanday yo'llari bor, degan talay savollarga javob topish zarurati tufayli vujudga kelgan. Falsafiy dunyoqarash o'zining nazariy asoslangani va puxta ishlangani bilan ajralib turadi. Shu ma'noda, u boshqa fan yoki faoliyat sohasi uchun umumiy uslub vazifasini ham bajaradi.

Agar nazariya bilish jarayonining natijasi bo'lsa, usul (metod) shu bilimga erishish yoki uni amalga oshirish yo'lini anglatadi. Falsafiy nazariya esa, bir vaqtning o'zida usul vazifasini ham bajara oladi. Tarixning burilish davrlarida o'zgarishlarning asosiy yo'nalishlari va maqsadlari nechog'li to'g'ri ekani falsafiy dunyoqarash tamoyillariga solishtirib aniqlanadi. Bunda muayyan falsafiy nazariya umumiy usul (metod) sifatida qabul qilinadi. Shu sababdan ham bunday davrlarda falsafiy nazariyalarga e'tibor kuchayadi, taraqqiyot yo'llaridan borish falsafiy modellarining ahamiyati ortadi.

Masalan, bizning mamlakatimiz jahon hamjamiyatiga qo'shilish, demokratik davlat qurish borasida Islom Karimov tomonidan asoslab berilgan taraqqiyot yo'li – «O'zbek modeli»ni amalga oshirmoqda. Bu yo'lning asosiy mohiyati islohotlarni inqilobiy tarzda emas, tadrijiy ravishda olib borishni nazarda tutadi. Prezidentimiz, aynan shu yo'lni taklif etar ekan, asosiy e'tiborni uning mohiyat-mazmuni, tarixda qanday natijalar bergani kabi masalalarga qaratgan. Bunda taraqqiyotning mazkur yo'li aniq tarzda tasavvur etilgan. Ya'ni, uning tarixiy va zamonaviy jihatlari, umumbashariy va mintaqaviy xususiyatlari, mamlakatimizning buguni va kelajagi uchun naqadar ahamiyati har tomonlama o'rganilgan. Ana shu asosda kerakli xulosalar chiqarilgan va ularni hayotga tadbir etishning asosiy yo'l-yo'riqlari ko'rsatib berilgan.

Biz ana shu nazariyani, bir tomondan, taraqqiyotimizning o'zimizga xos va mos modeli deb ataymiz. Ikkinchi tomondan esa, uni mamlakatimiz hayotini tubdan o'zgartiradigan va uning kelajagini belgilab beradigan, milliy dunyoqarash, ong va tafakkur rivojida muhim o'rin tutadigan umumfalsafiy tayanch – metodologiya deb bilamiz. Chunki, uning tamoyillari taraqqiyotimizning asosiy yo'nalishlarini belgilaydi va shu bilan birga, bu jarayonga kuchli ta'sir ko'rsatadigan metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Inson ongli ijtimoiy mavjudot bo'lgani bois, uning dunyoqarashi muayyan ehtiyoj va manfaatlarga asoslanadi. Demak, har qanday dunyoqarash muayyan inson, ijtimoiy guruh yoki tabaqaning o'z ehtiyoj, manfaatlaridan kelib chiqqan holda borliqqa munosabatini ifodalovchi g'oyalar, nazariyalar, bilimlar majmuasi, ruhiy xolat va e'tiqod mujassami hamda ularning namoyon bo'lishidir.

Falsafiy dunyoqarash, mohiyat-mazmuniga ko'ra, ma'naviy faoliyat bo'lgani bois, u borliqqa bo'lgan ongli, insoniy munosabatning muayyan yo'nalishlarini vujudga keltirgan. Masalan, kishilarning jamiyatdagi axloqiy munosabatlari – axloqiy dunyoqarashlarida, huquqiy munosabatlari – huquqiy, siyosiy munosabatlari – siyosiy, diniy munosabatlari – diniy, ekologik munosabatlari – ekologik dunyoqarash shakllarida o'z ifodasini topgan. Buni tizim tarzida izohlaydigan bo'lsak, quyidagicha ko'rinish kasb etadi:

1. Axloqiy.
2. Diniy.
3. Huquqiy.
4. Siyosiy.
5. Ekologik.
6. Estetik.

Bu tizimni tashkil qilgan nisbatan mustaqil dunyoqarash shakllari o'zaro bog'liqlikda, aloqadorlikda harakat qiladi.

Dunyoqarash tizimining rivojlanish darajasi jamiyat taraqqiyotiga mos keladi va uni ifodalab turadi. Bundan tashqari, har bir tarixiy davrda millatning rivojlanishi, uning mentaliteti va dunyoqarashida namoyon bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, dunyoqarash tizimi va ularning xususiyatlari muayyan inson, ijtimoiy guruh, tabaqa va butun millatning ma'naviy qiyofasini belgilab beradi.

«Dunyoqarash» tushunchasi o'zlikni anglash, vatanparvarlik, milliy g'urur, tarixiy xotira, ma'naviy barkamollik kabi tuyg'u va tushunchalar bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. Chunki, dunyoqarash aynan ana shu ruhiy-ijtimoiy hodisalar orqali oydinlashadi, umuminsoniy qadriyatlarining tarixiy bir bo'lagiga aylanadi.

Falsafiy dunyoqarashning tarixiy shakllari insoniyat taraqqiyotining qonuniy natijasi bo'lib, jamiyat rivojlanishining ma'naviy mezoni sifatida namoyon bo'lgan. Taraqqiyotning dastlabki bosqichlarida kishilarning tabiatga, o'zlarining ijtimoiy hayotiga bo'lgan munosabati turli rivoyat va afsonalarda o'z ifodasini topgan. Ular shu tariqa mifologik dunyoqarashni shakllantirgan. Yovuzlik va ezgulik o'rtasidagi kurashda yaxshilikning mudom tantana qilishi mifologik dunyoqarashning gumanistik mazmunidan dalolat beradi. Xususan, o'zbek xalqi tsivilizatsiyasi jarayonida yaratilgan rivoyat, afsona va boshqa janrlardagi og'zaki ijod namunalari millatimiz tarixda qanday ma'naviy qiyofaga ega bo'lganini hanuz ko'rsatib turadi. Ular bugungi kunda jahon ahlini hayratga solmoqda. Masalan, qadimiy merosimiz namunasi – «Avesto»da yaxshilik ramzi – Axuramazda va yomonlik timsoli – Axriman o'rtasidagi kurash tarixi misolida oxir-oqibatda ezgulik baribir g'alaba qozonadi, ya'ni yorug'lik zulmat ustidan g'alaba qiladi, degan g'oya asosiy o'rinni egallaydi va hayotbaxsh g'oyalar ilgari suriladi.

Mifologik dunyoqarash qadimgi zamon kishilarining o'zlariga munosib hayot sharoitlarini yaratish ehtiyojlaridan kelib chiqqan. Ezgulik va haqiqat uchun kurash g'oyalarining ifodasi bo'lgan afsona va rivoyatlarda millatning muayyan ruhiy holati, kelajakka ishonchi, vatanga muhabbati, insoniy kamolotga intilishi badiiy vositalar, afsonaviy qahramonlar timsolida ifoda etilgan.

Dunyoqarashning mifologik mohiyati bugungi fan-texnika taraqqiyoti, insonning aqliy salohiyati bag'oyat yuksalib ketgan davrda juda jo'n va ibtidoiy bo'lib ko'rinadi. Ammo afsona va rivoyatlar o'zining kuchli jozibasi, insonparvarlik g'oyalari bilan hozirgi kunda ham kishilarni ezgu fazilatlar ruhida tarbiyalashning ta'sirchan va samarali omili bo'lib qolmoqda.

Diniy qarashlar. Muayyan dunyoqarash tarkibida diniy-ilohiy qarashlar o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Ular insonning ilohga bo'lgan e'tiqodi bilan bog'liq bo'lib, vujudga kelishiga ko'ra, boshqa dunyoqarash shakllari kabi, muayyan asoslarga ega.

Mifologik dunyoqarash afsonaviy kuchlarni e'tirof etish bilan bog'liq bo'lsa, diniy dunyoqarash ilohiy qudratlarga e'tiqod qo'yish bilan bog'liq. Shuning uchun ham bu dunyoqarash shaklini inson qalbidagi quyidagi holatlar belgilaydi:

- emotsional-ruhiy holatlar;
- iymon-e'tiqod;

- iymon-e'tiqodning xatti-harakatlarda ifoda etilishi.

Bular ayni paytda diniy dunyoqarashning asosiy tamoyillarini ham tashkil qiladi.

Diniy dunyoqarash har bir davrda muayyan ijtimoiy vazifalarni bajarib kelgan. «Din, shu jumladan islom dini ham, ming yillar davomida barqaror mavjud bo'lib kelganining o'ziyoq u inson tabiatida chuqur ildiz otganidan, uning o'ziga xos bo'lgan bir qancha vazifalarni ado etishidan dalolat beradi. Eng avvalo, jamiyat, guruh, alohida shaxs ma'naviy hayotining muayyan sohasi bo'lgan din, umuminsoniy axloq me'yorlarini o'ziga singdirib olgan, ularni jonlantirgan, hamma uchun majburiy xulq-atvor qoidalariga aylantirgan»³.

Jamiyat hayotida har qanday, shu jumladan, diniy dunyoqarashning o'ri va ahamiyatini ham sun'iy ravishida mutlaqlashtirish, salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Bu hol ayniqsa, diniy fundamentalizm va ekstremizm insoniyat uchun jiddiy xavfga aylangan hozirgi davrda yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Hozirgi davrda fan, texnika, dunyoviy ilmlarning kuchayib ketishi bilan «Diniy dunyoqarash, tafakkurning, insonni o'rab turgan dunyoga, o'zi kabi odamlarga munosabatning yagona usuli bo'lmaganligini ham ta'kidlash zarurdir. Dunyoviy fikr, dunyoviy turmush tarzi ham u bilan yonma-yon va u bilan teng yashash huquqiga ega bo'lgan holda rivojlanib kelgan»⁴.

Diniy dunyoqarashni teologiya deb ataladigan falsafiy fan o'rganadi. **Teologiya** olam va odam munosabati, umrning mazmuni, hayot va o'lim muammosi kabi masalalarni ilohiyot, diniy e'tiqod tushunchalari bilan bog'lab tahlil qilish hamda o'ziga xos mukammal tizimini yaratgan. Bugungi kunda diniy dunyoqarashning bir talay asosiy vazifalari orasida, uning hayot ziddiyatlarini bartaraf qilish bilan bog'liq reguliyativ faoliyati nihoyatda muhimdir. Umuman, dinning barkamol avlodni tarbiyalashdagi o'ri va ahamiyati benihoyat ulkan va u tobora ortib bormoqda.

Falsafiy dunyoqarashning asosiy yo'nalishlari. Dunyoqarash tizimi va unga xos nisbatan mustaqil yo'nalishlarning har birini falsafiy mulohazaning oydinlashgan (konkretlashgan) shakli sifatida qarash mumkin. Falsafiy dunyoqarash, sodda qilib aytadigan bo'lsak, insonning olam, odam va borliqqa munosabatini ifodalovchi bilimlar tizimidir. Unga inson borlig'ining mohiyati nuqtai nazaridan yondashiladigan bo'lsa, moddiy yoki ma'naviy jihatlari nechog'lik mutlaqlashtirilishiga qarab, uning tarkibida materialistik va idealistik dunyoqarash yo'nalishlari mavjudligini ko'ramiz.

Agar borliq va uning xossalari mavjudlik, bog'liqlik, o'zgarish va taraqqiyot nuqtai nazaridan bildirilgan munosabatlarni umumlashtiradigan bo'lsak, uning tarkibida metafizik va dialektik, sofistika va sinergetik kabi qator dunyoqarashlar mavjudligini ko'ramiz. Bular sof nazariy-falsafiy masalalar bo'lib, ular to'g'risida «Olam va odam», «Dunyoni falsafiy tushunish» bo'limlarida maxsus to'xtalib o'tamiz.

Falsafiy dunyoqarash borliq haqidagi ilmiy qarashlar tizimining o'z-o'zicha shakllangan (mexanik) yig'indisi emas, balki ularning umumiy qonuniyatlar asosidagi tizimidir. Falsafiy dunyoqarash tarkibida quyidagi tamoyillar nomoyon bo'ladi:

- turli dunyoqarash shakllarining o'zaro aloqadorligi kuchaymoqda;
- muayyan dunyoqarash shakllanish va rivojlanish jarayonida insonga munosabatning ahamiyati ortib bormoqda;
- milliy dunyoqarash umuminsoniy dunyoqarash shakli va uning tarkibiy qismi sifatida yuzaga kelgan.

Falsafiy dunyoqarashning bu umumiy tamoyillari har qanday konkret dunyoqarash shakllari uchun uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Shu bilan birga, uning yana quyidagi tamoyillari ham bor:

- ilmiylik;
- tarixiylik;
- mantiqiylik;
- universallik;
- maqsadlilik;
- g'oyaviylik;
- nazariya va amaliyotning birligi.

³ Ислом Каримов. Буюк келажак сари. - Т.: «Ўзбекистон», 1998, 441-бет.

⁴ Ислом Каримов. Буюк келажак сари. - Т.: «Ўзбекистон», 1998, 442-бет.

1. *Falsafiy dunyoqarash ilmiydir*, chunki u narsa va hodisalar o'rtasidagi bog'lanish, aloqadorlik va munosabatlarni kundalik ong darajasidagina emas, balki nazariy ong darajasida ham ifodalaydi. Har qanday falsafiy dunyoqarash shakli ob'ektiv olamdagi narsa va hodisalarning konkret munosabatlarini aks ettiradi.

2. *Falsafiy dunyoqarashning tarixiylik tamoyili* jamiyatning o'tmishi dunyoqarashlar tarixidan iboratligini va uzluksiz rivojlanishini ifodalaydi.

3. *Falsafiy dunyoqarashning mantiqiy izchilligi tamoyili* har qanday dunyoqarash shakli va darajasining mantiqiy birikmalar orqali ifodalanishi bilan izohlanadi. Agar mantiqiy izchillik buzilsa, dunyoqarashning tashqi olamni xolis, ilmiy, aniq-ravshan va izchil aks ettirishiga putur etadi.

4. *Falsafiy dunyoqarashning universalligi* boshqa dunyoqarash shakllarining mazmunini tashkil qilishi bilan sifatlanadi, ya'ni har qanday dunyoqarash shakli o'ziga xos falsafiy xususiyatga ega.

5. *Falsafiy dunyoqarash maqsadga mavofiq* bo'lib, inson manfaatlariga mos keladi. Chunki, inson muayyan maqsad, orzu-umidlar bilan yashaydi, ularni o'z dunyoqarashida aks ettiradi.

6. *Falsafiy dunyoqarashning g'oyaviylik tamoyili*, uning asosida muayyan g'oya yotgani bilan ifodalanadi. Xususan, bugungi o'zbek milliy falsafiy dunyoqarashi milliy mustaqillik, o'zlikni anglash, millatimiz kelajagini belgilaydigan istiqbol g'oyasiga tayanishi bilan xarakterlidir. Falsafiy dunyoqarash shu g'oyani e'tiqodga aylantirish va uning amalga oshishi uchun xizmat qiladi.

7. Falsafiy dunyoqarashning eng muhim tamoyillaridan biri *nazariya va amaliyot birligidir*. Dunyoqarashning nazariya sifatida mavjudligi ijtimoiy amaliyot tajribalarini ijodiy umumlashtirib, istiqbol rejalarini belgilashda qo'l kelishi bilan izohlanadi. Shuningdek, dunyoqarashning amaliyotga joriy etilish jarayonida uning usul va vositalari muhim ahamiyatga ega.

Falsafiy dunyoqarashning vazifalari (funktsiyalari). Falsafiy dunyoqarashning zikr etilgan tamoyillari, uning vazifalarini belgilab beradi. Ya'ni, bu vazifalar jamiyatning umumbashariy ruhdagi maqsad-muddalaridan, manfaatlaridan kelib chiqadi hamda boshqa dunyoqarash shakllari uchun uslubiy ahamiyat kasb etadi.

Dunyoqarash, avvalo insoniy munosabatlar ifodasidir. Shu nuqtai nazardan, u insonning borliqqa munosabatida, dastlab uning bahosi tarzida ko'zga tashlanadi.

Bu — falsafiy dunyoqarashning *baholash* vazifasini anglatadi. Ya'ni, inson, o'z ehtiyoj va manfaatlaridan kelib chiqib, narsa-hodisalarni: yaxshi-yomon, foydali-zararli, savob-gunoh, oriyat-benomuslik kabi qarama-qarshi mezonlarga ajratadi.

Inson narsa-hodisalarga baho berar ekan, buning zamirida uning ijtimoiy hayoti, ya'ni ongli munosabatlari yotadi. Bunda inson yoki jamiyat munosabatlari dunyoqarashning o'zi tayanadigan omillarga (ideallariga) moslashtiriladi. Orzu-havaslariga erishishning usullari, vositalari, amaliy yo'nalishlari belgilanadi.

Dunyoqarash inson faoliyatini axloqiy me'yor, diniy qadriyat, xuquqiy hujjat va siyosiy mexanizmlar kabi usul-vositalar orqali *boshqarish* vazifasini ham ado etadi. Bunda falsafiy dunyoqarashning o'zicha nisbatan mustaqil bo'lgan har bir yo'nalishi o'ziga xos boshqarish usuliga ega bo'ladi. Masalan, insonni ezgulikka yo'naltirish uchun axloq uning aql-zakovatiga; din — iymon-e'tiqodiga; huquq — qonunlarga, jazo idoralariga; siyosat-davlat funktsiyalariga tayanadi va o'ziga xos ta'sir yo'nalishlariga ega bo'ladi.

Falsafiy dunyoqarashning inson faoliyatini *nazorat qilish* vazifasi ham bor. Bunda dunyoqarashning jamoatchilik fikri tarzidagi ko'rinishi nazarda tutiladi. Masalan, o'zbek xalqining tarixiy rivojlanishi va ma'naviy hayot tarzida mahalla ijtimoiy nazoratning muhim instituti tarzida faoliyat ko'rsatgan.

Darhaqiqat, o'zbek mahallalarida bag'rikenglik, o'zaro mehr-oqibat, hamdardlik kabi noyob fazilatlar kamol topadi. Shuning uchun ham Islom Karimov uni «O'zini o'zi boshqarish maktabi... demokratiya darsxonasi», deb ta'riflaydi⁵.

Falsafiy dunyoqarashning *birlashtirish* (kommunikativ) vazifasi turli dunyoqarash yo'nalishlarini milliy va umuminsoniy g'oyalar atrofida uyg'unlashtirishi bilan xarakterlanadi. Turli manfaatlar bilan bog'liq bo'lgani bois dunyoqarashlar o'rtasida muayyan ziddiyatlar ro'y berishi tabiiy. Bunday sharoitda falsafiy dunyoqarash ularni murosaga keltirishga xizmat qiladi.

Falsafiy dunyoqarash, o'z mohiyatiga ko'ra, ijtimoiy-tarixiy tajribani umumlashtirish, jamiyat istiqbolini ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'lganligi uchun ham xalqni muayyan g'oya atrofida birlashtiradi.

Masalan, tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, muayyan davrlarda falsafiy dunyoqarash inson tub manfaatlarini bilan bog'liq bo'lganligini, millat kelajagini belgilaydigan ozodlik g'oyasi atrofida kishilarni birlashtirganini ko'ramiz. Bu hol mo'g'ul bosqinchilariga qarshi kurash davrida yaqqol namoyon bo'lgan. Ushbu g'oya (ozodlik falsafasi) dunyoqarashning tarkibiy qismi sifatida millatning turli tabaqalarini, e'tiqodi, iqtisodiy ahvoli va siyosiy mavqeidan qat'i nazar, birlashtirgan va umumiy kurashga safarbar qilgan.

⁵ Islom Karimov. «Донишманд халқимизнинг мустахкам иродасига ишонаман» - «Фидокор», 2000 йил, 8 июн.

Har qanday dunyoqarash inson ehtiyojlaridan kelib chiqadi, uning manfaatlariga mos keladi. Shu bilan birga, bir tomondan, dunyoqarash o'z-o'zidan, ya'ni stixiyali ravishda shakllanib qolmaydi. Aksincha, u turli ta'lim-tarbiya vositalarining maqsadga muvofiq holdagi faoliyati natijasida vujudga keladi. Ikkinchi tomondan esa, falsafiy dunyoqarash, umuminsoniy tamaddun (tsivilizatsiya) ta'siri o'laroq shakllangan bo'lsa, muayyan inson, ijtimoiy guruh yoki millatni tarbiyalashning turli imkoniyatlari va vositalarining mushtaraklashgan shaklidir.

Binobarin, falsafiy dunyoqarashning *tarbiyaviy* vazifasini yuqorida zikr etilgan boshqa vazifalarning asosi sifatida qarash kerak. Bu — kishilarda keng va teran fikrlash qobiliyatini vujudga keltirish asosida bag'rikenglik, murosa, har qanday ziddiyatlarni madaniy yo'l bilan hal qilish, kelajakka umid va ishonch ruhini shakllantirishdan iborat.

Tayanch tushunchalar

Dunyoqarash, mifologik va diniy dunyoqarash, falsafiy dunyoqarash, dunyoqarashning vazifalari.

Takrorlash uchun savollar

1. Dunyoqarash nima?
2. Falsafiy dunyoqarashning g'oyaviy ildizlari nimalarda namoyon bo'ladi?
3. Dinning dunyoqarash tizimidagi o'rni va ahamiyati qanday?
4. Falsafiy dunyoqarashning vazifalari nimalardan iborat?

ADABIYOTLAR

1. Islom Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T. «Sharq», 1998.
2. Islom Karimov. «Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman». – «Fidokor», 2000 yil 8 iyun.
3. Karimov I. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T.: O'zbekiston, 1999.
4. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T.: O'zbekiston, 2000. - 352 b.
5. «Falsafa» o'quv qo'llanmasi. — T.: «Sharq», 1999.
6. «Osnovi filosofii». — T.: «O'zbekiston», 1998.

3-mavzu. Falsafiy bilimlar tizimi, uning asosiy yo'nalishlari va vazifalari

Reja:

1. Fanlar tizimi, unda falsafaning o'rni va ahamiyati.
2. Falsafiy bilimlar tizimi va uning xususiyatlari.
3. Falsafiy g'oyalar, nazariyalarning asosiy yo'nalishlari va vazifalari.
4. O'zbekistonda falsafiy fanlarni rivojlantirish muammolari.

Falsafiy bilimlar tizimi. *Dunyoda xilma-xil fanlar bor. Muayyan sohaga oid ilmiy bilimlar tizimi fan deb ataladi. Ular «Tabiiy fanlar», «Ijtimoiy fanlar», «Aniq fanlar», «Texnika fanlari» kabi sohalarga bo'linadi. Jamiyat va insonni o'rganuvchi, ular to'g'risidagi turli bilim sohalari qamrab oladigan tarix, falsafa, adabiyotshunoslik, tilshunoslik kabi ijtimoiy fanlar yagona fan sohasi — ijtimoiy fanlar sohasiga kiradi. Fizika, ximiya, biologiya, matematika kabi fanlar esa tabiiy fanlar sohasiga mansub. («Fan falsafasi» bo'limida bu masalalarga atroflicha to'xtalamiz).*

Ushbu mavzuda esa, falsafiy fanlar tizimi nima, bu tizim qanday shakllangan degan masalalar xususida fikr yuritamiz.

Ma'lumki, inson o'z qiziqishi va ehtiyojlarini qondirish maqsadida qadim zamonlardan boshlab dunyoni bilishga harakat qilgan. Jamiyat taraqqiyoti yuksalib borishi bilan kishilarning bilim doirasi kengayib, tafakkuri rivojlanib borgan. Boshqacha aytganda, bilimlar tizimi insoniyat taraqqiyotini harakatlantiruvchi muharrikka (mexanizmga) aylangan.

Qadimgi dunyo tarixidan xabardor bo'lgan kishilar miloddan oldingi VII — II asrlarda Yunoniston va Rimda fan va madaniyat taraqqiy etganini yaxshi biladi, albatta. O'sha davr boshlarida qariyb barcha bilimlar falsafa fani doirasida rivojlanib kelgan edi. Ammo ana shu davrning o'rtalariga kelib «Ritorika» (notiqlik san'ati) va «Politika» (siyosat) kabi fanlar falsafadan ajralib chiqdi. Insoniyat tarixining keyingi bosqichlarida falsafa tarkibidan matematika, fizika kabi aniq fanlarning ajralish jarayoni boshlandi. Qolaversa, keyingi asrlarda ijtimoiy va aniq fanlar tizimi shakllandi, ba'zi qadimiy aniq fanlarning o'zi ham (matematika, fizika kabi) muayyan sohalarga (arifmetika, algebra va boshqalar) bo'linib ketdi.

Insonning tashqi olamni bilishga bo'lgan intilishi muayyan davrga kelib, falsafiy-nazariy bilimni tarixiy zaruratga aylantirdi. Buning natijasida aqliy va jismoniy mehnat taqsimotining dastlabki shakli vujudga keldi va fanning nazariy jihatlarini o'rganuvchi kishilar toifasi paydo bo'ldi.

Avvalgi mavzuda ta'kidlab o'tganimizdek, olam va odamning yaralishi, mavjudlik va rivojlanish qonuniyatlarini afsona va rivoyatlar asosida tushuntirishni maqsad qilib olgan dunyoqarash sohasi «**Mifologiya**» (mif — afsona, logos- ta'limot degani) deb ataladigan bo'ladi. Ilohiy va ruhiy qarashlarning o'rni va ahamiyatini mutlaqlashtiradigan tafakkurning bir yo'nalishi «**Teologiya**» (teo — xudo, logos — ta'limot degani) degan nom oldi.

Shunday qilib, insonning bilish jarayoni takomillashib borgani sari mustaqil fanlar tizimi ham shakllanaverdi. Jamiyat rivojining muayyan bosqichlariga kelib, mifologik, diniy qarashlar olamni bilish talablariga javob bermay qoldi. Falsafadan fanlarning ajralib chiqishi, uning qashshoqlanishini emas, balki rivojlanish xususiyatini ko'rsatuvchi alomatga aylandi.

Taraqqiyot jarayonida falsafadan tabiatshunoslik fanlari bilan birga psixologiya, etika, estetika kabi ijtimoiy fanlar ham ajralib chiqdi. Keyinchalik madaniyat, qadriyatlar va huquq kabi sohalarni o'rganadigan alohida yo'nalishlar ham paydo bo'ldi. Ular olamni o'z predmeti doirasida yaxlit bilish, uning xususiy qonuniyatlarini o'rganishga yordam beradi.

Falsafiy yo'nalishlar, tadqiqot olib boradigan sohasiga ko'ra, o'ziga xos bo'lib, asosiylari quyidagilardir:

Ontologiya — olam, inson va jamiyatning ob'ektiv-universal mohiyati to'g'risidagi falsafiy ta'limotdir. Boshqacha aytganda, u borliq to'g'risidagi, insonning olamga bo'lgan munosabati haqidagii falsafiy bilim sohasidir.

Gnoseologiya — bilish falsafasi bo'lib, olamni anglash, bilish nazariyasi, bilishning shakli, usullari va imkoniyatlari to'g'risidagi ta'limotdir.

Aksiologiya — qadriyatshunoslik yoki qadriyatlar to'g'risidagi falsafiy ta'limot.

Praksiologiya — insonning predmetli-o'zgartiruvchan, amaliy faoliyati to'g'risidagi falsafiy ta'limot.

Metodologiya — bilish va o'zgaruvchan faoliyat usullari to'g'risidagi ta'limot.

Logika — tafakkur shakllari (tushuncha, hukm, xulosa) va tafakkur vositalarini (ta'rif, qoida, muhokama, tafakkur qonuniyatlari), ularning mazmunidan qat'i nazar, xolis o'rganuvchi ta'limot.

Etika — axloq falsafasi, insoniyatning axloqiy tamoyillari, talab va tartib-qoidalari to'g'risidagi fan.

Estetika — nafosat falsafasi, jamiyat va inson hayotida go'zallikning o'rni, qonun-qoidalari to'g'risidagi qarashlar majmui.

Bundan tashqari, inson falsafasi (antropologiya), ijtimoiy falsafa, tabiat falsafasi, madaniyat falsafasi (kulturologiya), san'at falsafasi, mafkura falsafasi (ideologiya), din falsafasi (teologiya), siyosat falsafasi (politologiya), huquq falsafasi, texnika falsafasi kabi sohalar ham mavjudki, ular bir so'z bilan ijtimoiy-falsafiy fanlar tizimi deyiladi.

Ikkinchi xil klassifikatsiya falsafiy fanlar tasnifida olam va odam, borliqning asosi bilan bog'liq masalalar qanday usulda hal qilinishiga qarab belgilanadi. Bunday tasniflash natijasida monizm, dualizm, plyuralizm, materializm, idealizmi, teizm, ateizm kabi ko'plab yo'nalishlar ko'zga tashlanadi. Falsafani o'rganish jarayonida bu tushunchalarga hali ko'p duch kelamiz va o'rni kelganda ularga zarur izoh va ta'rif berishga harakat qilamiz.

Bu tizimda **falsafa tarixi** bilimning muhim tarmog'i hisoblanadi. Bunda tadrijiy taraqqiyot tamoyili asosida falsafiy tizimlar o'rtasidagi tarixiy izchillikka tayaniladi. Mazkur qo'llanmada falsafa tarixi ana shunday tamoyil asosida o'rganilgan.

Falsafiy bilimlar tizimining o'zgarishi va mazmunan boyib borishi ob'ektiv ijtimoiy-tarixiy jarayon mahsuli bo'lib, u jamiyatning rivojlanish darajasiga mos keladi va uni o'zida ifoda etadi. Falsafiy bilimlar tizimidagi alohida yo'nalish har bir tarixiy davrda o'ziga xos qonuniyatlar asosida rivojlansa ham, ularning umumiy tamoyillari mavjud. Ya'ni, birinchidan, har bir falsafiy bilim yo'nalishi jamiyat rivojlanishida o'ziga xos determinant (sabab) vazifasini bajaradi. Ikkinchidan, falsafiy bilimlar jamiyat taraqqiyotiga ta'sir qiluvchi sub'ektiv omil bo'lsa ham, vujudga kelish asosi - genezisi nuqtai nazaridan ob'ektiv hodisadir. Uchinchidan, falsafiy bilim yo'nalishlarining o'zaro bog'liqlik, aloqadorlik munosabati, ularning dunyoni bilishdagi yaxlitligini ta'minlaydi.

Falsafiy g'oyalar va ularning amaliyoti. Insoniyatning yashashi, rivojlanish istiqbollari, orzu-havaslari, intilishlari, umidlari, turmush tarzi g'oyaviy qarashlarda ham o'z ifodasini topadi. Falsafiy g'oyalar, obrazli qilib aytganda, inson hayot tarzining ko'zguisidir. Har qanday falsafiy bilim dastlab g'oya tarzida shakllanadi.

Falsafiy g'oya insoniyat oldida turgan muayyan muammoni anglash va uni hal qilish maqsadi, uslub va vositalarining ifodasidir. Kishilarning narsa va hodisalarga o'z ehtiyoj va manfaatlari nuqtai nazaridan yondashishi natijasida muammoga munosabat va uni hal qilishga qaratilgan amaliy, nazariy harakat paydo bo'ladi. Masalan, inson ongli mavjudot ekani bois o'zini muqarrar halokatga olib borishi mumkin bo'lgan g'ayriinsoniy g'oyalarga asoslangan xatti-harakatlarni chegaralashga, ta'qiqlashga qodir. Umumiyroq qilib aytsak, kishilarning yashash, avlod qoldirish, hayotni davom ettirish mayli (instinkti) dunyoda nisbatan barqaror ijtimoiy vaziyatni ta'minlab turadi.

Bugungi kunda tinchlik g'oyasi umuminsoniy maqsadlarni birlashtiruvchi falsafiy g'oyaga aylandi. Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning «Fidokor» gazetasi muxbiri savollariga javoblarida aytilganidek: «... Odamning qalbida ikkita kuch — bunyodkorlik va vayronkorlik hamisha o'zaro kurashadi. Afsus bilan ta'kidlashimiz lozim: tarix tajribasi shundan dalolat beradiki, inson tabiatidagi insoniylikdan ko'ra vahshiylik, ur-yiqit instinktlari, ya'ni xatti-harakatlarini qo'zg'atish osonroq»⁶.

Bunda ikki xil jihatga e'tibor berish lozim. Birinchisi - tor doiradagi mutaassib kuchlarning g'ayriinsoniy g'oyalarni yoshlar ongiga, turmush tarziga singdirish yo'li bilan

o'zlarining muayyan maqsadlariga erishish uchun harakatiga ehtiyot va hushyor bo'lmoq kerak. Ikkinchisi esa, sog'lom kuchlarning ularga qarshi insonni inson degan nomga munosib qilib tarbiyalash va tsivilizatsiyani saqlab qolish hamda rivojlantirish manfaatlari uchun kurashidir.

Falsafiy nazariyalarning «yaxshi» yoki «yomon», «foydali» yoki «zararli» ekanini tarixiy tajriba asosida faqat bitta mezon — umuminsoniy manfaatlarga mos keladimi yoki yo'qmi, degan xulosa asosida baholash mumkin. Shuning uchun biz falsafiy g'oya va nazariyalarni baholashda o'z sub'ektiv fikrlarimizni mutlaqlashtirishdan yiroq bo'lishimiz lozim.

Falsafiy nazariyalar tizimida «faqat men haqman, boshqalar nohaq» degan tarzda mutlaq haqiqatga da'vogarlik qiladigan g'oya va nazariyalar o'rtasidagi kurash og'ir oqibatlariga olib kelishini tarixiy tajriba qayta-qayta isbotlab bergan.

Har qanday manfaat shakllari va darajalari muayyan falsafiy g'oya va nazariyalarda o'z ifodasini topadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, g'oya va nazariyalar o'rtasida doimiy kurash borishi tabiiy hol. Prezidentimiz ta'biri bilan aytganda, «hayotning o'zi turli-tuman g'oyalar kurashidan, bahsu munozaralardan iborat. Taraqqiyotning ma'no-mazmuni, kerak bo'lsa, falsafasi ham shunda... O'z mustaqil fikriga ega bo'lgan, o'z kuchiga, o'zi tanlagan yo'lning to'g'riligiga ishongan inson doimo kelajakka ishonch bilan qaraydi. Jamiyatdagi fikrlar xilma-xilligidan cho'chimaydi,

⁶ Islom Karimov. «Donişmand xalqimizning mustahkam irodasiga inşonaman» - «Fidokor», 2000 yil 8 iyun.

balki zamonaviy bilim va falsafiy qarashlarga, hayot haqiqatiga suyangan holda har qanday g'arazli niyat, tahdid va intilishlarni fosh qilishga qodir bo'ladi»⁷.

Falsafaning muayyan ijtimoiy qatlamlar siyosiy manfaatlari bilan bog'lanib ketishi, ularning mafkurasi tarzida namoyon bo'lishi masalasi ham nihoyatda muhim. Shuning uchun milliy Falsafamizni rivojlantirish asosida istiqloq mafkurasini yaratish kun tartibidagi eng dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

Tarix falsafasi. Insonning ongli faoliyati ijtimoiy munosabatlar majmuidan iborat.

Bu munosabatlarning eng umumiy qonuniyatlarini o'rganuvchi falsafiy bilimlar o'z tarixiga ega. Haqqoniy yoritilgan tarix milliy falsafani, mafkurani shakllantirishdagi asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. «Tarixni bilmay turib, mafkuraning falsafiy negizlarini anglab bo'lmaydi. Chunki mafkuraning falsafiy asoslari o'z davrida tarixiy haqiqat tufayli tug'ilgan... Tarix va falsafa mantiqiy ravishda bir-birini taqozo etadigan, kerak bo'lsa, to'ldiradigan, taraqqiyot jarayonlari haqida yaxlit tasavvur beradigan, oq-qorani farqlashda asos bo'ladigan fanlardir»⁸. Afsuski, ko'pgina qo'llanmalarda u yoki bu faylasufning ta'limotiga alohida e'tibor beriladi, u haqda chuqur fikr yuritiladi. Ammo o'sha davr qanday edi, nima sababdan muayyan olim aynan shu g'oyani ilgari surgan, nega umrini biror-bir ta'limotni targ'ib etish bilan o'tkazgan, degan masalalarga kam e'tibor beriladi. Aslida, davr olim va faylasuf kamolotida muhim o'rin tutadi. Uning g'oyalari tug'ilishi uchun asos bo'ladi, bu g'oyalar qo'llanadigan ijtimoiy amaliyot bo'lib hisoblanadi.

Agar masala bu tarzda qo'yilmasa, falsafiy ta'limotning o'z davrini aks ettiradigan mohiyat-mazmuniga putur etadi, ayniqsa o'sha davr muammolarini ijtimoiy makon va tarixiy zamondan ajratib tahlil qilish natijasida falsafaning milliylik ruhi, xususiyatlari xiralashadi.

Albatta, biz har bir falsafiy bilimlarning o'ziga xos muammolari va ularni hal qilishning nazariy-amaliy usul va vositalari borligini inkor etmaymiz. Lekin, falsafaning o'rni, ahamiyati va vazifasiga milliy mafkurani shakllantirish nuqtai nazaridan yondashadigan bo'lsak, unga ta'sir qiladigan omillarni mushtarak-mujassam tarzda olib qarash zarurati paydo bo'ladi. Shuning uchun, bir tomondan, har bir falsafiy bilim yo'nalishlari tarixini millatning umumiy tarixi bilan birgalikda olib tahlil qilganda, yaxlit falsafiy dunyoqarash vujudga keladi. Ikkinchi tomondan, bu jarayonni millat ehtiyojlaridan kelib chiqadigan, istiqbol manfaatlariga mos bo'lgan milliy istiqloq g'oyasidan ajratish mumkin emas.

O'zbek milliy falsafasining genezisiga nazar tashlaydigan bo'lsak, bir-biri bilan bog'liq ikki omilni ko'ramiz: birinchisi, qadimgi zardo'shtiylikning muqaddas kitobi - Avesto va islom dinining bosh asosi — Qur'oni karim va hadisi sharifdagi insonparvarlik g'oyalari bo'lsa, ikkinchisi — dunyoviy bilimlardir. Hozirgi kunda har qanday ijtimoiy fan sohasining, shu jumladan falsafaning eng muhim vazifasi diniy va dunyoviy bilimlar o'rtasida mo'tadil munosabat bo'lishini ilmiy izohlash, uning qonuniyat va xususiyatlarini ochib berishdir. Buning uchun din va dunyoviy fanlarning o'zaro munosabatlarini umuminsoniy maqsad va manfaatlar doirasida uyg'unlashtirish imkoniyatlarini topish maqsadga muvofiq. Zero, huquq, axloq, siyosat, madaniyat falsafalarining g'oyaviy-nazariy yo'nalishlarini shu masalani hal qilishga qaratishni umuminsoniy tsivilizatsiyaning o'zi taqozo qilmoqda.

XXI asrga kelib, insoniyat g'oyat murakkab, olamshumul muammolar qarshisida turganligini anglay boshladi. Xususan, yadro urushi xavfi, keskinlashayotgan ekologik muammolar, xom-ashyo va energetika resurslari, Er shari aholisining shiddat bilan o'sib borayotgani, ularni oziq-ovqat bilan ta'minlash, sog'liqni saqlash, maorif va madaniyatni, fan-texnika va texnologiyani rivojlantirish muammolari yangicha tafakkurni taqozo qilmoqda. Bu masalani milliy va umuminsoniy falsafiy g'oyalarni, nazariyalarni ishlab chiqmasdan hal qilish mumkin emasligi esa tobora aniq bo'lib bormoqda.

Falsafa ijtimoiy hayotda insonning mohiyati, yashashdan ko'zlagan maqsadi, oliy qadriyat ekani, ma'naviy omillari (ideallari), borliqdagi o'rni, munosabatlari sabablari, ruhiy va moddiy ehtiyojlarini qondirish usul va vositalari — barcha-barchasini ko'rsatib beradi.

Jamiyat taraqqiyoti va falsafaning rivojlanishi dialektikasi ana shu xususiyatlarga asoslanib, o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Bir tomondan, jamiyatning o'zgarib borish tamoyili falsafiy g'oya, nazariya va ta'limotlar o'zgarishini taqozo qiladi. Ikkinchi tomondan, o'zgarayotgan falsafa jamiyat moddiy-ma'naviy hayot tarzini ilg'ab olib, uning istiqbollari belgilash, mafkurasini shakllantirishda nazariy, uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, mamlakatimiz bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tayotgan bugungi kunda kishilar tafakkuri va ongida saqlanib qolayotgan eskicha fikrlash qoliplarini bartaraf etish, yangi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni rag'batlantirish, milliy o'zlikni anglash, istiqloq mafkurasini shakllantirishda shoshilmay, behuda his-hayajonlarga berilmasdan, aql-zakovat bilan ish tutishda falsafaning o'rni va ahamiyati g'oyatda ulkandir.

Falsafa har qanday murakkab ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy vaziyatda ham kishilarni yuksak g'oyaviylik, mustahkam e'tiqod, kelajakka ishonch ruhida tarbiyalash bilan birga, ularga murosa va hamkorlik qilish, chigal muammolarni ham

⁷ Ислом Каримов. «Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман» - «Фидокор», 2000 йил 8 июн.

⁸ Ислом Каримов. «Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман» - «Фидокор», 2000 йил 8 июн.

umummilliy, umuminsoniy manfaatlarni nazarda tutgan holda madaniy va ma'rifiy hal etish imkoniyatlarini topishga yordam beradi.

Falsafaning vazifalari (funktsiyalari). Bu fanning ijtimoiy fanlar tizimidagi o'rni va ahamiyati uning dunyoqarashni shakllantirish, uslubiy, gnoseologik, evristik, pedagogik-didaktik, prakseologik vazifalari (funktsiyalari) bilan belgilanadi.

Bundan avvalgi ma'ruzamizda falsafiy dunyoqarashning genezisi, vazifasi va ahamiyati haqida ancha batafsil to'xtalib o'tgan edik. Ushbu ma'ruzada esa, unga qo'shimcha qilib, falsafa fan sifatida dunyoqarashni shakllantirish borasida qanday vazifani bajaradi, degan savolga javob topishga harakat qilamiz.

Falsafa fanining dunyoqarashni shakllantirish borasidagi vazifasi:

- birinchidan, inson qarashlarining shakllanish imkoniyatlari, usul va vositalarini, ularning kundalik ong darajasidan nazariy g'oyalar darajasiga ko'tarilish jarayonini, mifologik dunyoqarashdan farqlarini;

- ikkinchidan, milliy dunyoqarashni shakllantirishdagi turli fan yo'nalishlarining muayyan vazifalarini, ularning bir-biri bilan g'oyaviy hamkorlik qilish va uyg'unlashuv tamoyilini;

- uchinchidan, ilmiy dunyoqarashning milliy va umuminsoniy manfaatlarga mos kelishini aniqlashda namoyon bo'ladi.

Falsafa fanining uslubiy vazifasini izohlash uchun avvalo uslub (metodologiya) tushunchasini bilib olish lozim. Metodologiya — falsafa fanining tadqiqot ob'ektini o'rganishga yo'naltirilgan eng umumiy tamoyillar, usul va vositalar tizimidir. Metodologiya so'zining mantiqiy mazmuni ham borliqni bilishning usul va vositalari haqidagi ta'limot, degan ma'noni anglatadi. Shu ma'noda falsafa boshqa fanlar uchun metodologiyadir.

Falsafaning gnoseologik vazifasi, uning borliqni bilish uchun umumiy metodlar tizimini yaratishi bilan bog'liq. Bunda bilimlarning haqiqiyliги masalasi asosiy o'rin tutadi. Falsafaning gnoseologik funktsiyasi, ong va dunyoni bilish masalasiga bag'ishlangan ma'ruzalarimizda ancha batafsil ma'lumotlar berish ko'zda tutilgan.

Falsafaning evristik funktsiyasi («evrika» grekcha so'z bo'lib, kashf etish, degan ma'noni anglatadi) gnoseologik vazifasi bilan bog'liq bo'lib, tabiat, jamiyat va inson tafakkuri rivojlanishining umumiy yangi qonuniyatlarini kashf etishni xarakterlaydi. Shu bilan birgalikda bu funktsiyaga o'zini o'zi anglashni, milliy o'zlikni anglashni ham kiritish maqsadga muvofiq. Zero, inson va millatning o'zligini anglashi o'z tarixining haqqoniy qirralarini va kelajak istiqbollari kashf etish bilan belgilanadi.

Falsafa tarbiyaviy vazifani bajaradi. Insonning ma'naviy barkamollikka etishishida falsafaning o'rni va ahamiyati kattadir. Xususan, «Axloq falsafasi» kishida yuksak axloqiy me'yorlar — vatanparvarlik, mehnatsevarlik, g'oyaviylik, e'tiqod, ijtimoiy-siyosiy faollik va mas'uliyatni his etish tuyg'ularini tarbiyalaydi. «Huquq falsafasi» huquqiy ongni, huquqiy madaniyatni, ijtimoiy nazoratning boshqa xuquqiy usul va vositalarini nazariy-amaliy jihatlardan ishlab chiqadi. «Tabiatshunoslik falsafasi» ta'lim-tarbiya sohasida o'ziga xos ahamiyatga ega. Insonning tabiatni bilish borasidagi intilishlari mohiyatini yoritadi, tabiatga nisbatan oqilona munosabatni shakllantirib, uni muhofaza qilishning nazariy asoslarini belgilab beradi.

Falsafaning praktsiologik funktsiyasi falsafiy g'oya va nazariyaning ijtimoiy hayotga amaliy tatbiq etilishi bilan izohlanadi.

Har qanday amaliy faoliyat mustahkam ilmiy nazariyaga asoslanmasa, salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Shuningdek, falsafaning bu funktsiyasi nazariyaning amaliyotga joriy etish uslub va vositalarini aniqlashni ham o'z ichiga oladi.

Yuqorida ko'rsatilgan funktsiyalarning o'zaro ichki bog'liqligi falsafaning mushtarak umumnazariy va uslubiy ahamiyatini belgilab beradi. Ularning o'ziga xos xususiyatlari hamda ahamiyatini har tomonlama o'rganish inson va jamiyatning ma'naviy kamolotiga nihoyatda katta ta'sir ko'rsatadi. Bu esa o'z navbatida, falsafiy bilimlar tizimini takomillashtirish yo'llarini topish imkonini beradi. Masalaning bu tarzda hal etilishi umuminsoniy tsivilizatsiya tamoyillariga ham mos keladi.

Tayanch tushunchalar

Falsafiy bilimlar, falsafiy bilimlar tizimi, falsafiy g'oyalar, falsafiy nazariyalar, falsafiy fanlar, falsafaning asosiy vazifalari.

Takrorlash uchun savollar

1. Fanlarning ajralish va o'zaro qo'shilish tamoyilini qanday tushunasiz?
2. Falsafiy bilimlar tizimiga qaysi fanlar kiradi?
3. Falsafiy g'oya va nazariyalarning shakllanishi qanday ro'y beradi?
4. Falsafiy fanlarning vazifalariga doir asosiy xususiyatlar nimalardan iborat?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I. Ma'naviy tiklanish yo'lida. — T.: «O'zbekiston», 1998.
2. Karimov I. «Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman». — «Fidokor» gazetasi, 2000 yil 8 iyun.
3. Karimov I. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T.: O'zbekiston, 1999.
4. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T.: O'zbekiston, 2000. - 352 b.
5. «Osnovi filosofii». T. «O'zbekiston», 1998.

4-mavzu. Istiqlol va falsafiy dunyoqarashning yangilanish muammolari

Reja:

1. Ijtimoiy taraqqiyot va falsafiy tafakkur.
2. Istiqlol va falsafiy tafakkurni yangilash zarurati.
3. Yangi mafkuraviy tamoyillar shakllanishida falsafaning o'рни va ahamiyati.
4. Falsafiy dunyoqarashning yangilanish jarayoni va yoshlar tarbiyasi.

Taraqqiyot va tafakkur, istiqolol va falsafa. Falsafiy tafakkur rivoji insoniyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq jarayondir. Ma'lumki, hayotdagi voqea-hodisalarning barchasi ijtimoiy ongda aks etadi. Taraqqiyot jarayonida davrlar o'zgarishi bilan unga xos ma'naviy, huquqiy, siyosiy va falsafiy mezonlar ham shakllana boshlaydi. Ammo bu o'z-o'zidan yuz bermaydi.

Ayniqsa, inson tafakkurining o'zgarishi, dunyoqarashning yangicha tamoyillarga ega bo'lishi uzoq davom etadigan murakkab jarayondir. Bu hol bizning kunlarimizda ham yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Hozirgi kunda jamiyatimizda istiqolol g'oyalarga asoslanadigan yangi dunyoqarashni shakllantirish asosiy vazifa bo'lib turibdi. Zero, inson dunyoqarashini, uning asosiy tamoyillarini o'zgartirmasdan, yangi jamiyatni qurish qiyin. Bu jarayonning qonuniyatlari va o'ziga xos xususiyatlari Prezident Islom Karimovning «Fidokor» gazetasi muxbiri savollariga bergan «Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman» mavzuidagi javoblarida asoslab berilgan.

Istiqlol talablari darajasida falsafiy tafakkurni yangilash vazifalarini bajarish g'oyat murakkab bo'lib, quyidagi bir qator muammolarni hal qilishni taqozo etmoqda:

- mustabid tuzum mafkurasining ijtimoiy, ma'naviy va falsafiy sohalardagi asoratlarini bartaraf etish;
- kishilar ongi va turmush tarzidan sobiq tuzumga xos g'ayriinsoniy tamoyillarni siqib chiqarish;
- O'zbekiston falsafasida jahon falsafiy tafakkuri yutuqlaridan yanada kengroq foydalanish;
- bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tish jarayonida nafaqat oddiy fuqaro, balki ziyoli va falsafa mutaxassislarining ongida hamon saqlanib kelayotgan loqaydlik va mutelik kabi kayfiyatlarga barham berish;
- ma'naviy merosimizni qayta tiklash va ijodiy rivojlantirish jarayonida buyuk ajdodlarimiz falsafiy merosini yanada keng va chuqurroq o'rganish;
- falsafiy adabiyotlarni milliy manfaatlarimizga yanada ko'proq moslash, qo'llanma va darsliklarimizda milliy g'oya va istiqolol mafkurasini tamoyillarini aks ettirish;
- istiqolol talablariga mos keluvchi sog'lom g'oyali ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalash zaruratiga mos tadqiqotlar olib borish, ular asosida ta'lim-tarbiyaning samarali usul va imkoniyatlarini izlab topish.
- jahon va Sharq xalqlari falsafiy merosini puxta va chuqur o'rganish, bu jarayonda turli g'oya va mafkuralarning davlatlar va xalqlar taqdiriga ta'sirini aniq ko'rsatish va shu asosda istiqolol mafkurasining tamoyillarini kishilar ongiga singdirish.

Ana shu masalalarni uyg'un holda hal qilish falsafiy dunyoqarashimizni yangilashga yordam beradi.

Mustaqillik – falsafiy dunyoqarash yangilanishining asosi. Istiqololga erishganimizdan buyon tarixan qisqa davr o'tgan bo'lsa-da, mustaqil taraqqiyot mamlakatdagi ulkan imkoniyatlarni ro'yobga chiqarishning yagona va muhim omili ekani o'zining to'liq isbotini topdi. Zero faqat mustaqillikkina har bir xalqqa o'z falsafasini erkin rivojlantirish, takomillashtirish imkonini beradi.

Bugungi kunda mustaqillikni mustahkamlash jarayoni mohiyatini va falsafiy asoslarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bunda asosiy masala shundan iboratki, mustaqillik odamlar dunyoqarashining mazmun-mohiyati va asosiy yo'nalishlariga yangicha nuqtai nazardan qarashni taqozo etadi. Ularni yangi mazmun bilan boyitishni, istiqolol talablari asosida o'rganishni zaruratga aylantiradi.

Bunda ayniqsa, Prezidentimizning quyidagi fikri nihoyatda muhim: «Bizning tushunishimizcha, qotib qolgan eski aqidalardan voz kechish — o'z tarixiy o'tmishimizdan voz kechish degani emas. Bu — bir yoqlama va tor fikrlashdan voz kechish demakdir». Aynan bir yoqlamalikdan qutulgan keng qamrovli dunyoqarash asosida bugungi yangilanishni to'g'ri anglash mumkin. Shu sababdan ham, bugungi kunda ko'p qirrali va murakkab hodisa bo'lgan falsafiy dunyoqarashning milliy davlatchilik hamda kishilarning g'oyaviy etukligini ta'minlash ehtiyojiga xizmat qiladigan jihatlariga e'tibor kuchaymoqda.

Shu bilan birga, mustabidlik zamonidagi tafakkur qulligi, doimiy tazyiq, xalqning o'z tarixiy ildizlaridan ajratib qo'yilgani bilan bog'liq holatlarning hozirgi dunyoqarashdagi o'zgarishlar jarayonlariga ta'siriga ham e'tibor berish lozim. Ilm-fan sohasidagi tub o'zgarish va yangilanishlar jarayoni to'g'risida ham shunday deyish mumkin. Aynan mustaqillik dunyoqarashimizni mustabidlik sirtmoqlaridan xalos etdi. Aslini olganda, ushbu mavzuni o'rganish ham istiqloq sharofatidir.

Mustaqil taraqqiyot ma'naviy yangilanish borasidagi asosiy omil ekani har qanday mamlakat, jumladan O'zbekiston uchun ham tarixiy qonuniyatdir. Shu bilan birga, istiqloqning ma'no-mohiyatini kishilarga to'g'ri anglatish, ularni mustaqillik bergan imkoniyatlarni amalga oshirishga jalb etish bilan bog'liq nazariy va amaliy faoliyat ham nihoyatda muhim.

Mustaqillik yillarida falsafaning yangilanishi uchun zarur asoslar shakllandi.

Moddiy-iqtisodiy asoslar. Eski, sobiq ittifoq davridagi iqtisodiyot yangi mazmundagi falsafani shakllantirish uchun asos bo'la olmas edi. Istiqloq yillarida bu sohada nihoyatda katta o'zgarish ro'y berdi, mulkchilikning xilma-xil shakllari vujudga keldi. Iqtisodiy plyuralizm va bozor munosabatlari bunda bosh yo'nalish qilib olingan bo'lsa-da, aholini ijtimoiy himoyalash ustuvor jihat sifatida belgilandi. Ana shularning barchasi mamlakatimizda ma'naviy, jumladan falsafiy yangilanish borasida ham tub o'zgarishlarning iqtisod bilan bog'liq asoslarini yaratish imkonini berdi.

Ijtimoiy-siyosiy asoslar. Falsafaning siyosiy asoslari mustahkam bo'lishi zarurligi tarixiy taraqqiyot jarayonida ko'p bor isbotlangan ijtimoiy haqiqatdir. Har qanday jamiyat va mamlakatda davlat xalqning turli qatlamlari, partiyalar, milliy-etnik birliklarning ijtimoiy ongini o'zgartira olmasa, o'zining pirovard maqsadlarini amalga oshirishi qiyin. Bugungi kunda jahon hamjamiyatining teng huquqli a'zosiga aylangan O'zbekistonda yangi mazmun va shakldagi siyosiy tizim va tuzulmalar vujudga keldi. Ana shularning barchasi yangi mazmundagi falsafani shakllantirishning ijtimoiy-siyosiy asoslarini yaratish imkoniyatini ochdi.

Ma'naviy asoslar falsafaning yangilanishida nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki bunday falsafaning shakllanishi mamlakatda amalga oshayotgan ma'naviy sohadagi o'zgarishlarning tarkibiy qismidir. Bu borada O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar, xalq ma'naviyatining tozalanishi, asrlar davomida yaratilgan qadriyatlarni tiklash, asrab-avaylash, kelajakka etkazish bilan bog'liq faoliyatlar katta ahamiyatga ega. Bunda ayniqsa, tarix falsafasi, xalqimizning xotirasi, o'tmishdagi avlodlar yaratgan boy madaniy merosdan to'la-to'kis foydalanish imkoniyati yaratilganini alohida ta'kidlash lozim.

Falsafiy tafakkur yangilanishining mamlakatimiz hayotida ro'y berayotgan tub o'zgarishlar bilan chambarchas bog'liqligi quyidagi masalalarni falsafiy tahlil etishni zaruratga aylantiradi:

- bugungi kunda ro'y berayotgan dunyoqarashni yangilash jarayonining tarixiy ildizlarini o'rganish va falsafiy tahlil etish;
- sobiq ittifoqdagi ijtimoiy tanazzul va uning xalqimiz tafakkuridagi oqibatlarini tugatish;
- istiqloqning falsafiy tafakkurni o'zgartirish uchun yangi davrni boshlab bergani;
- mamlakat mustaqilligini mustahkamlash jarayonida dunyoqarashning o'zgarishida qanday asosiy tamoyil va yo'nalishlar ko'zga tashlangani;
- bugungi kunda falsafiy dunyoqarashning yangilanishiga ta'sir ko'rsatayotgan zamonaviy omillar va ularning o'ziga xos xususiyatlari.

Falsafiy ongning yangilanishi — serqirra jarayon. U juda keng ijtimoiy mazmunga ega bo'lib, jamiyat ma'naviy hayoti, mafkurasi, madaniyati va ta'limi tizimidagi yangilanish, odamlarning ruhiy poklanishi, sobiq Ittifoqdan qolgan qaramlik kayfiyatidan xolos bo'lish jarayonining tarkibiy qismidir.

Falsafiy dunyoqarash o'zgarishining muhim jihatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

Birinchidan, falsafiy dunyoqarashning yangilanishi ijtimoiy jarayondir. Ya'ni u, avvalo, taraqqiyotning bir bosqichidan ikkinchisiga o'tayotgan mamlakatdagi ijtimoiy munosabatlardagi uzluksiz o'zgarishning tarkibiy qismidir. Falsafadagi yangilanish jamiyatdan, o'z davridan, ro'y berayotgan ijtimoiy jarayonlardan tashqarida sodir bo'ladigan hodisalar yig'indisi emas. Balki u o'zida ana shu ijtimoiy jarayonlarning barcha asosiy xususiyatlarini aks ettiradi.

Ikkinchidan, mustaqillikka erishgan va uni mustahkamlashga harakat qilayotgan mamlakatimiz uchun bu tarixiy zaruratdir. Ya'ni u tasodifiy namoyon bo'ladigan o'tkinchi hodisa emas. Balki o'tish davrining zaruriyati, jamiyatni tubdan isloh qilish, odamlarda yangicha tafakkurni shakllantirishdagi asosiy yo'nalishlardan biridir.

Uchinchidan, falsafiy dunyoqarashning yangilanishi nafaqat umumiy ma'naviy muhitning, balki har bir jamiyat a'zosining ijtimoiy qiyofasi, ruhiy dunyosi, maqsad va ehtiyojlarining o'zgarishi hamdir. Shu ma'noda, u buyuk alloma bobomiz Abu Nasr Forobiy orzu qilgan fozil odamlarning komil fazilatlarini shakllantiradigan va takomillashtiradigan

jarayondir⁹. Ana shu nuqtai nazardan qaraganda, u g'oyat murakkab ruhiy o'zgarishlar, odamlarning qullik psixologiyasi va mustabid tuzumga xos mafkuraviy asoratlardan xalos bo'lish jarayoni hamdir.

To'rtinchidan, falsafiy ongning yangilanishi muayyan bir davrda amalga oshadi. Bu jarayon bizning mamlakatda o'tish davriga to'g'ri kelmoqda. Ana shu davrda ijtimoiy muhitda yangi jihatlar vujudga keladi, odamlarning ruhiyati, qarashlarida tub o'zgarishlar ro'y beradi.

Beshinchidan, falsafiy dunyoqarashning yangilanishi inkor va vorislik jarayoni hamdir. Unda, bir tomondan, o'zbek falsafasida azaldan mavjud bo'lgan, hatto sobiq mustabid tuzum ham yo'qota olmagan ko'p jihatlarning saqlanib qolishi kuzatiladi. Ikkinchi tomondan, yaqinida ustuvor bo'lgan ko'pgina sinfiy-partiyaviy tamoyillar o'tmishga aylanadi, inkor etiladi. Uchinchi tomondan esa, falsafiy tafakkurda yangi yo'nalishlar o'z o'rnini topadi.

Falsafa yangilanishining xususiyatlari o'ziga xos namoyon bo'ladi. Dunyoqarashning yangilanishi keng qamrovli tushuncha sifatida xilma-xil xususiyat va yo'nalishlarga ega. Avvalo, uning har bir kishiga xos individual ong bilan uzviy aloqadorligi va unga tayanishini alohida ta'kidlash lozim. Bu jihatdan u insonning insoniylik bilan bog'liq xususiyatlarini takomillashtirishni anglatuvchi kuch va imkoniyatni belgilaydi.

Sirasini aytganda, dunyoqarash ijtimoiy kuch darajasiga ko'tarilishi uchun muayyan faoliyat orqali amaliyotga aylanishi lozim. Chunki dunyoqarash hayot tajribalari tufayli e'tiqodga aylanadi va faoliyat mezoni bo'lishi mumkin.

Bir tomondan, odamzod uchun tug'ma, nasliy xususiyat bo'lgan dunyoqarash irsiyat asosida avloddan avlodga o'tadi. Shu bilan birga, u ijtimoiy muhit ta'sirida rivojlanadi. Ijtimoiy munosabatlarga kirishgan kishilar esa, bir-biridan ma'naviy mezonlarni o'rganadi, ularning ta'sirida o'sib-ulg'ayadi.

Ammo, aynan ana shu jarayonda ular sub'ektiv omil sifatida taraqqiyotga ta'sir ko'rsatadilar, muayyan maqsadga qaratilgan faoliyatlari orqali bu borada biror natijaga erishadilar. Falsafiy tafakkur yangilanishini harakatlantiruvchi kuchi nima, degan savolga javob izlar ekanmiz, shaxsning jamiyatdagi o'rni va faoliyatiga e'tibor bermaslik mumkin emas. Bu jarayonning umumiy va xususiy jihatlari e'tibor qaratganda, uning alohida shaxs va jamiyat a'zosi, ya'ni oddiy fuqaro hayotidagi ana shunday xususiyatlarini hisobga olgan holda talqin qilgan ma'qul.

Masalan, eng umumiy ma'noda, falsafiy dunyoqarashning yangilanishi, asosan, jamiyatdagi mana shu sohada ro'y bergan o'zgarishlarni ifodalaydi va o'z xususiyati va ahamiyati kengligi bilan ajralib turadi. Bunda ham bir qancha jihatlarga e'tiborni qaratishga to'g'ri keladi.

Mustaqillik odimlari va falsafaning yangilanishi uzviy bog'liq jarayondir. Mamlakatning rivojlanish sur'ati yangicha mustaqil fikrlaydigan, ijtimoiy faol, ma'naviy-axloqiy jihatdan etuk mutaxassislariga bo'lgan talabni alohida bosqichga olib chiqdi. Mulk shaklining xilma-xilligi, huquqiy madaniyatni yuksaltirishga ehtiyoj, bozor munosabatlari sharoitida tadbirkorlikning kuchayishi, ishlab chiqarishga yangidan-yangi texnologiyalarning kirib kelishi jarayoni yuqori darajada tarbiyalangan va yuksak malakaga ega bo'lgan mutaxassisni taqozo etayapti. Zero, yuksak malaka ayni paytda aqliy-ruhiy va jismoniy salohiyatlar uyg'unlashgan taqdirdagina ko'ngildagidek samara beradi.

Mustaqil davlatning oliy maqsadlarini amalga oshira oladigan mutaxassislarni shakllantirish uchun ularning shaxsiyati ijtimoiy talablarga javob bera oladigan tarzda kamolga etgan bo'lishi lozim. To'g'ri, inson jamiyatdagi o'z o'rni, Olloh ravo ko'rgan taqdiri haqida o'ylashi, o'z Vatani sevishi, o'z millati sha'nini ulug'lash uchun elib-yugurishi mumkin. Biroq ular aniq natija beradigan faoliyatga aylansagina ijtimoiy mazmun kasb etadi.

Muayyan kishi jamiyatdagi o'z o'rni haqida o'ylasa-yu, jamiyat oldidagi burchini anglab etmasa, amalda burchiga sodiq ekanini namoyon etmasa yoki Vatanni sevish bilan cheklanib, uning ravnaqi uchun kurashmasa, millatiga munosib bo'lish haqida o'ylasa, elib-yugursa-yu, milliy g'urur va iftixor tuyg'ularining amaldagi isbotini namoyon eta olmasa, bundan na jamiyat, na Vatan, na millat naf topadi. Bunday kishining shaxsiyatida ijtimoiy burch, vatanparvarlik, milliy g'urur va iftixor tuyg'ulari zaif va faoliyatsiz bo'lib qolaveradi.

Bunday shaxslar mustaqillik talablariga hozirjavoblik bilan maydonga chiqa olmaydi. Ma'naviy-axloqiy, ruhiy-jismoniy etuk va faol shaxsgina jamiyat taraqqiyoti mazmunini, davlatning istiqbol yo'lini, shaxs – jamiyat - davlat manfaatlarining uyg'unligini to'g'ri tushunadi, shu yo'lda hormay-tolmay mehnat qiladi.

Albatta, ma'naviy-axloqiy, ruhiy-jismoniy sog'lom va etuk kishilarni voyaga etkazish oson emas. Buning uchun yillar mobaynida ter to'kishga to'g'ri keladi. Bunda, avvalo, odamlar tafakkurini yangilash, ularda istiqbol dunyoqarashini shakllantirish zarur. Binobarin, davr taqozo etayotgan keng qamrovli bilimga ega bo'lish milliy va umuminsoniy madaniyatlardan, boy tarixdan, bugungi kundagi ulug'vor bunyodkorlik ishlardan bahramandlik ularning qalbida Vatanga sadoqat va iftixor tuyg'ulari kamol topishiga xizmat qiladi. Bu esa, o'z navbatida, ijtimoiy fan sohasidagi islohotlarning tezkor amalga oshirilishini talab etishi shubhasiz.

Tafakkuri istiqbol talablari darajasida yangilangan inson kim? U qanday ezgu va olijanob xususiyatlar bilan ajralib turadi? Istiqbol talablariga javob bera oladigan barkamol avlod qachon shakllanadi? Bu savollar — oddiy savollar emas. Ularning to'g'ri echimini topish uchun bir necha yillar davomida yangi avlodni shakllantirish lozim bo'ladi. Lekin hozirgi davrdagi tub o'zgarishlar jarayonining tahlili asosida ham bu jarayonning ba'zi xususiyatlarini ko'rsatib o'tish mumkin.

⁹ Абу Наср Форобий. «Фозил одамлар фазилятлари» // «Ўғизхондан колган мулк». - Т.: Ҷафур Ҷулом нашриёти, 1995 йил, 170-175-бетлар.

Mamlakatimiz bozor munosabatlari sari qadam qoʻyyayotgan bugungi kunda ijtimoiy-iqtisodiy hayot tarzimizda yuz berayotgan salmoqli oʻzgarishlar, shubhasizki, malakali, etuk maʼnaviyatli, fidoyi mutaxassis kadrlarni tayyorlashni talab etmoqda. Taraqqiyotimiz taqdirini ana shunday kadrlar hal etadi.

Falsafaning yangilanishi va mafkuraviy jarayonlar uzviy bogʻliq. Falsafiy dunyoqarash ijtimoiy ong va mafkuradan ajralmasdir. Mafkura jamiyatdagi maʼnaviy muhit qanday ekanini koʻrsatib turadigan eng asosiy mezonlardan biri boʻlsa, falsafa uni shakllantiradigan omillar sirasiga kiradi. Ammo eski qoliplarga oʻralgan falsafiy dunyoqarash asosida yangi zamonning mafkuraviy talablariga javob berib boʻladimi? Yoʻq, albatta.

Mafkura jamiyatsiz paydo boʻlmaganidek, ijtimoiy-siyosiy tuzum va uning maʼnaviy hayotini ham mafkurasiz tasavvur etib boʻlmaydi. Mafkura oʻz mohiyati, maqsadi, harakat yoʻnalishlari bilan jamiyatning bosh gʻoyasiga xizmat qiladi. U — jamiyat hayotining tarkibiy qismi, binobarin, uning bagʻrida shakllanadi, madaniy meros va qadriyatlar zaminida faoliyat koʻrsatadi.

Aslida tarixda mafkuradan mutlaqo xoli davrlar kam boʻlgan. Shunday davrlar boʻlgan taqdirda ham, ulardan soʻng albatta har safar mamlakatning oʻziga xos va oʻziga mos mafkuraviy muhitini qayta tiklash va yangilash jarayoni boshlangan. Vatanimizda kechayotgan bugungi mafkuraviy yangilanishni sohibqiron Amir Temur davrida moʻgʻullar imperiyasi istilosiga barham berib, mustaqillik uchun, milliy davlatchilik asoslarini qayta tiklash uchun kurash yillariga qiyoslash mumkin.

Mamlakatimizda milliy istiqloq mafkurasini shakllantirish borasida ishlar amalga oshirilmoqda. Bugun sobiq mustabid tuzum mafkurasi butunlay oʻtmishga aylandi. Diyorimizda milliy davlatchilik anʼanalarimiz qayta tiklanmoqda, maʼnaviyat, madaniyat va maʼrifat yangi yuksaklikka koʻtarilmoqda. «Ana shu jarayonning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?», «U hayotimizni qaysi tomonga eltadi?», «Biz bu jarayonda qanday ishtirok etishimiz lozim?» degan savollarga javob topish zarurati ijtimoiy tafakkurni oʻzgartirishni dolzarb vazifaga aylantirmoqda.

Mustaqillik, milliy manfaatlarimizga mos mafkurani shakllantirishni kun tartibiga qoʻydi. U xalqimizning azaliy anʼanalari, udumlari, tili, dili va ruhiyatiga asoslanib, ongimizga kelajakka ishonch, mehr-oqibat, insof, sabr-toqat, adolat, maʼrifat tuygʻularini singdirishi lozim.

Shu bilan birga, bu «Mafkura xalqimizda, oʻzining qudrati va himoyasiga suyangan holda umuminsoniy qadriyatlarga asoslanib, jahon hamjamiyatidagi mutaraqiy davlatlar orasida teng huquqli oʻlaroq munosib oʻrin egallashiga doimiy intilish hissini tarbiyalamogʻi kerak»¹⁰. Davlatimiz rahbarining ushbu fikrlarida milliy istiqloq mafkurasining dasturiy vazifalari oʻz ifodasini topgan. Mafkura dunyoqarashning asosini tashkil etadi, jamiyat va xalqning taraqqiyot yoʻlini belgilab beradi, jamiyat va millat rivojlanishidagi etakchi gʻoyalarni ilgari suradi. Shu gʻoyalar asosida insonlar faoliyati, orzu-intilishlari, istiqbol rejalarini aniqlashga yordam beradi.

Mafkura davlat, siyosat yoki muayyan ijtimoiy guruh manfaatlariga xizmat qiluvchi qarashlar, gʻoyalar tizimi sifatida namoyon boʻladi. U davlat, jamiyat yoki partiyalarning ijtimoiy barqarorligini, yashovchanligini gʻoyaviy jihatdan taʼminlashga ham xizmat qiladi. Shu oʻrinda mafkura oʻzi mansub boʻlgan jamiyat, millat yoki ijtimoiy guruhning harakat dasturiga gʻoyaviy yoʻnalish berishga qaratilgan targʻibotlar majmuiga ham oʻxshab ketadi.

Binobarin, jamiyat, millat yoki biron-bir guruhga tegishli asosiy ijtimoiy qadriyatlar haqidagi tasavvurlar ham mafkura orqali hosil qilinadi. Mafkura har bir davrning etakchi gʻoyalarini oʻzida ifoda etgani uchun ham u haqda fikr bildirish, uni dunyoqarashning shu sohadagi namoyishi deya qabul qilish mumkin. Mafkura — jamiyat va xalqning taraqqiyot yoʻlini uzviy tarzda belgilab beruvchi gʻoyalar va muayyan ijtimoiy qatlamlar manfaatlariga qaratilgan siyosiy, huquqiy, falsafiy, axloqiy, diniy va estetik qarashlar tizimidir. Ayni paytda uni shaxsiy darajadagi hissiy tasavvur, tushuncha va gʻoyalar majmui bilan uygʻun maʼlum bir maslak, taʼlimot, dunyoqarashdir, deb talqin qilsa ham boʻladi. Gʻoya va mafkura toʻgʻrisidagi mavzuda bu haqda alohida fikr yuritishimizni nazarda tutib, mafkura toʻgʻrisidagi fikrni qisqa va muxtasar etishni lozim, deb hisoblaymiz.

Falsafiy dunyoqarashning yangilanishi uchun istibdod va eski mustabid siyosat tufayli ongimizga singib ketgan mutelik, loqaydlik, boqimandalik, sustkashlik, masʼuliyatdan qochish kabi asoratlardan xalos boʻlish darkor. Bu asoratlar ham osonlikcha bartaraf etilmaydi. Bunda, avvalo jamiyatning siyosiy-huquqiy, iqtisodiy-ijtimoiy hayotida yuz beradigan ijobiy oʻzgarishlar uni harakatlantiruvchi, taraqqiy ettiruvchi asosiy omil — inson tafakkuri, ruhiyati, his-tuygʻulariga samarali taʼsir etadi. Shu bilan bogʻliq ravishda, Vatan va xalq tarixi, maʼnaviy-madaniy meros, ona tili, din, milliy turmush tarzi, milliy urf-odatlarini yangi davrning mohiyat-mazmunidan kelib chiqqan holda tiklash, boyitish va milliy gʻurur-iftixorning yuksalishida juda ulkan oʻrin tutadi.

Falsafiy dunyoqarashni yangilash zarurati bir qator yoʻnalishlarda namoyon boʻladi.

1. Avvalo bu kelajagi buyuk davlatni barpo etish bilan bogʻliq. Bunda ana shu yaratilajak yangi jamiyat haqida, bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich oʻtish jarayoni, yangi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning qaror topa borishi, islohotlarning inson manfaatlariga xizmat qilishi, milliy uygʻonish ijtimoiy taraqqiyot taqozosi, komil insonni voyaga etkazish davr talabi ekani kabi dasturiy vazifalarning hayotiyliigi toʻgʻrisidagi gʻoyalarni odamlar dunyoqarashida qaror toptirish zarur.

¹⁰ Ислом Каримов. Маънавий юксалиш йўлида. - Т.: «Ўзбекистон», 1998, 82-бет.

2. Falsafiy ongning yangilanishi mohiyat e'tibori bilan fuqarolik jamiyati va huquqiy davlat barpo etish borasida iqtisodiy mustaqillikka erishish orqali siyosiy mustaqillikni mustahkamlash, mamlakatimizning xalqaro nufuzi va aloqalarining o'sib borishi, tinchlik, osoyishtalik, milliy totuvlik, bahamjihatlikka xizmat qiluvchi g'oyalarga tayanadi. Uning hayotiyligi xalq irodasiga, ruhiyatiga, milliy tuyg'ulari, orzu-intilishlariga mosligi bilan belgilanadi.

3. Albatta, falsafadagi yangilanish millat va Vatan manfaatlarini, istiqbol rejalari, milliy qadriyatlarimiz ruhiga mos holda kechadi. Bu esa, o'z navbatida, yurtimizda kechayotgan islohotlar jarayoni, davlatimizning siyosiy, huquqiy, iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy hayotidagi ijobiy o'zgarishlar to'g'risida halqimizda to'g'ri tasavvur va tushunchalarni hosil qilib borish lozimligini ko'rsatadi.

4. Falsafiy tafakkur yangilanishi taqozo etadigan eng muhim vazifa poklanish jarayoni odamlar ruhiyati va tafakkurida amaliy tus olishi uchun O'zbekiston Konstitutsiyasida mujassam etilgan maqsad va g'oyalarni amalga oshirish yo'lida xizmat qilishdir. Bu maqsad va g'oyalar omma manfaatlarini aks ettirgani bois ularni ma'naviy hayot tarzining tarkibiy qismiga aylantirish muhim ahamiyatga ega.

Shu o'rinda O'zbekistonda qabul qilinayotgan qonun va boshqa hujjatlarning asl mohiyatini, ularda bayon qilingan g'oya va xulosalar, takliflarni keng xalq ommasi ongiga etkazish benihoya muhim va dolzarb ekanini ta'kidlash joiz. Chunki huquqiy jamiyat va ma'rifatli, barkamol inson tushunchalari o'zaro bog'liqdir.

Madaniy bozorni ham, ma'naviy sog'lom jamiyatni ham ana shunday kishilar yarata oladi. Ularni voyaga etkazmay turib, jamiyatdagi yangilanishning asosiy yo'nalishlarini amalga oshirish to'g'risida fikr yuritish qiyin.

5. Mamlakatimiz mustaqilligi, tinchligi, uning fuqarolari totuvligi, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy barqarorlikning qadriga etish, jamiyatimiz hayot tarziga xavf solishi mumkin bo'lgan tahdidlarga qarshi ogohlikni kuchaytirishda falsafa va umuman, ijtimoiy fanlarning ahamiyati beqiyos. Shu bois o'z xalqi tarixini, o'z milliy madaniyatini, urf-odat va an'analarni yaxshi biladigan, milliy g'ururi yuksak avlodni tarbiyalash falsafaning muhim vazifasidir. Bu esa jamiyat a'zolarida fikr erkinligini tarbiyalashni taqozo qiladi.

6. Falsafiy dunyoqarashning yangilanishi, mohiyat e'tiboriga ko'ra, insondan, uning ijtimoiy xususiyatlari takomillashuvidan chetda kechadigan jarayon emas. U nafaqat umumjamiyat miqyosidagi, balki har bir inson kamoloti uchun ham zarur shart-sharoit yaratadigan jarayondir. Shu ma'noda, u ham, jamiyatdagi boshqa o'zgarishlar kabi, avvalo, inson uchun, uning kamoli va hayot farovonligini ta'minlaydigan islohotdir.

Mamlakatimizda bu borada juda keng ko'lamli ishlar boshlab yuborildi. Bugun ijtimoiy fanlar rivojini zamon talablari darajasiga etkazish borasida davlat va jamoat tashkilotlari, olim va ziyolilar oldida g'oyatda mas'uliyatli vazifalar turibdi. Birgina «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ni amalga oshirishning o'zi bir necha yillarga mo'ljallangan keng ko'lamli faoliyat yo'nalishlarini nazarda tutadi. Bugungi kunda siyosiy, mafkuraviy va ma'naviy sohalaridagi taraqqiyot vazifalari o'zaro uyg'unlashib bormoqda, ta'sir doirasi ancha kengaymoqda. Ayniqsa, mafkura borasidagi nazariy faoliyat, targ'ibot va tashviqotni har tomonlama kuchaytirishga alohida ahamiyat berish zaruratga aylanib bormoqda.

Falsafiy dunyoqarash tizimini shakllantirish va rivojlantirish uchun muayyan imkoniyatlarga ega. Ular quyidagilarda ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi: birinchidan, mamlakatimizda ijtimoiy-siyosiy barqarorlik o'rnatilgan; ikkinchidan, aholining siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy haq-huquqlari qonuniy asosda kafolatlangan; uchinchidan, jamiyatning barcha sohalarini demokratlashtirish va erkinlashtirish davlat siyosati darajasiga ko'tarilmoqda; to'rtinchidan, mamlakat aholisining ma'naviy-ma'rifiy salohiyatini rivojlantirish ustuvor ahamiyat kasb etgan.

Bularning barchasi falsafiy dunyoqarashni shakllantirish vazifalarini samarali hal qilishga asos bo'lmoqda. Galdagi vazifalar esa, ana shu imkoniyatlarni amaliy ishga aylantirishda har birimiz o'z mas'ulligimizni qay darajada sezishimiz va qanday faoliyat yuritishimizga bog'liq.

Tayanch tushunchalar

Dunyoqarash, falsafiy tafakkur, dunyoqarashning yangilanishi, tafakkurning o'zgarishi.

Takrorlash uchun savollar

1. Dunyoqarashning o'zgarishi ijtimoiy taraqqiyotga qay darajada bog'liq?
2. Dunyoqarashning o'zgarishida mamlakat mustaqilligi bosh omil va zarur sharoit bo'lib xizmat qilishi aynan nimalarda namoyon bo'ladi?
3. Dunyoqarashning o'zgarishi komil insonni voyaga etkazishda qanday o'rin tutadi?
4. Mamlakatimizda falsafiy dunyoqarash qanday asosiy yo'nalishlar asosida amalga oshmoqda?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. — T.: «O'zbekiston», 1997.
2. Karimov I. Barkamol avlod — O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. — T.: «O'zbekiston», 1997.
3. Karimov I. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. — T.: «O'zbekiston», 1998.
4. Karimov I. «Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman». «Fidokor» gazetasi, 2000 yil 8 iyun.
5. Karimov I. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T.: O'zbekiston, 1999.
6. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T.: O'zbekiston, 2000. - 352 b.
7. «Osnovi filosofii». – T. «O'zbekiston», 1998.

IKKINCHI BO'LIM.

FALSAFA TARIXI

1-mavzu. O'zbekiston hududidagi eng qadimgi falsafiy qarashlar

Reja:

1. O'zbekiston hududidagi eng qadimgi madaniyat va falsafiy qarashlar.
2. Zardo'shtiylik va «Avesto»da aks etgan falsafiy g'oyalalar.
3. Kushon imperiyasi davri va buddaviylik.
4. Moniy va Mazdak ta'limoti.
5. O'zbekistondagi qadimgi falsafiy qarashlarni o'rganishning ahamiyati.

Tarixni bilish, undan to'g'ri va xolis xulosalar chiqara olish inson ma'naviy kamoloti uchun nihoyatda muhim. Tarix — buyuk muallim, o'tmishdan saboq beradigan tarbiyachidir. Gap eng qadimgi davr falsafasi haqida borar ekan, bu haqiqat yanada katta ahamiyat kasb etadi. Ayrimlar «Bizga ming yillar qa'rida yotgan madaniyat va falsafadan nima foyda, yaxshisi, bugunning gapidan gapiring?», «O'tmish qa'ridan tashbeh izlagandan ko'ra, bugungi muammolar ustida bosh qotirgan ma'qul emasmi?» degan xayollarga borishi mumkin. Bir qarashda ularning gapida ham jon borgan o'xshaydi. Ammo bir narsa aniq: o'tmishni bilmasdan turib, kelajakni to'g'ri tasavvur etish mumkin emas. Zero, o'tmishsiz kelajak yo'q.

Shu ma'noda, biz falsafa tarixini azbaroyi o'tmishga qiziqqanimiz uchun o'rganmayapmiz. Biz uni turli zamonlarda ro'y bergan xilma-xil voqea va hodisalarning falsafiy fikr va ongida qanday aks etgani, ularni qanday g'oyalarning tug'ilishiga sabab bo'lgani, qaysi ta'limotlar insoniyat taraqqiyotiga qanday ta'sir ko'rsatgani, qaysi mafkura odamzodni ko'proq rivojlanish yoki tanazzul tomon etaklagani kabi haqiqatlarni bilib olish uchun o'rganamiz. Tarixni o'rganmoq va undan saboq olmoq har bir inson uchun zarurdir. Bu — falsafa bilan shug'ullanayotgan mutaxassis uchun ham, uni o'rganayotgan talaba uchun ham birdek muhim ahamiyatga ega. Tarixni falsafasiz to'g'ri tushunib bo'lmagani kabi, falsafani ham tarix haqiqatisiz to'g'ri anglab bo'lmaydi.

Shularni nazarda tutib, quyida biz mamlakatimiz tarixida muayyan iz qoldirgan ayrim falsafiy qarashlar va ta'limotlar haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Zardo'shtiylik ta'limoti. Eramizdan avvalgi X asrdan eramizning VII asrlarigacha bo'lgan davr mahsuli bo'lgan diniy-falsafiy ta'limotlardan biri zardo'shtiylikdir.

Bu ta'limotga Zardo'sht asos solgan bo'lib, Sharq va G'arbda Zaratushtra, Zoroastr nomlari bilan mashhurdir. Manbalarga ko'ra, Zardo'sht eramizdan avvalgi VI asrning birinchi yarmida yashagan. Lekin uning tarixiy yoki afsonaviy shaxs ekanli haqida aniq bir to'xtamga kelingani yo'q. U o'zini payg'ambar deb e'lon qilgan. Lekin uning payg'ambarligi ilohiy asosga ega emas. Ya'ni bu haqiqat ilohiy kitoblarda o'z tasdig'ini topmagan.

Keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, bu ta'limot Vatanimiz hududida, xususan, Xorazm zaminida paydo bo'lgan. U o'z davrida xalqni ezgulik va adolat g'oyalari da'vat etish, hayotbaxsh an'analarni shakllantirish, dehqonchilik va shahar madaniyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan, uning g'oyalari bilan bog'liq qadriyatlar bugungi kungacha yashab kelmoqda va xalqimiz turmush tarzining o'ziga xos xususiyatlarini belgilashda ulkan qimmat kasb etmoqda.

Zardo'shtiylikning bosh kitobi «Avesto»dir. unda qadimgi xalqlarning dunyo to'g'risidagi tasavvurlari, o'ziga xos qadriyat va urf-odatlar aks etgan. Unda olamning azaliy qarama-qarshi kuchlari- yaxshilik va yomonlik, yorug'lik va zulmat, issiqlik va sovuqlik, hayot va o'lim borasidagi qarashlar o'z ifodasini topgan. «Avesto»da, shuningdek, tabiat falsafasi, tarix, etika, tibbiyotga oid ma'lumotlar ham berilgan.

Falsafa tarixida makedoniyalik Aleksandr (eski o'zbek tilida Iskandar deyilgan) istilosi va Grek-Baqtriya davri falsafasi ham xalqimizning taraqqiyot tarixida muhim o'rin tutgan. Manbalarda Aleksandr qo'shini mahalliy xalqlarning qattiq qarshiligiga uchrangani, u «Avesto»ning ko'pgina qismini yondirib yuborgani haqida ma'lumotlar bor. Bugungi kungacha ham ayrim tarixchilar Aleksandr «Avesto»ning tilini bilmagani, uni o'qiy olmagani sababli bu kitobning qadr-qimmatini tushunmagan va uni yoqish to'g'risida ko'rsatma bergan, degan fikrlarni bayon etadilar. Aslida unday emas. Bu — tarixiy haqiqatni, garchand u kimlar uchundir achchiq va kimlar uchundir ibratli bo'lsa-da, xaspo'shlashga urinishdan boshqa narsa emas. Negaki, Aleksandr o'z zamonida fanlarning otasi deb nom olgan falsafani fan darajasiga ko'targan, buyuk donishmand sifatida etti iqlimda tan olingan Arastudan 20 yil mobaynida muttasil ta'lim olgan edi. Binobarin, Shoh Filippning o'g'li Aleksandrni savodsiz, kitobning qadrini tushunmaydigan bir kimsa deb ta'riflash tarix haqiqatiga to'g'ri kelmaydi.

To'g'ri, u «Avesto»ni o'tda kuydirgan bo'lishi mumkin. Lekin buni kitobning qadrini tushunmagani uchunmas, balki erli xalqlarni birlashishga da'vat etib turuvchi, ular e'tiqod qo'ygan milliy g'oyalar timsoli bo'lgan va o'z saltanatiga qarshi muttasil kurash olib boruvchi vatanparvarlarni tarbiyalaydigan manba ekanini nazarda tutib, shu ishni amalga oshirgan. Qolaversa, o'zini dunyodagi eng rivojlangan hudud madaniyatini jahonga yoyish uchun mas'ul deb bilgan, to'g'rirog'i, o'sha madaniyatdan boshqasini tan olmagan mashhur jahongir uchun zabt etilgan xalqning «Avesto»dek buyuk kitobi bo'lishi kutilmagan hol edi. U, yuqorida ta'kidlanganidek, mazkur kitob omon tursa, u ushbu zamin farzandlari uchun o'zlikni anglash, binobarin, kuch-qudrat manbai bo'lib qolaverishini nihoyatda yaxshi tushungan. Aleksandr dan keyin yashagan Rim imperatorlari ham Misr va Vizantiyaga qarshi urush qilib, yahudiylarning erini bosib olganida tub aholining madaniy boyliklarini yo'q qilgani, «Zabur» va «Tavrot»ning qadimgi nusxalarini kuydirib yuborgani yuqoridagi misolning tasodifiy emasligidan dalolat beradi.

Umuman, har qanday sharoitda ham istilochilarning birinchi ishi xalq va millatlarni zo'rlik bilan bosib olish, boyliklarini talash bo'lsa, keyingi asosiy faoliyati — millatni o'z tarixi va an'alaridan uzib qo'yish, madaniy merosini talon-taroj qilish, uning ma'naviyatini yo'qotishdan iborat bo'ladi. Tarixning bu achchiq sabog'i mustamlakadan ozod bo'lgan, o'z mustaqilligini saqlab qolish va mustahkamlashga intiladigan har qanday xalq taraqqiyoti uchun eng muhim xulosa bo'lib xizmat qiladi.

Iskandarga qarshi kurashda xalqimizning milliy qahramoni Spetamen beqiyos mardlik va jasorat ko'rsatadi. U Iskandarga qarshi ayovsiz qarshilik ko'rsatgan vatanparvar lashkarboshilardan biridir. Aslida, uning qahramonligi millatimizning o'sha davrdagi o'z davlatchiligini, o'zi yashaydigan hudud dahlsizligini saqlab qolish uchun olib borilgan kurashning yaqqol timsolidir. Albatta, bu lashkarboshi ortidan xalq ergashsa, elning ozodlik va mustaqillikka intilish tuyg'usi kuchli bo'lmasa, Spetamenning nomi bu qadar mashhur bo'lib ketmas edi. Negaki, inson naqadar kuchli, tadbirkor va omadli bo'lmasin, agar xalq bilan birga bo'lib, uning dardlariga darmon izlamasa, hurriyat g'oyalarini bayroq qilib ko'tarmasa, haqiqiy milliy qahramon bo'lolmaydi. Spetamen esa o'sha xalqimizning ruhi, orzu-umidlari, mustamlakachilarga qarshi matonati ramzi sifatida tariximiz qatiga mangu muhrlanib qolgan.

Markaziy Osiyoda buddaviylik ham o'z o'rniga ega. U diniy-falsafiy ta'limot sifatida qadimgi Hindistonda eramizdan avvalgi VI asrning oxiri va V asr boshlarida vujudga kelgan. U jahonda keng tarqalgan dinlardan biridir. Bu ta'limotga asos solgan donishmand Sidxarta urug'idan chiqqan Gautama hisoblanadi. Keyinchalik u «Budda», ya'ni nurlangan degan laqabga ega bo'lgan. Buddaviylik islomga qadar O'rta Osiyoda tarqalgan qadimgi dinlar orasida mavqe jihatidan juda katta o'rin tutadi. Bu ta'limot O'rta Osiyoga eramizdan avvalgi II-I asrlarda kirib kelgan. Tarixiy manbalarga ko'ra, uni Toxaristonga balxlik savdogarlar olib kelishgan. Kushonlar davrida buddaviylik dini hukmron dinga aylangan edi. «Xalqchil bo'lganligi uchun O'rta Osiyoga keng yoyilgan. Buddaviylikning O'rta Osiyoga yoyilishi quyidagi to'rt bosqichdan iborat.

Birinchi bosqich. Kushonlardan oldingi davr. Bu eramizdan avvalgi I asrga to'g'ri keladi. Bu davrga oid yozma manbalar bizgacha etib kelmagan.

Ikkinchi bosqich. Kushonlar davri (eramizning II-IV asrlari) Bu davrda buddaviylik O'rta Osiyoga keng tarqalgan edi. Ayniqsa, uning axloqqa oid masalalar, halq ommasini sabr-qanoat va bardoshga da'vat etuvchi g'oyalarni ilgari surganligi muhim ahamiyat kasb etgan.

Uchinchi bosqich. Bu davrda O'rta Osiyoda buddaviylik ta'limotining manbalari yoyilgan.

To'rtinchi bosqich. (IX-XIV asrlar) islom O'rta Osiyoda hukmron dinga aylanishi bilan bu din siqib chiqarilgan va juda zaiflashib ketgan.

Buddaviylikning O'zbekiston va Hindiston xalqi o'rtasida o'z davrida ma'naviy ko'prik bo'lib xizmat qilganligi aniq. Xalqlarimiz orasidagi do'stlik va birodarlikning ildizlari ham o'sha davrga borib taqaladi va bugungi kunda aksariyat kishilar, ayniqsa, yoshlarimizning hind xalqi, uning madaniyati va san'atiga qiziqishi tasodifiy emas.

Moniy ta'limoti yurtimizda buddaviylikdan keyin keng tarqalgan edi. u zardo'shtiylik va xristianlikning sintezlashuvi natijasida vujudga kelgan. Moniy fors va arab tillarida bir necha risolalar yozgan. Lekin ular bizgacha etib kelmagan. Moniy hatto «Moniylik yozuvi» nomli alifbo ham tuzgan. uning ta'limoticha, hayotda dastavval nur dunyosi – yaxshilik va zulmat dunyosi- yovuzlik bo'lgan. Ular o'rtasida abadiy kurash boradi, inson ikki unsurdan (ruh — nur farzandi, jism — zulmat mahsuli) iborat. Moniylik xalq ommasini manfaatlarini himoya qiluvchi ta'limot bo'lgani sababli hukmron mafkura qarshiligiga duch kelgan.

Moniylik ta'limoti asosida **Mazdak ta'limoti** yuzaga kelgan. U eramizning V-VI asrlarida keng tarqalgan edi. Uning asoschisi Mazdak (470-529 yillar) bo'lgan. Mazdak va uning maslakdoshlari o'z qarashlarida halq ommasiga suyangan. Xalqning ozodlik, erkinlik, hurlik yo'lida olib borgan harakatlariga rahnamolik qilgani uchun tez fursatda ularning maslakdoshlari, izdoshlari ko'payib ketgan. Mazdakiylik ijtimoiy tengsizlikni bartaraf etish yo'lida kurashga da'vat etuvchi mafkura sifatida xizmat qilgan. Unda asosiy yovuzlik-boylikka hirs qo'yish va o'ta kambag'allik qoralanadi. Bu insonparvar harakatdan cho'chigan shoh Mazdakni turli hiylalar bilan o'limga mahkum etadi. Mazdakiylar harakati, eramizning VI asrida bostirilganiga qaramay, turli mamlakatlarda muayyan darajada davom etgan. O'rta Osiyoda Muqanna, Ozarbayjonda Bobak boshliq dehqonlar va shahar kambag'allarining zulmga qarshi kurashlari bunga misol bo'ladi.

Markaziy Osiyoda vujudga kelgan qadimgi falsafiy ta'limotlar, ular ilgari surgan g'oyalar bugungi kunda ham muhim ahamiyatiga ega. Sanab o'tilgan qadimgi diniy-falsafiy ta'limotlar, ya'ni zardo'shtiylik, uning bosh kitobi — «Avesto», Moniy ta'limoti, «Moniy yozuvi», mazdakiylik harakati jamiyatda adolat, erkinlik, teng huquqlilik tamoyillarini qaror toptirishiga da'vat etgan. Vatan ozodligi yo'lida jon fido etgan Muqanna boshchiligidagi harakat nafaqat O'rta Osiyoda, balki jahonning boshqa o'lkalarida ham aks-sado bergan. Vatanimizning o'sha davrda shakllangan va rivojlangan boy madaniyati, milliy ma'naviyatimiz, falsafamiz jahon tsivilizatsiyasiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Sirasini aytganda, mamlakatimiz tarixi islom dini yurtimizga kirib kelgan davrdan boshlanmaydi. U islomga qadar ham ming yillar mobaynida rivojlanib kelgan shonli tarixiga ega. Lekin, afsuski, Vatanimizning ana shu davr tarixi nihoyatda kam o'rganilgan. Bu davrga oid manbalarning aksariyati esa yo'q qilib yuborilgan. Bu vayronkorlikning boshida miloddan avval makedoniyalik Aleksandr turgan bo'lsa, mamlakatimizni zabt etgan keyingi bosqinchilar ham ana shu yo'ldan borgan. Ular xalq ongidan mustaqillik va erkin hayot to'g'risidagi maqsad-muddaolarni butunlay yo'qotib yuborishga urinishgan. Buning natijasida ma'naviy qashshoq va tarixiy xotirasiz kishilar tarbiyalanishi lozim edi. Bosqinchilar Movarounnahrda nihoyatda boy madaniyat shakllanganini e'tirof etgan. Ammo uning bosqinchilik g'oyalariga mos kelmaydigan juda ko'p namunalarni ayovsiz yo'q qilishgan. Ayniqsa, ma'naviy qadriyat va madaniy boyliklarni shafqatsizlarcha g'orat qilish asosiy o'rinda turgan. Yurtimizda arablar istilosiga qadar ustuvor bo'lgan ma'naviy va madaniy durdonalar qadrini yaxshi angelaydigan va ularning ahamiyatini to'g'ri tushunadigan kishilar birinchi navbatda yo'q qilib yuborilgan. Bu to'g'rida Abu Rayhon Beruniy «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarida quyidagilarni yozgan: «Qutayba Xorazm xatini yaxshi biladigan, ularning xabar va rivoyatlarini o'rgangan va bilimini boshqalarga o'rgatadigan kishilarni halok etib va butkul yo'q qilib yuborgan edi. Shuning uchun u (xabar va rivoyatlar) islom davridan keyin haqiqatni bilib bo'lmaydigan darajada yashirin qoldi»¹¹. Ushbu asarning boshqa sahifasida ulug' vatanparvar olim yuqoridagiga o'xshash yana bir fikrni quyidagicha ifoda etgan: «Qutayba xorazmliklarning kotiblarini halok etib, bilimdonlarini o'ldirib, kitob va daftarlarini kuydirgani sababli ular savodsiz bo'lib, o'z ehtiyojlarida yodlash quvvatiga suyanadigan bo'ldilar»¹².

Beruniy zamonida islom yagona hukmron diniy mafkura bo'lib turganini e'tiborga olsak, zikr etilgan asar va undagi teran fikrlarni bunday o'ktamlik bilan aytish g'oyat ulkan jasoratni talab etgani ayon bo'ladi. Istilochilarning bunday vayronkor siyosati keyin ham davom etgan. Xususan, mustabid sho'rolar mafkurasi hukmronlik qilgan davrda ham ana shunday hol ro'y bergan. Nihoyatda boy qadriyatlarimiz, falsafiy ta'limotlarimiz, umuman o'z merosimizdan bebahra bo'lib qoldik.

Istiqlol tufayli ajdodlarimiz yaratgan boy va o'lmas madaniy merosni o'rganish imkoni tug'ildi. Tarixiy xotirani tiklash, xalqimiz qalbida milliy qadriyatlarga sodiqlik, vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish hozirgi kunda ma'naviy hayotning ustuvor yo'nalishiga aylandi.

Tayanch tushunchalar

Zardo'sht, zardo'shtiylik, «Avesto», Kushonlar davlati, buddaviylik, Mazdak, Moniy.

Takrorlash uchun savollar

1. «Avesto» to'g'risida nimalarni bilasiz?
2. Zardo'shtiylikning mohiyati nimadan iborat?
3. Moniy falsafasining mazmunini aytib bering.
4. Mazdak ta'limoti nimaga da'vat etadi?

ADABIYOTLAR

1. Islom Karimov. «Olloh qalbimizda yuragimizda». T. «O'zbekiston», 1999.
2. Islom Karimov. «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q». T. «O'zbekiston», 1998.
3. Islom Karimov. «Donishmand halqimizning mustahkam irodasiga ishonaman». «Fidokor». 2000 yil 8 iyun.
4. Karimov I. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T.: O'zbekiston, 1999.
5. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T.: O'zbekiston, 2000. - 352 b.

¹¹ Абу Райхон Беруний. «Танланган асарлар». 1-жилд. Т. «Фан», 1968, 72-бет.

¹² Абу Райхон Беруний. «Танланган асарлар». 1-жилд. Т. «Фан», 1968, 82-бет.

6. Abu Rayhon Beruniy. «Tanlangan asarlar». 1-jild. T., «Fan», 1958.
7. Abu Rayhon Beruniy. «Tanlangan asarlar». 2-jild. T. «Fan», 1965.
8. Ibrohim Mo'minov. «O'zbekistondagi tabiiy-ilmiy va ijtimoiy-falsafiy tafakkur tarixidan lavhalar». T. «Fan», 1998.
9. R. Nosirov. «O'rta Osiyo xalqlari ijtimoiy-falsafiy tarixi bo'yicha maxsus kurs». T. 1992.
10. Omonulla Fayzullaev. «Muhammad al-Xorazmiy va uning ilmiy merosi». T. «Fan», 1983.

2-mavzu. Qadimgi Sharq va Antik dunyo falsafasi

Reja:

1. Sharq — insoniyat tsivilizatsiyasining qadimiy o'chog'i.
2. Qadimgi Sharq falsafasi va uning milliy yo'nalishlari.
3. Antik dunyo va Yunoniston falsafasi.
4. Qadimgi zamon falsafasini o'rganishning ahamiyati.

Sharq qadimiy madaniyat o'chog'i va jahon tsivilizatsiyasining beshigi deya bejiz ta'riflanmagan. G'arb madaniyati tarixini o'rganish jarayonida Ovrupotsentrizm nazariyasiga og'ib ketish g'ayriilmiy bo'lgani kabi, masalaning Sharq bilan bog'liq jihatini tahlil etganda ham Osiyotsentrizm g'oyalari ta'siriga tushmaslik lozim.

Shu bilan birga, Sharqning o'ziga xosligi, unga mansub bo'lgan madaniy taraqqiyot jahon tsivilizatsiyasining beshigi, dunyo xalqlari rivojiga qo'shilgan munosib hissa ekani ham sir emas. Bu hol jahonning barcha xolis mutaxassis olimlari tomonidan e'tirof etiladi. Qolaversa, Vatanimiz tsivilizatsiyasining Sharq tsivilizatsiyasi quchog'ida voyaga etgani va uning qadriyatlarini o'zida aks ettirganini, unga va butun dunyo madaniyatiga ulkan ta'sir ko'rsatganini doimo esda tutish darkor.

Sharq madaniyati taraqqiyotining ilk davrlari deganda, ko'pgina mutaxassislar bizning Vatanimiz o'tmishini, Misr, Bobil va insoniyat tarixining eng qadimgi tsivilizatsiyalaridan biri bo'lgan Shumer davrlarini esga oladi. Bularning har biri insoniyat tarixida jamiyat hayoti, qadriyatlar tizimining o'ziga xosligi, boshqarish va iqtisodiy jarayonlarning muayyan tarzda namoyon bo'lishi bilan tavsiflanadi. Ushbu madaniyat o'choqlari haqida maktab ta'limi jarayonida «Eng qadimgi tarix» darsliklari orqali ma'lumot berilgan. Zukko talabalar o'sha davrlarda qanday siyosiy jarayonlar kechgani, qanday podsholik va imperiyalar bo'lganini yaxshi biladi. Biz bugun o'sha davrlardagi falsafiy dunyoqarash, qadimgi ajdodlarimizning fikr-mulohazalari, o'ziga xos ta'limotlarining asosiy tamoyillari bilan yaqinroq tanishmoqchimiz. Ko'hna Sharq tsivilizatsiyasining beshiklaridan biri bo'lgan Misr, qadimgi zamonda ilk o'troq hayot va o'ziga xos dehqonchilik an'analari boshlangan Nil daryosi bo'ylaridagi madaniyat dunyo olimlari diqqatini tortib keladi.

Qadimgi Misr va Bobil falsafasi. Eramizdan avvalgi to'rtinchi ming yillikning oxiri va uchinchi ming yillik boshlarida qadimgi Misr va Bobil hududida dastlabki diniy-falsafiy fikrlar, olam haqidagi fanlar, ya'ni astronomiya, kosmologiya, matematika, mifologiyaga oid qarashlar birmuncha rivoj topgan. Tabiiy-ilmiy, diniy-falsafiy fikrlarning yuzaga kelishi ikki yo'nalishda borgan. Birinchi yo'nalish olam haqidagi tasavvurlarning astronomiya, kosmologiya, riyoziyot fanlari rivoji bilan bog'liq ekanini, ikkinchi yo'nalish esa, bu tasavvurlarning mifologiya bilan bog'liq bo'lganini ko'rsatadi.

Birinchi holda, asosan, tabiiy bilimlarga tayanilgan, kundalik hayotda duch kelinadigan voqea-hodisalar aniq dalillar asosida tahlil etilgan, o'rganilgan, ulardan tegishli xulosalar chiqarilgan. Bu – o'sha davr uchun tabiiy hol edi, ya'ni u – davrning inson ongida aks etishi, kundalik turmush hodisalarining oddiy bir tarzda ifodalanishi edi. Aynan ana shu hol tabiiy bilimlar rivojiga, garchand sodda tarzda bo'lsa-da, aksariyat hodisalarning falsafiy asosda izohlanishiga sabab bo'lgan.

Ikkinchi holatda esa, hali tabiat kuchlarining qarshisida nihoyatda o'jiz bo'lgan odamzod, albatta, tevarak atrofdagi voqea-hodisalarni mifologik izohlashi tabiiy bir hol edi. Shu bilan birga, odamning mavjudlik xossalarini va olam qonuniyatlarini ilmiy tushunish ko'nikmasi hali shakllanib ulgurmagan o'sha qadim zamonlarda, afsona hamda rivoyatlarga asoslanib fikr yuritmaslikning imkoni ham yo'q edi. Bu – o'sha davrlardan qolgan yozma manbalarda, xususan, «Xo'jayinning o'z quli bilan hayotining mazmuni haqida suhbat», «Arfist qo'shig'i», «O'z hayotidan hafsalasi pir bo'lgan kishining o'z joni bilan suhbat» kabi bitiklarda yaqqol namoyon bo'lgan. ularda hayotning, umrning mazmuni, o'sha davrdagi odamlarga xos tuyg'ular bayon qilingan.

Qadimgi Misr va Bobilda shakllangan falsafaning eng asosiy xususiyati shundan iborat ediki, ularda, bir tomondan, xudolarga ishonch, ilohiy kuchlarning tabiat va jamiyatga ko'rsatadigan ta'sirini mutloqlashtirish xususiyati ustuvor bo'lgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, afsona va rivoyatlar tarzida bo'lsa-da, dunyoviy bilimlar, ilmiy qarashlar ham asta-sekin shakllana boshlagan. umuman, bunday xususiyatni, qadim zamondagi barcha tsivilizatsiyalarga xos deyish mumkin.

Yahudiylik dini. O'sha davrda eng qadimgi Sharq xalqlaridan biri yahudiylarning milliy mafkurasi — iudaviylik shakllana boshlagan. Bu din, asosan, ana shu millatga mansub kishilar o'rtasida yoyilgan bo'lib, eramizdan avvalgi ikki minginchi yillar boshida Falastinda vujudga kelgan. «Zabur» va «Tavrot» kabi muqaddas kitoblar bu dinning asosiy manbalaridan hisoblanadi.

Yahudiylik yahudiy va Falastin xalqlarining ba'zi e'tiqodlarini o'zida aks ettirgan dindir. Eramizdan avvalgi X-VI asrlarda yahudiylik monoteistik (yakka xudolikka ishonish) dinga aylanib, olamni yaratuvchi Yahve xudosisga e'tiqod qilish uning asosiy tamoyili hisoblangan. Bu dinda Muso alayhissalom — payg'ambar, «Tavrot» xudo tomonidan unga

yuborilgan ilohiy kitob ekani, qiyomat kunida barcha birdek tirilishi, jannat va do'zaxning mavjudligi, gunohkorlar jazosiz qolmasligi, savobli ishlarni qilganlar u dunyoda rag'batlantirilishlari haqidagi qarashlar ilgari surilgan.

Ko'p yillik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yahudiylik Sharq xalqlaridan biri — yahudiylarning milliy dini bo'lgani bois, ana shu qit'ada yashovchi boshqa xalqlarga xos bo'lgan ko'pgina diniy qarashlari bilan ham bir qadar mushtarakliklarga ega. Chunonchi, uning zardo'shtiylik bilan o'xshash jihatlar ham yo'q emas. Masalan, «Tavrot» va «Avesto»dagi aksariyat qonunlar, diniy-falsafiy kategoriyalar o'rtasida yaqinlik ko'zga tashlanadi. Umuman olganda esa, barcha dinlar orasida ilohiy qadriyatlarni mutloqlashtirish, xudo g'oyasini muqaddaslashtirish, bu dunyo va u dunyo bilan bog'liq qarashlarga ko'proq e'tibor berish kabi o'xshash jihatlar uchraydi.

Hindiston falsafasi. Qadimgi Hindiston ham insoniyat madaniyatining beshiklaridan biridir. Unga xos dastlabki ta'limotlar yozma manba — «Veda»larda o'z aksini topgan. «Veda»lar eramizdan bir yarim ming yil oldin yozilgan bo'lib, mutaassib dindor hindu uchun oliy muqaddas ilm va bashorat kitobidir. Hindular «Veda»ni oliy tangri Braxma tomonidan aytilgan so'zlar deb biladi. «Veda»da hindularning qadimgi tarixi, iqtisodiyoti, dini, falsafasi, axloq va nafosatiga oid fikrlari aks etgan. «Veda»lar bizgacha to'rtta to'plam (samxitar) shaklida etib kelgan. Bular — «Rigveda», «Samaveda», «Yajurveda», «Adxarveda»dir.

Hind falsafasi asoslari «Upanishadalar» nomi bilan mashhur bo'lgan manbalarda ham o'z aksini topgan. «Upanishadalar» sirli bilim degan ma'noni anglatib, «Veda»larning falsafiy qismini tashkil etadi. «Upanishadalar» yaxlit kitob yoki falsafiy risola bo'lmay, balki turli vaqtda turli mavzuda ijod etgan noma'lum mualliflarning matnlaridan iboratdir. Ularning mazmuni va uslubi har xil va turlicha falsafiy qarashlar mahsulidir. «Upanishadalar»dagi falsafiy mavzular, asosan, insonni o'rab turgan borliq, uning hayotdagi o'rni va vazifasi, tashqi olam va inson tabiati, uning hayoti va ruhiyatining mohiyati, bilish imkoniyatining chegaralari, axloq me'yorlari haqidadir. Falsafiy muammolar asosan diniy-mifologik nuqtai nazardan bayon etilgan.

Qadimgi hind falsafiy maktablar ikki guruhga bo'linadi. Hindistonlik faylasuflar bu guruhlarini astika va nastika deb ataydi. Vedanta, sankhya, yoga, vaysheshika, n'yaya va mimansa — astika guruhiga kiruvchi falsafiy maktablar. Ushbu maktablarning tarafdorlari «Veda»ning muqaddasligini tan olib, birdan-bir haqiqat undagina ifodalangan, deyishadi. Chorvaka-lokayata, buddizm va jaynizm — nastika guruhiga kiradi.

Chorvaka-lokayata tarafdorlari materialistik ta'limotni ilgari surganlari uchun «Veda»ning muqaddasligini tan olishmaydi hamda olam ilohiy kuch tomonidan yaratilmagan, «Veda» haqiqiy bilim bermaydi, deb ta'kidlashadi. Buddizm va Jaynizm diniy-falsafiy maktablar bo'lishiga qaramay, ular ham «Veda»ning muqaddasligini tan olmagan. Sankhya qadimgi Hindistondagi dualistik falsafiy maktab bo'lib, olam asosida moddiy unsur (prakriti) modda va ruh (purusha) yotadi, deb hisoblaydi. Bu yo'nalishga, asosan, olamdagi barcha narsalar ikki unurning turli teng miqdorda (proportsiyada) birikishidan yuzaga keladi, olam sababiyat orqali rivojlanadi, olamda uchta sabab mavjud, deyiladi. Ular quyidagilardir: moddiy sabab, yaratuvchi sabab, aloqador bo'lmagan sabab. Bu falsafiy maktab haqida buyuk bobokalonimiz Abu Rayhon Beruniy «Hindiston» asarida atroflicha fikr yuritgan.

Qadimgi Xitoy falsafasi. Qadimgi Xitoyda fan va madaniyat o'ziga xos shaklda rivojlangan. Eramizdan avvalgi ikki minginchi yilning o'rtalariga kelib, Yuan-in davlatida muayyan xo'jalik shakli yuzaga kelgan. Eramizdan avvalgi XII asrda esa, urushlar natijasida davlat Chjou qabilasining qo'liga o'tgan. Bu hokimiyat eramizdan avvalgi III asrgacha davom etgan. Bu vaqtda diniy mifologik dunyoqarash hukmronlik qilgan. U olam va tabiatning paydo bo'lishini o'ziga xos tarzda tushuntirgan va dunyoviy bilimlar rivojiga o'z ta'sirini o'tkazgan.

Bunday ruhdagi falsafiy g'oyalar ayniqsa qadimgi Xitoy donishmandi Konfutsiy (551-479) ijodida yaqqol aks etgan. Uning «Hikmatlari», ya'ni aforizmlari juda mashhur. Konfutsiy ta'limotida umuminsoniy qadriyatlarning xitoy xalqi turmush tarzida o'ziga xos tarzda namoyon bo'lishi, bu xalqqa xos ma'naviy mezonlar aks etgan. Bu ta'limot bir necha asrlar davomida ushbu hududda milliy g'oyalar majmui, millatning mafkurasi sifatida odamlarning ma'naviy ongi va qiyofasi shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan. u hozirgi Xitoyda ham o'zining muayyan ahamiyatini saqlab qolgan.

Konfutsiy fikricha, olamni osmon boshqaradi. Osmon irodasi — taqdirdir. Biz yashab turgan olam, undagi tartib osmon hukmdori tomonidan yuborilgan. Jamiyat hayotidagi tartibga qattiq amal qilish talab etiladi. Tartib, Konfutsiy nuqtai nazariga ko'ra, ilohiy mazmunga ega va uning mohiyatini «Li» tushunchasi belgilaydi. u, ya'ni tartib dunyoning mohiyatini aks ettiradi. Binobarin, jamiyatdagi barcha harakatlar unga binoan amalga oshishi lozim. Tartib — insoniyat jamoasining eng oliy hayotiy qadriyatlaridan biridir. Konfutsiyning ta'kidlashicha, shaxs faqat o'zi uchun emas balki jamiyat uchun ham yashashi kerak. Konfutsiy ta'limotida insonning hayotdagi ijtimoiy o'rni nihoyatda ulug', u o'ziga ravo ko'rmagan narsani boshqalarga ham ravo ko'rmasligi, o'ziga ravo ko'rgan narsani boshqalariga ham ravo ko'rishi lozim.

Konfutsiyning qarashlari keyinchalik jahon falsafasida axloqiy tamoyillar rivojida, adolat, birodarlik, erkinlik g'oyalari takomilida muhim o'rin tutgan. Bu ta'limot Xitoyda ikki ming yil davomida davlat dini darajasiga ko'tarilgan va xalq hayotida muhim ahamiyat kasb etgan.

Qadimgi Xitoyning ko'zga ko'ringan faylasuflaridan biri Lao-Tszidir (VI-V asrlar). Uning ta'limotiga ko'ra, olam, jamiyat va inson hayoti Dao qonuniga bo'ysunmog'i lozim. Daosizm ta'limoti ana shu tariqa shakllangan. Dao qonuni — tabiatning yashash qonunidir, undagi rang-baranglik kurashi va uyg'unligi abadiylikning e'tirofi etilishidir. Bu qonunga ko'ra, olamning asosini tashkil etuvchi «Tsi», ya'ni beshta unsur — olov, suv, havo, er va yog'och yoki metall

olamdagi barcha jismlar asosini tashkil etadi hamda ularning yuzaga kelishini ta'minlaydi. Lao-Tszining ta'kidlashicha, olamda hech bir narsa doimiy va o'zgarmas, harakatsiz holda bo'lishi mumkin emas.

Daosizmga binoan, dunyodagi hamma narsa bir holatdan ikkinchi holatga o'tib turadi. Qarama-qarshi kuchlar o'rtasidagi kurash, ya'ni in va Yan' orasidagi munosabat — bizni o'rab turgan olamni harakatga keltiruvchi kuchlar manbaidir. In va Yan o'rtasidagi kurash daoni anglatadi. Odamzod bu kurash jarayonida doimo yaxshilik tomonida turishi, o'zini qurshab turgan tabiat va atrofdagi olamga mehr ko'rsatishi lozim. Bo'lmasa, Dao qonuni buziladi va bunday joyda baxtsizlik, fojia yuz beradi. Lao-Tszi bu o'rinda ekologik falokatni nazarda tutgan. «Kishilar Dao qonunini buzmasliklari kerak, aks holda tabiat ulardan albatta o'ch oladi», degan edi Lao-Tszi. Buni ekologik falokatlar avj olib borayotgan bugungi kun voqeligi ham tasdiqlaydi.

Umuman, tabiat, jamiyat va insonga nisbatan ehtiyotkor munosabatda bo'lish, Ona zamin va Vatanni asrab-avaylash, odamlar o'rtasidagi munosabatlarda yaxshilik tomonida turish — qadimgi xalqlarga xos bo'lgan falsafaning bosh g'oyalidir. O'sha, hamma narsa oddiy tushunilgan qadim zamonlardayoq buyuk aql egalari odamlarni tabiatni asrashga, insonni qadrlashga chaqirgani bejiz emas. Ular insoniyat hayotiga xavf soladigan darajaga etmay turib, u boradagi muammolarning oldini olish to'g'risida juda ibratli o'gitlar bergan. Qadimgi dunyo falsafasini chuqurroq o'rgangan odam o'sha davr mutafakkirlari hozirgi zamon tsivilizatsiyasi qarshisida turgan barcha umumbashariy muammolardan odamlarni ogohlantirganligining guvohi bo'lishi mumkin. Gap bu ogohlantirishni eshitish, ularni o'zlashtirish va hayotning qonuniga aylantirishda edi, xolos. Afsuski, odamzod nasli o'zi yaratgan buyuk daholarning barcha o'gitlariga hamma vaqt ham quloq solavermagan. Ilm va fanda necha-necha kashfiyotlar qilingan, ammo ulardan o'z vaqtida kerakli tarzda foydalanilmaganiga ko'hna tarix guvoh. Bugun ham ajdodlarimizning Vatan, tabiat, jamiyatni asrash, undagi tartib va qoidalarni buzmaslik to'g'risidagi da'vatlari eskirgani yo'q. Yillar, asrlar o'tishi ularning qadrini tushirmaydi. Zero, bu ta'limotlar insoniyatning o'da yonmas va suvda cho'kmas umuminsoniy qadriyatlari to'g'risidadir.

Qadimgi Yunoniston va Rim falsafasi. Qadimgi davr falsafasining yana bir silsilasi Yunoniston va Rimga tegishlidir. Bu davrdagi falsafiy qarashlar — antik davr falsafasi deb yuritiladi. Unda Milet falsafiy maktabi, Eley falsafiy maktabi, Suqrot, Pifagor, Aflotun, Arastu va boshqalarning falsafiy, tabiiy — ilmiy, ijtimoiy — ahloqiy ta'limotlari o'rganiladi.

Yunonistonda dastlabki falsafiy ta'limotlar eramizdan avvalgi VII-VI asrlar o'rtasida Milet shahrida yuzaga kelgan va rivojlangan. **Milet maktabi** vakillari Fales, Anaksimandr, Anaksimenlardir. Uning asoschisi Fales (eramizdan avvalgi 624 — 547 yillarda yashagan). U Yunon fani va falsafasining asoschisi bo'lib, o'z davrining etuk siyosiy arbobi, jo'g'rofi, faylasufi bo'lgan. Fales ta'limotiga ko'ra, tabiatdagi turli-tuman jism va hodisalar dastlabki ibtido — suvdan paydo bo'lgan va yana suvga aylanadi va bu moddiy birlik doimo o'zgarishda bo'ladi. Anaksimandr (Falesning shogirdi) eramizdan avvalgi VII asr oxiri va VI o'rtalarida yashab ijod etgan. U «Tabiat haqida» asarini yozgan, biroq asar bizgacha yetib kelmagan. Fales olamning asosiga suvni qo'ygan bo'lsa, Anaksimandr dunyo — cheksiz, gazsimon apeyrondan iborat, issiqlik va sovuqlik, quruqlik va namlik apeyrondan ajralib chiqib, moddani bir holatdan ikkinchi holatga o'tishini ta'minlaydi, deb hisoblagan. Uning ta'limotini zamondoshi, shogirdi Anaksimen davom ettirdi. Anaksimen (eramizdan avvalgi 588-525 yillar) havo — olamning asosi, deb bilgan. Uningcha, havoning quyushishidan suv, er, tosh kabi moddalar tashkil topgan, siyuraklashishidan esa olov paydo bo'lgan.

Yana bir yunon faylasufi **Geraklit** (eramizdan avvalgi 520-460 yillar) Kichik Osiyoning g'arbiy qirg'og'idagi Efes shahrida zargar oilasida dunyoga kelgan. U stixiyali dialektikaga asos solgan, olov — olamning asosi, deb bilgan. uning fikricha, olamda hamma narsa harakatda. «Oqar suvga bir soniyada ikki marta tushish mumkin emas, chunki suv har daqiqada yangilanib turadi». Olamda turg'unlik yo'q. Harakat butun tabiatga, barcha jism va hodisalarga xosdir. Abadiy harakat — abadiy o'zgarishdir. Harakat qarama-qarshilik asosida sodir bo'ladi. «Kurash hamma narsaning otasi, hamma narsaning podshosidir», degan ekan Geraklit. Bundan Geraklit kishilar o'rtasida urushlarni targ'ib qilgan ekan-da, deya xulosa chiqarish noto'g'ri. Geraklitning fikricha, doimiy o'zgarish, harakat va o'zaro qarama-qarshi tomonlarga o'tish — jismlar sifatining nisbiyligi bilan bog'liq. Masalan, dengiz suvi inson iste'moli uchun yaroqsiz bo'lsa, baliqlar uchun ayni muddaodir. Geraklitning qarashlari falsafiy tafakkur rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Pifagor (eramizdan avvalgi 580-500 yillar) Yunonistonning Samos orolida yashab o'tgan. u qadimgi Yunonistonda diniy-mafkuraviy falsafiy maktab, ya'ni pifagorchilikka asos solgan. Pifagor o'zining siyosiy qarashlari tufayli podsho Polikret bilan chiqisha olmagan va Samosni tark etib, janubiy Italiyaga ko'chib ketgan, o'sha erda o'z uyushmasini tashkil etgan. Uningcha, dunyoni bilish jarayoni, avvalo, raqamlarni bilishdan boshlanishi kerak. Pifagorchilarning ta'limotiga ko'ra, olamning asosida modda ham, tabiat ham emas, balki ideallashgan raqamlar yotadi; narsa va hodisalar aynan ana shu raqamlar mahsulidir. Pifagorchilar birinchi bo'lib Yunonistonda tabiatdagi narsa va hodisalarni izohlashda miqdor kategoriyasini ilgari suradi. Pifagor zodagonlar oilasiga mansub bo'lgani bois aristokratiyani himoya qilgan. U «tartib» to'g'risidagi ta'limotini yaratib, faqat aristokratlar o'rnatgan tartib ijtimoiy hayotda muhim rol o'ynaydi, degan. Uning fikricha, demokratiya bu tartibotning buzilishidir.

Eley falsafiy maktabi namoyandasi Ksenofan (eramizdan avvalgi YI — V asr) shoir va faylasuf bo'lgan. U Kichik Osiyoda dunyoga kelgan. Ilm olish maqsadida Yunonistonga, janubiy Italiyaga sayohat qilib, umrining so'nggi yillarini Eley shahrida o'tkazgan. Tarixchi Diogen Laertskiyning yozishicha, Ksenofant «Tabiat haqida» asarining muallifidir. Afsuski, ushbu asarning yarmigina omon qolgan, xolos. u ko'pxudolikka hamda insonlarga xos sifatlarni hayvonlarga, o'simlik dunyosiga daxldor deb biluvchi ta'limotga qarshi chiqib, mifologiyani rad etishga harakat qilgan. uning falsafiy ta'limotiga ko'ra, tabiat - o'zgarmas va harakatsizdir, «Hamma narsa erdan unib chiqadi va pirovardida yana

erga qaytadi». Biz hammamiz erdan tug'ilganmiz va erga aylanamiz». Ksenofan qadimgi yunon faylasuflaridan birinchi bo'lib, bilishning imkoniyati va chegarasi haqida fikr yuritgan. Bu qadimgi yunon gnoseologiyasining rivojiga turtki bo'ldi.

Ksenofant ilgari surgan g'oyalar uning shogirdi Eley falsafiy maktabining ko'zga ko'ringan namoyandalaridan biri, eramizdan avvalgi 504 yili tug'ilgan Parmenid tomonidan rivojlantirilgan. Eley falsafiy maktabining namoyandalaridan biri Parmenidning shogirdi va do'sti Zenon (490-430 yillar) o'z ustozining ta'limotini himoya qildi va uni rivojlantirdi.

Qadimgi Yunon madaniyatida **sofistlar falsafasi** katta o'rin tutadi. Sofistlar antropologiya (inson haqidagi fan) va gnoseologiya (bilish to'g'risidagi fan) muammolari bilan shug'ullangan. Sofistlar yangi kasblarning mohir ustalari, ya'ni o'qituvchilar, diplomatlar, notiqalar, sud mahkamalarida ishlovchi mutaxassislardan iborat bo'lib, haqiqat, osoyishtalik, adolat o'rnatishga xizmat qilgan. ularning ta'limoti Suqrot falsafasiga ham ma'lum darajada ta'sir ko'rsatgan.

Suqrot (eramizdan oldingi 469-399 yillar.) (asli — Sokrat) — qadimgi Yunon faylasufi. «Afinaning ijtimoiy hayotida faol ishtirok etgan, yoshlar tarbiyasi bilan shug'ullangan, hurfikrli inson, kambag'alardan chiqqan, tosh yo'nuvchining o'g'li, o'ta bilimdon kishi sifatida mashhur bo'lgan.

Uning hayoti fojiali tugagani to'g'risidagi misol falsafiy afsonaga aylanib ketgan. O'z davrida Afinadagi hukmron tuzum tartib-qoidalariga qarshi chiqib, yangi fikrlarni ilgari surgani uchun ruhoniylar uni dahriylikda hamda yoshlarni axloq buzishda ayblaganlar. Unga shunchaki ayb emas, siyosiy ayb qo'yilgan. Garchand qutilish imkoni bo'lsa-da, qonun va jamiyat tartiblarini nihoyatda qattiq hurmat qilganligi bois, u jazodan qochishni istamagan va bir qadah zahar ichib o'lgan. Suqrot va uning tarafdorlari jamiyat qonunlariga, ular qanday bo'lishidan qat'i nazar, so'zsiz itoat etishni targ'ib etganlari g'oyatda ibratlidir. Holbuki, Suqrot va uning shogirdlari Afinada amal qilgan qonunlarni noto'g'ri va adolatsiz deb hisoblagan hamda ularni qattiq tanqid qilgan, ammo, shunday bo'lsa-da, ularga bo'ysungan. Shu ma'noda, Suqrot o'zini aybdor deb topgan sud hukmiga itoat etgan va o'zini uning ixtiyoriga topshirgan. «Aflotun mening do'stim, ammo qonun do'stlikdan ustun turadi» degan hikmatli ibora o'sha davr ma'naviyatining yaqqol ifodasidir.

Suqrot o'z ta'limotini og'zaki ravishda ko'cha-ko'yda, maydonlarda, xiyobonlarda shogirdlari va izdoshlari bilan birga shakllantirgan va xalq ongiga singdirishga harakat qilgan, lekin birona ham asar yozmagan. Uning falsafiy, axloqiy ta'limotlari mohiyatini shogirdlari Ksenofant, Aristofan va Aflotunlarning asarlaridan bilib olishimiz mumkin. Ksenofant «Suqrot haqida esdaliklar» asarida o'z ustozini haqida iliq so'zlar aytib, uni olijanob, axloq-odob borasida haqqoniy fikr yuritgan inson sifatida ta'riflagan. Yoshlarning axloqini buzgan deb unga siyosiy ayb qo'yish — tuhmat ekanini alohida ta'kidlagan. Aflotun esa uni chuqur mulohazali, insonni ulug'lovchi donishmand, deya ta'riflagan, uning falsafiy qarashlarini o'z asarlarida Suqrot nomidan bayon etgan. Suqrotning fikricha, falsafaning markazida axloq masalalari turmog'i lozim. Jamiyatning ravnaqi, tinchlik va osoyishtaligi, farovon hayoti axloq va odobning ahvoliga bog'liq. Bu masalalar Sharq falsafasida ham katta o'rin tutganli bois xalqimiz, buyuk allomalarimiz Suqrot nomini benihoya hurmat bilan tilga olgan, uning axloq-odob haqidagi pand-nasihatlariga amal qilgan.

Suqrotning shogirdi **Aflotun** (asli — Platon) jahon falsafasi tarixida o'chmas iz qoldirgan buyuk allomadir. U nafaqat faylasuf olim, balki san'atkor, shoir va dramaturg bo'lgan, o'z g'oyalarini dialoglar tarzida bayon qilgan. Aflotun 428 yil 21 mayda Delos orolida tug'ilgan. O'zidan keyin 35 dan ziyod dialog shaklidagi asarlar yozib qoldirgan. Arastuning u haqdagi ma'lumotlarini birdan-bir to'g'ri dalil deb qarash mumkin. Chunki Arastu Aflotunning eng yaqin do'sti va shogirdi bo'lgan.

Aflotun «G'oyalar dunyosi va soyalar dunyosi» ta'limotining asoschisidir. Uningcha, g'oya haqiqiy borliq, biz biladigan va yashaydigan dunyo esa uning soyasidir. Haqiqiy o'zgarish va taraqqiyot g'oyalar dunyosiga xos, soyalar dunyosidagi harakat esa uning aksidir. G'oyalar dunyosining qonuniyatlarini hamma ham bilolmaydi. Ularni biladigan zotlar nihoyatda kam uchraydi, ular ulkan aql egasi bo'ladi va tarixda chuqur nom qoldiradi. Aksariyat kishilar esa, soyalar dunyosi bilan kifoyalanadi.

Aflotun jamiyat va davlat to'g'risidagi ta'limoti uning dunyoqarashida markaziy o'rinlardan birini tashkil etadi. U faqat antik davr falsafasi — ontologiya va gnoseologiyaning klassigi bo'lib qolmay, mumtoz antik siyosiy nazariya va pedagogikaning bilimdoni ham bo'lgan. Aflotun ijtimoiy-siyosiy masalalarga doir «Davlat», «Qonunlar», «Siyosat» va «Kritiy» nomli asarlar yozib qoldirgan. «Davlat» asarida jamiyat haqida, uning ideal siyosiy tuzumi to'g'risidagi qarashlarini markaziy ta'limoti — g'oyalar nazariyasi bilan uzviy bog'liq holda ilgari surgan. Uning fikricha, davlatning to'rtta shakli mavjud: teokratiya; oligarxiya; demokratiya; tiraniya. Aflotun ideal davlat to'g'risidagi orzulari negizida adolat g'oyasi yotadi. Aflotun aytganidek, jamiyat barcha a'zolarining odil jamiyatdagi qonunlarga bo'ysunishi ijtimoiy taraqqiyotning asosiy garovidir.

Aflotun shogirdi va safdoshi **Arastu** (384 — 322 yillar) (asli — Aristotel) qadimgi Yunonistonning buyuk faylasufi, o'zining betakror, jahonni lol qoldirgan ilmiy merosi bilan mashhurdir. O'n etti yoshida o'z ilmini oshirish maqsadida Afinaga kelib, Aflotun asos solgan akademiyaga o'qishga kirgan va 20 yil davomida (Aflotun o'limiga qadar) shu erda tahsil olgan. Keyinchalik Makedoniya podshosi Filippning II taklifiga binoan, uning o'g'li Aleksandrga 3 yil muntazam ustozlik qilgan. Binobarin, keyinchalik dunyoni zabt etib, jahongirlik maqomiga ko'tarilgan iskandarning kamolotida Arastuning xizmatlari beqiyos bo'lgan. Filippning o'limidan keyin Aleksandr taxtga o'tirgach, Arastu Afinaga

qaytib kelib, 50 yoshlarida «Likkey» nomli maktab ochgan. Ilmiy faoliyatining samarali bo'lishida, umuman, Yunonistondagi ilm-fan rivojida Aleksandr tomonidan ko'rsatilgan himmat va rag'batlar muhim ahamiyat kasb etgan. Iskandar vafotidan keyin unga qarshi kuchlar bosh ko'tarib, Arastuni dahriylikda ayblashgan va sudga tortishgan. Suddan oldin Evbey oroliga ko'chib ketgan Arastu ko'p o'tmay o'sha erda vafot etgan.

Arastu zabardast olim bo'lib, mantiq, psixologiya, falsafa, axloq, notqlik san'ati, tabiiy fanlar bo'yicha o'lmas, bebaho asarlar yozib qoldirgan. Uning barcha asarlari borliqni o'rganishga qartilgan. Mantiqqa oid asarlarining barchasini «Organon» («Qurol») nomli asariga jamlagan. Faylasuf barcha fanlarni ikki turga — nazariy va amaliy fanlarga bo'lgan. Amaliy fanlar shogirdlarga yo'l-yo'riq ko'rsatishga, biror bir foydali ishni amalga oshirishga yo'naltirilgan. U nazariy fanlarni uch qismga - falsafa (metafizika), matematika va fizikaga ajratgan.

Faylasuf olamdagi narsa va hodisalar to'rtta sababga ega. Bular — moddiy sabab, ya'ni modda (materiya); shakliy sabab yoki shakl; yaratuvchi sabab; pirovard sabab yoki maqsad sabablardir. Yaratuvchi sabab, Arastu talqinicha, harakat manbaidir. Masalan, ota va ona bolaning ulg'ayishi sababchisidir. Arastu pirovard sabab (maqsad sabab) vositasida insonga xos bo'lgan maqsadni tabiat hodisalariga ham tatbiq etmoqchi bo'lgan. Harakat olam singari abadiydir. Ayni paytda, olam o'zining abadiy sababi, ya'ni harakatlantiruvchi kuchiga ega.

Arastuning jamiyat va davlat to'g'risidagi ta'limoti «Davlat», «Siyosat» kabi asarlarida bayon etilgan. Uning fikricha, davlat boshqaruvi jamiyatning erkin va farovon hayoti uchun xizmat qilishi lozim. Baxtli hayot mazmuni faqat moddiy mo'l-ko'pchilik bilan belgilanmaydi, balki seroblik ma'naviy boylik bilan uyg'un bo'lgandagina, jamiyat baxtli hayot kechiradi. Davlatning boyligi, asosan, o'rtacha mulkka ega bo'lgan fuqarolarning mehnati bilan ta'minlanadi. Arastuning bu boradagi qarashlari bugungi kunda Vatanimizda kichik va o'rtacha biznes sohasini rivojlantirish yo'lida olib borilayotgan islohotlar mohiyatiga juda hamohangdir.

Yunon falsafasida **Demokrit**ning qarashlari ham muhim o'rin tutadi. U haqiqiy borliq — moddiy dunyo, abadiy va poyonsiz, cheksiz-chegarasiz reallikdir, olam mayda moddiy zarrachalardan, ya'ni atomlardan va bo'shliqdan iborat deya ta'lim beradi. Atomlar va bo'shliq o'zaro yaxlit abadiy ibtidodir. Atomlar — bo'linmas va o'zgarmas, sifat jihatdan bir xil, uning miqdori shakli singari behisobdir. Harakat, degan edi Demokrit, atomlardan iborat moddaning abadiy, tabiiy holatidir. Demokrit tasodifiyatni inkor etgan. U «na tabiatda na jamiyatda hech bir narsa tasodifan paydo bo'lmaydi», deb yozgan. Demokritning falsafiy qarashlarida axloqiy ta'limot muhim o'rin tutadi. Uning bu boradagi qarashlari siyosiy qarashlari bilan uzviy bog'liqdir. Yaxshi boshqarilayotgan davlat — buyuk qo'rg'ondir. Davlat manfaatlari qolgan barcha narsalardan ustun turmog'i lozim.

Me'yor, deydi faylasuf, axloqning tabiat insonlarga in'om etgan kuch va qobiliyatga mos kelishadidir. Donolik uchta hosil keltiradi: yaxshi fikrlash; yaxshi so'zlash; yaxshi harakat qilish. Demokritning axloqiy qarashlari o'z davridagi amaliy ma'naviy munosabatlarning umumlashmasidir. Uning ta'limoti bugungi kunda insonlarni axloq-odobga, diyonatga da'vat etadi.

Epikur (341-270 yillar) — qadimgi Yunon mutafakkiri. Demokrit ilgari surgan atomchilik ta'limotini yanada takomillashtirib, uni yuqori pog'onaga ko'targan va tegishli qarashlar bilan boyitgan faylasuf. Epikur ta'limoticha, olam — moddiy, abadiy va cheksiz. Atomlar — bo'linmas, olam — jism va bo'shliqdan iborat, deb yozgan edi u. Barcha jismlarni Epikur ikki guruhga bo'lgan. Birinchi guruhga jismlarni tashkil etuvchi atomlarni kiritgan bo'lsa, ikkinchi guruhga atomlarning birlashishidan tashkil topgan jismlarni kiritgan. Epikur ichki harakat qonuniyatini kashf etib, Demokrit ilgari surgan atomchilik ta'limotiga ulkan hissa qo'shgan. Epikurning falsafiy-axloqiy ta'limoti o'z zamonasida ilg'or ahamiyatga ega bo'lgan. Rohat-farog'at, xursandchilik deganda, kayf-safo, maishat, shohona hayotni emas, balki jismoniy ezilish hamda ruhiy tashvishlardan xalos bo'lishni, ozodlikni tushunamiz, deydi Epikur. uning fikricha, davlat kishilarning o'zaro kelishuvi asosida tuzilishi lozim. Epikur ilgari surgan ijtimoiy kelishuv g'oyasi keyinchalik XVIII asr frantsuz ma'rifatparvarlari hamda XX asr faylasuflari tomonidan davom ettirilgan.

Epikur ta'limotini rimlik **Lukretsiy Kar** (eramizdan avvalgi 99-55 yillar) davom ettirgan. U «Narsalarning tabiati to'g'risida» nomli asari bilan mashhur bo'lgan. Yashashdan maqsad, deb yozgan Lukretsiy, baxtli hayot kechirishdan iboratdir. Jamiyat ham, xuddi tabiat singari, o'z qonunlariga ega hamda tabiat qonuniyatlariga tayangan holda rivoj topadi, deydi u. Uning falsafiy qarashlari o'z davri va o'rtacha asr falsafasiga o'z ta'sirini ko'rsatgan.

Uning fikricha, modda (materiya) — abadiy, bir holatdan ikkinchi holatga o'tib, shaklini o'zgartirib yashash — uning xossasi. Olamdagi barcha narsalar ikkiga — oddiy va murakkab turga bo'linadi. Lukretsiy Kar atom harakatining uchta turini sanab o'tgan. Bular — narsaning og'irlikka ega bo'lgani uchun to'g'ri chiziqli harakati, narsaning o'zicha og'ish harakati, narsaga turtki bo'lgan asosga qaratilgan harakat. Lukretsiyning nazariyasi mohiyatan sodda bo'lsa-da, tabiatshunoslikka ulkan ta'sir ko'rsatgan.

Biz xorijiy Sharq va antik dunyo falsafasi haqida juda qisqa ma'lumot berdik. Ularga mansub ayrim oqim va mashhur faylasuflar ta'limoti to'g'risida nihoyatda muxtasar fikr yuritdik. Aslida bu mavzular o'ta keng qamrovli bo'lib, ularning mohiyatiga etib borish uchun ko'p va xo'b o'qib-o'rganishga to'g'ri keladi. Ishonchimiz komilki, siz, aziz talabalar ularni mustaqil o'qib-o'rganish jarayonida to'liq o'zlashtirib olasiz.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, biz falsafa tarixini faqat mashhur nomlar va ular yaratgan ta'limotlarni bilib olish uchungina o'rganmaymiz, balki insoniyat tarixida o'chmas iz qoldirgan buyuk faylasuflarning ibratli hayoti, o'lmas g'oyalari mohiyatini chuqur anglash, ularga tayanib, bugungi kun falsafiy muammolarining qulay echimini topish, shu

tariqa Vatanimiz va xalqimizga halol xizmat qilish, qolaversa, buyuk ajdodlarimizga, elu yurtimizga munosib farzandlar bo'lish uchun ham puxta va chuqur o'rganamiz.

Tayanch tushunchalar

«Tavrot», «Veda» — diniy kitoblar. astika — «Veda»ning muqaddasligini tan oluvchi, nastika — uning muqaddasligini tan olmaydigan maktablar. Dao — tabiat qonuni, Tsi — borliqning asosida yotgan besh unsur, yan — yorug'lik kuchi, in — zulmat kuchi, metafizika — qadimgi yunonistonliklar fikricha, borliqning asosini o'rganadigan dastlabki falsafa, atomlar — bo'linmas deb tasavvur qilingan zarrachalar.

Takrorlash uchun savollar

1. Qadimgi Misr falsafasiga xos xususiyatlarni sanab bering.
2. «Veda»lar nima va qachon paydo bo'lgan?
3. Buddaviylik ta'limotining mohiyati nimadan iborat?
5. Konfutsiylik nima?
6. Lao Tszhi falsafasida Dao qonuni nimani anglatadi?
7. Milet falsafiy maktabi to'g'risida nimalarni bilasiz?
8. Geraklitning «Oqar suvga ikki marta tushib bo'lmaydi» degan hikmatli iborasi falsafiy mohiyatini tushuntirib bering.
9. Suqrot qanday faylasuf bo'lgan?
10. Aflotunning g'oyalar dunyosi haqidagi ta'limotining mohiyati nimadan iborat?
11. Arastu haqida nimalarni bilasiz?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I. «Istiqlol va ma'naviyat». T. «O'zbekiston», 1994.
2. Karimov I. «Ma'naviy yuksalish yo'lida». T. «O'zbekiston», 1998.
3. Karimov I. «Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman». «Fidokor» gazetasi, 2000 yil 8 iyun.
4. «Osnovi filosofii». — T.: «O'zbekiston», 1999.
5. «Xristomatiya po filosofii». — M., 1997.
6. Yo'ldoshev S. «Antik falsafa». — T., 1999.

3-mavzu. O'zbekistondagi ilk o'rta asrlar falsafasi.

Reja:

1. Ilk o'rta asrlar falsafasining mohiyati va o'ziga xos xususiyatlari.
2. Islom dini va falsafasi. Tasavvuf va uning oqimlari.
3. Dunyoviy bilimlar rivoji va falsafiy tafakkur.
4. Ilk o'rta asrlar falsafasining o'ziga xos ahamiyati.

Mazkur mavzuga asos bo'lgan davr falsafasi arab istilosi va mamlakatimizda islom dinining taraqqiy etishi bilan uzviy bog'liqdir. Bu falsafa, ba'zi chet ellik mutaxassislar aytgani kabi, faqat arablar madaniyatining bir qismi emas. Balki bizning Vatanimiz farzandlari ulug' bobokalonlarimizning islom diniga, islom falsafasiga, butun arab dunyosi va jahon tsivilizatsiyasiga katta ta'sir ko'rsatgan ta'limotlari dunyoga kelgan davr falsafasi hamdir.

Shu bilan birga, bu ajdodlarimizning bosqinchilarga qarshi kurashini aks ettirgan, xalqimiz madaniyati va ma'naviyati nihoyat darajada rivojlanganini butun jahonga yaqqol namoyon qilgan davr falsafasidir.

Bu Muqanna kabi milliy qahramonlarimiz keng xalq ommasiga bosh bo'lib ozodlik kurashi olib borgan paytlarda elning ruhini ko'tarib, ilhomlantiruvchi ezgu g'oyalar shakllangan davr falsafasidir.

Bu Amu va Sirdaryo bo'ylarida yashagan xalqning dahosi eng yuksak darajaga ko'tarilgan, uning atoqli namoyandalari jahon madaniyati sahifalariga o'zlarining o'chmas nomlarini muhrlab ketgan davr falsafasidir. Bu falsafaning xususiyatlari o'sha davrda kechgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning o'ziga xosligi bilan belgilanadi.

Mazkur mavzuni o'rganishdan maqsad, Prezidentimiz Islom Karimov ta'biri bilan aytganda, yosh avlod qalbida mafkuraviy immunitetni shakllantrish, «Yoshlarimizning iymon-e'tiqodini mustahkamlash, irodasini baquvvat qilish, ularni o'z mustaqil fikriga ega bo'lgan barkamol insonlar etib tarbiyalash. Ularning tafakkurida o'zligini unutmaslik, ota-bobolarning muqaddas qadriyatlarini asrab-avaylash va hurmat qilish fazilatini qaror toptirish»dan iborat¹³.

Arab bosqini va islom dini. Movarounnahr arablar tomonidan zabt etilishi arafasida Turk qog'onoti tizimiga kirar edi. U mayda amirliklardan iborat bo'lib, ular o'rtasida tinimsiz to'qnashuvlar ro'y berib turar edi. Ayniqsa, Turk qog'onoti bilan sosoniylar Eroni o'rtasidagi to'qnashuvlar o'ta shiddatli tusda yuz berar edi. XII asrning oxiri va XIII asrning boshlarida bu hudud arab xalifaligi tomonidan bosib olindi. Bunga Movarounnahr hududida yashovchi halqlar, ijtimoiy kuchlar orasida siyosiy hamjihatlikning yo'qligi, o'zaro qirg'in-barotlarning avj olishi sabab bo'ldi.

Movarounnahrda arablar bosqini bilan birga islom dini ham kirib keldi. Islom so'zi arabcha tangriga o'zini topshirish, itoat, bo'ysunish, tinchlik kabi ma'nolarni anglatadi. Islom dini bayrog'i ostida keng hududda arab qabilalari birlashgan, mavjud tarqoqlikka chek qo'yilgan, yagona markazlashgan arab xalifaligi tashkil topgan.

Qur'on va hadislarda islomiy ta'limotning asosi bayon qilingan. Qur'on — muqaddas kitob. Unda islom qonun-qoidalari, iymon-e'tiqod talablari, huquqiy va axloqiy me'yorlar o'z ifodasini topgan. U 114 sura va ular tarkibidagi oyatlardan tashkil topgan.

«Sunna» esa hadislar majmui bo'lib, Qur'ondan keyin turadi va uni to'ldiradi. Unda Muhammad payg'ambarning so'zlari, xatti-harakatlari naqlar va hadis shaklida jamlangan.

Qur'on va sunnadan keyingi muhim manba — shariatdir. Shariat (to'g'ri yo'l, ilohiy yo'l demakdir) — islomda huquqiy, axloqiy me'yor va amaliy talablar tizimidir. Islomdagi asosiy yo'nalishlar — sunniylik, shialik va xorijiylik. Ular diniy ta'limot, marosimchilik, axloqiy-huquqiy me'yorlarga oid masalalarda o'zaro farqlanib turadi.

Xorijiylik yo'nalishi o'rta asrlar davrida ko'pgina oqimlarga bo'linib, keyinchalik yo'qolib ketgan. Faqat ibodiylik (abodiylik) oqimi saqlanib qolgan.

Sunniylik va shialik hokimiyat masalasida (sunniylik xalifalik hokimiyati, shialik esa imomat hokimiyati tarafdori), ayrim diniy marosim va an'analarda bir-biridan farq qiladi.

Islomdagi oqimlar aqidaviy ta'limot va marosimchilik masalalarida bir-biridan ajralib turadigan diniy guruhlardir. Shialikdan qarmatlar, ismoiliylar, zaydiylar, nusayriylar, aliilohiylar va boshqalar ajralib chiqqan.

Sunniylikdan ravshaniylar, ahmadiya, jangari vahhobiylar, mahdiylar ajralib chiqqan. Mazhabchilik ilohiyot masalalari bo'yicha yuzaga kelgan o'zaro kelishmovchiliklar natijasidir.

¹³ Islom Karimov. «Donişmand xalqimizning mustahkam irodasiga işonaman». – «Fidokor» gazetasi, 2000 yil 8 iyun.

Islomda hanafiylik, ash'ariylar, jabariylar, qadariylar, sifatiylar, murji'iyalar, mu'taziliylar kabi mazhablar mavjud. Qadariylar inson iroda erkinligini yoqlab chiqib, uni tan olmagan jabariylarga qarshi chiqqan. Mutakallimlar aristotelchilik falsafasi usul va vositalaridan foydalanib, islomning diniy-aqidaviy ta'limotini asoslab berishga uringan.

Abu Mansur Moturidiy (melodiy 944 yilda vafot etgan) kalom ilmining aql maqomiga alohida e'tibor qaratgan Samarqandda Moturidiya maktabini yaratgan. Mu'taziliylar (ajralib chiqqanlar) yakka xudolikning adolatli ekanini, Qur'onning tangri tomonidan yaratilganligini, iroda erkinligini yoqlab chiqqan. Uning asoschisi Vosil ibn Atodir (699-748 yillar). Uning oxirgi vakillaridan biri Zamahshariydir.

Kalom islom ilohiyotining o'ziga xos falsafiy ta'limotidir. U diniy aqidalarni asoslab berishga uringan. U Qur'onga tayanib, jannat va do'zaxning azaliy ekanligini, insonda iroda erkinligining yo'qligini, lekin insonning Olloh oldida o'z qilmishlari uchun mas'ul ekanligini asoslab berishga xarakat qilgan.

Bunday ma'naviy jarayonlar bilan yonma-yon islomda **mashshoiyunlar va tabiiyunlarning** (Arastu falsafasi va tabiatni o'rganishga ahd qilganlarning) falsafiy qarashlari shakllana borgan. Bu islomiy ma'naviyatning dunyoviy va diniy masalalarda, jahon falsafiy tafakkurida ro'y berayotgan jarayonlarga nisbatan tashabbuskor bir kuch ekanini ko'rsatib turibdi.

Qadimgi Yunon falsafasi an'alarida siyosiy faoliyat va donishmandlik ko'p hollarda bir-biriga qarama-qarshi qo'yilgan bo'lsa, islom falsafasida siyosatga, aksincha, inson faoliyatining yuksak bir shakli sifatida qaraladi. Islomda davlatni boshqarish — bu san'at, ammo u ijtimoiy adolat taomiliga amal qilmog'i zarur, ijtimoiy adolat esa teng huquqiylikka amal qilish tufayli barqaror bo'la oladi, deb hisoblanadi.

Islom falsafasiga ko'ra, insoniyat istiqboli komil insonni shakllantirish orqali yuzaga keladi, axloq-odob esa inson tafakkurining ajralmas tarkibiy qismidir. Musulmon Sharqi mutafakkirlarini aql maqomi, mantiq ilmi avvaldan qiziqtirib keladi, chunki mantiqqa tayanmagan xar qanday bilim ishonchli va samarali bo'la olmaydi. Bu masala ham islom falsafasida o'z o'rniga ega.

Tasavvuf va uning tariqatlari. Tasavvuf falsafiy oqim va diniy-ma'naviy hodisa sifatida islom dini doirasida (ko'pgina ichki sabablari va ba'zi tashqi unsurlar — buddaviylik va hindiylikning ilk diniy tasavvurlari, sharqiy xristian tarkidunyochohiligi, neoplatonizm kabilarning ta'siri ostida) paydo bo'ldi. Tasavvuf uchun vahdoniyat — Ollohning birligi, Olloh va olamning porlab turishi, fano bo'lish, orif shaxsining tangri taolo bilan ruhan birlashib ketishi kabi mushohadalar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu oqim namoyandalari va tarafdorlarini so'fiylar, deb ataganlar va «so'fizm» atamasi shundan paydo bo'lgan. Ilk so'fiylar aholining kambag'al toifasi orasida shakllangan. Ularning qarashlari istilochilar zulmi, adolatsizlik, ijtimoiy tengsizlikka qarshi norozilik belgisi sifatida ham yuzaga kelgan.

Tasavvufning muhim jihatlari yirik musulmon ilohiyotchisi Abu Homid Muhammad ibn Muhammad al-G'azzoliyning (1059-1111) «Diniy ilmlarning tiriltirilishi» asarida bayon etilgan. Ul zot dunyo qonuniyatlarini aql orqali bilishni e'tirof etgan, lekin Ollohni aql bilan anglash mumkin emasligini ta'kidlaganlar. U faqat qalb, maxsus ruhiy harakatlar — iltijo-ibodatlar ko'magida bilib boriladi. Mantiq, tabiatni bilish Ollohni tanishga xalal bermasa, ular ahamiyatlidir, agar aksincha bo'lsa, ularning maqomi chegaralanadi.

Rasmiyatchilik, aqidachilikni tasavvuf ahli qabul qilmagan. Ularning fikricha, iymon-e'tiqodning mohiyati Ollohdan boshqa narsaga muhtoj bo'lmaslik, hech qanday mulkning quliga aylanmaslik, boriga sabr-qanoat qilib yashashdir. Ollohga etishish uchun qalbn poklash, nafs balosidan ozod bo'lish darkor. Ana shundagina inson dili nur bilan to'ladi, nuqsonlarni boshqalardan emas, o'zidan izlaydigan darajaga ko'tariladi, Haq sari yaqinlashadi, bema'ni qarash va tushunchalarning qullik kishanidan o'zini ozod qiladi, chunki inson qalbi hurdir.

Tasavvufda **kubraviya, yassaviya, naqshbandiya** tariqat-suluklari keng tarqalgan.

Kubraviya tariqatining asoschisi **Najmiddin Kubro**dir (1154-1226). Xevada tug'ilgan, yozgan asarlari orasida «Sharhus-sunna val-masolih», «Usuli ashara», «Favoihul-jamol» kabilar mashhurdir. Kubraviya tariqatining mohiyati o'nta usulda mujassamlashgan. Bular — tangriga o'z xohishi bilan yuzlashish, zuhd fi dunyo — har qanday lazzatdan o'zini tiyish, tavakkul — Ollohga e'tiqodi pokligi uchun barcha narsalardan voz kechish, qanoat, uzlat — xilvatni ixtiyor qilish, mulozamat az-zikr — uzluksiz zikr, tavajjuh — Haqqa muhabbat qo'yish, sabr — nafs balosidan ozod bo'lish, muroqaba — tafakkurga g'arq bo'lish, rizo — tangri xushnudligini qozonishdan iborat.

Kubro mo'g'ullar bilan bo'lgan janglarda jasorat ko'rsatgan va shahid bo'lgan. Mo'g'ullar Kubroning nomi ulug'ligi, obro'si balandligini hisobga olib, unga ozod bo'lishi, omon qolishi mumkinligini, buning uchun esa qamal qilingan qal'adan chiqib ketishi kifoya ekanini bildirgan. Ammo Kubro bunday jon saqlagandan ko'ra, o'z xalqi bilan birga yurt himoyasi yo'lida jon berishni afzal ko'rgan. Rivoyat qilishlaricha, ul zot qartayib qolganiga qaramay, jangchilarga faol ko'mak bergan. Buni ko'rgan shogirdlaridan biri «Ustoz, anchadan beri bayroq ko'tarib charchadingiz, uni menga bering», deganida, u «Agar kuchim bo'lganida qilich yoki kamon olgan bo'lar edim. Bayroqni bizga qo'yingda, siz yo qilich yoki nayza bilan yog'iyga qarshi kurashing», degan ekan. U bayroqni shunchalik mahkam ushlagan ekanki, xalok bo'lganidan keyin qo'lidan bayroqni olishning iloji bo'lmaganidan, bir mo'g'ul Kubroning qo'lini kesib olgan ekan.

Yassaviya tariqatining asoschisi **Xoja Ahmad Yassaviy**dir (1166 yilda vafot etgan). U Turkistonning Sayram muzofotida tugʻilgan, mashhur mutasavvif Yusuf Hamadoniyning (1140 yilda vafot etgan) taʼlim-tarbiyasi bilan voyaga etgan, orif maqomiga erishgan. Yassaviy ustozining vafotidan keyin muayyan bir muddat uning maqomida turgan, soʻng esa bu maqomni Abduxoliq Gʻijduvoniya qoldirib, Yassi — Turkiston shahriga qaytadi va oʻz tariqati, yoʻl-yoʻriqlarini tashviq etish bilan mashgʻul boʻladi.

Yassaviyning oddiy xalq tushunadigan uslubda yozilgan, tasavvufiy qarashlarini aks ettirgan hikmatlari devonida oʻz aksini topgan. Unda ilohiy ishq, Haq vasliga etishish, uning ishqida parvona boʻlish, undan boshqa narsaga koʻngil qoʻymaslik haqida fikr yuritilgan. Yassaviy riyozat, chilla, zikrga alohida ahamiyat berib, hayotining aksariyatini chillaxonada oʻtkazgan. Yassaviy tariqati Turkiston oʻlkasi, Ozarboyjon, Turkiya, Shimolda — Qozongacha, Gʻarbda — Bolqongacha keng tarqalgan.

Bahouddin Naqshband (1318-1389 yillar) naqshbandiya tariqatining asoschisidir. Bu taʼlimotning mohiyati «Dil — ba yoru dast — ba kor» shiorida yaqqol ifodasini topgan. Inson Olloh inoyati natijasi boʻlib, bu dunyoni unutib qoʻymasligi lozim, uning qalbi doimo Ollohda, qoʻli esa mehnatda boʻlmogʻi lozim. U tasavvufning barcha tariqatlari singari shariat, tariqat, maʼrifat va haqiqat maqomlarini eʼtirof etadi.

Naqshbandning taʼkidlashicha, shariat — ahdga vafo, islomning beshta asosiy talabiga rioya qilish, dil va til birligi. Tariqat esa, oʻzidan kechish, fano boʻlishdir. Haqiqat — behuda ishlardan uzoqlashish, haq ishlarga bogʻlanish. Demak, shariat — qonun, tariqat — yoʻl. Qonun vujud va qalbni tarbiyalaydi. Yoʻl esa koʻngilni poklab, ruhni ilohiy quvvatdan bahramand qiladi.

Kubraviya, yassaviya va naqshbandiya taʼlimotlari maʼnaviyatimiz tarixida juda katta oʻrin tutgan. Ular maʼnaviy taraqqiyotda muhim ahamiyatga molik boʻlib, oʻz taʼsirini haligacha yoʻqotmagan.

Vatanimiz tsivilizatsiyasining sharq xalqlari, arab madaniyati va islom falsafasi rivojiga taʼsiri nihoyatda katta boʻlgan. Uning hududida arab xalifaligidan nisbiy mustaqillikka erishgan davlatlarning tashkil topishi, xalqimizning bagʻrikengligi tufayli yangi marralarga erishildi. Dunyoviy va diniy sohalaridagi madaniy-maʼnaviy yuksalish mazkur uygʻonish davrining yorqin timsolidir. «Avesto» anʼanalari, tabiatni oʻrganishdagi yutuqlar, gumanitar sohadagi ijobiy siljishlar, Sharq xalqlari, arab madaniyati va islom falsafasi rivojiga samarali taʼsir koʻrsatdi. Oʻsha davrda jahon miqyosida Vatanimizning maʼnaviy-intellektual nufuzi ortib bordi. U jahondagi yirik madaniyat va ilm-fan markaziga aylandi.

Diniy bagʻrikenglik va dunyoviy bilimlar takomili. Musulmon Sharqi, jumladan islom joriy etilganidan keyin Vatanimiz hududidan etishib chiqqan buyuk mutafakkirlar ijodida Olloh, inson va tabiat masalalari ilohiyot va dunyoviy falsafaning muhim muammolaridan biri boʻlib kelgan. Bironta buyuk alloma va mutafakkir islomiy qadriyatlar mavzuini chetlab oʻtmagan.

Diniy ilmlar sohalarida imom Buxoriy, imom Termiziy, imom Abu Hanifa, imom Moturidiy va imom Burhoniddin Margʻinoniy peshqadamlik qilganlar.

Imom Buxoriy (810-870yillar) yirik ilohiyotchi, muhaddis sifatida 60 mingga yaqin hadis toʻplagan, ulardan ishonchli deb topganlarini maxsus toʻplam holiga keltirgan. Bu toʻplam «Sahihi Buxoriy» nomi bilan mashhurdir.

Imom iso Termiziydan (824-892) «Paygʻambarning alohida fazilatlarini», «Hadislardagi ixtilof va bahslar haqida risola», «Tarix» va boshqa asarlar meros boʻlib qolgan. Imom Termiziy hadislarni muntazam ravishda toʻplab, muayyan tartibga solgan va yaxlit bir kitob shakliga keltirgan.

Abu Hanifa an-Nuʼmon hanafiya mazhabiga asos solgan, barcha islom tarqalgan hududlarda oʻz mavqeiga ega boʻlgan. Bu mazhabning muhim jihatlari kalom va ilohiyot sohalarining piri Abu Mansur Moturidiy (vafoti 944 y.) ning «Tavhid» va «Taʼvilot» asarlarida va Burhoniddin al-Margʻinoniy (1123-1197) ning «Hidoya» toʻplamida oʻzining yorqin ifodasini topgan. Ularning asarlarida aql maqomi va mantiq ilmiga, ilm va dalilga keng oʻrin berilgan.

Muhammad al-Xorazmiy (783-850) va Ahmad al-Fargʻoniy (taxm. 797-865) butun musulmon Sharqi va jahonda tabiiy va aniq fanlar rivojiga salmoqli hissa qoʻshgan buyuk allomalardir. Muhammad al-Xorazmiy arab xalifaligining poytaxti Bagʻdodda «Donishmandlik maskani» («Bayt ul-hikma») ga rahbarlik qilgan. Uning «Astronomiya jadvali», «Hind hisobi toʻgʻrisida risola», «Quyosh soati toʻgʻrisida risola», «Musiqha haqida risola», «Tiklash va qarshi qoʻyish hisobiga oid muxtasar kitob» kabi asarlarida algebra sohasiga asos solindi.

Sharq xalqlari orasida «Buyuk matematik» unvoniga sazovor boʻlgan Ahmad al-Fargʻoniy (taxm. 798 y. da Quvada tugʻilgan) astronomiya va matematika sohalarida nom taratdi. Uning «Samoviy jismlar harakati va yulduzlar fanining majmuasi haqida kitob», «Astronomiya asoslari», asarlarida koinot xaritasi tuzildi. Er va fazoviy sayyoralar hajmi, iqlimlar, joʻgʻrofiy kengliklar toʻgʻrisida kuzatuvchilar orqali asoslangan yangi maʼlumotlar berilgan, ilm-fanning yangi yoʻnalishlariga asos solingan. Qoʻlga kiritilgan maʼlumotlarni umumlashtirish, tadqiqotda hissiy va aqliy mushohada mushtarakligi allomaga xos xususiyatlar sifatida dunyoqarashni shakllantirishning muhim omillari boʻlib keldi va undan keyin yashagan ilm ahliga taʼsiri sezilib turdi.

Falsafa, tabiatshunoslik va tibbiyot tarixini Forobiy, Beruniy va Ibn Sinosiz tasavvur qilib bo'lmaydi. **Abu Nasr Forobiy** (873-950) – musulmon Sharqida Arastudan keyin «ikkinchi ustoz» unvoniga muvassar bo'lgan yirik mutafakkir va alloma. Uning qalamiga 160 dan ziyod asar mansub bo'lib, ular asosan qadimgi yunon olimlari asarlaridagi tabiiy-ilmiiy va falsafiiy muammolar sharhlash hamda bu sohalarining dolzarb masalalarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Mutafakkir olamni ikki ko'rinishda: «Vujudi vojib» (olloh) va «vujudi mumkin» (barcha moddiy va ruhiy narsalar) misolida talqin qiladi, barcha narsalar «vujudi vojib» tufayli yashash huquqiga ega bo'ladi. Ular o'zaro bir-biri bilan sababiiy tarzda bog'lanadi. Sababsiz oqibat bo'lmaganidek, oqibatsiz sabab ham bo'lmaydi, deydi Forobiy.

Olam sifat, miqdor, javhar, aktsidentsiya (muhim bo'lmagan xossa), imkoniyat, zaruriyat va tasodifiyat, makon va zamon, harakat va rivojlanish kabi tushunchalarda ifodalanadi. Ular fazoviiy jismlar, aqlli mahluq (inson), aqlsiz jonivorlar, o'simliklar, minerallar va to'rtta unsur-suv, olov, havo va tuproq kabi oltita ko'rinishda namoyon bo'ladi.

Bilish jarayoni aql va sezgilar orqali yuzaga keladi. Bilishda aql va mantiq ilmining maqomi beqiyosdir. Aql vositasida inson ilm-fanni yaratadi. Fan tufayli hodisalar mohiyati ochib beriladi. Har bir fan insonning muayyan ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi.

Mutafakkir o'z asarlarida komil inson, fozil fuqaro, odil hukmdor, baxt-sodat, unga erishish yo'llari, davlatning xususiyatlari, ahloqiiy va aqliy tarbiya, ijtimoiy istiqbol to'g'risida ilg'or g'oyalarni ilgari surgan. Forobiyning Sharq xalqlari falsafiiy tafakkuri rivojiga bo'lgan ta'siri sezilarli bo'lgan.

Abu Rayhon Beruniy (973 — 1048) deyarli barcha fan sohalarida ijod etgan buyuk qomusiiy alloma va mashhur mutafakkirdir. U yaratgan 152 ta asardan 28 tasi bizgacha etib kelgan. Uning tabiatni o'rganishdagi xizmati kattadir. Alloma jismlarning o'zaro tortishuvi, Quyosh va Oyning tutilishi, zarra, inertsiiya va sun'iy tanlanish, rivojlanish anomaliiyasi, Er qa'rida ro'y beradigan geotektonik siljishlar, Er qiyofasining tadrijiy tarzda o'zgarib turishi, xilma — xil olamlar to'g'risida ilmiy bashoratlarni ilgari surgan. Uning falsafiiy qarashlari tabiiy-ilmiiy qarashlari ta'sirida shakllandi. U modda va zamon, qonuniyat, zaruriyat va tasodifiyat, harakat va rivojlanish, ziddiiyat, sabab va oqibat kabi falsafiiy muammolarga katta e'tibor bergan.

Beruniyning asarlarida bilish masalalari muhim maqomga egadir. Bilishga bo'lgan qiziqishning ikkita sababi bor. Birinchidan, bu o'ziga xos lazzatdir. Ikkinchidan, bilishdan maqsad odamlar ehtiyojlarini qondirishdir. Bilish sezgilar etkazib bergan ma'lumotlardan boshlanadi. Ular bilishning yuqori bosqichi aqliy bilish uchun o'ziga xos ko'makchi va asos bo'lib xizmat qiladi. Bilimning chinligi kuzatuv va sinov — tajriba orqali belgilanadi. Ular tufayli ashyolarning muhim jihatlari o'rganiladi, ularning miqdoriy tomonlari aniqlanadi, bilish jarayonining samaradorligi oshib boradi.

Beruniyga ko'ra, inson qiyofasi tabiat ta'sirining natijasidir. Uning ichki qiyofasiga kelsak, uni inson cheksiz sa'y-harakatlar oqibatida tubdan o'zgartirishi mumkin. Har bir kishi o'z xulq-atvorining sohibidir. Jamiyat tadrijiy o'zgarishlar orqali rivojlanib boradi. Adolat, fuqaro uchun g'amxo'rlik, zulmni bartaraf etish, jamiyatni aql va adolat tug'i ostida boshqarish mutafakkirning idealidir.

Abu Ali ibn Sino (980-1037) buyuk alloma va mutafakkir. U Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida tug'ilib, Hamadon shahrida vafot etgan. Ibn Sinodan qolgan ma'naviiy me'ros taxminan 280 nomdan ziyodroqdir. Ular tibbiyot, falsafa, mantiq, psixologiiya, axloq, musiqa, farmakologiiya va boshqa sohalariga bag'ishlangan. Olimning «Shifo kitobi» «Tib qonunlari», «Bilimlar kitobi», «Tabiat durdonasi» kabi asarlari mashhurdir. Borliqni talqin etishda Ibn Sino Forobiy izidan borib, uni «vujudi vojib» va «vujudi mumkin»dan iborat, deb e'tirof etadi. «Vujudi vojib» birinchi sabab vazifasini bajaradi. «Vujudi mumkin» esa uning oqibatidir. Yaratilishi doimiiy bo'lganligi uchun yaratilgan «vujudi mumkin» ham abadiydir. Olimning sababiiyatga oid mulohazalari e'tiborga molikdir. Unga ko'ra, sabablar moddiy (muayyan holatni keltirib chiqaruvchi sabab), faol (muayyan holatni o'zgartiruvchi sabab), shaklii (turli xil quvvatlar bilan bog'langan sabab) va tugallovchi (barcha sabablarning pirovard maqsadi) sabablardan iboratdir.

Ibn Sino Zakariyo ar-Roziiy va Beruniy kabi jahon falsafiiy tafakkuri tarixida birinchilardan bo'lib kuzatuv va tajribaga muhim e'tibor qaratdi. Masalan, alloma ular ko'magida xastaning holati, kelajakda kutilayotgan kayfiyati, dori-darmonlar tarkibi, inson va atrof-muhit o'zaro munosabati muammolarini hal etishga urinadi.

Mutafakkir o'z asarlarida ilm va axloq-odob uyg'unligi, inson kamoloti, baxt-sodat, ijtimoiy adolat, kishilarning o'zaro hamkorligi, hukmdorning burchi to'g'risida qiziqarli g'oyalarni ilgari surgan. Uning ta'kidlashicha, barchani bir xil ijtimoiy mavqega erishtirib bo'lmaydi. Aslida ular uchun muayyan sharoit yaratib bermoq lozim. Barchaning boy va mansabdor bo'lishi yoki hammaning qashshoq bo'lishi jamiyatning tanazzuli va inqirozidir. Lekin inson o'zgalarga mehr-oqibatli, g'amxo'r bo'lmog'i, kerak vaqtda saxovat va muruvvat qo'lini nochorlarga uzatishi zarurdir.

Markaziiy Osiyoda ilk o'rta asrlar davrida keng tarqalgan tasavvuf ta'limotidagi komil inson maqomi, nafsni tiyish, bag'rikenglik, diniy donishmandlik, Muso al-Xorazmiy va Ahmad al-Farg'oniiy tadqiqotlarida ilgari surilgan tabiiy-ilmiiy g'oyalar, Forobiy, Beruniy va Ibn Sinoning tabiiy-ilmiiy va falsafiiy qarashlari, fandagi yangi yo'nalishlar birinchi galda musulmon Sharqi, qolaversa, butun jahon tabiiy-ilmiiy va falsafiiy tafakkurining ravnaqiga hayotbaxsh ta'sir o'tkazib keldi.

XIV asrning oxiri-XV asrning boshlarida Amir Temur amalga oshirgan harbiy yurishlar natijasida o'lka mustaqilligi qo'lga kiritildi. Temur va temuriylar davrida uyg'onish davrining ikkinchi bosqichi boshlandi. Bu ilm-fan va madaniyatning gullab-yashnash bosqichi bo'ldi. Ma'naviiyatga homiiylik harakati avj oldi. Bunga Samarqandda Ulug'bek

astronomiya maktabining vujudga kelishi, rasadxonaning qurilishi, mashhur olimlar Qozizoda Rumi, al-Koshiy, Ali Qushchi va boshqalarning fandagi jonbozligi yaqqol misoldir. Bu masala keyingi ma'ruza uchun mavzu bo'lib hisoblanadi.

Afsuski, bu madaniy uyg'onish mo'g'ul bosqini tufayli tanazzulga yuz tutdi. Amir va sultonlar o'rtasidagi o'zaro ixtiloflar, noahillik Chingizxon bosqiniga qo'l keldi. Bu bosqin mo'g'ullarning 1218 yilda O'tror shahrini bosib olishi, uning hokimi, Xorazmshohning qaynog'asi, Inolchiqni bandi qilishi va qulog'iga qaynab turgan kumushni quyib yuborishdek xunrezlikdan boshlandi. Mo'g'ullarning hukmronligi davrida ana shunday qonxo'rlik tinimsiz davom etdi. Ko'rkam shahar va qishloqlar vayronaga aylandi, iqtisodiyot tanazzulga yuz tutdi. Ilm-fan, madaniyat, jumladan falsafa ilmi ham inqirozga uchradi.

Xalqimiz mo'g'ul bosqinini qattiq qarshilik bilan kutib oldi. Garchand uquvsiz hukmdor Muhammad Xorazmshoh saltanatni saqlab qola olmagan bo'lsa-da, xalqimizning bosqinchilarga qarshi kurashi aslo to'xtagani yo'q. Ba'zi tarixiy manbalarga ko'ra, o'sha davrda nihoyatda katta hududdan 600 mingga yaqin qo'shin to'plash mumkin edi. Bu qo'shin to'planganida va tajribali lashkarboshiga topshirilganida Chingizxon saltanatni bosib olishi gumon edi. Insoniyatning o'tmishini yaxshi biladigan ba'zi olim va mutaxassislarning fikricha, agar shoh o'zining yovqur o'g'li Jaloliddinni avval boshdanoq taxt vorisi etib tayinlaganida va qo'shinnining ixtiyorini unga topshirganida, nafaqat Osiyo tarixi, balki jahon tarixi boshqacharoq yo'ldan ketishi mumkin edi.

Afsuski, tarix «Agar unday bo'lmaganida edi...» qabilidagi tamoyillarni tan olmaydi. Chingiziylar bosqini Vatanimiz madaniy taraqqiyotini bir necha asrlar orqaga surib yubordi. O'sha davrda bosqinchilarga qarshi kurashning eng atoqli vakili Jaloliddin Manguberdi esa millatimiz o'z ozodligi uchun olib borgan kurashning timsoli sifatida tariximiz sahifalarida abadiy qoldi. Bu milliy qahramonimizning tavallud kuni 1999 yilda keng nishonlangani uning ruhini shod qilish va Jaloliddin Manguberдини kurashga otlantirgan ezgu g'oyalar bizning kunlarimizda amalga oshganligining ramzidir.

Ma'ruza nihoyasida, alohida ta'kidlash lozimki, Prezidentimizning «Olloh qalbimizda, yuragimizda» tamoyili o'rta asrlar falsafasini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Buyuk ajdodlarimizning bag'rik engligi, mazhabparastlikka berilmaganligi, ular dunyoqarashida dunyoviy va diniy ilmlarning mushtarakligi, sabr-qanoatlilik barchamizga namuna — ibratdir. Bu boy ma'naviy xazina yoshlar ongiga milliy g'oya va istiqloq mafkurasini singdirishga xizmat qiladi, ularni mustaqil fikrlash, do'stni dushmandan farq qilishga undaydi, yurtim deb, elim deb yashashga chorlaydi.

Tayanch tushunchalar

Ilk o'rta asrlar falsafasi, «Qur'on», hadislar, islom falsafasi, islomdagi mazhablar, tasavvuf, tasavvuf oqimlari.

Takrorlash uchun savollar

1. Islom dini to'g'risida nimalarni bilasiz?
2. Tasavvufda komil inson taomilini Siz qanday tasavvur qilasiz?
3. Tasavvufdagi kubraviya, yassaviya va naqshbandiya tariqatlari to'g'risida nimalarni bilasiz?
4. Mashhur muhaddislardan kimlarni bilasiz?
5. Sizning nazaringizda diniy bag'rikenglik nima?
6. «Ma'naviy merosni bilmay turib, mustaqillikning mafkurasini yaratib bo'lmaydi» degan fikrni qanday tushunasiz?

ADABIYO TLAR

1. Karimov I. O'zbekiston qalbimizda yuragimizda. — T., O'zbekiston, 1999.
2. Karimov I. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. // Muloqot. 1998. №5.
3. Karimov I. Donishmand halqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. //Fidokor. 2000. 8 iyun.
4. Karimov I. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T.: O'zbekiston, 1999.
5. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T.: O'zbekiston, 2000.
6. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. 1-tom. — T.: Fan, 1968.
7. Mo'minov I.M. O'zbekistondagi tabiiy-ilmiy va ijtimoiy-falsafiy tafakkur tarixidan lavhalar. — T.: Fan, 1998.
8. Nosirov R.N. O'rta Osiyo xalqlari ijtimoiy-falsafiy tarixi bo'yicha maxsus kurs. — T.: 1992.

4-mavzu. Temuriylar davri va o'rta asrlar falsafasi

Reja:

1. Temur va temuriylar davri falsafasi, uning ahamiyati.
2. Temurning hayoti, faoliyati, jahon va Vatan tarixidagi o'rni.
3. Ulug'bek — o'rta asr madaniyatining atoqli vakili.
4. Alisher Navoiyning falsafiy qarashlari.
5. Bobur va boburiylar davridagi falsafiy qarashlar.
6. Temuriylar davri va o'rta asr falsafasini o'rganishning ahamiyati.

Insoniyat tarixida shunday davrlar borki, unda buyuk ishlarga tayyor millatlar, o'zining yo'l boshchilari etakchiligida, tarixning muayyan qisqa bosqichlarida ming yillarda qo'lga kiritish mumkin bo'lgan natijalarga erishganlar. Aynan ana shunday davrlar insoniyat tarixiga shu millatga mansub buyuk kishilarning o'chmas nomini bitadi, jahon madaniyatini boyitadi, umumbashariy taraqqiyotga katta hissa bo'lib qo'shiladi.

Temur va temuriylar davri xuddi ana shunday, mo'g'ul bosqinchilaridan ozod bo'lgan xalqimizning milliy dahosi eng yuksak cho'qqiga ko'tarilgan davrdir. Bu davr falsafasi xalqimizning sohibqiron Temur boshchiligida ozodlikka erishgan va mustaqillikni saqlash hamda mustahkamlash uchun amalga oshirgan buyuk ishlarining ifodasidir. Bu xalqimizning markazlashgan davlat tuzish, milliy davlatchiligini tiklash va barqaror qilish, mustaqil yashash orzularining ushalgan davridir. Uning falsafasida ham ana shu jihatlar yaqqol ko'zga tashlanadi va bu meros bugungi milliy ong va istiqloq mafkurasining falsafiy negizlari orasida alohida o'rin tutadi.

O'rta Osiyoning mo'g'ullar tomonidan bosib olinishi mamlakatni g'orat qildi, iqtisod, madaniyat, san'at va ilm — fan sohasida tanazzul ro'y berdi. Jabr, zulm, zo'ravonlik natijasida xalqning turmushi keskin yomonlashdi.

Mo'g'ullar zulmiga chek qo'yishda xalq ommasining noroziligi, sarbadorlar boshchiligidagi ommaviy qo'zg'olonlar, ayniqsa, sohibqiron Amir Temurning faoliyati muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Mug'ullar o'rnatgan mustabid tuzumning Amir Temur dunyoga kelgan davrida erli aholi o'rtasida chuqur ijtimoiy va ma'naviy uyg'onish jarayoni borayotgan edi. Bu jarayon, «Tarixi, o'sha davrdayoq, ming yilliklar qa'riga ketgan buyuk xalq mustamlakachilik azobida yotaveradimi?» yoki «Mustaqillik uchun kurash olib borishda davom etadi va ozodlikka erishadimi?»- degan asosiy savollar atrofida ro'y berayotgan edi.

Mo'g'ullar mamlakatimizni siyosiy va harbiy jihatdan istilo qilgan edilar, ammo uni ma'naviy bo'ysondirish, madaniy jihatdan mo'g'ullarning ustunligi to'g'risida gap ham bo'lishi mumkin emas edi. Ko'chmanchilik va shaharlarni g'orat qilishdan boshqasiga yaramaydigan, o'troq hayotga mensimay qaraydigan Chingiz avlodlari ma'naviy va madaniy jihatdan o'zlaridan ustun bo'lgan xalqqa nima ham bera olar edilar? ular o'z hukmronligining oxirigacha ham Vatanimizda birorta tuzukroq yashash mumkin bo'lgan yangi shahar barpo etmadilar, madaniyat o'choqlarining yuksalishi uchun imkon bermadilar, erli aholi orasidan chiqqan barkamol kishilarni qilichdan o'tkazib turdilar. Ammo xalq irodasini buka olmadilar, uning ozodlik va mustaqillikka intilishini to'xtatib qo'ya olmadilar. Amir Temur ana shu harakatning natijasi, xalqining milliy g'oyalarini ro'yobga chiqarish uchun tarixiy shakllangan zaruriyat, o'sha paytda harbiy uyushqoqlik, siyosiy hushyorlik, g'alabalar uchun fodokorlik jihatidan jahonda tengi yo'q millatga aylangan xalq dahosi yaratgan buyuk jahongir edi. Xalq jahongirga aylanganida o'zining jahongirini yaratadi. Gohida bir jahongir millat boshqasini uyg'otib yuboradi. Bu esa tarixning muayyan hududdagi eng burilish nuqtalariga to'g'ri keladi.

Ba'zilar Temur falsafiy asarlar yozmagan-ku, uning falsafaga aloqasi bormi, deb o'ylaydi. Aslida Temurning hayoti va faoliyati falsafadan iborat emasmi? u falsafiy xulosalar chiqarish uchun boshqa kishilarning hayoti va asarlaridan ham mazmunliroq hayot emasmi? Falsafani faqat kitoblardangina o'rganish mumkinmi? Aslida, falsafani to'la-to'kis kitobga tushirib bo'lmaydi. Kitobga tushirilgan falsafa muayyan tizimga keltirilgan falsafiy bilimlar sitemasi xolos. Temur va temuriylar davrini tarix falsafasi va falsafa tarixini uyg'un tarzda yozish orqali nisbatan to'g'ri ifodalash mumkin. Amir Temurning hayoti, uning faoliyati, temuriylar davridagi madaniy jarayonlar, ilm-fan rivoji kabi masalalar esa bir necha falsafiy kitoblar, o'nlab tadqiqotlar uchun mavzu ekanligi aniq. Qolaversa, Temur va temuriylar kabi ilm-fan, madaniyat va san'atni, falsafa va adabiyotni nozikta'b tushungan, o'zlari ham bu sohalarida ajoyib yutuqlarga erishgan siyosiy sulolalarni jahon tarixidan topish qiyin. Bu sulola vakillari orasida she'r yozmagan, adabiy mashqlar qilmagan, fan-madaniyatga qiziqmagan biror temuriyzoda bo'lmasa kerak. Tarix shundan dalolat beradiki, yurtboshliqlari fan va madaniyatga qiziqqan, ma'naviyatni yuksaklikka ko'tarish uchun ko'rashgan o'lkada bu sohalarida haqiqiy yuksalish bo'ladi. Siyosiy ta'minlanganlik, boshqa sohalar bilan birgalikda, madaniy taraqqiyotning eng asosiy omili ekanligini rad qilish unchalik o'rinli emas. Madaniyatparvar va millatparvar Amir Temur va temuriyzodalar o'sha davr ma'naviy taraqqiyoti uchun siyosiy va iqtisodiy asoslarni to'la-to'kis yaratgan arboblardir. Xalqimizning asrlar osha ular ruhiga minnatdorlik tuyg'usi bilan yondashuvi, haligacha o'z

farzandlariga bu sulola vakillari nomlarini qo'yib yurishi, bugungi kunlarda ham o'sha zamondan tashbehtar izlayotganining sabablaridan biri ham ana shunda.

Amir Temur ibn Tarag'ay Bahodir (1336-1405) Kesh (Shahrisabz) shahri yaqinidagi Xo'ja ilg'or qishlog'ida dunyoga keldi. Uning eng asosiy tarixiy xizmatlari shundan iboratki, u mo'g'ullarning bosqinchilik va vayronkorliklariga qarshi kurashib, O'rta Osiyoni ulardan xalos etdi. Mayda feodal va mulkdorlarning o'zaro nizolariga barham berib, kuchli markazlashgan davlat barpo qildi. Mamlakatda tartib-intizom va qonun ustuvorligini ta'minladi. Uning davrida «Kuch — adolatda» tamoyili amalga oshdi, iqtisod va madaniyat yuksaldi, o'zga mamlakatlar bilan mustahkam aloqalar o'rnatildi.

Amir Temur mohir harbiy sarkarda sifatida nom qozondi. U o'z hayotini Movarounnahr xalqining farovonligi, yurt obodonchiligi uchun sarfladi, uning davrida hashamatli binolar, qurilish inshootlari, go'zal bog'lar bunyod qilindi, maktab va madrasalar, masjidlar qurildi, mamlakatimiz Sharqning go'zal hududiga aylandi.

Temurning yana bir ulkan hizmati shuki, u madaniyat va ilm-fan homiysi sifatida mashhur bo'ldi, o'z saroyiga olimu fuzalo va din arboblari to'pladi. Xoja Afzal, Jalol Xokiy, Mavloni Xorazmiy, Mavloni Munshiy va boshqalar uning saroyida ilm-fan va badiiy ijod bilan mashg'ul bo'ldilar. Bobur Mirzoning xabar berishicha, o'sha davrda Samarqand eng go'zal shahar edi. Ispan sayyohi R. G. Klavixi Samarqandning go'zalligiga qoyil qolgan edi. Temur hukmronligi davrida ichki va tashqi savdo kuchaydi. Ayniqsa, Hindiston, Xitoy, Rusiya, arab mamlakatlari bilan aloqalarning kuchayishi Temur saltanati iqtisodiy qudratini oshirdi. Temur va temuriylar davrida islom dini va tasavvufga katta e'tibor berildi. Islom dini o'sha davrda asosiy mafkura bo'lib, markazlashgan davlat barpo etishda, iqtisod, madaniyat va ilm-fan sohasidagi maqsad va vazifalarni amalga oshirishda nazariy asos bo'lib xizmat qildi. Temur o'z faoliyatida unga tayanib ish ko'rdi.

Temuriylar davrida tasavvuf ta'limoti keng quloch yoydi. Sohibqiron tasavvuf qoidalaridan mamlakatdagi salbiy illatlarni yo'qotishda, turli janjal va nizolarni bartaraf qilishda, haqiqat va adolat o'rnatishda, insonparvarlik g'oyalari tarqatishda foydalangan. Temur tasavvufdagi poklanish, to'g'ri va sofdil bo'lish, zino va fahsh ishlar bilan shug'ullanmaslik, harom-harish ishlardan qochish, halol mehnat qilish, biror kasbni egallash, muhtojlarga mehr-shafqat ko'rsatish kabi g'oyalarni xalqqa singdirish uchun kurash olib bordi. Naqshbandlik tariqatining yirik shayxlari bo'lmish Sayyid Amir Kulol, Shayx Abu Bakr Tayobodiy, Mir Sayyid Barakalar Temurning pirlari bo'lib, sohibqiron ular bilan tez-tez muloqot qilib turgan.

Temuriylardan Shohrux, Ulug'bek, Xusayn Boyqaro, Bobur Mirzolar davlatni boshqarishda, din va tasavvuf qoidalariga amal qilishda, ilm-fan va madaniyatni rivojlantirishda uning an'alarini izchil ravishda davom ettirdilar. Bu davrda me'morchilik san'ati yuksak darajaga ko'tarildi. Amir Temur Ko'ksaroy masjidi, Shohizinda, Bibixonim madrasasini qurirdi. Keshda (Shahrisabz) Oqsaroy barpo qila boshladi. Mirzo Ulug'bek davrida 1417-1420 yillarda Registonda, keyinchalik Buxoroda, 1432-1433 yillarda G'ijduvonda madrasalar qurildi, Bibixonim masjidi, Go'ri Amir maqbarasi qurib bitkazildi. 1429 yili esa Ulug'bekning falakiyot rasadxonasi nihoyasiga etdi. Xirotda ham ko'plab me'morchilik binolari barpo qilindi. Ular jumlasiga masjid, madrasa va xonaqohlardan iborat bo'lgan Gumbazi sabz, Alisher Navoiy qurdirgan «Ixlosiya», «Nizomiya», «Shifoia» madrasalari, Marv shahridagi «Xusraviya» madrasasi va boshqalar kiradi. Navoiy yashagan zamonda Xirotda «Sharq Rafaeli» deb nom olgan Kamoliddin Behzod (1456-1535) va shoh Muzaffar kabi dunyoga mashhur rassomlar ijod qildi. Behzod «Zafarnoma» kitobiga, Xusrav Dehlaviyning «Hamsa», Sa'diyning «Bo'ston» asarlariga naqsh bergan va Xusayn Boyqaro, Xotifiy, Jomiy va boshqalarning rasmini chizgan, xalqning mehnatini, tabiat manzaralarini haqqoniy tasvirlagan.

XIV-XV asrlarda Movarounnahr va Xurosonda ilm-fanning ko'p sohalarida yuksalish yuz berdi. Jahonga mashhur olimlar, tabiatshunoslar va shoirlar etishib chiqdi. Tibbiyot, riyoziyot, handasa, tarix, adabiyot, jug'rofiya, pedagogika, mantiq, falsafa, axloqshunoslik va boshqalarga e'tibor berildi. Ayniqsa, badiiy adabiyot va adabiyotshunoslik tez rivoj topa boshladi, ularda o'sha davrning muhim ijtimoiy muammolari va insonparvarlik g'oyalari olg'a surildi. «Gul va Navro'z» muallifi Lutfiy (1366-1465), «Behro'z va Bahrom» asarini yozgan Binoiy (1453-1512), «Tazkirat ush-shuaro» (shoirlar haqida tazkira) ning muallifi Davlatshoh Samarqandiy, «Yusuf va Zulayxo», «Mahzan ul-asror» (Sirlar xazinasi) asarlarining mualliflari Durbek (XIV-XV asrlar), Haydar Xorazmiy hamda Kamol Xo'jandiy (1402 yilda vafot etgan), Hofiz Xorazmiy (XIV-XV asrlar), Ismat Buxoriy (1365-1436), Yaqiniy (XV asr), Hiloliy (XV asr), Atoiy (XV asr) va boshqalar o'sha davrda yashab ijod etdilar.

Bu davrda tarix faniga e'tibor kuchaydi, yirik tarixnavislar paydo bo'ldi. Temuriylar davrida Abdurazzoq Samarqandiyning (1413-1482) «Matlaa as-sa'dayn va majma' al-bahrayn» («ikki dengizning qo'shilishi»), Hofizi Abruning (1361-1430) «Zubdat at-tavorix» («Tarixlarning sarasi»), Muyniddin Isfzoriyning (1494 da vafot etgan) «Ravzat al — jannat fi avsof madinat», Fosih Havofiyning (1375-1442) «Mujmali fosihiy», Sharafiddin Ali Yazdiyning (1454da vafot etgan) «Zafarnoma»si, Nizomiddin Shomiyning (XIV asr XV asrning boshi) «Zafarnoma»si va boshqalar mashhur edi.

O'sha zamonning eng mashhur tarixchilari **Mirxond (1433-1498)** va **Xondamir (1475-1535)** edilar. Mirxond Hirotda tavallud topib, shu erda ijod qilgan. Uning asosiy tarixiy asari 7 jilddan iborat bo'lib, «Nabiralar, podshohlar va xalifalar tarjimai hollari haqida poklik bog'lari» deb ataladi. U olti jildini yozib vafot etadi, ettinchisini nabirasi Xondamir yozib tugatadi.

Xondamir ham Hirotda tug'ilib, yoshligidan tarixnavislikka havas qo'yadi. U Agrada vafot etadi. Uning muhim risolalari «Makorim ul-axloq», «Habib us-siyar», «Vazirlar uchun qo'llanma» va boshqalardir.

XIV-XV asrlarda mantiq, tabiiy-ilmiy fanlar, ayniqsa falakiyot, falsafa va axloqshunoslikka katta e'tibor berildi. Mantiq ilmining yirik vakillaridan biri **Sa'diddin Taftazoniy**dir (1322-1392) u Niso viloyatiga qarashli Taftazon qishlog'ida dunyoga keladi. Yoshligidan ilohiyot fanlari, arab tili, nutq san'ati va mantiq bilan shug'ullanadi. Taftazoniy madrasalarda mudarrislik qildi. Turkiston, Hirot, Jom, G'ijduvon madrasalarida talabalarga dars berdi. Taftazoniy shuhrati, ilmiy ishlari Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlariga keng tarqaldi. Temurning taklifi bilan alloma Samarqandga kelib, shu erda umrining oxirigacha yashadi.

Taftazoniy 40 dan ortiq risolalarning muallifidir. Muhimlari: «Tahzib al-mantiq val-kalom» («Mantiq va kalomga sayqal berish») «Muxtasar al-ma'niy» (Ritorikaga oid «Qisqacha ma'nolar»), «Al-irshod al-hodiy», (Arab tili gramatikasiga oid «Yo'l boshlovchi rahbar»), «Al-maqosid at-tolibin» («Falsafa va kalomga oid «Tolib ilmlarning maqsadlari») va boshqalar. Taftazoniy o'tmish olimlarining juda ko'p asarlariga sharhlar ham bitgan.

Alloma sabab va oqibat, iroda erkinligi, bilish, ong, mantiq fani va uning vazifalari haqida o'z fikrini bayon qilgan. Masalan, u tabiatda sabab va oqibat munosabatlarining mavjudligini e'tirof etadi. Taftazoniy iroda erkinligiga to'xtalib, har qanday ezgu ishlar xudoning mohiyatidan kelib chiqadi. xudo yaratuvchi sifatida insonlarni yomon xatti-harakatlar qilishdan saqlaydi, insonni ko'proq xayrli ishlar qilishga chorlaydi, gunoh ishlardan qochishga da'vat etadi, deb aytadi.

O'sha davrning yana bir atoqli allomasi **Mir Sayyid Sharif Jurjoni**y Astrobod shahri yaqinida tug'ilgan. Jurjoniyy Istanbul, Qohira, Hirot, Sheroz shaharlarida bo'lib, ulardagi olimlardan ilm sirlarini o'rganadi. 1387 yildan boshlab Samarqand madrasalarida mantiq, falsafa, falakiyot, fiqh va adabiyot, munozara ilmi va boshqalardan dars beradi.

Jurjoniyy 50dan ortiq risolalarning muallifi bo'lib, ularning aksariyati mantiq, fiqh, falsafa va tabiatshunoslikning muhim muammolariga bag'ishlangan. Olimning «At-ta'rifot» («Ta'riflar»), «Odob ul-munozara» («Munozara olib borishning qoidalari haqida risola»), «Sug'ro» («Kichik dalil bo'la oladigan hukm»), «Kubro» (Katta dalil bo'la oladigan hukm»), «Avsat dar mantiq», («Mantiqda o'rta xulosa»), «Risolayi vujudiya» («Borliq haqida risola») va boshqa asarlari mavjud. Bulardan tashqari, Jurjoniyy salaflarining, xususan ibn Sino, Chag'miniy va Nasriddin Tusiyularning asarlariga sharhlar yozganligi ma'lum.

Mutafakkir risolalarida borliq, modda va uning shakllari, jismoniy va ruhiy munosabatlar, mantiqiy fikrlash, til va tafakkurning o'zaro aloqasi, koinot, inson, aql va bilish masalalari yoritiladi. Jurjoniyy, xuddi Taftazoniy singari, hamma narsa va jismlar bir-biriga sabab-oqibat nisbatida bo'ladi, deb hisobladi. Oddiy narsalar asosida to'rt unsur, ya'ni suv, olov, havo va tuproq yotadi. Metall, o'simliklar va hayvonot dunyosi to'rt unurning qorishishi natijasida paydo bo'ladi.

Mir Sayyid Sharif Jurjoniyy mantiq ilmi sohasida ham o'z fikrlarini bayon qilgan. O'zining qarashlarida mantiq ilmini falsafadan ajratmay, ayni bir vaqtda uning huquq va til bilan ham chambarchas bog'liq ekanligini isbotlab beradi. Shuning uchun ham, XIV-XV asrdan boshlab islom madrasalarida mantiq ilmini o'qitish huquq va tilshunoslik fanlari bilan bog'liq holda olib borildi. Jurjoniyy xulosanig uch turi: qiyos (sillogizm), induksiya va analogiyani har qaysisiga ta'rif beradi, ularning har birini tahlil qilib chiqadi. Umuman olganda, Taftazoniy va Jurjoniyyning falsafiy va mantiqiy qarashlari ilm-fan rivojida katta hissa bo'lib qo'shildi va keyingi davrlarda yashagan mutafakkirlarning dunyoqarashiga samarali ta'sir ko'rsatdi.

Jahon ilm-fani taraqqiyotiga katta ulush qo'shgan buyuk falakiyotchi olim va davlat arbobi **Muhammad Tarag'ay Ulug'bek** (1394-1449) matematika va falakiyot sohasida barkamol ijod qilgan. Uning otasi, Amir Temurning o'g'li Shohruh Mirzo edi. Ulug'bek yoshligidan ilm bilan qiziqdi. unga taniqli olimlar Qozizoda Rumiy va G'iyosiddin Jamshid ustozlik qildilar. U garchi davlat arbobi bo'lsa ham, madaniyat va ilm-fan ravnaqiga ko'p kuchini sarfladi, matematika, astronomiya, geometriya, tarix, kimyo va boshqa sohalarida ilmiy tadqiqotlar olib bordi. Olimning dunyoqarashida Aflotun, Arastu, Ptolemey, Muhammad Xorazmiy, al-Farg'oniyy, Forobiy, ibn Sino, Beruniy va boshqalarning asarlari muhim o'rin egalladi.

Ulug'bekning ulkan ishlaridan biri uning Samarqandda, Ko'hak tepaligida, Obi Rahmat arig'ining bo'yida, rasadxona barpo etganligidir. Ushbu rasadxona qurilishi 1424 yilda boshlanib, 1429 yilda tugallandi. Olimning eng muhim asari «Ziji jadidi Ko'ragoniyy» deb ataladi. Undan tashqari, Ulug'bek matematikaga oid «Bir daraja sinusni aniqlash haqida risola», astronomiyaga bag'ishlangan «Risolayi Ulug'bek» va tarixga oid «To'rt ulus tarixi» kitoblarini yozdi. Ulug'bek mantiq ilmi, fiqhshunoslik, musiqa va adabiyot nazariyasini yaxshi bilar edi. Olimning «Ziji» ikki qism, muqaddima va 1118 yulduzning o'rni va holati aniqlab berilgan jadvalardan iborat.

Ulug'bek sayyoralarini o'rganishda turli uslublarni qo'llaydi, bular kuzatish, eksperiment, jonli mushohada, isbotlash, qiyoslash, induksiya, deduktiya va boshqalardir. Shuni aytish lozimki, Ulug'bek kuzatish va o'lchash asboblari takomillashmagan bo'lsa ham, quyosh va oy harakatlarini, ularning tutilishi va vaqtlarini to'g'ri hisoblab chiqdi. u o'z atrofiga qobiliyatli olimlarni to'pladi, o'zga mamlakatlardan iqtidorli olimlarni taklif etdi.

Ana shunday olimlardan biri **G'iyosiddin Jamshid al-Koshiy** (1430 yilda vafot etgan) bo'lib, u yirik riyoziyotchi va falakiyotchidir. Uning asarlari «Miftoh ul-hisob» («Hisob kalidi»), «Risola al-muhitiya» («Doira haqida risola») va boshqalardir. XVI asrdan boshlab Evropa mamlakatlarida uning kashfiyotidan foydalana boshladilar.

Tarixda Ali Qushchi nomi bilan mashhur bo'lgan **Alouddin Ali ibn Muhammad Oushchi** (1403-1474) Ulug'bekning shogirdidir. U ilmiy ishlarini falakiyot va riyoziyot sohasida olib bordi. Uning asarlari: «Arifmetika ilmi haqida risola», «Mantiq risolasi», «Astronomiyaga oid risola» va boshqalardir.

Ali Qushchi «Astronomiyaga oid risola»sida Oy va Quyosh tutilishi qonuniyatlarini ilmiy asoslab berdi. Olim tabiat sirlari va uning qonuniyatlarini o'rgandi, jismlar harakati va ularning oddiydan murakkabga o'tishi to'g'risida o'z fikrini ilgari surdi.

Umuman shuni ta'kidlash lozimki, Ulug'bek va u asos solgan astronomiya maktabi koinotdagi hodisalarni o'rganishda muxim rol o'ynadi, o'sha vaqtgacha fanga ma'lum bo'lmagan hodisalarni idrok qilib, inson aql-zakovatining bilish imkoniyatlarini kengaytirdi, keyingi davrlarda yashagan olimlarga samarali ta'sir ko'rsatdi. Ulug'bekning astronomiya sohasidagi g'oyalarini Evropada XVI asrdan boshlab Kopernik, Galiley va boshqalar rivojlantirdilar.

Ulug'bek islom diniga chuqur e'tiqod qo'ygan, ilohiyot rivojiga munosib hissa qo'shgan, maktab va madrasalar qurishga e'tibor bergan jahonga mashhur olim edi. Lekin sobiq sho'rolar davrida uning tabiiy-ilmiy qarashlari islom diniga qarshi qaratildi, hatto uni ateist darajasiga ko'tarishga urinishlar ham bo'ldi. «Ulug'bek Mirzo — deb ta'kidlagan edi Alisher Navoiy, — donishmand podshoh edi. Kamoloti bag'oyat ko'p erdi». U XV asrning ikkinchi yarmidan boshlab Hirot madaniy va ilmiy markazga aylandi. Ayniqsa, Temuriylardan Xusayn Boyqaro hukmronligi davrida bu erda ilm-fan, adabiyot sohasida yuksalish yuz berdi. Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi jahonga mashhur mutafakkirlar etishib chiqdi. O'rta asr mumtoz adabiyotining vakili, ulug' shoir va mutafakkir **Abdurahmon Jomiy** (1414-1492) dir. Jomiyning Navoiy ustoz deb hisoblar edi. uning qalamiga mansub asarlar «Nafahot ul-uns», «Hujjat ul-asror», «Musiqqa haqida risola», «Naqshi fusus», «Vohid atamasi haqida risola», «Haj qilish yo'llari haqida risola», «Bahoriston» va boshqalardir.

Jomiyning eng yirik asari «Haft avrang» bo'lib, unga «Tuhfat ul-ahrar», «Suhbat ul-abror», «Yusuf va Zulayxo», «Suhbat ul-asror», «Layli va Majnun», «Salamon va Absol», «Xiradnomayi iskandariy» dostonlari kiradi.

Barcha musulmon mutafakkirlari kabi Jomiy ham xudo abadiy, mutlaq va dunyodagi hamma narsalarning sababchisidir, xudo mavjud bo'lganda, borliq yo'q edi, dunyo o'zining boshlang'ichini Ollohdan olgan, demak, xudo hamma narsaning yaratuvchisidir, deb hisoblaydi. Jomiyning falsafiy qarashlari uning insonparvarlik g'oyalari bilan chambarchas bog'lanib ketadi. Mutafakkirning ko'pgina asarlarida inson, adolat, muhabbat, ezgulik g'oyalari tasvirlanadi.

Jomiy naqshbandiylik ta'limotiga e'tiqod qilib, uning nazariy va amaliy jihatlarini rivojlantiradi. So'fiy, uningcha, halol va pok bo'lishi, biror kasb-hunarni egallashi, qanoatli va olijanob bo'lishi, tamagirlikdan uzoq yurishi, nafsini jilovlashi lozim. Jomiy xudoni «go'zal ma'shuqa» sifatida tasvirlab insonning maqsadi uning vasliga etishdir, deydi.

Jomiy o'zining ijtimoiy-siyosiy va ahloqiy qarashlarida mukammal jamiyat, adolatli shox to'g'risidagi orzu-umidlarini ilgari surdi, tenglik, erkinlik, insof va diyonatga asoslangan davlat tuzumi to'g'risida so'z yuritdi. «Haft avrang»ga kirgan «Yusuf va Zulayxo», «Layli va Majnun», «Xiradnomayi iskandariy» dostonlarida ishq va muhabbat, do'stlik va birodarlik, mehr-shafqat, o'zaro yordam, bilimdonlik va boshqa insoniy qadriyatlarini tasvirladi.

Jahon madaniyati ravnaqiga ulkan hissa qo'shgan siymolardan biri, ulug' o'zbek shoiri va mutafakkiri **Nizomiddin Mir Alisher Navoiy**dir (1441-1501). U Temuriylar xonadoniga taalluqli bo'lib, otasi G'iyosiddin kichkina Shahrisabzdan Qobulga borib qolgan barlos beklaridan edi. Navoiy Hirotida Xusayn Boyqaro saroyida turli lavozimlarda ishladi, 1472 yildan boshlab vazir etib tayinlandi. Shoir mamlakat obodonchiligi, ravnaqi va osoyishtaligi yo'lida ko'p ishlar qildi. Maktab, madrasa, masjid va xonaqolar, ko'prik, rabotlar, shifoxonalar qurdirdi, muhtoj va kambag'allarga yordam berdi, olimu shoirlarga homiylik qildi.

Navoiy ijodi boy bo'lib, asarlari turli mavzularga bag'ishlangan. «Xamsa» ya'ni «Hayratul abror», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab'ai sayyor», «Saddi Iskandariy» dostonlari hamda «Lison ut — tayr», «Majolisun nafois», «Mahbul qulub», «Holoti Pahlavon Muhammad», «Mezon ul-avzon», «Muhokamat ul-lug'atayn» va boshqalar. Bulardan tashqari, Navoiy «Xazoyinul maoniy» («Ma'nolar xazinasi») nomli she'riy to'plam yaratgan bo'lib, u 45 ming misraga yaqin g'azal, ruboiy, qit'a va fardlardan tashkil topgan.

Navoiyning ijodi falsafiy fikrlarga boy bo'lib, unda jamiyat va inson munosabati, insonning baxt-saodati, komil inson va fozil jamoa, ta'lim-tarbiya haqidagi fikr-o'ylari o'z ifodasini topgan.

Shoir ijtimoiy-falsafiy qarashlarining muhim xususiyati shundan iboratki, unda falsafiy fikrlar majoziy tarzda, badiiy o'xshatish va ramziy iboralar yordamida, zohiriy va botiniy ma'nolarda bayon qilinadi.

Navoiyning ijodiy merosida insonparvarlik va komil inson g'oyasi muhim o'rinni egallaydi — shoirning «Xamsa»siga kirgan «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Saddi Iskandariy» kabi dostonlarining asosiy qahramonlari Iskandar, Farhod, Shirin, Layli, Majnun va boshqalar komil inson sifatida talqin qilinadi. Ular mehnatsevar, o'z kasbini ustasi, doimo o'zgalarga yordam beruvchi, shijoatkor va jasur, aqlli va bilimdon, saxovatli, to'g'ri so'z, sofdil, kamtar, o'zida xulq-odob, adolat, sabr-toqat, nafsni tiyish, olijanoblik kabi fazilatlarni mujassamlashtirgan shaxslardir.

Navoiy xalq orasida insonparvarlik g'oyalari tarqatdi, turli millat va elatlar o'rtasidagi do'stlikni ulug'ladi. Forobiy, ibn Sino, Beruniy va boshqalar singari, mukammal jamiyat haqida fikr yuritdi. Xalqni farovonlikka, baxt-saodatga eltuvchi, hamma teng, zulm-istibdoddan holi bo'lgan davlat tuzumini orzu qildi. U ilm-fan egallashni afzal bildi, mol-mulkka, boylikka hirs qo'yishni, tamagirlikni qoraladi. Navoiyning yaxshilik, ezgulik, muhabbat, do'stlik, adolat, tinchlik, osoyishtalik va boshqa go'zal fazilatlar, ma'naviy-ahloqiy qadriyatlar to'g'risidagi qimmatli fikrlari, nasihatimiz so'zlari respublikamiz mustaqillikka erishgandan so'ng ham barkamol insonni tarbiyalashga xizmat qilmoqda.

O'sha davrning ko'zga ko'ringan mutafakkirlaridan biri **Kamoliddin Husayn Voiz Koshifiy** (taxm.1440/1450 — 1505 yillarda yashagan) bo'lib, O'rta Osiyo va Xurosonda axloq falsafasi rivojiga hissa qo'shgan.

Koshifiy Sabzavor shahrida tavallud topadi, keyinchalik Abdurahmon Jomiyning taklifi bilan Hirotda ko'chib keladi. U qolgan umrini Hirotda o'tkazadi va shu erda vafot etadi. Koshifiy katta olim va mudarris bo'lib etishadi, butun umrini ilm-fan va nasru-nazm ravnaqiga bag'ishlaydi. U Navoiy va Jomiy bilan do'stona aloqada bo'ladi. «Mavlono Husayn Voiz Koshifiy taxallus qilur, sabzavorlikdur. Yigirma yilg'a yaqin borkim, shahardadur va mavlono zufundun va rangin va purkor voqe' bo'lubtur. Oz fan bo'lg'aykim, dahli bo'lmag'ay. Xususana, va'z, insho va nujumki, aning haqqidur va har qaysida mashhur ishlari bor...» — degan edi Navoiy uning haqida.

Voiz Koshifiy ilmning ko'p sohalarida ijod qilgan. U voizlik san'atini puxta egallagan, insho, ilohiyot, falakiyot, adabiyot, falsafa, axloq va pedagogika sohalarida ishlari bor. Olimning muhim risolalari «Axloqi muhsiniy» «Futuvvatnomayi sultoniy», «Anvari Suhayli», «Maxzanul-insho», «Risolayi xotamiya» va boshqalardir. Ushbu asarlarda mutafakkir davlatni oqilona boshqarish, insonga go'zal hulq-odob qoidalarini singdirish, ilm-fan va kasb-hunarni egallash, tijoratchi va savdogarlar hulq-odobi, umuman ta'lim-tarbiya haqida qimmatli fikrlarni ilgari suradi. Olim o'z asarlarida hukmronlardan halqqa g'amxo'rlik qilishni, ularni haqsizlik va o'zboshimchalikdan muhofaza qilishni qo'rqmasdan talab qiladi. Uning ijtimoiy falsafiy va axloqiy g'oyalari hozir ham o'z tarbiyaviy qimmatini yo'qotmay kelmoqda.

XV asrning oxiridan boshlab Temuriylar davlati sekin-asta inqirozga yuz tuta boshladi. Bunga temuriy shahzodalarning o'zaro urush-janjallari, tarqoqlikning kuchayishi, o'zaro nizolar, taxt uchun kurashlar natijasida mamlakatning bo'linib ketishi, iqtisodning tushkunlikka uchrashi sabab bo'ldi. Natijada Mavorounnahr Shayboniyxon tomonidan bosib olindi.

Temur avlodidan bo'lgan **Zahiriddin Muhammad Bobur** (1483-1530) o'sha davrning eng ma'rifatli podshohlaridan biri edi. Andijonda Umarshayx Mirzo xonadonida tug'ilgan Bobur keyinchalik Hindistonda ulkan saltanatga asos soldi. Bobur davrida hind diyori gullab yashnadi, undagi madaniyat yuksak darajaga ko'tarildi. Hindistonning XX asrdagi eng atoqli kishilari Mahatma Gandi va Javoharlal Neru ham Bobur va boburiylar — Shoh Jahon, Avranzeb va Akbar kabi temuriyzodalarga juda katta baho berganlar.

Ichki kelishmovchiliklar natijasida o'z yurtini tashlab ketishga majbur bo'lgan Bobur avval Qobulda, so'ngra esa 1526 yilgi Panipat jangida ibrohim Lo'di ustidan g'alaba qozonib, Hindistonda o'z hukmronligini o'rnatdi. «Boburiylar sulolasi» Hindistonda 300 yildan ortiq hukmronlik qilib, temuriylar davlati va madaniyatining davomchisi sifatida mashhur bo'ldi.

Boburning xizmati shundaki, u Hindistonni markazlashgan davlatga aylantirdi, mamlakatda tinchlik o'rnatdi, obodonlashtirish va qurilish ishlarini rivojlantirdi, karvonsaroylar, me'moriy yodgorliklar, bog'chalar, kutubxonalar barpo qildi, madaniyat, san'at, adabiyot va ilm-fanni yuksaltirdi. Bobur ilm-fan, san'atga katta qiziqish bilan qaragan, yuksak aql egasi, qomusiy bilimga ega bo'lgan davlat arbobi, olim va shoirdir.

Boburiylarning ko'pchiligi ma'rifatchilik bilan mashg'ul bo'ldilar, olimu fuzalolar bilan maslahatlashib turdilar. Ularning yana bir xizmati islom va budda diniga e'tiqod qiluvchi musulmon va hindularni kelishtirishga, ahil yashashga chaqirishda bo'ldi.

Boburning mashhur tarixiy asari «Boburnoma»dir. Bulardan tashqari, u huquqshunoslikka oid «Mubayyin», aruz ilmiga oid «Mufassal», musiqa bo'yicha «Musiqiy», harbiy ishlarga oid «Harb ishi» risolalarini yozgan. «Boburnoma» o'sha davrdagi Markaziy Osiyo, Hindiston, Afg'oniston, Eronning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy hayotini, savdo munosabatlari, jug'rofiyasi, hayvonot va nabotot olamini, iqlimi, qabila va elatlarning urf-odatlarini, marosimlari, turmush tarzini va marosimlarini aks ettirgan asardir.

Bobur o'zining lirik she'rlarida ishq, muhabbat, Vatan sog'inchi, mehr, vafo, insoniylik, do'stlik, yaxshilik va mehr-oqibatni kuyladi.

Javoharlal Neru Boburning Hindistondagi faoliyatiga katta baho bergan edi. Neru Boburning dilbar shaxs ekanligi, mard va tadbirkorligini, san'atni sevganini va umuman, Hindiston uchun ko'p ish qilganligini ta'kidlagan edi. Bobur va boburiylarning siyosiy, madaniy faoliyatlari Hindiston va O'zbekiston o'rtasidagi do'stlik rishtalarini mustahkamlashda hozir ham muhim rol o'ynamoqda.

Shunday qilib, XIV-XV asarlarda Mavorounnahr va Xurosonda madaniy yuksalish yuz berdi. Buni olimlar Renessans davri ham deb atamoqdalar. Ba'zi olimlar esa, bu atamaning Sharq mamlakatlariga to'g'ri kelmasligi to'g'risida o'z fikrlarini aytmoqdalar. Nima bo'lganda ham Evropada XV-XVI asarlardagi ko'tarinkilik, Renessansning muhim xususiyatlari

Markaziy Osiyoda ro'y bergan madaniy yuksalish bir-biriga ko'p tomonlari bilan o'xshab ketadi. Bular orasida mushtarakliklar ko'p.

XIV-XV asrlar moddiy va ma'naviy yuksalishining muhim xususiyati yana shundan iboratki, bu davrda ishlab chiqarish o'sdi, ichki va tashqi savdo, hunarmandchilik, dehqonchilik rivojlandi, xorijiy mamlakatlar bilan diplomatik va madaniy aloqalar o'rnatildi, inson aql-zakovati va uning eng yaxshi fazilatlariga e'tibor kuchaydi, ilm-fan va san'at rivoj topdi, qomusiy olimlar etishib chiqdi, madaniy merosni o'rganishga qiziqish ortdi. Temur va temuriylar davridagi madaniy yuksalish hozir ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Ular mustaqil davlatimizni mustahkamlashda, madaniy-ma'rifiy va tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirishda, milliy g'oya va mafkurani shakllantirishda ma'naviy ozuqa vazifasini o'tamoqda.

Tayanch tushunchalar

Amir Temur, sarbadorlar, mustaqil davlat, «Temur tuzuklari», Mirzo Ulug'bek, «Zichi Ko'ragoniy», Alisher Navoiy, komil inson, Bobur Mirzo, Boburnoma.

Takrorlash uchun savollari

1. Amir Temurning hayoti va faoliyati to'g'risida nimalarni bilasiz?
2. «Temur tuzuklari»ni o'qiganmisiz, u to'g'rida nimalarni bilasiz?
3. Mirzo Ulug'bek va uning «Zichi Ko'ragoniy» asari to'g'risida nimalarni bilasiz?
4. Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy do'stligi to'g'risida so'zlab bering.
5. Alisher Navoiyning komil inson to'g'risidagi g'oyalari mazmunini bilasizmi?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I. Ma'naviy yuksalish yo'lida. T.: O'zbekiston, 1998.
2. Karimov I. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. -«Fidokor» 2000 y. 8 iyun.
3. Karimov I. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T.: O'zbekiston, 1999.
4. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T.: O'zbekiston, 2000. — 352 b.
5. Ma'naviyat yulduzlari. T., O'zbekiston, 1999.
6. I.Mo'minov. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli. T. 1968.
7. Temur tuzuklari. T. 1991.
8. Boburnoma. T. 1989.
9. «Mustaqillik» izohli ilmiy-ommabop lug'at. T. «Sharq», 1998.

5-mavzu. O'rta asrlar va yangi davr Evropa falsafasi

Reja:

1. Rim imperiyasining qulashi va o'rta asrlarda Evropa madaniyati.
2. Evropada uyg'onish davri va undagi falsafiy tafakkur takomili.
3. XVII-XIX asr Evropa falsafasidagi oqimlar va falsafiy maktablar.
4. O'rta asrlar va yangi davr Evropa falsafasini o'rganishning ahamiyati.

Evropada Qadimgi Yunon va Rimdan o'rta asrlar falsafasigacha, ya'ni miloddan ilgari 1 asrdan milodning XIV asrigacha, bir yarim ming yil davomida bir qancha oqimlar paydo bo'ldi va amal qildi. Bu davr falsafasida ikki xil jarayonni ko'rish mumkin: 1. Xristianlikning shakllanib davlat dini va mafkurasiga aylanishi; 2. O'rta asrlarga kelib inkvizitsiyaning ustivor yo'nalishga aylanishi. Gnostika, apologetika, patristika, realizm, nominalizm va boshqa oqimlar o'sha davr falsafasining qiyofasini belgilaydi.

Gnostiklar. Bu davr falsafasida o'z o'rniga ega bo'lgan gnostitsizm eramizning 150 yillarida o'zining yuksak ravnaqiga erishadi. Ular shunday falsafiy ta'limot yaratdilar, ularning fikricha Xudo ruh sifatida yovuzlikda mutlaqo sof, inson esa o'z tabiatining ruhiy jihati bilan xudoga moslashgan. Bu masalada gnostitsizm faylasuflari xristianlikni yunon falsafasi bilan birlashtirishga harakat qildilar. Agar bu urinishda gnostitsizm g'alaba qilsa, xristianlik qadimgi dunyoning navbatdagi falsafiy dini bo'lib qolar edi va shunday bo'ldi ham. 354 yilda Pompey sobori xristianlikni Rim imperiyasining asosiy dini deb e'lon qildi.

Dualizm — gnostitsizmda asosiy yo'nalishi, bu oqim tarafdorlari moddiy va ruhiy dunyo o'rtasida mustahkam chegara mavjud deb ta'kidladilar. Ular ta'limotida materiya hamma vaqt yovuzlik timsolidir. Bundan ular xudo hech mahal moddiy dunyoni yaratishi mumkin emas, deb hisoblaydilar. Gnostiklar tomonidan e'lon qilingan darveshlik (asketizm) o'rta asrlarda monaxchilikning vujudga kelishiga sabab bo'ldi.

Apologetlar xristianlik tarixida I va III asrlarda vujudga keldi. Apologetika so'zining lug'aviy ma'nosi «himoya qilish», — demakdir. Apologetlar hukumatning xristianlikka bo'lgan dushmanligini bartaraf qilishga, Rim davlatining xristianlikni ta'qib qilishi hech qanday oqlashga loyiq emasligini isbotlashga harakat qilganlar, o'z asarlarida mushriklik (ko'p xudolik) adabiyotlaridan olingan bahslashish (dialog) shaklidan, yoki apologetikaning mumtoz shaklidan foydalanganlar.

Apologetlar asarlarida ikki an'ana yaqqol sezilib turadi. Ya'ni inkor qilish va tasdiqlash. Ular eng avval mushriklar tomonidan xristianlikka qo'yilgan ayblar — g'ayriodatiy harakatlar, dabdababozlik kabilarni inkor qilganlar. Xristianlikning sofligini esa tasdiqlaganlar. Bu sohada Yustinning «Birinchi apologeya», «Ikkinchi apologeya» asarlarini, Tulean va Anaksagor kabi faylasuflar faoliyatini ta'kidlash lozim.

«Patristika»- so'zi «ota» («padre») so'zidan kelib chiqqan. Bu nom bilan odatda G'arbda episkoplarni ularga hurmat sifatida ataganlar. Sharqda mashhur bo'lgan cherkov otalaridan biri Ioan Zlatoust (347-407) edi. Uning 640ta da'vatlaridan ko'pchiligi avliyo Pavel nomalarining sharhi edi. Uning asarlarida injilni amaliy qo'llash sof ahloqiy masalalar bilan qorishib ketgan.

G'arbda eng yirik cherkov otalaridan biri «Pok» degan unvonga sazovor bo'lgan Avreliy Avgustin (354-430) bo'lib hisoblanadi. U faylasuf va islohiyotchi bo'lgan. Avgustin o'z hayotini episkoplikka, tadqiqotchilikka, adabiyotga bag'ishlaydi. U 100 ga yaqin kitob, 500 ta da'vat va 200 ga yaqin nomalar yozadi. Uning o'sha davrdagi eng mashhur asarlaridan biri «Sig'inish» 401 yilda yozilgan. Bu asarda u o'zining xristianlikka bo'lgan hayotini yozadi. Muqaddas kitob «Bibliya» oyatlari ramziy — timsoliy bayon qilinadi. U mushriklik falsafasini qoralaydi. Uningcha, bu falsafa insonni xristian dinichalik hech mahal haqiqatga olib kelmaydi. Avgustin bahs shaklida boshqa (dialog) falsafiy asarlar yozgan.

«Sxolastika»- so'zi yunoncha «shkola»dan («shola») olingan bo'lib, «o'qish joyi», «maktab» ma'nolarini anglatadi. Buyuk Karl saroyida o'qituvchilik qilganlarni, yoki umuman saroy maktabidagi o'qituvchilarni sxolastlar deb ataganlar. Shuningdek, dinni o'rganishda falsafani tatbiq qilgan o'rta asr olimlarini ham sxolastlar deb ataganlar. Sxolastikani ma'lum darajada ilohiyotni aqlga moslashtirish, dinni tafakkur yordamida quvvatlashga bo'lgan intilish deb ham baholash mumkin. O'sha davrda ilohiyotni muqaddas kitoblar aqidalari asosida emas, balki falsafiy nuqtai nazardan tadqiq qilish toqozo qilinardi. Sxolastlarning maqsadi e'tiqod aqlga muvofiqmi degan savolga javob berish bo'lgan.

Realizm. Uning yirik vakillaridan biri Angelm Ketterberiyuskiy (1038-1109) dir. U Shimoliy Italiyada tug'ilgan, 1093 yilda Ketterberiyuskiy shahrining arxiepiskopi etib tayinlanadi. Angelm o'zining ikki asari bilan mashhur.

Birinchi «Monopoliya» — xudoning borligini sabab oqibat munosabatlari tizimida isbot qilish. Bu isbot — kosmologik isbotning shakli sifatida shunday talqin qilinadi: inson hayotda ko'p ne'matlardan foydalanadi. Bu

ne'matlar esa eng oliy ilohiy ne'matlarning aksidir. Ular orqali hamma narsalar mavjuddir. Uzluksiz tanazzulni tasavvur qilib bo'lmagani sababli, hamma narsaning bir sababchisi bo'lishi kerakki, biz uni xudo deb ataymiz.

Angelmning ikkinchi asari «Prologion» xudo borligining deduktiv isbotidir. Uning ta'kidlashicha, har bir odam uchun oliy va komil mohiyat haqida g'oya mavjuddir. Bu g'oya esa ob'ektiv mavjudlikka ega bo'lgan reallikka mos keladi. Chunki agar borliq mavjud bo'lmaganda edi, narsa komil bo'lmas edi. Agar xudodan yuqoriroq oliy narsani tasavvur qilish mumkin emas ekan, demak, xudo reallikda mavjuddir.

Arastu ta'limotining ko'p tomonlarini qabul qilgan o'rta asr sxolastlari mo'tadil realistlar deb atalganlar. Ularning yirik vakillari Per Abelyar va Foma Akvinskiylar bo'lgan.

Britaniyada tug'ilgan **P. Abelyar** (1079-1142) juda yoshligidanoq o'z bilimi bilan mashhur edi. Abelyar — mo'tadil realistdir. Uning ta'kidlashicha, reallik yoki universal y dastlab xudo aqlida mavjuddir, undan keyin narsalarning o'zida mavjuddir va nihoyat, odamlarning ongida mavjuddir. Abelyar «Men e'tiqod qilish uchun bilaman» degan g'oyani ilgari surgan. Ya'ni bilmaydigan, bilimsiz kishidan ko'ra, din va uning asosiy tamoyillarini yaxshi o'rgangan kishi abzal. Bunday kishi aqidaparast emas, balki o'zi bilgan narsaning qadrini biladigan insondir.

Abelyar haqiqatni topishda tafakkurning xizmatini ta'kidlab, unga hamma vaqt murojaat qiladi. Uning ta'kidlashicha, shubha hamma vaqt tadqiqotga yo'llaydi, tadqiqot esa haqiqatni topadi. Uning fikricha, insonning o'limi xudoni rozi qilish uchun emas, balki odamlarni xudoga bo'lgan muhabbat bilan taajjubga solish va odamlarga ahloqiy ta'sir ko'rsatish maqsadida sodir bo'ladi. Bu bilan odamlar o'z hayotini xudoga bo'ysondiradilar. Bu qarash ahloqiy ta'sir qilish nazariyasi deb ataladi.

Foma Akvinskiy (1224-1292) mo'tadil realizmning yana bir yirik vakili bo'lib hisoblanadi. Foma o'sha davr uchun Arastu natur falsafasini ilohiyot bilan birlashtirishga harakat qilgan. Bunda u mo'tadil realizm pozitsiyasida turgan va sxolastikaning eng yirik namoyandasi bo'lgan. Uning fikricha, natural falsafada tafakkur va Arastu mantiqiy ta'limoti yordamida xudo mavjudligi haqidagi haqiqatga erishishi mumkin.

Fomaning «Ilohiy summalar» asari 3000 maqoladan iborat bo'lib, 600 masalani yoritishga bag'ishlangan. U ilohiyotning sistemali bayon qilinishi vazifasini bajaradi. «Ilohiy summalar»ning birinchi qismi xudoning mavjudligi va borlig'i masalasida bahs yuritadi. Ikkinchi qismi «xudoga qarab harakat» haqida hikoya qiladi.

Akvinskiy ta'limoticha, dunyo ierarxik narvondan iboratdir. Uning eng quyi qismida er va 4 elementdan iborat bo'lgan hamma narsalar mavjuddir. Odam ruhi xudo va moddiy dunyo o'rtasidagi joyni egallaydi. Dunyoviy jamiyat tepasida esa, papa boshchiligidagi ilohiy davlat turadi. Erdan uzoqlashgan sari u ilohiylashib boradi. Sayyoramiz dunyosinning tepasida farishtalar dunyosi mavjuddir. Butun koinot tuzilishi uch shaxsni birlashtirgan yagona xudo tomonidan boshqarilib turadi. Akvinskiy ta'limotidan keyinchalik «tomizm» oqimi shakllandi va u «neotomizm» tarzida g'arbda hozir ham saqlanib qolgan.

O'sha davrning mashhur faylasuflaridan biri **Vilyam Okkam**dir (1309-1349). Uning fikricha, ilohiyot aqidalari ratsional (aql) yo'l bilan isbotlanishi mumkin emas. Ular faqat Muqaddas kitob nufuzi tufayligina qabul qilinishi mumkin. Bu qarash e'tiqod va tafakkurni bir-biridan ajratardi, ularni omuxta qilishni qoralardi. Okkam, shuningdek, universalialarning ob'ektiv mavjudligini inkor qiladi. Uningcha, universalialar tafakkur tushunchalari uchun faqat ismdirlar. Bu tushunchalarni odam o'z ongida yaratgan. Uningcha, alohida odam insonga nisbatan realroq va muhimroqdir.

Rodjer Bekon (1214-1292) ham Okkam mansub bo'lgan oqim vakillaridandir. U o'z hayotini ilmiy tajribalarga bag'ishlagan. Ular yordamida u tajribaviy fanga asos soldi. Bunday metodni XYII asrda Frensis Bekon ishlab chiqdi. Haqiqatni topishda tabiatni tajribaviy o'rganish metodini qo'llash nominalistlar qarashlariga to'liq mos kelardi. Nominalistlar va realistlar o'rtasidagi qarama-qarshilik o'rta asr sxolastikasining muhim muammolaridan biri edi. Butun o'rta asrlarda sxolastikaning bu ikki oqimi o'rtasida kurash ketgan. Sxolastikaning avjga chiqqan davri — 1150 va 1300 yillarda — Foma Akvinskiyning mo'tadil realizmi nominalizm ustidan g'alaba qozondi. Lekin 1300 yildan keyin cherkov ilohiyotchilari tafakkurida nominalizm yuqori mavqeni egallay boshladi. Bu ko'p jihatdan uyg'onish davri falsafasiga ta'sir ko'rsatdi. Shuningdek, haqiqatga erishishning tajribaviy metodini (ratsionalizm) vujudga kelishida katta xizmat qildi.

Evropa falsafasining rivojida universitetlar muhim o'rin tutadi. Ular bilim va ma'rifatning o'chog'i sifatida 1200 yillarda vujudga keldi. 1400 yillarga kelib, Evropada 23 ta universitet mavjud bo'lgan. Universitet dasturining juda katta qismini sxolastika bilan shug'ullanish tashkil etar edi.

Universitetlarning vujudga kelishining sababi mashhur olimlarning faoliyatidir. XII asrda Iteriy Rim huquqining buyuk tadqiqotchisi sifatida mashhur bo'ladi va talabalar uni eshitish uchun Bolonya shahriga oqib kela boshlaydilar. Natijada Bolonya shahri universiteti muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsata boshlaydi. Abelyarning o'qituvchi sifatidagi shuhrati ko'p jihatdan Parij universitetining vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Universitetlar, shuningdek, talabalarning chiqishlari natijasida ham vujudga kelgan. Masalan, XII asrda Angliya va Frantsiya qirollari orasidagi nizo oqibatida, Angliya talabalariga yaxshi munosabat bildirilmaganligi ularning Parijdan Angliyaning Oksford shahriga ko'chib o'tishlariga sabab bo'ldi. Buning natijasida mashhur Oksford universiteti tashkil topdi. Kembridj universiteti esa Oksford universiteti talabalarining qo'zg'olon ko'tarishi va 1209 yilda ularning Oksforddan Kembridjga ko'chib o'tishlari natijasida vujudga keldi.

Universitetlar Qadimgi Yunoniston va Rimda, shu bilan birga bizning mamlakatimizda ham mashhur bo'lgan ustoz va shogirdlar to'planib ilm o'rganadigan, o'rgatiladigan va ilmiy bahslar olib boriladigan maktablar tarzida shakllangan bo'lsalar-da, ammo fan sohasining ko'pligi tufayli alohida ilm o'chog'iga aylanib qoldilar. Ularning tajribasi keyinroq butun dunyoga tarqalib ketdi.

Uyg'onish davri falsafasi. Bu insoniyat tarixida yuz bergan eng buyuk ilg'or taraqqiyot davrlaridan biri edi. Uyg'onish davrida hayotning hamma tarmog'ida muhim, ilg'or, hatto aytish mumkinki, inqilobiy o'zgarishlar yuz berayotgan edi.

Uyg'onish davrida Evropada falsafaning rivojlanishiga katta hissa qo'shganlardan biri nemis **Nikolay Kuzanskiy**dir (1401-1464). Kuzanskiy ta'limoticha, xudo hamma narsalarda mavjud, shuningdek, hamma narsalar xudoda mavjud. Eng oliy haqiqatlarni bilish, sxolastik fikrlash bilan emas, balki, tajriba asosida amalga oshadi.

U xudoni borliqning oliy va yagona asosi deb hisoblaydi. Bu masalada Kuzanskiy shunday muhim kosmologik fikrlarni bayon qiladiki, hatto ma'lum darajada uni Kopernik va Brunolarning o'tmishdoshi deb hisoblash mumkin. Ikkinchi masala esa bilish nazariyasiga nisbatan uning butunlay yangicha yondoshishidir. Ushbu masalalar bo'yicha Kuzanskiy tomonidan ilgari surilgan g'oyalar ayrim hollarda XVIII asr oxiri va XIX asr boshidagi nemis filosoflari tomonidan bayon qilingan fikrlarning debochasi edi.

Filosofiya va fan rivojlanishiga eng katta hissa qo'shgan uyg'onish davrining mutafakkirlaridan biri polyak olimi **Nikolay Kopernik**dir (1473-1543). Ma'lumki, fan tarixida Kopernik o'zining fanda tub o'zgarish yasagan geliotsentrik ta'limoti bilan mashhur bo'lgan. Uning ta'limoticha, insonlar tomonidan kuzatiladigan quyosh va yulduzlarning harakatlari aslida Erning o'z o'qi atrofida kundalik aylanishidan va quyosh atrofida yillik aylanishidan iborat. Bizning planetamizning markazi Er emas, quyoshdir. Kopernikning buyuk kashfiyoti dunyoga teologik qarashga zarba berib, tabiatshunoslikda to'ntarish yasadi. Bu kashfiyot Bibliyaning dunyo tuzilishi haqidagi va o'zgarimas deb tanilgan ta'limotiga zarba berdi. Agar er olamning markazi emas, balki Quyosh atrofida aylanuvchi planetalarning biri bo'lsa, unda dunyoni, koinotni maqsadga muvofiq xudo tomonidan odamlar uchun yaratilganligi haqidagi talimot asossiz bo'lib qolardi.

Kopernikning geliotsentrik nazariyasidan chuqur ilmiy xulosalar chiqargan mutafakkirlardan biri italiyalik **Jordano Brunodir** (1548-1600). U Neapol yaqinida tug'ilgan. O'zining ilg'or fikrlari uchun Bruno dahriylikda ayblanadi va cherkovdan haydaladi. Italiyadan qochishga majbur bo'ladi. Uzoq vaqt Shvetsariya, Frantsiya, Angliya va Germaniyada quvg'inda yuradi. 1592 yilda Bruno Italiyaga qaytib keladi, lekin cherkov inkvizitsiyasi tomonidan ushlanib turmaga solinadi. Qiynoqlarga qaramasdan, u o'zining ta'limotidan voz kechmaydi, natijada qatl etishga hukm qilinadi, 1660 yil 17 fevralda Rimda Gullar maydonida yoqib o'ldiriladi.

Bruno geliotsentrik nazariyani himoya qilish va targ'ib qilish bilan cheklanib qolmaydi. U tabiatshunoslik tajribalarini hisobga olib, bir necha muhim nazariy xulosalar qildiki, ular filosofiyani yana ham boyitdilar. Bruno ta'limoticha, haqiqiy filosofiya ilmiy tajribaga suyanishi kerak, sxolastikani tugatish kerak. uning ta'limoticha, koinot yagona, moddiy, cheksiz va abadiy. Juda ko'p dunyolar bizning quyosh sistemasidan tashqarida mavjuddir. Biz ko'rib turgan narsalar koinotning eng kichik bir qismidir. Yulduzlar — bu boshqa planeta sistemalarining quyoshi. Er — cheksiz dunyoning kichik bir zarrasi. Demak, Bruno tabiiy — ilmiy qarashlarida Kopernikdan ilgari ketib, koinotning cheksizligi haqidagi fikrni aytdi, Kopernik esa koinotni chekli deb hisoblagan edi. Bruno Kopernik ta'limotini quyosh sistemasining tuzilishi haqidagi yangi qarashlar bilan boyitdi.

Uyg'onish davrining natijasi sifatida namoyon bo'lgan G'arbiy Evropa mamlakatlaridagi tub ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar Niderlandiyada XVI asrning 60-70 yillarida, Angliyada XVII asrning 40-50 – yillarida bo'lib o'tdi. Bu davrga kelib, Evropada alohida millatlarning shakllanishi yuz berdi, milliy davlatlar paydo bo'ldi. Endi monarxiya tuzumi jamiyatning ilg'or tabaqalari nazarida faqat tarixan o'z umrini o'tab qolmasdan, balki g'ayritabiiy, g'ayriqonuniy bo'lib ko'rinishga boshladi. O'sha davrning ideologlari ilgari tan olinmagan insonning tabiiy huquqlari masalasini o'rta qo'ydilar. Ular ijtimoiy tartiblar inson tabiatiga mos kelishini talab qila boshladilar. Bor-yo'g'i 50-60 yil ilgari inkvizitorlar Jordano Brunoni yoqib yuborganlarida lom-mim demagan Evropa, endi o'zining hayotida markaziy o'rinni inson huquqlari egallashi kerakligini his eta boshladi. Hatto xudoning nomidan bo'lsa-da, inson umriga zomin bo'lishga hech kimning haqqi yo'qligi, odamzodning yashash, fikr yuritish erkinligining tabiiyligi anglab olina boshladi. Albatta, bungacha inkvizitsiya bir necha asrlar bu hududni aqidaparastlik changalida ushlab turgan, ne-ne aqli kishilarni o'z domiga tortib ulgurgan edi.

Ma'naviy uyg'onayotgan millat va hududda hech qachon aqidaparastlik o'z ta'sirini to'la — to'kis saqlab qola olmaydi. Evropada ham xuddi shunday bo'ldi. Ma'nan kamolga etgan, milliy davlatchiligiga ega bo'lgan va endi ana shu mustaqil davlatlarini kamolga etishi uchun qarzidor ekanligini anglab olgan Evropa millatlari o'zlarining komil insonlarini endi inkvizitsiyaning, aqidaparastlarning hukmiga topshirishga sira ham haqlari yo'q ekanligini angladilar.

*Evropada Rim imperiyasidan keyin bir necha asrlar o'tib, aynan ana shu davrda ilgari, butun mintaqa hayoti uchun xristianlik va uning xilma-xil oqimlari umumiy mafkura rolini o'tab kelgan davr tugadi. Endi diniy oqimlararo kurash, xristianlikning sofligini saqlashga urinishning mutlaqlashtirilishi natijasida vujudga kelgan inkvizitsiya ham o'z davrini o'tab bo'ldi. Butun Evropani boshqarib kelgan qon-qardosh va bir-biriga dushman qirollar davri ham o'tmishga aylana boshladi. **Evropa uyg'ondi.** Ilm-fan sohasida chuqur o'zgarishlar ro'y berdi. Odamlarning dunyoqarashi keskin o'zgarib boshladi. Endilikda milliy davlatlarning har biri uchun muhim bo'lgan mafkuraning*

shakllanishi zaruriyatga aylanib qoldi. Albatta bunda biz sanab o'tgan omillar, ya'ni qirollik an'analari, xristianlik va uning oqimlari ta'siri, umumevropaga xos xususiyatlar, Rim imperiyasi davrida bir oila bo'lib yashagan xalqlar o'rtasidagi hududiy va ma'naviy yaqinlik o'z ta'sirini o'tkazdi. Ammo, asosiysi, bu davrda milliy g'oyalar to'la-to'kis amalga oshishi uchun ijtimoiy sharoit etildi, italiya, ingliz, frantsuz va boshqa xalqlar o'z davlatchilik an'alarini to'la-to'kis tikladilar. Bu davlatlarda shakllangan falsafiy maktablar faqat milliy qobiqqa o'ralib qolmadilar, balki umumevropa va butun jahon taraqqiyotining umumbashariy muammolarini falsafiy jihatdan izohlash, ilmiy o'rganish va asoslashga harakat qila boshladilar. ushbu davr falsafasi ham oldingiga nisbatan katta qadam tashladi. Fanda qo'lga kiritilgan yutuqlarning falsafiy izohlanishi, kashf etilayotgan ilmiy usul va uslublarning falsafaga tadbiiq etilishi, falsafiy qonunlarni fanning turli sohalarida sinab ko'rilishi o'sha davr faylasuflari uchun odatiy holga aylandi. Bu tamoyillar esa milliy chegaralarni bilmaydigan, umuminsoniy qadriyatlar xususiyatiga egadir. Uyg'onish davri Evropa fani va falsafasi ham insoniyat tarixida eng buyuk ko'tarilish davrlaridan biri bo'lib qoldi.

Ingliz falsafasi. O'sha davr falsafasining asosiy vakillaridan biri F. Bekon (1561-1626) yuqoridagi masala haqida shunday degan edi: «Moddiy dunyo, mamlakatlar, dengizlar, planeta juda keng bo'lgani holda insonlarning ma'naviy dunyosini eski chegaralar bilan o'rab qo'yilishi sharmandalikdan boshqa narsa emas» («Yangi Organon» kitobi). Bekon ingliz falsafasining o'rta asrlardagi taraqqiyotiga eng katta hissa qo'shgan olimlardan biridir. Uning ta'limoticha, fanning yangi binosini ko'rish uchun, to'g'ri fikrlashga o'rganish kerak. Bekon ta'limoticha, tabiatni bilishda bir necha «idollar» insonga halaqat beradi. Ular inson aqlini o'rab tashlaydi. Ular asosan to'rtta. Birinchisi urug' idollari, bular inson zotiga, butun odamlarga xosdir. Masalan, Bekon shunday deydi: «insonning aqli qiyshiq ko'zguga o'xshaydi. U narsalarning tabiati bilan o'z tabiatini aralastirib yuborib narsalarni qiyshiq, buzuq ko'rsatadi. Ikkinchisi, g'or idollari. Bu har bir odamning o'z spetsifik xususiyatlari natijasida yanglishishi. Ular fikrlash ufqining cheklanishidan tug'iladi. Bu narsa hamma narsani o'z nuqtai-nazari bilan ifodalash, o'zinnig tor doirasi bilan o'lchash natijasida vujudga keladi. Uchinchisi, maydon idollari, bo'lib, u ma'lum bo'lgan tasavvurlarga tayanish odati, noto'g'ri yoki noaniq termonologiyalarga tanqidiy yondoshmaslik oqibatida vujudga keladi. Bu masalaga Bekon juda ham katta ahamiyat beradi. Masalan, u shuni ta'kidlaydiki, real borliqni ifodalamaydigan yoki uni noaniq, mavhum ifodalaydigan so'zlar soxta tushunchalarni tug'diradiki, ular tafakkurga teskari ta'sir qiladi. To'rtinchisi, teatr idollari: ular avtoritetlar fikriga ko'r-ko'rona ergashib qadimgilarning falsafiy sistemalarini davom ettiraveradilar.

Bekon tomonidan sxolastikaga qarshi qaratilgan idollarning tanqidi katta metodologik ahamiyatga egadir. Bekon bilish nazariyasining birinchi bosqichi esa tajribadir, ikkinchi bosqichi aqlidir. U tajriba ma'lumotlarini ratsional qayta ishlaydi va umumlashtiradi. Bekon ta'limoticha, olim chumoliga o'xshab faqat yig'ish va yig'ilganlar bilan kifoyalanmasligi kerak, o'rgimchakka o'xshab hayotdan ajrab, faqat o'zining shaxsiy aqli bilan o'zining makrli falsafasini to'qimasligi kerak. Bekon ta'limoticha, olim asalariga o'xshab gullardan olib keyin ularni asalga aylantirishi lozim.

Bekon o'zining ijtimoiy-siyosiy qarashlari bo'yicha kuchli markazlashgan davlat tarafdori bo'lgan. Jamiyat hayotida asosiy rolni Bekon fikricha san'at va savdo rivojlanishi o'ynaydi.

Uning ta'limotini **Tomas Gobbs** (1588-1679) takomillashtirgan va rivojlashtirgan. Gobbs moddiylikni asosiy substantsiya deb hisoblagan, materiyani abadiylik, harakatning esa mexanistik tarzda amalga oshishining tarafdori bo'lgan olimdir. U matematik sifatida borliqning namoyon bo'lishini geometriya fani nuqtai nazaridan tushuntirgan. Bilish nazariyasida Gobbs ko'proq empirik jihatlarga o'z e'tiborini qaratgan, sezgilarning bilimlar hosil qilish jarayonidagi ahamiyatini tahlil qilgan. Jamiyat taraqqiyoti va unda davlatning o'rni hamda kelib chiqishi masalasida Gobbs ko'proq xususiy mulkchilikka asoslanadi. Shu bilan birga uning fikricha davlatning monarxiya shakli maqsadga muvofiq bo'lib hisoblanadi.

Ingliz falsafasida **Jon Lokk** (1632-1704) qarashlari alohida o'rin tutadi. U tajribani bilishning asosiy manbai deb hisoblaydi. Bunda ichki va tashqi tajriba ajratib ko'rsatiladi. 1690 yilda Lokk tomonidan yozilgan «Inson aqli haqida tajriba» nomli asarida R. Dekartning «tug'ma g'oyalar» to'g'risidagi qarashlariga qarshi chiqadi. Lokkning fikricha bilish tabiat va inson o'rtasidagi munosabatlardan iborat bo'lib, haqiqatlar esa kishilarning bu jarayonda hosil qilgan tushunchalari, g'oyalari va xulosalarining olamga mos kelishidan iboratdir.

Ijtimoiy-siyosiy qarashlariga ko'ra Lokk davlatning o'ziga xos quyidagi tamoyillarini ta'riflaydi: 1. Hokimiyatni qonun chiqaruvchi tizimi; 2. Hokimiyatning ijro etuvchi organlari; 3. Ittifoq federativ hokimiyati. Ana shu tamoyillar uyg'un bo'lganida davlatning faoliyati samarali amalga oshadi.

Frantsuz falsafasi. O'rta asrlardagi Evropa falsafasi taraqqiyotida Frantsiyada shakllangan milliy falsafa maktabi nihoyatda katta o'rin tutadi. Bu borada R. Dekart, Lametri, Gelvetsiy, Didro, Golbax va Russolarning qarashlari nihoyatda muhim.

R. Dekart (1596-1650) falsafasida dualizm asosiy o'rin tutadi. Uning fikricha materiya va ruh borliqning asosida yotadi va xudoga bo'ysunadi. Olam, Dekart fikricha cheksiz va abadiy, u inson tafakkuriga bog'liq bo'lmagan holda rivojlanadi va takomillashadi. R. Dekartning «Men fikr qilayapman, demak men mavjudman» degan fikri faylasuflar orasida mashhur bo'lib hisoblanadi. Bilishda fikr va sezgilarning ahamiyatini nihoyatda ortiqcha deb bilgan R. Dekart ratsionalizm ta'limotining asoschisi bo'lib hisoblanadi. Uningcha insonning fikrlashi va mulohaza qilishi shubha ostiga olib bo'lmaydigan jarayondir, undan boshqa hamma narsani tekshirish shubha ostiga olish mumkin. Dekart o'sha

zamonning eng buyuk matematiklaridan biri bo'lib, o'z davrida aniq fanlar sohasida katta ahamiyat kasb etgan deduktsiya usulini falsafaga kiritgan olim bo'lib hisoblanadi.

Lametri va Gelvetsiy, Didro va Golbax o'z davrida frantsuz hayotida nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'lgan milliy davlatchilik, inson erkinligi va haq-huquqlari muammolariga alohida e'tibor qaratganlar. Frantsuz millatini ma'naviy jihatdan yuksaklikka ko'tarish va ma'rifatli xalqqa aylantirish uchun o'z asarlarida ana shu qadriyatlarga erishishning yo'llari va usullarini ko'satib berganlar.

Ular tomonidan yaratilgan ko'p tomlik «Entsiklopediya» o'sha zamonning ma'naviy muammolarini ma'rifatli yo'l bilan hal qilish usullari va imkoniyatlari ko'satib berilgan «Evropa qomusi» darajasiga ko'tarilgan edi. Bu kitobni yaratishda boshqa ko'pgina ma'rifatparvar frantsuz olim va mutaxassislari ham qatnashgan bo'lib, o'zining ahamiyati, muammolarining umuminsoniy nuqtai nazaridan echilishi, xalqchilligi va tilining frantsuz millati hayot tarziga yaqinligi bilan ensiklopediya XVIII asr Evropasining tengi yo'q kitobi edi. Aynan ana shu kitob mualliflari o'zlarining boshqa asarlari va faoliyatlari bilan 1789-1884 yillardagi Frantsuz inqilobi qabul qilgan «Inson va grajdanlar huquqlar deklaratsiyasi»da ilgari surilgan umuminsoniy qadriyatlarni jamiyat taraqqiyotining eng ustivor ma'naviy mezonlariga aylantirdilar.

Nemis falsafasi. XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshlarida Germaniya boshqa G'arbiy Evropa mamlakatlariga nisbatan iqtisodiy va siyosiy jihatdan qoloq edi. Ammo frantsuz inqilobining kuchli ta'siri ostida shunday falsafiy ta'limot vujudga keldiki, uning shakllanishida tabiatshunoslik va ijtimoiy fanlarning rivoji asosiy o'rinni egalladi. Fizika va kimiya fanlari yutuqlarga erishdi, tabiatni o'rganishga katta e'tibor berila boshlandi. Matematika fanida yangi ixtirolar qilindi. Bu ixtiro va yutuqlar hamda insoniyat jamiyatining rivoji haqidagi nazariyalar borliqni o'rganishning uslubi va nazariyasi bo'lib xizmat qiladigan rivojlanish haqidagi g'oyalarni ishlab chiqishni tarixiy bir zaruriyat qilib qo'ydi. Mana shunday tarixiy sharoitlar taqazosi bilan XVIII asrning II yarmi va XIX asr boshlarida nemis falsafasi vujudga keldi.

Nemis falsafasining asoschilaridan biri **Immanuel Kant** (1724-1804) faqat mashhur faylasufgina bo'lib qolmasdan, yirik tabiatshunos olim hamdir. Kant tomonidan yaratilgan gaz holatidagi ulkan tumanlikdan quyosh sistemasining kelib chiqishi haqidagi nazariya hozirgi davrda ham astronomiya sohasidagi eng muhim ta'limotlardan biridir. Kantning tabiiy-ilmiy qarashlari tabiat hodisalarini metafizik ruhda tushuntiruvchi ta'limotlarga zarba berdi. Kant o'z davri tabiatshunosligi erishgan yutuqlarni faqat Koinot tuzilishi masalasiga emas, shu bilan birga Koinot genezisi va rivojlanishi masalalariga ham tatbiq qildi. Kantning inson irqalarining tabiiy kelib chiqishi haqidagi nazariyasi ham muhim ahamiyatga ega.

Kant ta'limoti bo'yicha, falsafaning eng muhim muammolari bo'lmish — borliq, axloq, degan masalalarini tahlil qilish uchun eng avvalo, inson bilimining imkoniyatlari va chegaralarini aniqlamoq kerak. Bizning bilimlarimiz narsaning hodisasini, ya'ni bizga qanday holatda namoyon bo'la olishini (fenomen) bila oladi. Ular bizning tajribamiz mazmunini tashkil qiladi. «Narsa o'zida»ning bizning sezgi a'zolarimizga ta'siri natijasida sezgilar xaosi vujudga keladi. Bu kaos bizning aqlimiz quvvati bilan tartibga solinadi va bir butunga aylantiriladi. Biz tabiat qonunlari deb bilgan narsalar aslida aql tomonidan hodisalar dunyosiga kiritilgan aloqadir. Boshqacha qilib aytganda, bizning aqlimiz tabiatga qonunlar kiritadi. Lekin hodisalar dunyosiga inson ongiga bog'liq bo'lmagan narsalarning mohiyati, ya'ni «narsa o'zida» mos keladi. Ularni mutlaq bilish mumkin emas. «Narsa o'zida» biz uchun faqat aql bilan bilish mumkin bo'lgan, lekin tajribadan kelib chiqmaydigan mohiyatdir. Kant inson aqlining cheksiz qudratiga ishonchsiz qaraydi. Inson bilimining nisbatan cheklanganligiga u ma'lum axloqiy ma'no beradi. Uningcha, agar inson mutlaq bilimga ega bo'lsa, unda axloqiy burchni bajarishi uchun kurash ham, intilish ham bo'lmasdi.

Kant ta'limoti bo'yicha, makon va zamon g'oyalari insonga uning tasavvurlaridan oldin ma'lumdur. Makon va zamon real emas, balki faqat tushunchada, g'oyalardadir.

Bilish nazariyasida Kant dialektikaga katta o'rin beradi. Qarama-qarshilikni bilishning zaruriy omili sifatida qaraydi.

Kant falsafada katta o'rin qoldirdi. Uning vafotidan keyin nemis falsafasining rivoji **Hegel** (1770-1831) ijodida o'zining yuksak cho'qqisiga erishadi. Hegel dialektikaning qonunlari va kategoriyalari haqidagi ta'limotni rivojlantirdi. Falsafa tarixida birinchi marta bir tizimga solgan holda dialektik logikaning asosiy qoidalarini ishlab chiqdi. O'sha davrlarda hukmron bo'lgan metafizik fikrlash uslubini tanqid qildi. Kantning «narsa o'zida» haqidagi ta'limotiga qarama-qarshi qilib, shunday ta'limotni ilgari surdi: «Mohiyat namoyon bo'ladi, hodisa mohiyatdan ajralmasdir». Hegelning ta'kidlashicha, kategoriyalar borliqning ob'ektiv shakllaridir. Borliqning asosida esa, «dunyoviy aql», «mutlaq g'oya» yoki «dunyo ruhi» yotadi. O'z-o'zini anglash jarayonida dunyoviy aql uch bosqichni bosib o'tadi:

1. O'z-o'zini anglovchi mutlaq g'oyaning o'z xususiy qobig'ida bo'lish bosqichi; tafakkur jarayonida, ya'ni bu holatda g'oya dialektika kategoriyalari va qonunlari tizimida o'z mazmunini, mohiyatini namoyon qiladi. Bu bosqich Hegel falsafasining mantiq bosqichidir;

2. G'oyaning o'zidan «beganalashuvi» ya'ni tabiat hodisalari shaklida namoyon bo'lish bosqichi, ya'ni bu bosqichda tabiatning o'zi rivojlanmaydi, faqat kategoriyalar sifatida rivojlanadi. Bu bosqich Hegelda tabiat falsafa bosqichidir;

3. G'oyaning tafakkurda va insoniyat tarixida rivojlanish bosqichi. Bu bosqich Hegel falsafasida ruh falsafasi bosqichidir. Mana shu yakuniy bosqichda mutlaq g'oya o'ziga qaytadi va o'zining inson ongi va o'z-o'zini anglash shaklida o'z mohiyatiga qaytadi.

Rivojlanish g'oyasi Hegel falsafasini qamrab olgan. Uning ta'kidlashicha, rivojlanish tor doira ichida emas, doimiy, quyidan yuqoriga qarab boradi. Mana shu jarayonda miqdor o'zgarishlarining tub sifat o'zgarishlariga o'tishi yuz beradi. Rivojlanishning manbai esa har qanday o'z-o'zidan harakatning sababi bo'lgan qarama-qarshilikdir. Hegel falsafasida borliq dialektik o'tishlar zanjiri sifatida bayon qilingan.

Hegel fikricha, tarix dunyoviy ruhning yoki mutlaq g'oyaning rivoji sifatida namoyon bo'ladi. Umuman tarix bu mohiyatan fikrning, aqlning o'z-o'zidan rivoji tarixidir. Hegel ta'limoticha, aql tarixda shunday namoyon bo'ladiki, unda har bir xalq ruh o'z-o'zini anglab, tobora yuqorilab borishiga o'z hissasini qo'shish huquqini oladi. Lekin bu jarayon qandaydir tartibsiz (xaotik) amalga oshmaydi. Hegel umumjahon tarixini to'rt bosqichga bo'ladi: 1. Sharq dunyosi; 2. Yunon dunyosi; 3. Rumo dunyosi; 4. German dunyosi:

Insoniyat tarixini mana shunday bosqichlarga bo'lib, ularga baho berishda Hegel ochiqdan-ochiq irqchilik ruhidagi ta'limotga yuz tutadi. Uningcha, sharq xalqlarida erkinlik bo'lgan, faqat yagona zo'ravon hukmronning erkinligi tan olingan. Shuning uchun bu xalqlardagi erkinlik — bir tomondan hukmronning zulmi, hirslarning keng quloqchilik yoyishi, ikkinchi tomondan ko'r-ko'rona, so'zsiz bo'ysunish xalq ruhiga xos bo'lgan bir xususiyat bo'lgan. U yunon-rumo dunyosida esa, erkinlik bo'lgan, lekin ular juda cheklangan, faqat ayrim kishilar uchun amal qilgan. Shuning uchun yunon-rumo dunyosining davlatchiligi qullikni inkor qilmagan. Lekin yunon va rumo dunyosi xalq ruhi har xil yo'nalishda bo'lgan. Agar yunon dunyosiga xos bo'lgan narsa «go'zal shaxslilik» printsiplari bo'lsa, rumo dunyosiga xos bo'lgan printsiplari mavhum umumiylikdir. Hegelning da'vosicha, faqat german xalqlarida to'liq erkinlik bo'lgan. Bu xalqlar o'z tarixiy rivojlanishlarida islohotchilik (reformatsiya), 1789 yil Frantsuz inqilobi mevalaridan bahramand bo'lganlar. Faqat ulargina umumiy fuqarolik va siyosiy erkinlikka erishganlar. Hegelning ta'kidlashicha, aqlga muvofiq davlatchilikni o'rnatgan faqat german xalqigina umumjahon — tarixiy jarayonning haqiqiy timsolidir.

Hegel umumiy falsafiy sistemasi ham, uning yaratgan metodi ham boshqa kamchiliklardan, ichki qarama-qarshiliklardan holi emas edi. Chunki uning falsafiy ta'limotida bilimning ob'ektiv asosi mutlaq ruhdur, maqsadi esa shu mutlaq ruhning o'z-o'zini anglashidir, oxirgi bosqich o'z-o'zini anglash bilan yakunlanadi. Hegel falsafasi mana shu masalani amalga oshirishga qaratilgan. Shunday qilib Hegelning sistemasi va metodi o'rtasidagi qarama-qarshilik cheklanganlik va cheksizlik o'rtasidagi qarama-qarshilikdir.

XIX asrning oxiridan boshlab g'arb mamlakatlarida Hegel falsafasi atrofida turli falsafiy maktablar va oqimlar vujudga keladi. Bu falsafiy maktablar ichida ma'lum nufuz va ta'sirga ega bo'lgan oqim «yosh hegelchilar» oqimi edi. Bu oqimning o'sha davrdagi asosiy namoyandalari orasida aka-uka Bruno va Edgar Bauerlar alohida ajralib turar edi.

Dastlab mana shu oqimga mansub bo'lgan K. Marks (1818-1883) va F. Engels (1820-1895) keyinchalik materialistik jihat va ateistik tamoyillar ustuvor bo'lgan, qarama-qarshiliklarning kurashi tamoyili mutlaqlashtirilgan o'z ta'limotini ishlab chiqdilar. Uning asosiy nazariyalarini hayotga tatbiq qilishga da'vat qildilar. Ularning ta'limoti marksizm falsafasi degan nom oldi. Keyinchalik bu falsafa sotsialistik lager deb atalgan mamlakatlarda davlatning mafkuraviy doktrinasiga aylandi, «ilmiy kommunizm» g'oyalari asosida insoniyat tarixining tabiiy jarayonini proletariat diktaturasi deb atalgan davlat va hokimiyat yuritish usuli orqali zo'rlik bilan o'zgartirish ta'limotini ko'pchilik ommaga, siyosiy partiyalarga, mafkuraga singdirishga harakat qildi.

XX asrning boshlaridan 80 — yillarning oxirigacha dunyoning juda katta hududida hukmronlik qilgan bu mafkura sobiq Ittifoq tarqalishi bilan uning hududida o'z ustuvorligini yo'qotdi. Uning katta salbiy oqibati ayniqsa o'tmish madaniy va falsafiy merosiga bo'lgan munosabatda yaqqol namoyon bo'ldi. Bu falsafaning metodologik printsiplari — sinfiylik va partiyaviylik xolis xulosalar chiqarishga imkon qoldirmas edi. ularga mos kelmaydigan har qanday ta'limot qoralanar, hatto butunlay inkor qilinardi. O'tmish merosining qay darajada umumbashariy, umumjahon ahamiyatiga ega ekanligi e'tibordan chetda qolardi. Bu nafaqat umuminsoniy qadriyatlarining ahamiyatini mensimaslikka olib kelardi, shu bilan birga, ma'lum darajada xalqlarda milliylik ruhini, milliy merosdan g'ururlanish ruhini tugatishga qarshi harakat edi. O'tmish merosiga bunday yondoshishning zararli tomonlaridan yana biri shunda ediki, oxir-oqibatda o'tmish merosi bir yoqlama talqin qilinardi, ko'pincha esa ochiqdan-ochiq soxtalashtirilardi. Ijtimoiy-iqtisodiy, tarixiy, ma'naviy, mafkuraviy sharoitlarni hisobga olmagan holda, o'tmish merosini yuqorida eslatib o'tgan printsiplar qolipiga solib talqin qilinardi.

So'nggi yillarda sotsialistik lagerning parokandalikka uchrashi, sobiq ittifoq tarkibiga kirgan ko'pgina jumhuriyatlarda, shu jumladan, O'zbekistonda mustaqil milliy davlatlarning vujudga kelishi, ularning o'z xalqi milliy ruhiga xos va mos mafkura metodologiyasi asosida muvaffaqiyatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanib borayotganligi marksistik falsafaning hayot talablariga javob beraolmaydigan, xalqlarning ruhiga yot bo'lgan g'ayrimilliy ta'limot ekanligidan dalolat beradi.

Bu ta'limotning ba'zi tarafdorlari G'arbda «neomarksizm» oqimiga birlashganlar. Ularning bir qismi marksizmni isloh qilish, zamonga moslashtirishga harakat qilsalar, boshqalari esa yana Marksga qaytish lozim, deb hisoblaydilar. Kezi kelganda ta'kidlash joizki, marksizmga vaqt o'z bahosini berdi. Ana shu bahoni xolis qayd etish bu ta'limotning mustabid tuzum mafkurasiga aylantirilishi qanday oqibatlarga olib kelganini yaqqol ko'rsatish uchun asos bo'ladi. Bu esa o'z navbatida mazkur ta'limot to'g'risida umuman gapirmaslik emas, balki uni tanqidiy tahlil etish orqali, mohiyat va mazmunini ochib berish, oqibatlarini yaqqol ko'rsatishga imkon yaratadi.

Tayanch tushunchalar

Sxolastika, apologetika, realizm, nominalizm, uyg'onish davri, milliy davlatlar, milliy falsafiy maktablar, mutlaq ruh, metod, sistema, tarix falsafasi, dialektika.

Takrorlash uchun savollar

1. Rim imperiyasi hayotining so'nggi davrlaridagi falsafiy oqimlarni sanab bering.
2. «Uyg'onish davri» tushunchasini qanday talqin etasiz?
3. Milliy falsafiy maktablar deganda nimani tushunasiz?
4. Milliy falsafiy maktablarning umuminsoniy yutuqlari nimalarda namoyon bo'ladi?
5. «Nemis klassik falsafasi»mi yoki «Nemis milliy falsafasi»mi? Bu masalaga sizning munosabatingiz qanday?
6. Nega marksistik falsafa milliy falsafa bo'la olmas edi?
7. Evropa uyg'onish davri falsafasini o'rganishimizning ahamiyati nimalarda deb o'ylaysiz?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I. Bunyodkorlik yo'lidan. — T. O'zbekiston 1998.
2. Karimov I. Istiqlol va ma'naviyat. — T. O'zbekiston, 1994.
3. Karimov I. Ma'naviy yuksalish yo'lida. — T. O'zbekiston, 1998.
3. Antologiya mirovoy filosofii v 4-x tomax. Tom 3. M. 1971.
4. Mir filosofii v 2-x tomax. T. 2. M.1990.
5. Osnova filosofii. T. O'zbekiston 1998.

6-mavzu. XVI asrdan XX asr boshlarigacha O'zbekistonda ijtimoiy-falsafiy tafakkur

Reja:

1. Temuriylar davlatidan keyingi ijtimoiy jarayonlar.
2. Amirlik va xonliklar davri falsafasi.
3. Millatning g'oyaviy tarqoqligi va mafkuraviy tanazzul oqibatlari.
4. Jadidchilik-milliy g'oyalar uchun kurash falsafasi.

Temuriylardan keyingi ijtimoiy jarayonlar. XVI asrdan boshlab Mavorounnahrda o'zaro urushlar, nizolar avjga chiqdi, Temuriylar davlati inqirozga yuz tutib, mayda davlatlarga bo'linib ketdi. Natijada Shayboniylar davlati tuzildi, 1510 yilda Shayboniyxon Ismoil Safaviy lashkarlari tomonidan o'ldirilganidan so'ng, markazlashgan davlat inqirozga yuz tutdi.

Shayboniylardan Abdullaxon va uning o'g'li Abdulmo'min vafotidan so'ng, XVI asr oxirida bu davlat barham topib, hokimiyat ashtarxoniylar sulolasiga o'tdi. Imomoqulixon (1611-1642) davrida davlat birmuncha mustahkamlangan bo'lsa-da, keyingi davrlarda taxt uchun kurashlar davom etdi. Bu esa iqtisod, madaniyat, ilm-fan, adabiyot, san'at ravnaqiga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Ayniqsa, tabiiy-ilmiiy fanlar rivoji zaiflashdi, dunyoviy bilimda tanazzul ro'y berdi.

XVI-XVII asrlarda falsafiy va axloqiy fikr sohasida Poshxo'ja, Mirzajon ash-Sheroziy al-Bog'naviy, ibn Muhammadjon Yusuf al-Qorabog'iy, Muhammad Sharif al-Buxoriy va boshqalarning asarlarini ko'rsatish mumkin.

Poshxo'ja (1480-1547) Niso shahrida tug'ilib, Buxoroda vafot etadi. u «Miftoh ul-adl» («Adolat kaliti») va «Gulzor» hikoyalar to'plamini yaratgan bo'lib, ularda insof, adolat, diyonat, saxovat, donolik va aql-zakovat, rostgo'ylik, ruhiy komillik, halollik, mehr-oqibat, kamtarlik va boshqa ma'naviy-ahloqiy fazilatlarini tahlil qiladi, salbiy illatlar, insoniylikka zid xatti-harakatlarni qoralaydi.

XVII asrning mashhur mutafakkiri, faylasufi **Yusuf al-Qorabog'iy** (1563-1647) asli Ozarbayjondan bo'lib, keyinchalik Buxoroga keladi. U yoshligidan fiqh, falsafa, tasavvuf bilan shug'ullanadi. Uning muhim risolalari «Risolayi botiniya», «Risolayi xilvatiya», «Fi ta'rifi ilm» va boshqalardir. Bulardan tashqari u Davoniy, Taftazoniy, Shahobiddin Suxravardiyning kitoblariga sharhlar bitgan.

Qorabog'iy o'z salafлари singari dunyoni, butun olamni bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan yagona jism deb biladi. Uningcha, Olam yagona jism, undagi barcha mavjud narsalar uning a'zolaridir. Olamdagi butun narsalarni Xudo yaratgan, u birinchi sababdir. Borliqdagi hamma narsalar sabab-oqibat orqali bir-biri bilan bog'langan. Shuningdek, olim harakat va uning turlari, to'rt unsur haqida ham o'z fikrini bildiradi.

Bu davrda Boborahim Mashrab, So'fi Olloyor, Turdi Farog'iy va boshqalarning ijtimoiy-falsafiy qarashlari muhim o'rinni egalladi. Bular orasida Mashrabning hurfikrlik ruhi bilan sug'orilgan ijtimoiy-falsafiy va ahloqiy fikrlari e'tiborga sazovordir.

Boborahim Mashrab (1640-1711) Namanganda tavallud topadi. U Mulla Bozor Oxunddan diniy-tasavvufiy ta'limot sirlarini o'rganadi. Keyinchalik esa koshg'arlik Ofoq Xojaga muridlik qiladi, 1675 yilda Namanganga qaytadi. Mashrab o'zining keyingi hayotida Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarining ko'p joylarida xususan, Toshkent, Turkiston, Samarqand, Buxoro, Andijon, Xo'jand, Badaxshon va boshqa erlarda bo'ladi. U umrining oxirida Balxda bo'lib, Qunduzda Mahmud Qatag'on tomonidan qatl qilinadi.

Mashrab g'azal va ruboiylarida ilohiy sevgi, ya'ni Ollohga muhabbatni tasvirlaydi. Mashrab tasavvufning qalandarlik tariqatini tanlaydi, xalqni ezgulikka, insof va diyonatga, to'g'rilikka chaqiradi. Umuman olganda, shoir islom aqidalarini inkor etmagani holda, uning ba'zi qoidalari muqaddasligiga gumonsirab qaraydi. Bular ayniqsa, Mashrabning ro'za, jannat, do'zax, namoz, makka, ka'ba to'g'risidagi she'rlarida namoyon bo'ladi.

Mashrabning ijtimoiy-siyosiy va ahloqiy qarashlarida hukmdorlarni insofqa, xalqqa yordam berishga da'vat etish yotadi. Insoniylik, pok muhabbatni kuylash, kishilarni do'stlikka, vafodorlikka chaqirish, takabburlik va yolg'on so'zlashdan saqlanish, nasl-nasabga ishonmaslik, imon-e'tiqodini sotmaslik, ota-onani hurmat qilish kabi g'oyalar Mashrab dunyoqarashining mag'zini tashkil qiladi.

Mashrab murakkab, qarama-qarshiliklarga boy davrda yashadi. Bu hol uning dunyoqarashida ham bilinib turadi. U bir tarafdin adolatli jamiyat, insonning go'zal fazilatlarini haqida fikr yuritsa, ikkinchi tomondan yaxshi jamiyatga erishib

bo'lmashligi haqida gapirib, umidsizlikka, tarkidunyochilikka beriladi. Bulardan qat'i nazar, uning ajoyib she'rlari va undagi g'oyalari hozir ham o'z qimmatini yo'qotgani yo'q.

O'zining ijtimoiy-falsafiy fikrlari bilan Markaziy Osiyo madaniyatiga katta ta'sir ko'rsatgan shoir va faylasuf **Mirza Abdulqodir Bedil** (1644-1721). Mirza Bedil ilmning ko'p sohalari, xususan falsafa, adabiyot, san'atshunoslik bo'yicha ijod qildi. U hind, arab, eron, ko'plab Osiyo xalqlarining ilmiy merosini chuqur o'zlashtirgan etuk olimdir. Bulardan tashqari, Mirza Bedil Sa'diy, Attor, Jomiy, Hofiz, Navoiylarning she'riyati, dunyoqarashini puxta bilgan.

Uning muhim asarlari «Chor unsur», «Irfon», «Ruboiyot», «G'azaliyot» va boshqalardir. Vahdati-mavjud oqimi tarafdorlari tabiatning abadiyligini materiya va ruhning birligini tan olib, xudoni olamning o'zida deb biladilar. Mirza Bedil ana shu ta'limot tarafdori edi. Bedil o'zining «Chor unsur», «Irfon» asarlarida hamma narsalarning asosida havo yotadi, deb hisobladi.

Uningcha, havo abadiy, mutlaq, harakatchan, o'zgaruvchan, rangsiz va engildir. U yuqori va quyi tomon harakat qiladi. U ruhlar to'g'risida so'z yuritib, nozik bug'-buxori latif havodan kelib chiqib, tabiiy ruh, nabotot ruhi, inson ruhi, hayvoniy ruhi paydo qiladi, deydi. Xullas, u tabiatni ruhlandıradi, ruhlar moddiy dunyodan tashqarida emasligini alohida ta'kidlaydi.

Mirza Bedil bilish haqida fikr yuritarkan, bilishning birinchi bosqichi his-tuyg'ular bilan bog'liqligini, bilishda inson tafakkurining qudrati kuchli ekanligini yozadi. Bedil inson o'z qilmishlari, xatti-harakatida erkindir, degan qoidani hayotiy misollar orqali asoslab berishga intiladi, mehnat va hunarni, ilm va kasb egallashni ulug'laydi.

Ma'lumki, tanosux-ruhning ko'chib yurishiga ishonish o'sha davrda Hindistonda keng tarqalgan edi. «Hindlarning tasavvuricha, — deydi Bedil, — ruh butunlay mustaqil holatda mavjuddir va har bir narsaga, jismlarga o'tish — ko'chish qobiliyatiga ega». Shuni alohida ta'kidlash joizki, Bedil tanosux nazariyasining haqiqiy mohiyatini ochishga uringan.

Mirza Bedil ijtimoiy-siyosiy qarashlarida jamiyat, inson, davlat va uning kelib chiqishi, uni boshqarish yo'llari, dehqonchilik va uning foydasi haqida fikr yuritdi. Ayniqsa, u insonni yuksak darajaga ko'tardi, uning irqi, dini va millatidan qat'i nazar hurmatga sazovor ekanligini uqtirdi. U odamlardagi vatanparvarlik, mehnatsevarlik, vafodorlik, saxiylik, samimiyligni qadrladi, dangasalik, takabburlik, ochko'zlik, yolg'onchilik, makkorlikni qoraladi.

Xullas, Mirza Bedilning insonparvarlik ruhi bilan sug'orilgan ijtimoiy va falsafiy g'oyalari o'sha davrda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Olim o'zining falsafiy qarashlari bilan O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi madaniy, ilmiy va do'stlik aloqalarini mustahkamlashga katta hissa qo'shdi.

XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlarida Markaziy Osiyoda uch davlat — Qo'qon va Xiva xonligi hamda Buxoro amirliklari paydo bo'ldi. ular davrida ilm-fan, adabiyot va san'atni rivojlantirgan ba'zi mutafakkirlar etishdi. Qo'qon xonligi hududida yashab ijod etgan shoirlar Nodira (1792-1843), Uvaysiy (1789-1850), Dilshod Barno (1800-1906) va boshqalar ijtimoiy falsafiy fikr rivojiga munosib hissa qo'shdilar.

Bular orasida Nodira (Mohlaroyim) alohida o'rinni egallaydi. Shoira o'n ming misradan ortiq g'azallarning muallifi bo'lib, ularda zamonasining muhim muammolarini ko'tarib chiqadi. Nodira mamlakatni boshqarishda faollik ko'rsatadi, davlatni tadbir va adolat asosida boshqarishga intiladi, bu borada o'z o'g'liga ko'makdosh bo'ladi, unga homiylik qiladi. Shoira ijodida inson va uning fazilatlarini kuylash asosiy o'rinni egallaydi: sevgi, muhabbat, himmat, sabr-qanoat, hayo kabi insoniy qadriyatlar tahlil qilinadi. U o'z ijodida dunyoviylik bilan bir qatorda tasavvufning naqshbandiya yo'nalishiga asoslangan bir butunlik bilan insonning jamiyat va tabiatga munosabatini ham, ilohiy muhabbat yo'lidagi ruhiy dunyosini ham juda go'zal va jonli misralarda ifodalab beradi.

Mustaqillik sharofati bilan Nodira va boshqa shoirlarning ijodiy merosi yana ham chuqur o'rganila boshlandi, she'riy to'plamlari chop etilib, xalqning ma'naviy mulkiga aylantirildi.

Bu davrda Xorazmda Komil Xorazmiy, Ogahiy va Munis kabi shoirlar ijod qildilar:

Ogahiy — Muhammadrizo Erniyozbek o'g'li 1809 yilda Qiyot qishlog'ida tug'ilib, 1874 yilda vafot etgan.

Shoirning muhim asarlari «Gulshani davlat», «Riyoz ud-davla», «Jome' ul voqeoti Sultoni», «Zubdat ut-tavorix», «Shohidi iqbol», «Bayozi mutafarriqai forsiy», «Firdavs ul-iqbol» va boshqalardir. Bulardan tashqari, Ogahiy Sa'diy Sheroziy, Nizomiy, Kaykovus, Jomiy va Koshifiyning badiiy, tarixiy, falsafiy, axloqiy-didaktik asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilgan.

Ogahiy o'zining «Qasidai nasihat» nomli asari va boshqalarda davlatni boshqarish yo'llarini ko'rsatadi, Xiva xoni Feruzga mamlakatni odilona boshqarishning yo'l-yo'riqlarini aytadi. Ogahiy o'zining ijtimoiy qarashlarida insonparvarlik g'oyalari ilgari surdi, odamlarni yaxshilik va ezgulikka, xayrli ishlar bilan shug'ullanishga, ma'rifatparvarlikka da'vat etdi. Uning tarixiy risolalari haqqoniyliги bilan ajralib turadi. Mutafakkir Xiva xonligining 1813-1873 yillar tarixini yozib qoldirgan. Hozirgi vaqtda, tariximizni xolisona yaratishga intilish kuchaygan bir sharoitda, Ogahiy asarlarining ahamiyati oshib bormoqda.

XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston rus chorizmi tomonidan bosib olindi. O'tgan asrning 60-70 yillarida xalqning qattiq qarshiligiga qaramay, Rusiya askarlari zo'rvonlik, qurol ishlatish yo'li bilan Turkiston shahar va qishloqlarini ishg'ol qildilar. Bundan asosiy maqsad bu o'lkani xomashyo bazasiga aylantirish, mahalliy boyliklarni talon-taroj qilish, ularni xorijiy mamlakatlarga sotish va o'z sanoatini rivojlantirishda foydalanish edi. Rus burjuaziyasi erli amaldorlar bilan kelishib ish yuritdi. Bu esa xalqning ikki tomonlama ezilishiga olib keldi. Rus sanoatining kirib kelishi, ko'plab rus aholisining Turkistonga ko'chib kelishi, aholini «ruslashtirish» siyosati — bularning hammasi Evropa va rus madaniyatini tarqalishiga sababchi bo'ldi. Pochta, telegraf, telefon, elektr, temir yo'llar qurilishi yo'lga qo'yila boshlagani, banklar ochilgani aslida erli xalqni ezish, uni o'zligidan judo qilish orqali amalga oshirildi.

Erli xalqlar orasida mustamlakachilikka qarshi ma'rifatchilik g'oyalari tarqala boshladi, yangi ta'lim-tarbiya shoxobchalari, yangi maktab, maorif, madaniy targ'ibot, jadidchilik harakati rivoj topdi. Mana shunday sharoitda Turkistonda ko'plab ma'rifatchilar etishib chiqdi. Ma'rifatparvarlik mafkurasining ko'zga ko'ringan vakillaridan biri **Ahmad Donish** (1827-1897) bo'lib, u falsafa, falakiyot, riyoziyot, adabiyot, tarix sohasida asarlar yozgan.

U mamlakatni odilona boshqarish uchun islohot zarurligini uqtiradi. Davlat, olimning nuqtai nazaricha, xalqning manfaatini himoya qilishi, hukmdor esa, bilimdon, aqlli bo'lib o'z atrofida bilan kengashib davlatni idora qilishi lozim. Bunday fikrlar, ijtimoiy-siyosiy qarashlar olimning «Navodirul-vaqoe» va boshqa risolalarida o'z ifodasini topgan. Olimning asarlari o'z tadqiqotchilarini kutmoqda.

XIX asrning ikkinchi yarmida ijod etgan qoraqalpoq shoiri va mutafakkiri **Berdaq** (1827-1900) «Omongeldi», «Xalq uchun», «Ahmoq podsho», «Yaxshiroq», «Bo'lgan emas», «Ernazarbiy» kabi asarlarning muallifidir. Ushbu asarlarda mutafakkir qoraqalpoq xalqining turmush tarzini, o'sha zamondagi hayotini mohirona tasvirlaydi. Berdaq asarlarida axloq va xulq-odob, nafosat va go'zallik, vatanparvarlik, insonparvarlik, tenglik, qahramonlik va mardlik, mustaqillik, haqiqat uchun kurash kabi milliy va umuminsoniy qadriyatlar keng o'rin olgan.

Uning ijtimoiy-falsafiy va axloqiy qarashlari yoshlar ongida ma'naviyat va milliy mafkurani shakllantirishda muhim tarbiyaviy kuchga ega.

Ma'rifatparvarlik harakatining yirik namoyandalaridan biri **Furqat**dir (1859-1909). Zokirjon Holmuhammad o'g'li Furqat Qo'qonda dunyoga keladi. U «Ilm xosiyati», «Akt majlisi xususida», Toshkent shahrida bo'lg'on nag'ma bazmi xususida», «Vistavka xususida», «Shoir ahvoli va she'r mubolag'asi xususida» va boshqa ko'plab asarlarida ma'rifatparvarlik g'oyalarini ilgari suradi.

Furqat o'ta murakkab davrning ziddiyatli tomonlarini, mamlakat qoloqligining tub sabablarini haqqoniy idrok qiladi. Bu qoloqlikning asl sababi jaholatda, urush-janjallarda deb bildi. Xon va beklarning o'zaro nizolari, ularning savodsizligi va johilligi, ochko'z va tamagirli, tekinox'rli mamlakat va xalqqa ofat va kulfat keltirayotganini u ko'ra bildi.

Furqat jamiyatdagi salbiy illatlar va adolatsizliklarni bartaraf etishda, ma'rifat, ilm-fan, ta'lim-tarbiya muhim ahamiyatga ega ekanligini chuqur tushunib etdi.

O'sha davr ma'rifatparvarlik harakatining yirik namoyandalari **Muqimiy** (1850-1903), Zavqiy (1853-1921), Anbar Otin (1870-1914), Hamza (1889-1929) ijtimoiy ziddiyatlar kuchaygan davrda yashadilar. Ular jamiyatdagi illatlarni tanqid qilish bilan ajralib turadilar.

Muqimiy o'z dunyoqarashida erkin jamiyat, insof va adolat, insoniylik, iymon-e'tiqod, erk, barkamol inson haqida fikr yuritdi, adolatsizlik, zo'rvonlikka asoslangan jamiyatni qoraladi.

U «Veksel», «Urug'», «Asrorqul», «Dodxohim», «To'y», «Tanobchilar», «Moskovchi boy» va boshqa xajviy asarlarida ijtimoiy tengsizlik, adolatsizlik, o'zboshimchalik va zo'rvonlik, og'ir soliqlarni haqqoniy ravishda tasvirlaydi.

O'zbek adabiyoti va madaniyatining yirik vakili Hamza Hakimzoda Niyoziy dunyoqarashining shakllanishida Fuzuliy, Navoiy, Hofiz, Furqat va Muqimiylarning adabiy merosi muhim rol o'ynadi. Hamza «Maysaraning ishi», «Istibdod qurbonlari», «Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari» va boshqa ko'plab asarlarning muallifidir. U ma'rifat, bilim egallash, baxtli va farovon hayotga intilish g'oyalarini ilgari suradi. Hamza jaholat, bilimsizlik, firibgarlikni qoraladi, rus amaldorlarining yaramas xatti-harakatlarini fosh etdi.

Hamza maktab va maorif ishlarida faol qatnashib, bolalarni bilim egallashi uchun jonbozlik ko'rsatdi, doimo haqiqat uchun kurash olib bordi. Uning ma'rifatchilik g'oyalari ijtimoiy-falsafiy fikr va ma'naviyat rivojiga muhim hissa bo'lib qo'shildi.

Turkistonda ma'rifatchilik harakatining avj olishi jadidchilik g'oyalarining vujudga kelishida muhim o'rin egalladi. Lekin Sho'rolar davrida jadidchilik ko'pincha bir tomonlama talqin qilindi, uning g'oya va maqsadlarini soxtalashtirish va hatto uni millatchilik harakati deb baholash hollari ham bo'ldi. Mustaqillikka erishilgandan so'ng bu harakatni xolisona va ilmiy nuqtai nazardan tadqiq qilish imkoniyati tug'ildi. Jadidchilik harakatining yirik namoyandalari Turkistonda mustaqillik, milliy taraqqiyot uchun, xalqning manfaatlari uchun kurash olib bordilar. Jadidchilik

harakatining muhim xususiyati uni milliy-ozodlik harakati va Turkistonda milliy burjuaziyani vujudga kelishi bilan chambarchas bog'liqligi edi.

O'sha davrda jadidchilik harakatining qator vakillari etishib chiqdi. Bular Munavvar Qori, Avloniy, Behbudiy, Fitrat, Cho'lpon va boshqalardir.

Mahmudxo'ja Behbudiy (1875-1919) jadidchilik harakatining asoschilaridan biri bo'lib, yangi maktablar qurish, yosh avlodni mustaqillik ruhida tarbiyalash, ularni ilmiy qilish, ma'rifat va taraqqiyot uchun kurashga katta hissa qo'shgan mutafakkirdir.

Behbudiy yangi maktablar uchun «Risolayi asbobi savod», «Risolayi jug'rofiyai umroniy», «Kitobat ul-atfol», «Amaliyoti islom», «Risolai jug'rofiyai rusiy» va boshqa darsliklarni yozadi. Uning asosiy asari «Padarkush» dramasi. Bulardan tashqari, Behbudiy ko'plab publitsistik maqolalar yozdi, matbuotda xizmat qildi, nashr ishlari bilan mashg'ul bo'ldi. Uning maqolalarida millat va Vatan taqdiri, mustaqillik g'oyasi, axloq va ta'lim-tarbiya va boshqa masalalar o'rin olgan.

Jadidchilik harakatining yirik namoyandalaridan biri **Abdulla Avloniy**dir (1878-1934). U pedagogik faoliyat va badiiy ijodni qo'shib olib bordi. Avloniy ochgan maktablarda dunyoviy fanlarni bolalarga o'qitish yo'lga qo'yildi. Mutafakkir «Ikkinchi muallim», «Birinchi muallim», «Alifbedan so'nggi o'quv kitobi» kabi darsliklarni yaratdi.

Ayniqsa, olimning «Turkiy guliston yoxud ahloq» darsligi bolalar dunyoqarashi, milliy ongi va mafkurasi shakllanishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Unda bolalarga ilm-fan sirlarini o'rgatish, yaxshi hulq-odob qoidalarini singdirish, Turkiston xalqini asriy qoloqlikdan qutqarish yo'llari, iqtisod, tadbirkorlikni rivojlantirish, mamlakatni xomashyo qaramligidan xalos etish, ma'rifat va ma'naviyatni yuksaltirish masalalari yoritilgan.

Avloniy «Advokatlik osonmi», «Biz va Siz», «Portugaliya inqilobi», «Ikki sevgi» va boshqa dramatik asarlar yozib, o'zbek teatri va dramaturgiyasi rivojiga munosib hissa qo'shdi.

Jadidchilik harakatining yana bir yorqin vakili **Abdurauf Fitrat** (1884-1939) bo'lib, ilmning ko'p sohalarida ijod qilgan mutafakkirdir. Olim «Sayha» («Bong»), «Hind sayyohining qissasi», «Uchqun» to'plami, «Chin sevis», «Hind itilochilari», «O'zbek tili grammatikasi», «Chig'atoy adabiyoti» va boshqa ko'plab asarlar yozdi. Fitratning asarlarida xalqni jaholat va nodonlikdan qutqazish, ilm-ma'rifatga chorlash, milliy mustaqillikka erishish, xalqning o'zligini tanishi, ongining o'sishi, kuchli va rivojlangan davlat tuzish, xalqning bilimdon bo'lib, tijorat va tadbirkorlik bilan shug'ullanishi, Evropaning fan va texnika yutuqlarini o'rganish kabi g'oyalari ilgari suriladi. Uning yuqoridagi millatparvarlik va vatanparvarlik ruhi bilan sug'orilgan g'oyalari hozir ham tadbirkorlik, ma'naviyat va ma'rifatni ravnaq toptirishda, milliy g'oya va mafkurani shakllantirishda, xalqning o'zligini anglashida muhim ahamiyatga ega.

Xullas, O'zbekiston hududidagi temuriylardan keyingi ijtimoiy-falsafiy fikr tarixini qisqa yoritish shundan dalolat beradiki, u bizning davrimizgacha uzluksiz ravishda madaniyat, inson tafakkuri va aql-zakovatining yuksalishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Lekin mustabid tuzum davrida ijtimoiy-falsafiy fikr tarixiga bir tomonlama, sinfiy nuqtai nazardan yondashildi, faqat kommunistik partiya mafkurasi talablariga to'g'ri keladigan g'oya va fikrlarga e'tibor berildi. 1917 yildagi Oktyabr to'ntarishidan so'ng asta-sekin o'tmish ma'naviyati, falsafiy fikri o'rmini markscha-lenincha mafkura egallay boshladi. Oliy o'quv yurtlari, keng xalq ommasi orasida dialektik va tarixiy materializm va ilmiy ateizm targ'ib qilindi, ularga to'g'ri kelmaydigan ta'limotlar qattiq tanqid ostiga olindi. Eng achinarlisi shuki, o'z milliy madaniyati, urf-odati va ana'analariga sodiq bo'lgan, ularni saqlab qolishga intilgan ziyolilar, shoir va yozuvchilar quvg'inga uchrab, qatag'on qilindi.

Lekin yuqoridan bo'lgan tazyiqlarga qaramay, madaniy-ma'naviy va ijtimoiy-falsafiy merosimizni o'rganish, tadqiq qilish tamoman to'xtab qolmadi. 60-70 yillarda I.M. Mo'minov, V. Zohidovlarning ijtimoiy-falsafiy fikr tarixi bo'yicha tadqiqotlari ahamiyatga ega bo'ldi. Ular Forobiy, Beruniy, ibn Sino, Navoiy, Ali Qushchi, Mirza Bedil va boshqalarning falsafiy dunyoqarashini tadqiq qildilar.

O'zbekistonning mustaqillikka erishuvi madaniy merosimizni xolisona, haqqoniy va yangicha tafakkur asosida tadqiq qilish uchun keng imkoniyatlar yaratdi. Endigi vazifa sobiq mafkuraning asoratlarini bartaraf qilib, milliy mafkuramizga tayanib boy ma'naviy va madaniy qadriyatlarini, ijtimoiy falsafiy tafakkur tarixini chuqur va har tomonlama o'rganishdir.

Tayanch tushunchalar

Ma'rifatparvarlik, Temuriylar davlatining inqirozi, Shayboniylar davlati, xonlik va amirliklar davri falsafasi, jadidchilik, jadidlar falsafasi.

Takrorlash uchun savollari

1. Poshoxo'ja ijtimoiy qarashlarining xususiyatlari nimada?
2. Yusuf Qorabog'iyning ilmga qo'shgan hissasini so'zlab bering.
3. Ahmad Donish o'zining «Navodirul-vaqoe» asarida qanday ijtimoiy-falsafiy g'oyalarni ilgari surgan?
4. Abdulla Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» asari to'g'risida nimalarni bilasiz?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T.: O'zbekiston, 1999.
2. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T.: O'zbekiston, 2000. - 352 b.
3. Ma'naviyat yulduzlari. T. 1999.
4. O'zbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan. T. 1995.
5. O'rta Osiyoda pedagogik fikr taraqqiyotidan lavhalar. T. 1996.
6. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yohud axloq. T. 1992.
7. Mustaqillik izohli ilmiy-ommabop lug'at. T. 1998.
8. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. T. 1999.

7-mavzu. Hozirgi zamon falsafasi va uning asosiy oqimlari

Reja:

1. Hozirgi zamon falsafasi: vorislik va yangilanish.
2. XX asr falsafasining asosiy oqim va yo'nalishlari.
3. XX asr falsafasida inson va jamiyat muammolari.
4. Hozirgi zamon falsafasini o'rganishning ahamiyati.

Ma'lumki, hamma zamonlarda ham falsafa o'z davrining dolzarb muammolarini hal etish yo'llarini topishga harakat qilgan. XX asrga kelib insoniyat fan va texnika taraqqiyoti sohasida ulkan yutuqlarni qo'lga kiritdi. Lekin shu bilan birga, aynan ushbu asr ijtimoiy silsilalar, ikkita jahon urushi, ekologik inqiroz, og'ir yo'qotishlar davri ham bo'ldi. Bu esa falsafiy fikrning taraqqiyotida o'z aksini topdi, uning turli yo'nalish va oqimlari shug'ullangan muammolarning salmog'i, maqsad-muddaosini aniq belgiladi. Buning natijasi sifatida, hozirgi davr falsafasida nihoyatda xilma — xil oqim va yo'nalishlar mavjud. O'z navbatida bu ilm-fan va amaliyotning hamda XIX asrning ikkinchi yarmi va hozirgacha bo'lgan falsafa ilmi rivojining asosiy xususiyatlarini belgilaydi.

Hozirgi zamon falsafasining eng asosiy tamoyillari umuminsoniylikning ustuvorligi, uning milliylik bilan uyg'unligi, demokratik erkinliklar, inson qadri, biror ta'limotni mutlaqlashtirmaslikdir. Bag'rikenglik va tolerantlik hozirgi falsafiy ta'limotlar rang-barangligini ta'minlaydi.

An'anaviy falsafada, turli g'oyaviy tizimlarga bo'linishiga qaramay, muhim muammolarni hal etishda ma'lum bir umumiylik mavjud edi. Hozirgi zamon falsafasida aksincha, falsafiy muammolarning ko'p xilligi va o'ziga xosligi, turli-tumanligi, ular asosida falsafiy oqimlarning mustaqil yo'nalish sifatida shakllanganligi yaqqol ko'zga tashlanadi.

An'anaviy falsafada aql — inson mohiyatining belgilovchisi, deb talqin etilgan bo'lsa, endi ratsionalizmga qarshi insonning mavjudligi (ekzistentsializm) muammolari, hamda uning noratsional mohiyati ilgari surila boshladi. Ya'ni ilgari ma'rifatparvarlik g'oyasi ustuvor bo'lsa, endilikda ko'proq inson huquqlariga e'tibor kuchayib ketdi. Falsafa g'uyoki, mavhumlikdan aniqlik tomon bordi, umumiy emas, aniq-ravshan masalalarni hal qilish boshlandi.

An'anaviy falsafada hodisalar mexanika qonunlari asosida tushuntirishga harakat qilingan bo'lsa, endi bunday tahlil doirasidan chetda qolgan muammolar o'rganila boshlandi.

Bugungi kunga kelib ko'pgina falsafiy oqimlar o'zlarining an'anaviy falsafaga aloqador ekanliklarini hamda ulardan farq qilishlarini ta'kidlash maqsadida, nomlariga «**neo**», ya'ni yangi, zamonaviylashgan degan ma'noni anglatuvchi qo'shimchani qo'shganlar. Masalan, neopozitivizm, neotomizm va boshqalar shular jumlasiga kiradi.

Fanning jamiyat hayotidagi o'rmini belgilash va unga nisbatan munosabatga qarab, zamonaviy falsafiy ta'limotlarni asosan ikki yo'nalishga ajratish mumkin. Ulardan biri — **stsientizm** (lot scientia — fan) ya'ni fan mavjud barcha ijtimoiy muammolarni hal etishi mumkinligini ilm-fan taraqqiyotining doimiy ijobiyligini asoslovchi falsafiy dunyoqarash. Stsientizm g'oyalari, neopozitivizm, texnologik determinizm kabi ta'limotlarning asosini tashkil etadi.

Ikkinchisi — **antistsientizm**, ya'ni fan taraqqiyoti jamiyat hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatishini asoslovchi falsafiy dunyoqarash. Bunday dunyoqarash ekzistentsializm, frankfurt ijtimoiy-falsafiy maktabi, Rim Klubining bir qator tarmoqlarini, ba'zi diniy-falsafiy oqimlarning fanga munosabatini ifodalaydi. Antistsientizm ilm-fan taraqqiyotining natijalarini nazorat ostiga olish, bu masalada jamiyat hayotini xavf ostiga qo'yimaslik talabi bilan bog'liqdir.

Antistsientizmning ayrim o'ta ashaddiy namoyandalari fan-texnika taraqqiyotini tamoman to'xtatib qo'yish g'oyasini ham ilgari suradilar. Umuman olganda, XX asr falsafasida bir-biriga muqobil bo'lgan yo'nalishlar ratsionalizm va irratsionalizm, antropologizm va naturalizm, stsientizm va antistsientizm, materializm va idealizm o'z o'rniga ega bo'lmoqda.

Yangicha falsafiy tafakkurga asos solgan olimlar orasida ko'pchilik nemis olimi **Artur Shopengauer** (1788 — 1860) qarashlarini tilga oladi. Shopengauer olamdagi barcha mavjud narsalarni irodaning namoyon bo'lishi, irodani esa ongsiz ko'r-ko'rona intilish tarzida tushunadi. Maxluqotlarning instinktlari, xatti-harakatlari — irodaning namoyon bo'lishidir. Inson faoliyati ham aqldan begona bo'lgan irodaning natijasidir. Shuning uchun inson mohiyati irratsional asosga ega. Aql esa tasodifiydir. Inson hayoti doimo aylanib turgan iroda g'ildiragiga bog'liqdir.

Shopengauer ta'limotini davom ettirgan nemis faylasufi **Fridrix Nitsshe** (1844-1900) fikricha, «borliqning eng chuqur mohiyati hokimiyatga erishish uchun bo'lgan irodadir.» Nitsshe inson borlig'ida maxluqlik va xoliqlikni birlashib ketganini asoslab berishga harakat qildi. Uning diyorumizda bundan ikki yarim ming yil muqaddam shakllangan zardushtiylik ta'limotini o'rganib yaratgan «Zardusht tavallosi» asarida kuchli shaxslarni tarbiyalash

g'oyasi ilgari surilgan. U o'z ortidan irodasiz kishilar ommasini etaklashga qodir bo'lgan irodasi kuchli shaxslarni tarbiyalash tarafdori bo'lgan. Nitsshening tsivilizatsiya va madaniyatning so'nishi va barham topishi to'g'risidagi g'oyasiga asoslanib, 1918 yilda G. Shpengler «Evropaning so'nishi» degan asarini yozadi.

O'tgan asr oxiri olimlari ijtimoiy inqiroz va ma'naviy turg'unlikdan chiqishning yo'lini G'arbda klassik falsafiy merosga murojaat etishda va uni qayta tiklashda ko'rdilar. Shu zaylda «Orqaga Kantga» shiori ostida neokantchilik, «Orqaga Hegelga» shiori ostida esa neohegelchilik paydo bo'ldi.

Shu bilan birga, falsafaning klassik ildizlarini saqlab qolishni diniy oqim bo'lgan neotomizm ham yoqlab chiqdi. Neotomizm shu bugunga qadar ham o'z mavqeini yuqotmagan bo'lib, katolik cherkovi tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. Bunda ayniqsa Rim papasi rahbarlik qiladigan Vatikaning faoliyati muhim o'rin tutadi.

Neotomizm — XX asrdagi eng yirik diniy-falsafiy oqim bo'lib, u o'rta asrlardagi (XIII asr) Foma Akvinskiyning ta'limotini qaytadan tikladi. U (neo — yangi, tomizm — «foma», transkripsiyada «toma» bo'lib o'zgargan) Foma Akvinskiyning yangi, zamonaviy ta'limoti demakdir. Bu ta'limotga ko'ra, ilm va e'tiqod o'rtasida to'la muvofiqlik, uyg'unlik bor. Ular bir-birini to'ldirib turadi, har ikkisi ham xudo tomonidan berilgan xaqiqat.

Neotomizm vakillari fikricha, ilm etmagan joyda e'tiqod qo'llanishi kerak. Lekin bu e'tiqod ko'r-ko'rona, shunchaki ishonch bo'lmay, balki mantiqan teran anglangan e'tiqod bo'lishi kerak. Xudoning mavjudligini falsafa turli mantiqiy usullar orqali isbot qilishi lozim. Shunday qilib, falsafaning vazifasi dinga xizmat qilishdan iboratdir.

Neotomistlar dunyoni, jamiyatni xudo yaratgan, jamiyat taraqqiyoti xudoning rejasi asosida boradi, deydilar. Diniy teologiya oqimi bo'lganligidan neotomizm albatta, ilohiy qadriyatlarni ustuvor qo'yadi. Ammo u din va uning jamiyatdagi o'rniga, o'zining nomi kelib chiqishiga sabab bo'lgan, Foma Akvinskiy zamonidan farqli yondoshadi. Fomadan keyingi davr Evropada xristianlikning sofligini saqlash g'oyasi, asta-sekin mutlaqlashib, o'rta asr aqidaparastligining ma'lum ko'rinishlaridan biri-inkvizitsiyaga olib kelgan edi. Bu esa hurfikrlilik, ilm-fandagi yangilikka qarshi kurashga aylanib ketgan edi. Lekin inson huquqlari, fikr erkinligi demokratiya belgisiga aylangan XX asrda bunday o'taketgan aqidaparstlikka o'rin yo'q. Neotomizm hozirgi tsivilizatsiyali dunyoda tsivilizatsiyalashgan ta'limot sifatida maydonga chiqmoqda. O'z navbatida bu demokratiya ustivor bo'lgan hayot tarziga muayyan darajada mos keladi.

Neokantchilik XIX asr o'rtalarida shakllangan va XX asr boshlarida rivojlangan edi. Uning vakillari I. Kant o'z davrida qo'ygan ilmiy bilishning umumiyli va zaruriyati haqidagi hamda tajribaviy aql haqidagi muammolarni tahlil etadilar. Bu ta'limotga ko'ra, inson dunyoga bir marta keladi, shuning uchun har bir insonning hayoti o'zi uchun eng oliy maqsaddir. Shunday ekan, inson hayotidan kimdir o'z maqsadlarini amalga oshirish uchun vosita sifatida foydalanishi mumkin emas. Erkin mavjudot deganda, Kant izdoshlari o'zi xohlagan ishlarni qiluvchi kishini emas, balki jamotchilik manfaatiga qarshi yurmaydigan, unga zid ish qilmaydigan, ammo o'z haq-huquqlarini yaxshi biladigan insonni nazarda tutadilar.

XX asrga kelib, fan va texnika taraqqiyoti bilan ilmiy tafakkur va til muammolarini falsafiy tahlil qilishga qiziqish nihoyatda ortdi. Bu yo'nalishda ishlayotgan eng yirik oqimlarga neopozitivizm, strukturalizm va germenevtika kabi falsafiy qarash namoyondalari misol bo'ladi.

Neopozitivizm oqimining yirik namoyandalari Karnap, Ayer, Rassel, Vitgenshteyn va boshqalardir. Neo — yangi; pozitiv — ijobiy degan ma'noni anglatadi. Neopozitivizm G'arbda XIX asrning 20 — yillarida paydo bo'lgan, asoschisi XIX asrda yashagan Ogyust Kontdir. Uning fikricha, falsafa aniq fanlar taraqqiyotisiz mavjud bo'la olmaydi. Falsafa — ob'ektiv reallikni emas, balki aniq fanlar qilayotgan ilmiy, ya'ni ijobiy (pozitiv) xulosalarni o'rganib, tahlil qilib ularni mantiqan bir tartibga, sistemaga solishi kerak.

Kont falsafaning o'zi mustaqil ravishda ob'ektiv dunyo to'g'risida hech qanday aniq bilimlar berishi mumkin emas, u shu paytgacha yig'ilgan bilimlarni formal logika qonunlari asosida tahlil etishi va qayta baholashi, uni «absolyut g'oya, ruh» to'g'risidagi ortiqcha fikrlardan tozalashi kerak va yangi falsafani yaratishi kerak, deb ta'lim bergan.

Neopozitivistlar **verifikatsiya printsipini** ilgari suradilar (lot. Veritas — xaqiqat.) ularning fikricha, faqat tajribada o'z tasdig'ini topgan bilimgina haqiqiydir. Lekin nazariy, mavhum bilimlarning hammasini ham tajribada ekvivalentini topish, aynan shunday ekanligini isbot qilish mumkin emasligi tufayli bu printsip keyinchalik inkor etildi.

Shundan so'ng **postpozitivizm** (ya'ni keyingi pozitivizm) vakili K. Popper **falsifikatsiyalash metodini** ilgari surdi. Bunga ko'ra, inson ba'zi nazariy bilimlarning xaqiqatligini emas, xato ekanligini isbotlashi kerak. Oxir-oqibatda neopozitivizm vakillari falsafa bilimlarning xaqiqiyiligini mantiqiy — lingvistik usul orqali isbotlashi va sistemalashtirishi kerak, degan xulosaga keldilar. XX asrning 60 — 70 yillariga kelib, neopozitivizmning mavqei kamayib, asosiy o'ringa strukturalizm va germenevtika chiqdi.

Strukturalizm (asosiy vakillari Levi — Stross va Fuko) bilishda strukturaviy usulning ahamiyatini mutlaqlashtiradi. Bu oqim tarafdorlari narsa va hodisaning strukturasi bilish uning ob'ektiv mohiyatini bilish

demakdir, deb hisoblaydilar. Masalan Levi-Stross mifologik tafakkurni tahlil etib, turli joylarda yashagan qadimgi qabilalar va xalqlar yaratgan afsonalarning umumiy strukturaga ega ekanligini isbot qildi. Uning fikricha, bu afsonalarning asosiy mazmuni bir-biriga to'la muvofiq keladi. Insoniyatning ilmiy tafakkuri ham bu ta'limotga ko'ra shunday printsipga, umumiy mantiqqa ega.

Germenevtika — qadimgi yunon afsonalaridagi xudolarning xohish va irodasini insoniyatga tushuntirib berish uchun erga yuborilgan elchisi — Germes nomi bilan ataladi. Demak, germenevtika — tushunish, tushuntirish, tahlil etish g'oyalari asosiy diqqatini qaratadi.

Jamiyat, bu ta'limotga ko'ra, kishilar o'rtasidagi muloqotga asoslanadi. Muloqot jarayonida madaniy, tarixiy va ilmiy qadriyatlar yaratiladi. Shuning uchun falsafaning asosiy vazifasi hayotning ma'nosini, mohiyatini kishilar o'rtasidagi muloqotdan qidirishdan iborat.

Bu oqim vaqillari Shleyermaxer va Diltey fikricha, biror bir tarixiy manbaning to'g'ri tahlil etilishi tadqiqotchining davr xususiyatlarini to'la his etishi, tushunishi bilan bog'liq. Hozirgi davrda bu ta'limotning ko'plab tarafdorlari mavjud.

XX asrning 30 — yillariga kelib **«ekzistentsial falsafa»** rivojlandi. Ekzistentsiya — tom ma'noda mavjud bo'lmoq demakdir. Ekzistentsializm nihoyatda xilma-xil yo'nalishdagi ta'limotlarni insonning ma'naviy dunyosi, inson taqdiri, erkinligi g'oyalari asosida umumlashtirdi.

Bu muammolarning talqini, ayniqsa, ijodkor ziyolilar o'rtasida ommaviy tus oldi. Shuning uchun ekzistentsial falsafa bu davrda eng keng tarqalgan oqim bo'lib qoldi.

Ekzistentsializm vakillari asosan ikki yo'nalishga bo'linadilar. Biri — dunyoviy (Xaydeger, Sartr, Kamyu) va ikkinchisi diniy (Yaspers, Marsel) bo'lib bunday bo'linish nisbiydir.

Xaydeger, Sartr, Kamyularning ta'limotiga ko'ra, inson o'zining yaratish jarayonini o'zi erkin amalga oshiradi. Insoniyat oldida ulkan imkoniyatlar mavjud bo'lib, ulardan qaysi birini tanlashda u erkindir. Demak, inson o'z mohiyatini o'zi erkin belgilaydi, uning kim bo'lib etishishi faqat uning o'ziga bog'liq. Shu ma'noda, inson doimo rivojlanib boradigan, tugallanmagan loyihaga o'xshatiladi. Erkinlik insonning o'zi tomonidan yaratiladigan ichki ruhiy holati tarzida talqin etiladi. Insonga berilgan imkoniyatlarni tanlash nihoyatda mas'uliyatlidir, chunki bunda inson o'zi, boshqalarni hamda uni o'rab turgan olamni ham qayta yaratadi.

Diniy ekzistentsializm vakillari Yaspers va Marsel fikricha, inson o'z erkin faoliyati davomida xudoga qarab unga etishish uchun, kamolot tomon harakat qiladi. Haqiqiy erkinlik insonga tahlikali onlarda, tashvishda, yolg'izlikda namoyon bo'ladi. «ahlika, mas'uliyat sof erkinlikning o'zidir, faqat shunday sharoitda inson o'zini to'laligicha anglaydi. Hayot va o'lim, qo'rqinch, dahshat tushunchalari bu ta'limotning markaziy tushunchalaridir. Ekzistentsialistlar fikricha, olam ma'nosiz va uni bilib bo'lmasligi abadiy, inson umri o'tkinchi bo'lganligi uchun ham dahshatlidir.

Yangi zamon falsafasining yana bir oqimi **pragmatizm** AQShda keng tarqalgan. Umuman olganda, «pragmatizm» foydali faoliyatga undovchi, «foydaga» qanday qilib erishish yo'llari va usullari haqida mulohaza yurituvchi ta'limotdir. Bunda «foydali» tushunchasi «tajriba», «haqiqat» tushunchalari bilan aynanlashtiriladi.

Pragmatizm ta'limotining yirik namoyandalari Ch. Pirs, U. Djems, J. Dyui va boshqalardir. Ularning ta'limotida olamning o'zgaruvchanligi o'z ifodasini topgan. Ular tajribani turli tasodif va kutilmagan vaziyatlarni o'zida mujassamlashtirgan, ongimizdan tezkor qarorlarni qabul qilishni talab etuvchi hodisalar majmui sifatida ta'riflaydilar.

Insonning xatosiz faoliyat ko'rsatishi uchun uning xatti-harakatlarini boshqarib turuvchi vosita — intellektidir. J. Dyui fikricha, intellekt insonni o'rab turgan olamdan nusxa oladi, hamda unga muhitga moslashishga yordam beradi. Pragmatizm falsafasining maqsadi insonga olamda o'z o'rnini topishga yordam berishdan iborat. Dyui tajriba natijasining «foydali» tomoniga e'tiborini qaratadi. Djems fikricha, haqiqat foydali bo'lgan narsa yoki hodisadir.

Pragmatizm AQSh ijtimoiy-madaniy hayotining qadriyatlarini ifoda etib, u erdagi ishbilarmonlar, menedjerlar, siyosatchilar va davlat arboblari o'rtasida keng tarqalgan. Amerikaliklar bu ta'limotning nazariyotchilarini halqning dunyoqarashi o'zgarishida, hozirgi amerikacha hayot tamoyillarini keng ommaga singdirishda katta xizmat qilgan faylasuflar sifatida qadrlaydilar. Masalan, J. Dyui «Amerikaning Arastusi» deya hurmat bilan tilga oladilar.

Jamiyat taraqqiyotiga oid g'oyalar tahlili falsafada antik davrlardan, Suqrot va Aflotun zamonlaridan boshlab shakllana boshlagan. Bu g'oyalarning rivojida XVII-XVIII asrlarda yashagan italiyalik faylasuf Dj. Viko, XVIII asrda yashagan I.G. Gerder va ayniqsa, nemis falsafasining yirik namoyondasi Xegel katta hissa qo'shganlar. Jamiyat taraqqiyoti to'g'risidagi ta'limotlar orasida tadrijiy taraqqiyot va inqilobiy sakrashlar yo'lidan borishni ilgari suradigan ta'limotlar talaygina. Ko'pchilik tadrijiy yo'lni ma'qul ko'radi va biz yuqorida tilga olgan faylasuflarning aksariyati ana shunday qarash tarafdori.

Afsuski, boshqacha qaraydigan ta'limotlar ham bor. Yangi davr falsafasida tarqalgan ana shunday oqimlardan biri **marksizm** bo'lib, uning asoschisi nemis iqtisodchisi va faylasufi K. Marksdir (1818 — 1883). Uning ijtimoiy falsafasi kapitalizmga sinfiy kurashning mutlaq antonozim darajasiga ko'tarilishi, oxir-oqibat proletariat diktaturasining o'rnatilishi va shu yo'l bilan sinfsiz jamiyatga o'tishni targ'ib qiladigan va real hayotni aks ettirmaydigan nazariyadir.

Keyinchalik sobiq ittifoqda hukmron mafkuraga aylangan bu ta'limot dastlab K. Marks va F. Engels yozgan «Kommunistik partiya manifesti»da bayon qilingan. Uning nazariy asoslari K. Marksning «Kapital», F. Engelsning «Anti-Dyuring» va «Tabiat dialektikasi» asarlarida ta'riflab berilgan bo'lib, ijtimoiy hayotda salbiy oqibatlarga olib keldi. U borliq tushunchasini materiya bilan aynanlashtirgan, ruhni butunlay inkor qilgan, materializm va ateizmni mutlaqlashtirgan.

Bu ta'limotning K. Kautskiy, V. Plekhanov boshliq mo'tadil tarafdorlari keyinchalik sotsial-demokratiyaga ko'proq moyil bo'lishdi. Rossiyada V. Lenin boshchiligidagi tarafdorlari esa sinfiy kurash va proletariat diktaturasini mutlaqlashtirish yo'lidan bordilar. Bu o'z navbatida, inqlobiy sakrash yo'lini tanlashga olib keldi va Rossiyani terror yo'lga boshladi. Oqibatda esa bu tipdagi dunyoqarash jamiyat va xalqlar taqdirida g'oyat salbiy o'rin tutishi ma'lum bo'ldi. G'arbda Marksning hozirgi davrdagi tarafdorlari «**neomarksizm**» oqimini tashkil etadilar. Ko'pgina neomarksistlar sinfiy kurashni mutlaqlashtirmaslik, inqlobiy emas, tadrijiy sakrash yo'lidan borish ustuvor bo'lishi lozimligini e'tirof eta boshladilar. Ammo ularning asl qarashlarini jamiyat, millat emas, sinf va ular o'rtasidagi kurash taraqqiyoti belgilaydi, degan o'sha ta'limotga bog'liqligicha qolmoqda.

Alohida ta'kidlash lozimki, yaqinroq sobiq Ittifoq va uning ittifoqchilari hududida mutlaq hukmron bo'lgan mafkuraning taqdirini o'rganish, uning tarixidan xolisona xulosa chiqarish, bu ta'limotning qanday ayanchli natijalarga olib kelganini bilib qo'yish ham foydadan xoli emas. Bu borada lom-mim demaslik foyda bermaydi. Zero, ta'limotlar tarixi — insonlar, ularning taqdiri, yuksalishi yoki tanazzuli tarixidir. Bu yuksalish yoki tanazzul ko'p hollarda muayyan g'oyalar, mafkuralar ta'sirida ro'y beradi. Gohida minglab, millionlab kishilarni maftun qilgan ba'zi g'oyalar yoki mafkuralar oxir-oqibat ana shu millionlarning zavoliga sabab bo'lishi ham mumkin. Biz qisqa tahlil qilgan marksizm va keyinroq u paydo bo'lgan hududda shakllangan natsional sotsializm (fashizm) nazariyalari ana shu tarixiy haqiqatni isbotlaydi. Bu haqiqatning ostida esa biror ta'limot qadriyatlarini mutlaqlashtirish, albatta, muayyan «izm»ga, aqidaparastlikka olib keladi, bu o'z navbatida jaholat va qabohatga eltuvchi yo'ldir, degan umuminsoniy tamoyil yotadi.

XX asrga kelib jamiyat tarixiy taraqqiyotiga oid ta'limotlarni umumlashtirish natijasida ijtimoiy taraqqiyotning plyuralistik modeli, «lokal madaniyatlar» hamda «tsivilizatsiyalarning xilma-xilligi» kontseptsiyalari shakllandi. Ularga ko'ra, jamiyat tarixi — o'ziga xos madaniyatlarining birligi emas, xilma-xilligidan iborat. Shu ma'noda u organik tabiatdagi hayot shakllarining rang-barangligiga qiyoslanadi. Demak, tabiat qanday xilma-xillikning birligi bo'lsa, jamiyat ham ana shunday rang-baranglikning uyg'unligidir. Jamiyatda ham hamma va har bir narsaning o'z o'rnini bor.

Bu g'oyalar nemis faylasufi va sotsiologi O. Shpengler (1880-1936) va ingliz tarixchisi A. Toynbi (1889-1975) ta'limotlarida har tomonlama asoslab berishga harakat qilindi. O. Shpengler o'zining «Evropaning so'nishi» nomli asarida tarixni bir — biridan mustasno bo'lgan madaniyatlar majmuidan iborat, deb hisoblaydi hamda mukammal rivojlangan 8 xil madaniyatni ko'rsatadi. Bular: arab, hind, vavilon, xitoy, yunon-rim, vizantiya-arab madaniyatlari, mayya va russ-sibir madaniyatlaridir. Madaniyatlar o'ziga xos diniy asosga ega bo'lib, ularning har biri qat'iy biologik maromga (ritmgaga) bo'ysunadi. Va quyidagi asosiy davrlarni bosib o'tadi: tug'ilish va bolalik, yoshlik va kamolot, qarilik va so'nish. Buning asosida madaniyatlar rivojining ikki bosqichi mavjud, deb ko'rsatiladi. Birinchi bosqich — madaniyat ravnaqi (sof madaniyat) va ikkinchisi — uning tanazzuli («tsivilizatsiya»).

O. Shpengler evropotsentrizmga, ya'ni barcha madaniyatlarni evropalashtirish g'oyasiga qarshi chiqdi. Har bir madaniyatning o'ziga xosligi, bir-biridan mustasno holda rivojlanish g'oyasini mutlaqlashtirdi. Ular o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik ham mavjudligiga kam e'tibor qaratdi.

Yana bir olim A. Toynbi esa o'zining 12 jildlik «Tarixni o'rganish» asarida madaniyatlarining lokal rivojlanish g'oyasini davom ettirdi. Biroq uning ta'limoti Shpengler kontseptsiyasidan o'zining ikki jihati bilan farqlanadi. Birinchidan, insonda o'z hayotini erkin belgilash imkoniyati mavjudligini, tarixiy taraqqiyot zaruriyat va erkinlikning o'zaro birligidan iborat ekanligini nazarda tutsa, ikkinchidan, tarixiy taraqqiyotning davriy modeli dunyoviy dinlar (buddizm, xristianlik, islom) ning barcha xalqlarni yakinlashtiruvchi va jipslashtiruvchi bosh omil g'oyasi bilan boyitilgan.

Toynbi G'arb xristian tsivilizatsiyasining tanazzulga qarab borayotganligini ko'rsatib, uning oldini olish yo'lini ma'naviy birlikda, jahon xalqlarining yagona dinni qabul qilishlarida, deb hisoblaydi.

Umuman olganda, hozirgi paytda jamiyat taraqqiyotining tsivilizatsion kontseptsiyasi ko'pchilik faylasuflar tomonidan tan olinmoqda. Xususan, industrial va postindustrial jamiyat g'oyalari, ayniqsa, ommaviylashib bormoqda. Unga ko'ra, jamiyat taraqqiyotining bosh mezoni — sanoatning rivojlanish darajasidir.

Shunday qilib, XX asrga kelib rang-barang falsafiy ta'limotlar shakllandi. Ularning barchasini mazkur mavzuda ko'rib chiqish imkoniyati bo'lmasa-da, yuqorida bayon etilgan ma'lumotlardan falsafiy plyuralizm haqida, falsafa zamon va makon bilan bog'liq murakkab fan ekanligi to'g'risida muayyan xulosaga kelish mumkin. Bu sohadagi bilimlarimiz, o'z navbatida bizning milliy g'oya va mafkuramizni shakllantirishga, ma'naviyatimizning boyib, mustahkamlanib borishiga, intellektual kamolotimizga xizmat qiladi.

Tayanch tushunchalar

Stsientizm, antistsientizm, neotomizm, neopozitivizm, pragmatizm, germenevtika, strukturalizm, ekzistentsializm.

Takrorlash uchun savollar

1. XX asr falsafasining xarakterli xususiyatlari nimalarda ko'rinadi?
2. Ekzistentsial falsafaning mohiyati nimadan iborat?
3. Neopozitivizmning asosiy xususiyatlari qanday?
4. Strukturalizmning mohiyati nima?
5. Germenevtika nima?
6. Stsientizm va antistsientizm nima?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: «Sharq», 1998.
2. Karimov I. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. —«Fidokor» 2000 y. 8 iyun.
3. Karimov I. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T.: O'zbekiston, 1999.
4. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T.: O'zbekiston, 2000. — 352 b.
5. XVII — XX asr G'arb falsafasi. — T.: Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti, 2000. 14 — 41 betlar.
6. Osnovi filosofii. (Pod red. Axmedovoy. M.A i Xana. V.S.) — T: «O'zbekiston», 1998. 190-202 betlar.
7. Kanke V.A Filofosiya. — M: «Logos», 1999. 112 — 137 betlar.
8. Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar. M 1999.

UChINChI BO'LIM.
OLAM VA ODAM. DUNYO NI FALSAFIY TUSHUNISH

1-mavzu. Olam va odam: falsafiy talqin

Reja:

1. Olamning mohiyati va unda odamning o'рни.
2. Olamning xilma-xilligi va murakkabligi.
3. Olam va odam munosabatlarini o'rganishning ahamiyati.

Olam va odam muammolarining tarixiy ildizlari. Bu mavzuga oid masalalar olamda odamning mavjudligi va yashashi, hayoti va faoliyati bilan bog'liq holda shakllangan. Olam to'g'risidagi qarashlar odamzodning tarixi qanchalik qadimiy bo'lsa, shunchalik qadimiydir.

Siz bilan biz yashayotgan shu dunyo o'zining barcha murakkabligi va muammolari, jozibadorligi va butun go'zalligi bilan yagona olamni tashkil etadi. Olam tushunchasi, eng avvalo, odam va uning faoliyati kechadigan makonni aks ettiradi. Agar odam bo'lmaganida edi, bu olam haqidagi tasavvurlar ham bo'lmas edi. Demak, olam odam bilan mazmundordir. Olam uni tashkil etuvchi narsalar bilan birgalikda namoyon bo'ladi. Hech narsasi yo'q olam yo'qlikdir. U mavhum tushuncha, ya'ni abstraktsiyadir.

Qadimgi davrlardan buyon odam o'zini anglagach, olamning tarkibiy qismi ekanligini tushuna boshladi. Dastlab, uning hayotini ta'minlovchi tirikchilik vositalarining ahamiyatini tushunib etdi va ularni e'zozlash, avaylab-asrash tuyg'usi shakllana boshladi.

Shu tufayli, olam asosida yotuvchi to'rt elementni: havoni, suvni, tuproqni va olovni muqaddaslashtirish singari g'oyalar vujudga keldi hamda olam to'g'risidagi sodda kosmologik qarashlar paydo bo'lgan. Ayrim kishilar odamning tirikchiligini ta'minlovchi narsalarni odam uchun, uning yashashi uchun xudo tomonidan yaratilgan ne'matlar deb bildi. Bunday qarashdan olam odam uchun yaratilgan degan ma'no kelib chiqadi. Aslida qanday? Bu falsafiy muammodir.

Olamda odam yashashi uchun qulay bo'lgan sharoit bo'lmasa-chi? Odamlar qahraton sovuq hukmronlik qiladigan doimiy muzliklar bag'rida ham, har doim issiqlik taftidan qovjirab yotuvchi issiq o'lkalarda ham yashashadi-ku. Har bir joyda odam o'ziga qulay sharoit yaratib olishga intiladi.

Odam hayvonlardek tabiatdagi bor narsalardan oziqlanish bilangina chegaralanib qolmasdan, ularni o'ziga moslashtirishga, sovuq bo'lsa — isitishga, xom bo'lsa - pishirishga, issiq bo'lsa — sovutishga intiladi. Bu esa odamning olamga moslashishga intilishi oqibatidir. Ya'ni, olamni odam o'ziga, o'z ehtiyojlariga moslashtirishga intilib kelgan. Shu tarzda odam ham, olam ham takomillashib, er yuzi o'ta «xonakilashtirilgan» olamga aylangan.

Olam, eng avvalo, tor ma'noda bu odam yashaydigan joy. Aslida odamzod va hayvonot olami, o'simlik va hasharotlar dunyosi, jismoniy, ruhiy, ma'naviy olam va boshqa shu singari ko'plab tushunchalar bor. Ular dunyoda mavjud bo'lgan narsa va hodisalar nomi bilan ataladi. Masalan, odamning ruhiy olami uning bilim, tajriba va xayolotini o'z ichiga oluvchi o'ta keng qamrovli tushunchadir. Bunda biz olam odam yashaydigan joy, degan ma'noga qaraganda yanada kengroq mazmunga ega bo'lamiz.

Nimaiki mavjud bo'lsa, ularning hammasi birgalikda siz bilan biz mansub bo'lgan dunyoni ifodalaydi. Ammo tabiat, jamiyat va inson tafakkurining asosida yotuvchi va ularni birlashtiruvchi shunday bir umumlashtiruvchi tushuncha ham borki, u ob'ektiv olamning mazmunini ifoda etadi. Bunday tushuncha haqidagi tasavvurlar butun fan tarixi mobaynida rivojlanib kelgan. Dastlab, bu umumlashtiruvchi tushuncha, narsalarning asosida nima yotadi, degan nuqtai nazardan kelib chiqib, substantsiya (lotincha, substantia — nimaningdir asosida yotuvchi mohiyat degan ma'noni beradi) deb ataldi.

Substantsiya – muayyan narsalar, hodisalar, voqealar va jarayonlarning xilma-xil ko'rinishlari ichki birligini ifoda etuvchi va ular orqali namoyon bo'luvchi mohiyatdir. Olamning asosida bitta mohiyat — substantsiya yotadi, deb hisoblovchi ta'limotni monizm deb atashadi. Faylasuflar substantsiya sifatida biror jismni, hodisani, materiyani, g'oyani yoki ruhni olishgan. Substantsiya sifatida moddiy jismlarni, materiyani oluvchilar — materialistik monizm tarafdorlari. G'oyani, ruhni oluvchilar esa – idealistik monizm tarafdorlari hisoblanadilar. Shuningdek, olamning asosida ham moddiy jism yoki materiya, ham g'oya yoki ruh yotadi deb hisoblovchi faylasuflar dualistlar (dualizm lotincha, dualis — ikkilangan degan tushunchani anglatadi) deb hisoblanadi. Arastu, Moniy, R. Dekart va boshqalar dualistlardir. Olamning asosida ko'p substantsiyalar yotadi deb hisoblovchilarni esa plyuralizm (lotincha pluralis — ko'pchilik so'zidan olingan) tarafdorlari deb atashadi.

Olamning asosida yotuvchi mohiyatni axtarish tarixi ham fanning uzoq o'tmishiga borib taqaladi. Masalan, Qadimgi Hindiston va Xitoyda, Misr va Bobilda, Qadimgi O'rta Osiyo va Yunonistonda ba'zi faylasuflar olamning asosida qandaydir modda yoki muayyan unsur yotadi, deb hisoblashgan. Ularning ba'zilari bu unurni olov, boshqalari suv yoki havo, ayrimlari esa — tuproqdan iborat deb hisoblashgan. Ba'zi bir falsafiy ta'limotlarda esa, olamning asosida — olov, havo, suv va tuproq yotadi, barcha narsalar ana shu to'rtta unurning birikishidan hosil bo'lgan, deyilgan.

Olamning asosida yotuvchi substansiyani axtarishning yana bir yo'li narsalarning tarkibidagi bo'linmas eng kichik unurni, ya'ni narsalarning tarkibidagi umumiy substrat (lotincha substratum — asos ma'nosini anglatadi) ni axtarishdir. Bunday yo'nalishga mansub oqimlardan biri atomistik oqim hisoblanadi. Masalan, Qadimgi Yunon faylasuflari Levkipp, Epikur, Demokrit va Lukretsiylar narsalarning va butun olamning asosida eng kichik bo'linmas unsurlar atomlar yotadi, ular o'zlarining shakli, harakatlanishi va vaznlari bilan bir-birlaridan farq qiladi, deb hisoblashgan.

Olamni anglash to'g'risida turlicha, hatto bir-biriga qarama-qarshi qarashlar mavjud. Bunday qarashlar odamlarning olamga o'z o'lchovlari bilan qarashlari oqibatida paydo bo'ladi. Birov uchun olam yaxshi va yomon, oppoq va qora ranglardan tashkil topgan, boshqa ranglarning bo'lishini u tasavvuriga ham sig'ira olmasligi mumkin. Boshqalar esa, olamni xilma-xil rangda, qirralarda ko'radi. Ular oq bilan qora oralig'ida oqimtirroq yoki qoraroq ranglar ham bo'lishi mumkinligiga e'tibor qilishadi.

Olam tushunchasi keng qamrovli va keng yo'nalishli tushuncha bo'lib, ma'lum ma'noda voqelikka tizimli, ya'ni sistemali yondoshishni talab qiladi. Masalan, elementar zarrachalar olami tushunchasi odamga ma'lum bo'lgan va hali ma'lum bo'lmagan barcha elementar zarrachalarni qamrab oladi.

Agar biz yashayotgan butun koinotni elementar zarrachalardan tashkil topgan deb hisoblasak, bu tushuncha butun koinotni ham aks ettirishi mumkin. Yoki o'simliklar olami tushunchasini olaylik. Bu tushunchaga faqatgina o'simliklar kiradi, hayvonlar va odamlar bu olamdan chetda qoladi.

Shu nuqtai nazardan olam tushunchasi nisbiy mohiyatga ega. Ba'zi kishilar olam deganda barcha narsalarni, jismlarni, hodisalarni qamrab oluvchi universal sistemani tushunadi. Bu ma'noda olam kosmologik koinot tushunchasiga mos keladi. Ayrimlar uni cheksiz va chegarasiz, boshqalar esa koinot ma'nosidagi olamni cheklangan ob'ekt sifatida talqin etadi. Cheksizlik va chegarasizlik tushunchalari nisbiy ma'noga ega, bir sistemada cheksiz hisoblangan ob'ekt boshqa sistemada chekli bo'lishi mumkin va aksincha.

Diniy-kosmologik qarashlarda olam ilohiy qudrat kuchi bilan yaratilgan deb talqin etiladi. Bu olamning vaqtda boshlanishi borligiga, ya'ni uning chekli ekanligiga ishoradir. Islom dinidagi kosmologik qarashlarda o'n sakkiz ming olam haqida gapiriladi va mazkur qarash bo'yicha biz yashayotgan moddiy olamdan tashqari, undan mustaqil bo'lgan ko'plab boshqa olamlar ham mavjuddir, deyiladi.

Hozirgi zamon kosmologiyasida ham fanga asoslangan bir qancha kontseptsiyalarda olam o'tkinchi, tabiiy ravishda paydo bo'lgan, degan g'oya ilgari suriladi. Bu nuqtai nazarlarda olamning paydo bo'lishidan oldingi holati «hech nima» va «yo'qlik» tushunchalari bilan izohlanadi. Angliyalik olim Stiven Loking «Olam vujudga kelmasdan ilgari nima bo'lgan?» degan savolning mantiqsizligini, vaqtning faqatgina kelajakka yo'nalgan oqimini ifodalovchi modeli vositasida asoslashga harakat qilgan. Uning fikricha, bu shimoliy qutb nuqtasidan turib qaraganda, hamma nuqtalar faqat janubga olib boradigan holatni eslatadi. Bunday holat olamning boshlang'ich holatidir. Vaqtning kelajakka olib boruvchi yo'nalishigina mavjud bo'lgan holati olamning boshlanishidir. Bu holatda o'tmish yo'q, faqat kelajak mavjud.

Olam haqidagi diniy tasavvurlar uning kelajagi, yaratilishi yoki o'tmishiga oid murakkab masalalarni, asosan, ilohiy qudratning hosilasi sifatida talqin etadi. Dinda olamni «bu dunyo» — o'tkinchi olam va «narigi dunyo» — abadiy olamga ajratib tushuntirishadi. Bu dunyodagi mashaqqatlari evaziga odam narigi dunyoda rohat-farog'atga muyassar bo'ladi, degan g'oyaga asoslaniladi.

Fan olam to'g'risida o'ziga xos fikr yuritadi. Unda olamga oid murakkab masalalarni amaliy tajribalardan kelib chiquvchi mantiqiy dalillar asosida isbotlashga uriniladi. Mavjud ilmiy mantiq doirasidan chetga chiquvchi hodisalar esa izohlanmaydi. Ayrim ajoyibot hodisalarining fan tadqiqot ob'ektiga kiritilmaganining sababi ana shunda.

Falsafa olamni izohlashda fanning, dinning, san'at va adabiyotning, xullas, fan bilan birgalikda boshqa xilma-xil bilimlarga tayanib, umumlashgan xulosalar chiqaradi. Demak, falsafadagi olam tushunchasi kosmologiyadagi, dindagi va boshqa bilim sohalaridagi olam tushunchalariga nisbatan boyroq, sermazmunroq va kengroqdir.

Olamning namoyon bo'lish shakllari xilma xildir. Faqat moddiy jismlarigina o'ziga qamrab oluvchi olamni moddiy olam deyishadi. Ayrim kishilar uni jismoniy, ya'ni fizik olam deb atashadi. Odamning ma'naviy, ruhiy dunyosini qamrab oluvchi olamni ma'naviy olam deyishadi. Aynan shu paytda biz bilan birgalikda mavjud bo'lgan olam aktual olam deyiladi. Kelajakda mavjud bo'lish imkoniyati bor va bo'lishi mumkin bo'lgan olam potentsial olam deyiladi. Masalan, sizning bugungi kundagi talabaligingiz aktual olamga mansub bo'lsa, kelajakda mutaxassis bo'lib etishishingiz esa potentsial olamga mansubdir.

Olamning mavjudligi shubhasiz bo'lgan va barcha e'tirof etadigan qismi real olam deyiladi. Kelajakda mavjud bo'lishi ehtimoli bo'lgan olam virtual olam deb ataladi (virtual so'zi lotincha virtualis — ehtimoldagi degan ma'noni beradi). Aniq ma'lum bo'lgan olam konkret olam deyiladi, xayoldagi, tasavvurdagi, idealdagi olam obrazi abstrakt olam deyiladi.

Odamning kundalik hayotidagi hammaga ma'lum bo'lgan, tan olingan hayoti real olamga mansub bo'lsa, uning xayoliy rejaları virtual olamga, uning o'zi va atrofidağılar konkret olamga, kelajakka yo'nalgan orzu-umidlari esa abstrakt olamga mansubdir. Odam o'z rejalarini real olamga asosanib tuzsa, potensial olamining konkret reallikka aylanish ehtimolligi oshadi.

Odam olamda boshqalardan ajralib, yakkayu yagona bo'lib emas, balki ijtimoiy hayot kechiradi va jamoa bo'lib yashaydi. Odamlar jamoasi jamiyatni tashkil etadi. Odamlar jamiyatdagi o'zaro munosabatlari, faoliyatlari, o'y-xayollari, ideallari, maqsad va maslklari bilan birgalikda ijtimoiy olamni tashkil etishadi. Odamning jamiyatdagi boshqalar bilan birgalikdagi ijtimoiy faoliyati, ularning har biriga xos bo'lgan takrorlanmas individual olamlariga bog'liqdir. Individual olam, ayni paytda tashqi olamni ham, ijtimoiy olamni ham aks ettiradi, o'zida ifodalaydi. Bular bir-birlari bilan chambarchas bog'liqdir.

Xullas, olam haqidagi xilma-xil tasavvurlar mavjudlikning eng umumiy falsafiy tushunchasi shakllanishiga asos bo'lib keldi. Bunday tushuncha borliq haqidagi tushunchadir.

Tayanch tushunchalar

Olam, odam, monizm, dualizm, plyuralizm, substantsiya, substrat, individual olam, ijtimoiy olam, real olam, virtual olam.

Takrorlash uchun savollar

1. Olam tushunchasining mohiyati va mazmunini aytib bering
2. Olamning murakkab tuzilishi deganda nima tushuniladi?
3. Real, konkret va virtual olamning o'ziga xos xususiyatlarini tushuntirib bering?
4. Olamda odamning o'rni qanday?
5. Odam va olam munosabatlari deganda nimalar nazarda tutiladi?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. — T.: «Sharq», 1998.
2. Karimov I. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman: «Fidokor» gazetasi muxbiri savollariga berilgan javoblar. —«Fidokor», 2000 yil 8 iyun.
3. Karimov I. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T.: O'zbekiston, 1999.
4. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T.: O'zbekiston, 2000. - 352 b.
5. Osnovi filosofii. (Pod red. Axmedovoy. M.A i Xana. V.S.) — T: «O'zbekiston», 1998.
6. Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar. M. 1999.

2-mavzu. Borliq falsafasi

Reja:

1. Borliq va uning mavjudlik shakllari.
2. Borliq va yo'qlik, mavjudlik va reallik.
3. Harakat, fazo va vaqt, makon va zamon.
4. Borliq falsafasini o'rganishning ahamiyati.

Borliq tushunchasi. Faylasuflar qadim zamonlardan buyon «borliq» va «yo'qlik» haqida bahs yuritishgan. Ular borliqning vujudga kelishi, mohiyati, xususiyatlari va shakllari haqida ko'plab asarlar yozishgan. Xo'sh, borliq nima? Bu savol bir qarashda juda oddiy ko'ringani bilan unga shu choqqacha barcha kishilarni birday qanoatlantiradigan javob topilgani yo'q. Bu holat borliqqa turlicha nuqtai nazarlardan qarashlarning mavjudligi bilan izohlanadi. Masalan, ayrim faylasuflar borliqni moddiylik, moddiy jismlar bilan bog'lab tushuntirishadi. Ularning nuqtai nazarlaricha, borliq – ob'ektiv reallikning qamrab oluvchi tushunchadir. U holda fikr, inson tafakkuri, o'y-xayollarimiz borliq tushunchasidan chetda qolar ekanda, degan savolga ular, bunday tushunchalar ob'ektiv reallikning hosilasidir, deb javob berishadi.

Falsafaning borliq haqidagi ta'limotni izohlaydigan qismi — **ontologiya** deb ataladi. (Bu tushunchani falsafada birinchi bor X. Volf qo'llagan). Olam va borliq masalalarini falsafaning ana shu sohasi o'rganadi.

Yo'qlik hech nima demakdir. Hamma narsani hech narsaga aylantiruvchi, hamma narsaning ibtidosi ham, intihosi ham yo'qlikdir. Bu ma'noda yo'qlik cheksizlik, nihoyasizlik va mangulik bilan birdir. Yo'qlik chekingan joyda borliq paydo bo'ladi. Demak, borliqning bunyodkori ham, kushandasi ham yo'qlikdir. Borliq yo'qlikdan yo'qlikkacha bo'lgan mavjudlikdir. Yo'qlikni hech narsa bilan qiyoslab bo'lmaydi. Fanda yo'qlik nima, degan savolga javob yo'q.

Borliq haqidagi kontsepsiyalar. Tarixdan ma'lumki, faylasuflar borliq haqida turlicha g'oyalarni ilgari surishgan. Markaziy Osiyo tuprog'ida vujudga kelgan zardo'shtiylik ta'limotida borliq quyosh va olovning hosilasidir, alanganib turgan olov borliqning asosiy mohiyatini tashkil etadi, deb hisoblangan. Chunki bu g'oya bo'yicha, har qanday o'zgarish va harakatning asosida olov yotadi va u borliqqa mavjudlik baxsh etadi.

Qadimgi yunon faylasufi Suqrot borliqni bilim bilan qiyoslaydi va uningcha, biror narsa, biz uni bilsakkina bor bo'ladi, insonning bilimi qancha keng bo'lsa, u shuncha keng borliqni qamrab oladi, deb hisoblaydi.

Qadimgi dunyoning atomist olimi Demokrit borliq atomlar majmuasidan iborat deb tushuntirgan. Uning fikricha, borliqning mohiyati uning mavjudligidadir. Mavjud bo'lmagan narsa yo'qlikdir.

Islom ta'limotida esa borliq bu ilohiy voqelikdir. Ya'ni u Olloh yaratgan mavjudlikdir. Bu borada vahdati vujud va vahdati mavjud ta'limotlari bo'lgan.

Islom diniga mansub mutafakkirlar borliq haqidagi ta'limotni har taraflama rivojlantirganlar. Masalan, Forobiy fikricha, ilk borliq azaliy Ollohnig o'zidir. Beruniy fikricha, borliq shunday umumiylikki, u hamma narsaning asosida yotadi, demak, borliq hamma narsaning asosidir. Evropada o'tgan olimlar David Yum va Jorj Berkli borliqni sezgilarimiz majmuasi deb talqin etishgan.

Hegel esa borliqni mavhumlik, mutlaq ruhning namoyon bo'lishi, deb ta'riflaydi. Ko'pgina naturfalsafiy qarashlarda borliqni hozirgi zamon bilan, ya'ni shu aktual olamga bog'lab tushuntirdilar.

Aslida, borliq keng falsafiy tushuncha bo'lib o'ziga butun mavjudlikni, uning o'tmishi, hozir va kelajagini ham qamrab oladi. Faylasuflar borliqni tushuntirish uchun yo'qlik tushunchasini unga antipod qilib olishgan va shu asosda borliqning zaruriy mohiyatini ochishga intilganlar. Materialistik adabiyotlarda borliqni ob'ektiv reallik bilan, materiya bilan aynanlashtirib tushuntirishadi.

Borliq o'ziga ob'ektiv va sub'ektiv reallikni, mavjud bo'lgan va mavjud bo'ladigan olamlarni, moddiylik va ma'naviylikni, o'tmish va kelajakni, o'limni va hayotni, ruh va jismni qamrab oluvchi umumiy tushunchadir.

Borliq va mavjudlik. Atrofimizdagi odam, olam, tabiat, jamiyat, tafakkur, g'oyalar, o'y-xayollarimiz barchasi birday mavjuddir, ular turli tarzda va shakllarda namoyon bo'lib, hammasi mavjudlik belgisi ostida umumlashib, borliq tushunchasiga kiradi.

Materialistik mazmundagi borliq tushunchasi ta'rifiga faqat ob'ektiv real olam, ondan tashqaridagi, unga bog'liq bo'lmagan jismoniy mohiyatga ega bo'lgan narsalargina kiritiladi. Borliqning ideal, virtual, potentsial, abstrakt, ma'naviy shakllari bu ta'rifdan tashqarida qoladi.

Aslida esa, borliq kategoriyasi umumiy abstraktsiya bo'lib, mavjudlik belgisi bilan barcha narsa va hodisalarni o'ziga qamrab oluvchi o'ta keng tushunchadir. U o'ziga nafaqat ob'ektiv reallikni, balki sub'ektiv reallikni ham qamrab oladi.

Borliq mavjudlik va reallik tushunchalariga qaraganda ham kengroq tushunchadir. Mavjudlik — borliqning hozirgi paytda namoyon bo'lib turgan qismi bo'lib, o'tgan va mavjud bo'ladigan narsa va hodisalar ham borliq tushunchasiga kiradi. Reallik esa, mavjudlikning hammaga ayon bo'lgan, ular tomonidan tan olingan qismi. Borliq o'ziga reallikni ham, mavjudlikni ham qamrab oladi. An'anaviy falsafiy qarashlarda borliqning uchta sohasi ajratib ko'rsatiladi. Ularga: tabiat borlig'i, jamiyat borlig'i, ong borlig'i kiradi. Bular uchun eng umumiy belgi, ularning mavjudligidir.

Shuningdek, falsafiy adabiyotlarda tabiat borlig'i va jamiyat borlig'ining quyidagi shakllari ham farqlanadi. **Tabiat borlig'i** odatda tabiatdagi narsalar (jismlar), jarayonlar, holatlar borlig'i sifatida tushuniladi. U ikkiga bo'linadi: azaliy tabiat borlig'i (yoki tabiiy tabiat borlig'i, u insondan ilgari va uning ishtirokisiz ham mavjud bo'lgan) va odam mehnati bilan ishlab chiqarilgan narsalar borlig'i («ikkinchi tabiat» borlig'i, ya'ni madaniyat). Ikkinchi tabiat borlig'i esa, o'z navbatida, quyidagi ko'rinishlarda uchraydi:

- **inson borlig'i** (insonning narsalar olamidagi borlig'i va odamning o'ziga xos bo'lgan insoniy borlig'i);
- **ma'naviy borliq** (individuallashtirilgan va ob'ektivlashgan ma'naviy borliq);
- **sotsial borliq** (ayrim odamning tarixiy jarayondagi borlig'i va jamiyat borlig'i), u ijtimoiy borliq ham deb ataladi.

Borliqning moddiy shakli materiya o'ziga barcha jismlarni, hodisalarni, jarayonlarni va ularning xususiyatlarini qamrab oladi. Bundan tashqari u tafakkurni ham, olamda mavjud bo'lgan barcha aloqadorliklarni va munosabatlarni ham qamrab oluvchi umumiy falsafiy tushunchadir. Borliqning moddiy shakliga xos umumiylikni axtarishning bir yo'nalishi moddiy olamning asosida yotuvchi umumiy mohiyatni axtarish yo'li bo'lib, yuqorida qayd etganimizdek, substansiyani aniqlash yo'lidir. Ikkinchi yo'l esa — moddiy olamning asosiy tarkibiga kiruvchi «qurilish elementlarini»- substratni axtarish yo'li. Uchinchi yo'l — hamma narsaning vujudga keltiruvchi bosh sababchisini, ota moddani, ya'ni pramateriyani axtarish yo'li. Mana shu yo'l haqida maxsus to'xtab o'taylik.

Olamning substansiyasini axtarishning bu usuli go'yoki meva iste'mol qilayotgan kishi, uning kelib chiqishini axtarib, dastlab daraxtga, so'ngra uning guliga, bargiga, ko'chatiga va urug'iga nazar solganidek, atrofimizdagi moddiy olamning o'zagida dastlabki yaratuvchi modda sifatida nima yotishini, ya'ni ilk materiyani, azaliy materiyaning «bobokolonini», «pramateriyani» axtarish usulidir.

Moddiy olamning asosida yotuvchi umumiy mohiyatni axtarish falsafada materiya haqidagi tasavvurlarning maydonga kelishiga va rivojlanishiga sababchi bo'ldi. Materiya tushunchasi moddiy unsurga nisbatan ham, atomga nisbatan ham, pramateriyaga nisbatan ham umumiyroq bo'lgan tushunchadir. Materiya olamdagi barcha moddiy ob'ektlarni, butun ob'ektiv reallikni ifoda etuvchi eng umumiy tushunchadir. Faylasuflar «Tom ma'nodagi materiya faqat fikrning maxsuli va abstraktsiyasidir» deb yozishadi. Faylasuflar barcha moddiy ob'ektlarga xos xususiyatlarni umumiy tarzda ifodalash uchun qo'llaydigan tushuncha materiya deb ataladi. Demak, materiya moddiy ob'ektlarga xos eng umumiy tushuncha, falsafiy kategoriyadir.

Albatta bu ta'riflarni bir yoqlama mutlaqlashtirib tushunmaslik lozim. Bu ta'riflarda ko'proq sezgi a'zolarimizga bevosita ta'sir etishi mumkin bo'lgan reallik nazarda tutilgan.

XX asrning o'rtalariga kelib, kvant mexanikasi, nisbiylik nazariyasi va hozirgi zamon kosmologiyasi sohalaridagi ilmiy yutuqlar kishilarning ob'ektiv olam haqidagi tasavvurlarini tubdan o'zgartirib yubordi. Natijada, tabiatshunos olimlar sezgilarimizga bevosita ta'sir etishining imkoni bo'lmaydigan realliklar haqida ham tadqiqotlar olib bora boshladi.

Olamning klassik mexanika nuqtai nazaridan kelib chiqib, nisbatan kichik tezlikda harakatlanuvchi sistemalar haqidagi ilmiy manzarasi o'rnini yangicha ilmiy manzaralar egallay boshladi. Bu esa materiya haqidagi tasavvurlarning yanada rivojlanishiga sharoit tug'dirdi. Bu o'zgarishlarni hisobga olib, marksist-faylasuflar bu ta'rifga sezgilarimizga bevosita yoki bilvosita (ya'ni turli asboblar; qurilmalar vositasida) ta'sir etuvchi, degan qo'shimcha kiritishdi. Shunday qilib, bu ta'rif go'yo materiyaning moddaviy va nomoddaviy shakllarini, ya'ni modda va antimodda ko'rinishlarini qamrab oluvchi ta'rifga aylandi.

Materialistlar materiyani ob'ektiv reallik, deb ta'riflashadi. Ob'ektiv reallik inson sezgilariga bog'liq bo'lmagan holda, undan tashqarida mavjud bo'lgan voqelikdir. Bu butun mavjudlikning sub'ektiv reallikdan tashqaridagi qismi hisoblanadi. Ob'ektiv reallikning mavjudligi qanday namoyon bo'ladi? Bu savolga javob topishda, borliqning ajralmas xususiyatlarini o'rganishga to'g'ri keladi. Har qanday jismning ajralmas xususiyati lotincha «atribut» so'zi bilan ataladi.

Borliqning atributlari. Muayyan jismning aynan shu jism ekanligini belgilovchi xususiyatlari uning atributlari bo'ladi. Borliqning ham bir qancha atributlari mavjuddir. «lar: harakat, fazo, vaqt, in'ikos, ong va boshqalar. Borliq o'zining xossalari, xususiyatlari orqali namoyon bo'ladi. Endi borliqning atributlari, ya'ni ajralmas tub xususiyatlari haqida to'xtab o'taylik.

Harakat. Borliqning atributlari ichida uning asosiy mavjudlik usulini ifoda etuvchi xususiyati harakat hisoblanadi. Chunki borliq harakatsiz o'zining strukturaviy yaxlitligini saqlay olmaydi.

Buni moddiy borliq misolida qarab chiqaylik. Faraz qiling, qarshimizda biror jism turibdi. Agar harakat bo'lmaganida edi, yorug'lik nurlari shu jismga urilib bizga qaytmagan bo'lar edi, ya'ni biz uni ko'rmagan bo'lar edik. Shuningdek, bu jismning yaxlitligini saqlab turgan molekulalar, atomlar, elementar zarrachalar o'rtasidagi o'zaro ta'sirlar ham bo'lmasdi. Natijada bu jismning strukturaviy birligiga putur etgan bo'lar edi. Tevarak-atrofimizdagi predmetlar va hodisalar harakat tufayli o'zining muayyan tartibini va birligini saqlab turadi, shu tufayli, o'sish, ulg'ayish, ravnaq topish, rivojlanish mavjuddir.

Harakat, bir tomondan, moddiy jismlar o'rtasidagi va ularni tashkil etuvchi elementlar o'rtasidagi aloqadorliklarning natijasi, boshqa tomondan esa, ulardagi o'zgarishlar sifatida sodir bo'ladi. Shu nuqtai nazardan ham falsafaning harakat bu umuman har qanday o'zgarishdir, deyilgan ta'rifi juda o'rindir. Harakatning manbai haqida gap ketganda, ana shu o'zgarishlarning asosida yotuvchi o'zaro ta'sirlar va ular orasidagi munosabatlar nazarda tutiladi.

Demak, har qanday harakatning manbai shu sistemadagi ichki o'zaro ta'sirlar ekan, har qanday jismning mavjudligini, eng avvalo, uning ichki aloqadorliklari ta'minlaydi.

Harakatning turlari haqidagi mulohaza, asosan, o'zgarishlarning xususiyatiga asoslangan. O'zgarishlar oddiy fazoviy siljishdan tortib, murakkab ijtimoiy o'zgarishlargacha takomillashib borgan. Shu tufayli harakatga faqatgina fazoviy siljish, deb qaramaslik lozim. Bunday qarash olamdagi barcha jarayonlarga mexanik harakat nuqtai nazaridan yondashishni vujudga keltiradi. Aslida olamda o'zgarishning xilma-xil ko'rinishlari mavjud bo'lib, ular bir-biridan sifatiiy farq qiladi.

Mexanik, ximiyaviy, biologik, fizik o'zgarishlar bilan ijtimoiy o'zgarishlarni aslo taqqoslab bo'lmaydi. To'g'ri, bu o'zgarishlar uchun umumiy bo'lgan fazoviy siljishlar harakat shakllarining hammasida ham, u yoki bu ko'rinishda namoyon bo'lishi mumkin. Lekin hamma o'zgarishni ham, faqatgina fazoviy siljishdan iborat, deb bo'lmaydi. Masalan, Erning Quyosh atrofidagi, Oyning Er atrofidagi harakatini fazoviy siljishning yaqqol ko'rinishi deyishimiz mumkin. Lekin Er bag'rida ro'y berayotgan murakkab geologik jarayonlarni, Er sirtidagi biosferaning yashash usulini birgina mexanik siljish bilan izohlab bo'lmaydi. Harakatning shakli qanchalik murakkab bo'lsa, u bilan bog'liq bo'lgan o'zgarishlar ham shu qadar murakkab bo'ladi. Materiyaning tashkiliy struktura darajasi qanchalik yuqori darajada bo'lsa, unda fazoviy siljish ham shu qadar kam seziladi.

O'zgarishlarning shunday bir shakli borki, uni falsafada rivojlanish deb ataladi. **Rivojlanish** bu — muayyan sistemaning muayyan vaqt va fazodagi yaxlit, kompleks, orqaga qaytmaydigan, ilgarilanma yo'nalishga ega bo'lgan, miqdoriy va sifatiiy o'zgarishidir.

Shu jihatdan harakatning ikki xil turi bir-biridan farq qilinadi. Harakatning birinchi turi jismda uning sifati va turg'unligini saqlagan holda ro'y beradigan ichki o'zgarishlarni o'z ichiga oladi. Ya'ni har qanday jismda beto'xtov ichki o'zgarishlar ro'y berib turadi, lekin bu o'zgarishlar shu jismning tashqi sifatiga jiddiy ta'sir ko'rsatmaydi.

Atrofimizni qurshab turgan har bir jism molekulalardan, molekulalar esa atomlar va elementar zarrachalardan tashkil topgan ekan, bu jismlarning molekulyar va atom tuzilish darajasida ham beto'xtov o'zgarishlar ro'y berib turadi. Shuningdek, har bir jism o'zining atrofidagi boshqa jismlarning va ulardan tarqalayotgan nurlanishlarning ta'siriga ham uchrab turadi. Bunday tashqi ta'sirlarni o'zida in'ikos ettirish jarayonida ro'y beradigan o'zgarishlar ham bu jismning sifatiiy o'zgarib ketishiga olib kelmasligi, uning turg'unligi va asosiy sifati saqlanib qolishi mumkinligi haqida xulosa chiqarish mumkin.

Biz yuqorida qayd etgan ichki va tashqi ta'sirlar oqibatida ro'y beruvchi o'zgarishlar asta-sekin to'planib, keyinchalik jismda keskin sifatiiy o'zgarishning vujudga kelishiga ham sabab bo'lishi mumkin. Mana shunday o'zgarish, ya'ni jismning sifatini o'zgartiruvchi harakat ikkinchi turdagi harakatga kiradi va u rivojlanish deb ataladi.

Rivojlanish jarayoni ham ikki turda bo'ladi. Birinchi turdagi rivojlanish bo'yicha, jismda har qanday sifatiiy o'zgarish ro'y berishiga qaramasdan, uni tashkil etgan materiyaning sifatiiy tuzilish darajasi o'zgarimasdan qolaveradi.

Masalan, notirik tabiatga mansub bo'lgan Quyoshdagi ravojlanishni olib qaraylik. Olimlarning taxminlariga ko'ra, hozir sirtida 6 ming, ichida esa bir necha mln. darajali haroratga ega bo'lgan Quyosh borib-borib soviydi va qizil gigantga aylanadi, ya'ni Quyoshning markazidagi termoyadro energiyasi so'ngach, ichki zichligi pasayadi va markazdagi tortishish quvvati susayadi. Oqibatda Quyosh shisha boshlaydi va Er orbitasini ham o'z ichiga olgan ulkan qizil yulduz vujudga keladi, u asta-sekin sovib, qizil karlikka, so'ngra esa «qora karlikka», keyin bo'lsa neytron yulduzga aylanadi. Bunday o'zgarishlar natijasida borliqning tashkiliy struktura darajasi o'zgarmaydi, ya'ni jonsiz tabiat shaklidagi darajasi saqlanadi.

Jonli tabiatning vujudga kelishi, o'simliklar va hayvonot olamining paydo bo'lishi, odamning shakllanishi, jamiyatning vujudga kelishi singari sifatiiy o'zgarishlar esa, rivojlanishning ikkinchi turiga kiradi.

Falsafa fanida harakatning bir-biridan sifatiiy farq qiluvchi bir qancha boshqa shakllari ham o'rganiladi.

Materalist bo'lgan faylasuflar harakat shakllarini turkumlaganida, quyidagi mulohazalarga tayanib ish yuritadilar:

1) harakat shakllari bir-birlari bilan sifat jihatidan farq qilib, ularning har biri materiyaning tashkiliy tuzilishi darajalarining muayyan bosqichida namoyon bo'ladi;

2) materiyaning harakat shakllari bir-biri bilan genetik jihatidan, kelib chiqishi jihatdan ketma-ket bog'langan, ya'ni harakatning murakkabroq shakllari uning nisbatan soddaroq shakllaridan kelib chiqqandir;

3) harakatning yuqori shakllari tarkibidagi quyi shakllari uning yuqori shakllariga ham mansubdir, ammo harakatning yuqori shakli o'zidan quyi shakldagi harakatga mansub emasdir. Shu mulohazalarga tayangan holda, harakatning beshta shaklini ajratib olish mumkin. Ular — mexanik, fizik, ximiyaviy, biologik va ijtimoiy harakatlardir.

Falsafada harakat shakllarini turkumlashning bir qancha boshqa ko'rinishlari ham bor. Ayrim olimlar harakat shakllarini har bir fanning nomi bilan bog'lash kerak, deb hisoblashadi. Bunday qarashning xatoligi shundaki, fanlarning ko'pchiligi harakat shaklini emas, balki miqdoriy munosabatlar va holatlarni aks ettiradi. Masalan geodeziya yoki geometriya, trigonometriya yoki topografiya, chiziqli algebra qanday harakat shaklini o'rganadi? Kibernetika esa ham tabiatda, ham jamiyatda amal qiluvchi boshqarish jarayonlarini o'rganadi, ya'ni bu fan bitta emas, balki bir qancha harakat shakllarini qamrab oladi.

Harakat shakllarini turlash bo'yicha quyidagi tabiiy-ilmiy kontsepsiya ham diqqatga sazovordir. Mazkur kontsepsiya bo'yicha harakat shakllari quyidagicha turlanadi: fizik harakat (elementar zarrachalar, maydon va atomlarning harakati), ximiyaviy harakat (atomlar va molekularning harakati) va bunda harakatning rivojlanishi ikki yo'nalishga ajraladi, 1) harakat rivojlanishining yuqori yo'nalishida biologik harakat shakllanadi; 2) harakat rivojlanishining quyi yo'nalishida esa geologik harakat shakllanadi, biologik harakatning taraqqiyoti ijtimoiy harakatga olib boradi.

Yana bir boshqa kontsepsiyada esa harakat borliqning tashkiliy tuzilish darajalariga mos ravishda turlangan. Bu kontsepsiyada harakat shakllari uchta sinfga ajratiladi: notirik tabiatda — elementar zarrachalar va maydon harakati, tirik tabiatda – hayotning namoyon bo'lishi, jamiyatda – odamning faoliyati.

Ijtimoiy harakat bizga ma'lum bo'lgan harakat shakllari ichida eng murakkabi bo'lib, unda insonning ongli faoliyati, inson tafakkuri, ijtimoiy guruhlarining faoliyati, o'zaro munosabatlari, jamiyat miqyosidagi ijtimoiy fikr birgalikda harakatga keladi. Bu harakatni chiziqli, batartib harakatlar bilan mutlaqo taqqoslab bo'lmaydi. Uning kelajagini bashorat qilish ham o'ta murakkabdir.

Borliqning asosiy yashash shakllariga fazo va vaqt kiradi. **Fazo** narsalarning ko'lamini, hajmini, o'zaro joylashish tartibini, uzlukli yoki uzluksizligini ifodalasa, **vaqt** hodisalarning ketma-ketligi, jarayonlarning davomiyligini ifodalaydi.

Ma'lumki, har qanday moddiy jism joyga, ko'lamga, hajmga ega. Fazo — vaqtning muayyan lahzasida olamni tashkil etgan nuqtalarning o'zaro joylashish tartibini aks ettirsa, vaqt esa fazoning muayyan nuqtasida ro'y beruvchi hodisalar ketma-ketligi tartibini ifodalaydi.

Fazo va vaqt tushunchalari, ko'p hollarda, forsiy til ta'sirida yozilgan adabiyotlarda makon va zamon deb ham ataladi. Bu tushunchalar fazo va vaqtning tashqi, nisbiy xususiyatlarinigina aks ettiradi, xolos. Fazo narsalar joylashadigan joy ma'nosida, vaqt esa hodisalar bo'lib o'tadigan muddat ma'nosida ishlatiladi.

Fazo va vaqtni tushunish bo'yicha substantsial va relyatsion yondashishlar mavjud. Substantsial kontsepsiya tarafdorlari fazoni narsalar joylashadigan idish, bo'shliq deb bilishadi. Ularning fikricha, hamma narsa fazo ichiga joylashtirilgan. Fazo o'ziga narsalarni sig'diruvchi substantsiya. Hech narsasi yo'q, ya'ni narsalar solinmagan fazo ham bo'lishi mumkin, deyiladi. Relyatsion kontsepsiya tarafdorlari esa, narsalar fazoviy o'lchamga ega, deyishadi.

Hech narsasiz fazoning bo'lishi mumkin emas. Bu farqni relyativistik fizika asoschisi Albert Eynshteyn shunday tushuntirgan edi. Faraz qilib, bir kazarma soldatlarni ko'z oldingizga keltiring. Ilgarigi, Nyuton fizikasiga ko'ra, soldatlar chiqib ketishi bilan kazarma bo'sh qoladi, ana shu substantsial kontsepsiyadagi fazodir. Yangi fizikaga ko'ra, soldatlar chiqib ketishi bilan kazarma ham yo'qoladi. Bu relyatsion kontsepsiyadagi fazodir.

Fazo va vaqtning xususiyatlari. Fazo va vaqt borliq miqdoriy va sifatijihatlarini ifodalashiga qarab, metrik va topologik xususiyatlarga ega. Fazo va vaqtning metrik xususiyatlari borliqning miqdoriy munosabatlarini aks ettirib, o'lchanadigan, ko'zga tashlanadigan va nisbiy tabiatli xususiyatlaridir. Ularga ko'lam, bir jinslilik, izotropik (anizotropik) kabi xususiyatlar kiradi.

Fazo va vaqtning topologik xususiyatlari esa, borliqning tub sifatijihatlarini ifodalaydi. Bunday xususiyatlarga uzuksizlik, bog'langanlik, o'lchamlilik, kompaktilik, tartiblanganlik singari xususiyatlar kiradi. Vaqtning topologik xususiyatlariga orqaga qaytmaslik, bir o'lchamlilik kabi xususiyatlar qo'shiladi.

Fazo (vaqt) ning metrik o'zgarishlari borliq strukturasi jiddiy o'zgartira olmaydi, topologik o'zgarishlar esa borliqning sifatij o'zgarishiga sababchi bo'ladi. Masalan, bir bog'langan sistemaning ko'p bog'langan sistemaga o'tishi fazo topologiyasini tubdan o'zgartiradi, ya'ni fazoning ikki nuqtasini tutashtiruvchi turlicha yo'llar paydo bo'ladi. Bunday fazoda katta idishning ichiga kichik idishni sig'dirish mumkin bo'ladi. O'lcham darajasi ko'p bo'lgan sistema o'lchov darajasi kam bo'lgan sistemaga nisbatan ko'rinmas va murakkab bo'ladi. Shuningdek, fazo va vaqtning metrik xususiyatlarini kuchli o'zgarishi topologik xususiyatlarining o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Masalan, fazoning egrilik darajasi kuchli o'zgarsa, bir bog'langan fazo ko'p bog'langan fazoga aylanishi mumkin.

Asosiy tushunchalar

Borliq, yo'qlik, mavjudlik, reallik, materiya, harakat, rivojlanish, fazo, vaqt.

Takrorlash uchun savollar

1. Borliq va yo'qlik tushunchalari to'g'risida nimalarni bilasiz?
2. Mavjudlik va reallik nima?
3. Harakat va uning asosiy shakllari to'g'risida so'zlab bering.
4. Fazo va vaqt, makon va zamon qanday ma'nolarni anglatadi?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. — T.: «Sharq», 1998.
2. Karimov I. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman: «Fidokor» gazetasi muxbiri savollariga bergan javoblar. — «Fidokor» 2000 yil 8 iyun.
3. Osnovi filosofii. — T: «O'zbekiston», 1999.
4. Kanke V.A. Filosofiya. — M: «Logos», 1999.
5. Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar. M. 1999.

3-mavzu. Tabiat falsafasi

Reja:

2. Tabiat, uning tuzilishi va rivojlanishi.
3. Tabiat va jamiyat, ularning o'zaro aloqasi.
4. Erdagi hayot va biosotsial evolyutsiya.
5. Tabiatni falsafiy tushunishning ahamiyati va ekologik tarbiya.

Tabiat va jamiyat haqidagi konkret fanlar borliqning o'z predmetlariga mos keluvchi muayyan xususiyatlarinigina o'rganadi. Borliqning umumiy xossalari haqida esa, falsafa fani tadqiqot olib boradi.

Tabiat ob'ektlarining tuzilishi haqida. Bizning tevarak-atrofimizni xilma-xil ko'rinishdagi, shakldagi turli-tuman moddiy ob'ektlar o'rab olgan. Ular turli xil xossalarga va xususiyatlarga egadir. Bir paytlar hamma jismlar materiyaning bo'linmas shakli atomlardan tashkil topgandir, degan tasavvur hukmron edi. Atomlarning murakkab tuzilganligi haqidagi farazlar bizning asrimizga kelib uzil-kesil tasdiqlandi.

Hozirgi zamon fanlarining xulosalariga ko'ra, atrofimizdagi har qanday jism molekulalardan tashkil topgan, molekular esa atomlardan tuzilgan. Atomlar murakkab tuzilgan yadro va elektron qobiqlardan iborat. Atomning elektron qavatlarini bir-biridan va atom yadrosidan muayyan uzoqlikda joylashgan bo'ladi. Eng sodda atom hisoblanuvchi vodorod atomining yadrosi bitta protondan, murakkabroq atomlarning yadrosi esa, proton va neytronlardan tashkil topadi, proton va neytronlar kvarklar va ularni tutashtirib turuvchi glyuonlar (glyuon-yopishtiruvchi degan ma'noni beradi) dan tashkil topgandir.

Proton va neytron nuklonlar (lot. nucleus — yadro, o'zak) hisoblanadi, nuklonlar va hiperon (yun. hiper-ustida, yuqoridan tashqari) lar, barionlar (yun. barys-og'ir) deyiladi. Bular og'ir zarrachalar sifatida kuchli o'zaro ta'sirlar maydonida bo'lib, adronlar (yun. adros-kuchli) gruppasiga mansub.

Organik va anorganik moddalar molekula tuzilishi bilan bir-biridan farq qiladi. Jonli organizmlar organik moddalardan tashkil topgan bo'ladi. Jonli organizmlarning tarkibi asosida hujayralar va hujayra sistemalari yotadi. Er shari atrofini qurshab turuvchi biosferani bir butun jonli sistema deb olish mumkin. Mikroorganizmlar, o'simlik dunyosi, hayvonot dunyosi va insonning o'zaro aloqadorliklari bu biosferaning mavjudligini ta'minlab turadi.

Er shari va o'z atrofida harakatlanuvchi Oy bilan birga yilda bir marta Quyosh atrofini aylanib chiqadi. Bu sistema ham biosferaga o'z ta'sirini o'tkazadi. Er yuzida mintaqalarning farq qilishi, fasllarning almashinuvi ana shu sistema harakati bilan bog'langandir. Quyosh va uning atrofida harakatlanuvchi sayyoralar, ularning yo'ldoshlari, asteroidlar, meteoritlar, kometalar va kichik planetalar birgalikda Quyosh sistemasini tashkil etadi. Quyoshdan eng uzoqda joylashgan planeta Pluton uning atrofini 247 yarim yilda bir marta to'liq aylanib chiqadi, ya'ni Er yili — 365,25 kunga teng bo'lsa, — Pluton yili 247ta Er yiliga tengdir.

Quyosh sistemasi millionlab yulduzlarni o'z ichiga oluvchi Galaktika (Somon yo'li) tarkibiga kiradi. Uning diametri 94,6 mln. yorug'lik yiliga teng. Undan keyingi sistema galaktikalar to'pi bo'lib, uning diametri 1 megaparsekka teng, u 30 tagacha galaktikani o'z ichiga oladi (1 parsek (3,26 yo. y)). Keyingi sistema — galaktikalarning mahalliy to'pi, unga 2 ta gipergalektika va 27 ta mitti galaktikalar kiradi. Majmuada 500 tagacha galaktika bo'ladi, uning diametri -5 megaparsek. Galaktikalar majmuasi galaktikalarning o'ta majmuasiga birlashadi, uning diametri 40 megaparsek bo'lib, o'zida 10 mingdan ziyod galaktikani birlashtiradi. O'ta yirik majmualar koinotning boshqa strukturaviy birliklariga kiradi. Koinotning radiusi esa 15 — 20 mlrd. yo.y. tengdir.

Bu sistemalarni falsafiy jihatdan umumlashtirib, borliqning moddiy ko'rinishlarini turli xil struktura darajalariga ajratish mumkin.

Sifatijihatdan materiya ikki xil shaklda, ko'rinishda uchraydi: moddasimon va nomodda ko'rinishida. Materiyaning moddasimon ko'rinishdagi shakllari ikkiga, modda va antimoddaga ajraladi. Bular bir-biri bilan chambarchas bog'langan bo'lib, ular to'qnashganda keskin sifatijihat o'zgarish ro'y beradi, ya'ni moddaning moddaviy ko'rinishi nomoddaviy ko'rinishga aylanadi. Materiyaning nomoddaviy ko'rinishi ham ikki xil shaklda uchraydi: maydon va nurlanish. Muayyan maydondagi nurlanishlar fizik vakuumda (fizik vakuum fizik jismlardan xoli bo'lgan joy) moddiy zarrachalarning hosil bo'lishiga imkon beradi. Xullas, bular ham bir-biri bilan chambarchas bog'langandir. Materiyaning biz yuqorida qayd etgan ko'rinishlaridan boshqacha ko'rinishdagi turlari ham bo'lishi mumkin. Ularning tabiati hali fanga ma'lum emas. Agar biz borliqning moddiy ko'rinishlarini tuzilishi jihatidan turkumlashtirsak, borliqning struktura darajalari haqidagi xulosa hosil bo'ladi.

Tabiat borlig'ining struktura darajalari. Biz tevarak atrofimizga nazar tashlasak, umuman borliqqa emas, balki, muayyan jismlarga, narsa va hodisalarga ko'zimiz tushadi. Siz bilan biz inson sifatida Er sharida istiqomat qilamiz, o'zimizga mos keluvchi o'lchovlar bilan ish yuritamiz. Biz odatlangan o'lchovdagi kattaliklarni makroskopik kattaliklar, deb hisoblaymiz va bu **makrodunyo**ni tashkil qiladi.

Shu nuqtai nazardan borliqning struktura darajalarini miqyosiy-struktura va tashkiliy-struktura darjalariga ajratamiz. Borliqdagi ob'ektlar miqyosi bilan farq qiluvchi uchta miqyosiy struktura darajalariga ajraladi. Ular: mikro dunyo, makrodunyo va megadunyo. **Mikrodunyo** atom miqyosidan kichik bo'lgan dunyodir. Bu dunyoga atom strukturasi va elementar zarrachalar, atom yadrosi, kvarklar, kernlar kiradi. Bu dunyoning yaxlitligini va turg'unligini saqlab turuvchi ikkita fundamental kuch mavjuddir, ular kuchli va kuchsiz yadroviy o'zaro ta'sirlardir.

Kuchli o'zaro ta'sirlar atom yadrosining strukturaviy yaxlitligini saqlab tursa, kuchsiz o'zaro ta'sirlar atom strukturasi yaxlitligini ta'minlaydi. Molekulalar tuzilishidan tortib, Er sharining yaxlitligini saqlashgacha xizmat qiluvchi kuch elektromagnit o'zaro ta'sirlardir.

Elektromagnit o'zaro ta'sirlari tufayli molekulari birikmalar va Erdagi barcha hayotiy jarayonlar o'zining strukturaviy birliklarini saqlaydi. Agar elektromagnit o'zaro ta'sirlari bo'lmaganda edi — Quyosh nurlari (ya'ni elektromagnit nurlanishlari) Erga etib kelmagan bo'lar edi va Erda hayotiy jarayonlar shakllanmagan bo'lar edi.

Er, uning tabiiy yo'ldoshi Oy va boshqa sayyoralar Quyosh atrofida harakatlanadi. Bu sistemaning va umuman butun Koinotning strukturaviy yaxlitligi esa gravitatsion o'zaro ta'sirlari tufayli saqlanadi. Gravitatsion o'zaro ta'sirlari biriktirib turgan dunyo — **megadunyo** deb ataladi.

Ular bir-biri bilan chambarchas bog'langandir, shuningdek, ular bir-biriga almashinishi ham mumkin. Hozir megadunyo hisoblangan koinotimiz bundan 15-20 mlrd. yil muqaddam o'ta kichik mikroskopik ob'ekt bo'lgan, degan taxminlar bor. Shuningdek, biz mikroob'ekt deb hisoblayotgan elementar zarracha neytron o'zining ichida milliardlab yulduz va galaktikalariga ega bo'lgan butun boshli Koinot bo'lishi va aksincha, diametri bir necha milliard yorug'lik yiliga teng bo'lgan ulkan Koinotimiz ham chetdan kuzatayotgan kishiga o'ta kichik elementar zarracha hisoblanishi ham mumkin. Borliqning strukturaviy tuzilishini uning sifatiiy rivojlanishi nuqtai nazaridan olib qarasaq, moddiy olam bu holda ham uchta darajaga ajraladi. Uning tashkiliy struktura darajalarini: anorganik dunyo (notirik tabiat), organik dunyo (tirik tabiat) va ijtimoiy dunyo (jamiyat) ga ajratiladi. Ular bir-biridan xilma-xilligi, uyushganligi, nisbiy mustaqilligi va faolligi bilan farq qiladi.

Anorganik dunyo yoki notirik tabiatda fizikaviy va ximiyaviy aloqadorliklar hukmronlik qiladi, shu tufayli notirik tabiatdagi qonuniyatlar shu tabiat fanlari doirasida cheklangan bo'lib, tirik dunyoga nisbatan passiv va tashkiliy uyushganligi past darajada bo'ladi.

Tirik tabiatda ya'ni organik dunyoda esa biologik aloqadorliklar ham qatnashganligi sababli uning uyushganlik darajasi yuqoriroq, faolroq va murakkabroq tuzilgan bo'ladi.

Ijtimoiy dunyo darajasida esa, yuqorida aytilgan aloqadorliklardan tashqari, jamiyatga xos bo'lgan ijtimoiy aloqadorliklar ham ishtirok etadi. Bunday dunyoning tuzilishi nihoyatda murakkab bo'lib, borliq bu darajada o'zining o'ta uyushganligini, nisbiy mustaqilligini va yuqori darajada faolligini namoyish qiladi. Bu dunyoning strukturaviy elementi bo'lgan har bir inson jamiyatga xos bo'lgan barcha aloqadorliklarni o'zida aks ettiradi va ijtimoiy munosabatlarda, aloqadorliklarda ongli ravishda, maqsadga binoan, muayyan mo'ljallarni oldindan belgilagan holda harakat qiladi.

Bu borada oddiy bir misol keltiraylik. Masalan, qo'lingizdagi kitobni ham har xil, bir-biriga o'xshamaydigan, ammo bir kasbdagi olim va mutaxassislar yozishgan. Agar siz, masalaga ijtimoiy dunyoning tuzilishi nuqtai nazaridan baho bermoqchi bo'lsangiz, unda mazkur kitobning qaysi qismi qanday yozilgani, kimning qanday fikrlashi, mavzuni sodda va xalqchil tushuntira olishi yoki murakkab tilda bayon qilishiga e'tibor bering. Shunda masala biroz oydinlashadi. Xuddi shunday holni sizga turli fanlardan dars berayotgan o'qituvchilar misolida ham kuzatishingiz mumkin. Keyin esa, o'zingiz va o'rtoqlaringizning darslarga, kitoblarga, ularni o'zlashtirib, o'qib va uqib olishga, hayotga munosabatingizga vijdonan baho bera olsangiz, bu boradagi murakkab jarayonlarni muayyan darajada to'g'ri anglab olishingiz mumkin. Holbuki bu — bor-yo'g'i siz, o'qituvchilaringiz va mazkur kitobni yozgan kishilar hayotining kichik bir qismidagi jarayonlar, xolos. Hayot esa nihoyatda murakkab, unda bir vaqtning o'zida, birvarakayiga qanchadan-qancha voqea va hodisalar kechadi. Masalan, siz hozir ana shu satrlarni o'qiyapsiz, jismingiz va xayolingizda, atrofingizda, siz bilan birga yashayotgan, siz biladigan va bilmaydigan odamlar jismi, ongi va qalbida ne-ne o'zgarishlar, jarayonlar kechmoqda... Demak, tabiat doimiy o'zgarishda va harakatda, bir holatdan ikkinchi holatga o'tishda, rivojlanishda va taraqqiyotda. Siz va bizning umrimiz esa, ana shu cheksizlikning bir lahzasi, jismimiz va jonimiz ham azaliy va abadiy o'zgarishlar jarayonidagi olamning mo'jizasidir. Bu olamda aynan siz va bizning dunyoga kelganimiz ham ana shunday mo'jizadir. Biz esa mana shu yorug' olamda o'tganlarning kelajakdagi avlodlar bilan bog'lanishida bir halqamiz, xolos va aynan ana shunday bo'lganligi uchun ham tabiat, jamiyat, rivojlanish va

taraqqiyot qarshisida doimiy qarzdormiz. Bu qarzdorlik dunyoga bizgacha kelganlar va ketganlar, keladiganlar va kelmaydiganlar, kela olganlar va kela olmaganlar ruhi qarshisidagi chuqur mas'uliyat hissidir.

Inson tomonidan nom qo'yilgan dunyolar hech qachon bir-biridan ajralib, alohida holda mavjud bo'lmagan. Ular ham bir-biri bilan uzviy aloqadorliklarda bo'ladi va ularning biri ikkinchisidan kelib chiqadi. Odatda, kamroq aloqadorliklarga ega bo'lgan sistema unga nisbatan ko'proq aloqadorliklarga ega bo'lgan sistemaga qaraganda murakkabroq va tashkiliy jihatdan uyushganroq bo'ladi. Bu erda ham ana shu qoida amal qiladi.

Anorganik dunyoda in'ikosning eng sodda va quyi shakli — mexanik in'ikos faoliyat ko'rsatsa, organik dunyoda unga nisbatan murakkabroq ko'rinishdagi biologik in'ikos namoyon bo'ladi. Bunday in'ikosning o'ziga xos bo'lgan tomoni tanlovchanlik, seskanuvchanlik va maqsadga muvofiq harakat qilishdir, jamiyatda esa, in'ikosning eng oliy shakli sotsial in'ikos faoliyat ko'rsatadi. Bu in'ikos o'zida in'ikosning boshqa shakllarini ham qamrab olgan bo'ladi. Ongli va yuqori doirada uyushgan faol in'ikos, aloqadorlik, xatti-harakatlar ijtimoiy dunyoga xosdir.

Borliq shakliy struktura darjalarining balki biz hali bilmaydigan yanada murakkabroq turlari ham bordir, lekin ular hali bizning tushunchalarimiz doirasiga sig'maydi. Xullas, borliqning tashkiliy struktura darajalari bir-biridan aloqadorliklarining soni va sifati jihatidan, energiya va informatsiya almashish xususiyati bilan, faolligi va uyushganligi darajasi bilan farq qiladi.

Hayot nima? Borliqning eng murakkab shakllaridan biri hayot va uning mohiyati haqida to'xtalaylik. Biz hayot ekanmiz, olamni bilamiz. Hayotning xilma-xil turlari, shakllari borki, ular borliqning moddiy shaklini harakatga keltirishda, boshqarishda asosiy o'rin tutadi. Hayotning eng murakkab shakli inson hayotidir. Bu inson ruhiyati, ongi, tafakkuri bilan chambarchas bog'langan. Har bir odamga bir marotabagina hayot kechirish imkoniyati berilgan. Insonning qadr-qimmatini shu hayotni qanday o'tkazganligi bilan o'lchanadi.

Odamning tabiati va hayoti u yashayotgan jamiyatdagi ijtimoiy muhitga ham bog'liq. Farovon jamiyatda insonlar ham farovon hayot kechirishadi. Qashshoq jamiyatda esa qashshoqlik tomir otadi. Demak, jamiyatimizni qanchalik farovon qilsak, unda yashaydigan insonlarning, kelgusi avlodlarimizning hayoti ham shunchalik baxtli va farovon bo'ladi.

Hayotning vujudga kelishi va mohiyati haqida hanuzgacha olimlar bir nuqtai nazarga kelishmagan. Har bir insonning hayoti takrorlanmas va o'ziga xosdir. Balki stanokning bir detali o'rniga boshqa detalni qo'yish bilan natija o'zgarmas yoki bir ishchining o'rniga boshqa ishchini qo'yish bilan stanok to'xtab qolmas. Ammo bir otaning o'rnini boshqa ota, bir do'stning o'rnini boshqa do'st bola olarmikin? Shunday ekan, har bir odam takrorlanmas va o'z o'rnida qadrlil. Insonni, uning hayotini qadrlash muhim ijtimoiy vazifadir.

Insonning yaxshi hayot kechirishi, bir tomondan, u yashayotgan jamiyatga bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan, tabiiy muhitga bog'liq. Butun tarixiy taraqqiyot davomida inson bilan tabiat o'rtasidagi munosabat takomillashib borgan. Inson tabiiy muhitsu, suv, havo, quyosh va tuproqsiz yashay olmaydi. Bu unsurlar uning tirikchiligini ta'minlaydi. Bunday qulay sharoit inson uchun faqat Er sharida mavjuddir.

Erning hayot tarqalgan qismi biosfera deb ataladi. **Biosfera** tirik organizmlarning hayot kechirish muhitidir. Agar Er shari Quyoshga yaqinroq joylashganida, er yuzasidagi harorat ko'tarilib ketgan bo'lar edi va oqibatda erdagi namlik, suv yo'qolar edi. Agar u Quyoshdan uzoqda joylashganida, er yuzasidagi harorat pasayib, hamma joy mangu muzlik bilan qoplanar edi. Xullas, har ikkala holatda ham er yuzasida hayotning paydo bo'lishiga imkoniyat yo'qolgan bo'lardi. Yana boshqa holni olaylik: Quyosh sistemasi Galaktika markaziga yanada yaqinroq joylashganda edi, er yuzasida kuchli gravitatsiya ta'sirida narsalarning vazni og'irlashib, insondek murakkab jonzodning, balki umuman hayotning paydo bo'lishiga sharoit bo'lmagan bo'lar edi. Aksincha, Quyosh sistemasi Galaktikamiz markazidan hozirgiga nisbatan chetda joylashganda ham, gravitatsiya kuchining zaifligi ayrim ximiyaviy va biologik jarayonlarning ro'y berishiga xalaqit bergan bo'lar edi. Buning oqibatida er yuzasida hayot paydo bo'lmas edi. Demak, inson o'zi uchun eng qulay bo'lgan joyda yashaydi va bunga shukur qilsa arziydi.

Insonning tabiiy muhitga ta'siri qadimgi davrlarda o'ta kuchsiz bo'lgan. Davrlar o'tishi bilan inson qo'lida qudratli kuch va quvvat manbalari to'plangach, uning tabiatga ta'siri sezilarli darajada o'zgara boshladi. Inson atrof-muhitni ifloslantirib, biosferadagi tabiiy muvozanatni izdan chiqara boshladi.

Bu masalaning echilishi insonning aql-idrok kuchi bilan bog'langandir. Inson aql-idrokining olamga ta'sir ko'rsatish chegarasi **noosfera** deb ataladi. Inson o'zligini anglamas ekan, uning sayyoramizga halokatli ta'siri kuchaygandan kuchayib, oxir-oqibatda uning o'zini ham halokatga olib borishi mumkin, degan ilmiy bashoratlar bor. Haqiqatan ham inson faoliyati aql-idrok bilan oqilona boshqarilmas ekan, u er yuzining halokatini tezlashtirishi muqarrardir.

Hozirgi zamondagi ekologik muammolardan biri ham inson faoliyati tomonidan atrof-muhit ifloslanishining oldini olish va bu halokatni to'xtatib qolishdan iborat. Bu olamni qay darajada yaxshi bilib olishimiz va uning hayotiga

nisbatan mas'uliyatni anglashimizga bog'liqdir. Inson jamiyatda va tabiatda tutgan o'z o'rnini to'g'ri anglasa, atrof muhitni ham avaylab-asraydi, er yuzini gullatib yashnatadi.

Tayanch tushunchalar

Tabiat, tabiiy muhit, biosfera, noosfera, hayot, ekologiya.

Takrorlash uchun savollar

1. Tabiat deganda nimani tushunasiz?
2. Jonli va jonsiz tabiat tushunchalarining ma'nosini tushuntirib bering.
3. Tabiat va jamiyat aloqalari deganda nimalar nazarda tutiladi?
4. Biosfera va noosfera nima?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T.: O'zbekiston, 1999.
2. Islom Karimov. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman: «Fidokor» gazetasi muxbiri savollariga javoblar. — «Fidokor» 2000 y. 8 iyun.
3. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T.: O'zbekiston, 2000. - 352 b.
4. Osnovi filosofii. — T: «O'zbekiston», 1998.
5. Kanke V.A Filosofiya. — M: «Logos», 1999.
6. Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar.. M. 1999.

4-mavzu. Rivojlanish va o'zaro aloqadorlikning umumiy qonuniyatlari. Falsafiy qonunlar.

Reja:

1. O'zgarish va taraqqiyot jarayonida takrorlanish tamoyili. Qonun tushunchasi, uning mohiyati va falsafiy talqini.
2. Voqelik va o'zgarish jarayonida ayniyat va ziddiyat dialektikasi. Uning tabiat va jamiyatdagi xususiyatlari.
3. Olamning mavjudligi — miqdor va sifat voqeligi tarzida. Taraqqiyotda tadrifiylik tamoyili.
4. O'zgarish va rivojlanish jarayonida o'z-o'zini inkor etish tamoyili. Vorislik va yangilanish.

Olamdagi narsa va hodisalarning harakati, o'zgarishi, bir holatdan ikkinchi holatga o'tib turishi, rivojlanishi, ular o'rtasidagi aloqadorlik va o'zaro ta'sir kabi masalalar qadimdan mutafakkirlar, olimlar, faylasuflar o'rtasida turli bahs, munozara, tortishuvlarga sabab bo'lgan. Chunki ular to'g'risida aniq bilimga ega bo'lmasdan turib, olam va uning taraqqiyoti, rivojlanish manbai, harakatlantiruvchi kuchlari to'g'risida hamda, eng asosiysi, kelajak haqida ilmiy tasavvurga ega bo'lish qiyin.

Atrofimizdagi jamiki narsa-hodisalar, ya'ni eng mayda zarrachalardan tortib to Er, Quyosh, Koinotgacha barchasi, shu jumladan, kishilik jamiyati ham, doimo harakat, o'zgarish va rivojlanishdadir. Ular o'rtasida abadiy o'zaro bog'liqlik, o'zaro ta'sir va aloqadorlik mavjud. Olamda o'z-o'zidan, tasodifiy ravishda hech qanday harakat ham, o'zgarish ham yuz bermaydi.

Bog'lanishlarning turlari. Biz narsa va hodisalarning harakati, o'zgarishi va rivojlanishiga ular o'rtasidagi bog'lanish va aloqadorlik, ta'sir va aks ta'sir asos bo'ladi, deymiz. Albatta, olamdagi har qanday bog'lanish ham rivojlanishga sabab bo'lavermaydi. Chunki bu bog'lanishlarning ko'lami, mohiyati, ta'sir kuchi va doirasi turlicha. Bog'lanishlarning ana shu xususiyatlariga qarab, zaruriy va tasodifiy, ichki va tashqi, bevosita va bilvosita, muhim va muhim bo'lmagan va hokazo bog'lanishlarga ajratish mumkin.

Shuningdek, olamda boshqa voqea yoki hodisalardan alohida, ular bilan bog'liq, o'zaro aloqadorlikda va ta'sirda bo'lmagan birorta ham voqea yoki hodisa mavjud emas. Demak, o'zaro bog'lanish va ta'sir natijasida narsa-hodisalarda o'zgarish sodir bo'ladi. Lekin, barcha o'zgarishni har doim ham birdaniga, yaqqol sezish mumkin emas. Chunki olamning namoyon bo'lishi turli darajada bo'lganligi sababli, o'zgarishlar ham turlichadir.

Masalan, yangi tug'ilgan chaqaloqning bir hafta, bir oy, yarim yil mobaynidagi o'zgarishini, ya'ni ulg'ayishini yoki bo'lmasa, tabiatdagi qish faslidan bahor fasliga o'tishdagi o'zgarishlarni oddiy ko'z bilan yaqqol sezish mumkin. Lekin biron jonsiz predmet, masalan, Er qa'ridagi ichki jarayonlarni ma'lum davrdan keyin sezish mumkin. Ana shu sababdan ham odamlar zilzilalar, vulqonlar otilishi kabi ofatlar qarshisida lol, gohida esa g'aflatda qolib kelmoqdalar. Ya'ni tashqi faktorlar (inson faoliyati, yorug'lik, issiqlik, namlik, atmosfera bosimi) natijasida ro'y bergan o'zgarishlarni ko'z ko'radi, quloq eshitadi. Xullas, ular oson anglab olinadi, ochiq-oydin namoyon bo'ladi. ulardagi o'zaro bog'liqlikni ham oson ko'rish, ilg'ash mumkin. Ana shunday oson ko'rish va ilg'ash mumkin bo'lgan, ochiq-oydin ro'y beradigan voqea, hodisa, natijaga nisbatan «zohiriylik» tushunchasi, mohiyatini ilg'ash qiyin bo'lgan va murakkab ichki sabablar natijasida kechadigan jarayonlar va o'zgarishlarga nisbatan «botiniylik» tushunchasi qo'llaniladi. O'rta asrlarda, ayniqsa tasavvuf falsafasida bu ikki tushunchaga alohida e'tibor berilgan.

«Harakat» tushunchasi «Borliq falsafasi» mavzuida yoritilganligi sababli, bu erda uning quyidagi qisqa ta'rifi bilan cheklanamiz: harakat deb olamdagi har qanday o'zgarishga aytiladi. Rivojlanish tushunchasi esa quyidan yuqoriga, oddiydan murakkabga tomon ilgarilab boruvchi harakatni ifodalaydi. Lekin bu jarayon goh to'g'ri chiziqli, goh asta-sekin kengayib boradigan spiralsimon shakldagi harakatdan iborat bo'lishi mumkin.

Bunda doimiy bir tomonga, masalan, vaqtning o'tmishdan kelajakka tomon o'tishi ham, lekin makonda voqea va hodisalarning takrorlanishi, zamonda orqaga qaytishlar ham sodir bo'lib turadi. Ba'zida taraqqiyotning ma'lum bir bosqichida oldingi bosib o'tilgan davr takrorlangandek bo'ladi, ammo bu ilgarigidan farq qiladigan, boshqacharoq tarzidagi takrorlanishdir.

Hech qachon bir xil tong otmaydi, deb bejiz aytmaydilar. Holbuki, har kuni tongda o'sha Quyosh chiqadi, o'sha tog'u toshlarni, bog'u biyobonlarni, biz yashayotgan zaminni yoritadi. Odamlar ham, ish va tashvishlar ham hamon o'sha o'shaddek. Kimdir ishga shoshadi, kimdir o'qishga, kimdir yana ilgarigi kundek bekorchilikdan zirikadi... Ammo dunyo o'zgarmadimi bu bir kunning ichida? unda minglab bolalar tug'ilmadimi, son-sanoqsiz jarayonlar ro'y berib, Er sayyorasining turli burchaklaridan boshqa joylarga qanchadan-qancha axborotlar tarqatilmadimi? Ona zamin o'z o'qi va Quyosh atrofida aylanishini davom ettirmadimi? Bularning barchasi bir kunu-tunda ro'y bergan botiniy va zohiriy o'zgarishlarning namoyon bo'lishidir.

Qonun tushunchasi. Dunyoning mavjudligi ana shunday botiniy va zohiriy o'zgarishlarning abadiy takrorlanib turishidan iboratdir. Bu takrorlanishlar esa o'z mohiyati va xususiyatlarini saqlab qolganliklaridan qonun va qonuniyat tusini olgan.

Masalan, biz Nyuton tomonidan kashf etilgan butun olam tortishish qonunini o'rganganimizda ana shunday holni idrok etganimiz. Bu qonunning asosiy mohiyati butun olamdagi narsalarning bir-biri bilan aloqadorligi tamoyilining doimiy takrorlanishi, har soniya va har daqiqada bu holatning sodir bo'lib turishini isbotlaydi.

Xo'sh, qonun o'zi nima? U kishi va umuman, jamiyat hayotida qanday ahamiyatga ega? Qonunni bilmasdan, o'rganmasdan turib yashash mumkinmi? Qonun tushunchasi kundalik hayotimizda nisbatan tez-tez ishlatib turiladigan tushunchadir. Xususan, fizika yoki kimyo qonunlari deymiz, tabiat qonuni yoki bo'lmasa, iqtisodiy qonunlar, yuridik qonunlar va h. k. Bozor iqtisodiyotiga o'tish tamoyillarining uchinchisi ham qonun to'g'risida bo'lib, unda barcha sohada qonunning ustuvorligi ta'minlanishi ta'kidlanadi. Yuqoridagilarni birlashtirib turadigan, barchasi uchun ham umumiy bo'lgan xossa, xususiyatlar bormi?

Eng avvalo, shuni aytish kerakki, olamdagi barcha narsa — tabiat, jamiyat va inson taraqqiyoti ma'lum qonunlar asosida amalga oshadi. Fanlarning (ijtimoiy, gumanitar, tabiiy va h. k.) asosiy vazifasi har bir soha bo'yicha tadqiqot o'tkazib, qonunlarni kashf qilish yoki ularning amal qilish xususiyatlarini o'rganish va ochib berishdan iborat.

Qancha ko'p qonun kashf qilinsa, taraqqiyot shuncha tez bo'ladi. Taraqqiyot qonunlarini bilmasdan turib, rivojlanishga erishish qiyin. Yaqin o'tmishda iqtisodiyotning o'ziga xos qonunlarini pisand qilmay, turli xil s'ezd, plenum, konferentsiya qarorlari asosida eksperimentlar o'tkazib, barcha uchun farovon hayot — kommunizm jamiyatini barpo qilmoqchi bo'lishganini va bunday siyosat qanday oqibatlariga olib kelgani barchaga ma'lum.

Hozir mustaqil O'zbekiston barcha rivojlangan mamlakatlar singari ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik davlat, fuqarolik jamiyati barpo qilish yo'lidan bormoqda. Bunda umumbashariy qonunlar va mamlakatimizning o'ziga xos xususiyatlari e'tiborga olingan.

Endi shunday savol: **Nima uchun inson qonunni bilishi kerak?** Bunda oddiy misollarga murojaat qilamiz: yoz oylarida barcha odamlar issiq kiyimlar (etik, palto, qo'lqop va h. k.) sotib olishadi, o'tin yoki ko'mir g'amlab qo'yishadi va h. k. Nima uchun? Chunki ular tabiatning bitta qonunini, ya'ni fasllarning o'zgarishi, yozdan keyin kuz, undan keyin qish kelishini juda yaxshi bilishadi.

Yoki yana bir, jo'nroq bo'lsa-da, misol: sizga birov uyning 5-qavatidan tashlasang, falon pul beraman desa, rozi bo'lmaysiz. Nima uchun? Chunki siz I. Nyuton kashf qilgan «Butun olam tortishish qonuni»ni yaxshi bilasiz. Balki bilmassiz ham, havoning o'z jismingizdan zichligi kamligiga e'tibor qilmassiz ham, deylik. Ammo siz bu holda omon qolishingiz qiyinligini, mayib bo'lishingizni yaqqol tasavvur qilasiz.

Inson qonunlarni bilishi, ularga amal qilishi doirasida erkinlik. Erkinlik nima? Erkinlik anglab olingan zaruriyatdir. Har qanday qonunga xos belgilardan biri zaruriylik, ya'ni ob'ektiv tarzda amalga oshish, o'z-o'zidan namoyon bo'lishdir. Erkinlik esa ana shu zaruriylikni anglab olish va unga amal qilishdan iborat faoliyatni anglatadi.

Yuristlarda shunday ibora bor: «Qonunni bilmaslik javobgarlikdan xolos qilmaydi». Ana shu tufayli siz yuridik qonunlarni qancha yaxshi bilsangiz, o'zingizning faoliyatingizni shunga moslab olib borasiz. Demak, shuncha erkin bo'lasiz. Bu holda siz nima qonuniy, nima esa qonuniy emasligini yaxshi bilasiz, qonunga xilof qadamlar qo'ymaydiz.

Yuqoridagi fikrlarni xulosa qilib, qonunga qo'yidagicha ta'rif berish mumkin: **Qonun** olamdagi narsa va hodisalarning muhim, zaruriy, umumiy va takrorlanib turuvchi bog'lanishlari, o'zaro aloqalari va munosabatlarning namoyon bo'lishidir. Endi qonunning belgilariga to'xtalamiz:

- qonun turli-tuman aloqadorliklar, bog'lanishlardan faqat muhimlarini, ya'ni shunday bog'lanishlarni ifodalaydiki, bular olamning mavjudligi, o'zgarishlari va undagi narsa hamda hodisalarning mohiyatidan kelib chiqqan bo'ladi;

- qonun zaruriy bog'lanishlarni ifodalaydi, ya'ni tasodifiy bog'lanishlar, goh paydo bo'lib, goh yo'qolib ketadigan bog'lanishlarga asoslanmaydi.

- qonun narsa va hodisalarning umumiy bog'lanishlarini ifodalaydi.

Qonun nisbatan barqaror, takrorlanib turuvchi bog'lanishlarni (munosabatlarni) ifodalaydi, ya'ni bir safar yuz berib, ikkinchi safar yuz bermaydigan bog'lanishlarni qonun qamrab olmaydi. Masalan, 2001 yili qishdan keyin bahor kelib, 2002 yilda qishdan keyin birdaniga yoz kelishini tasavvur qilib bo'lmaydi. Chunki, bu tabiat qonuni — fasllar o'zgarishi qonuni doirasiga kirmaydi.

Tabiat qonunlarining yana bir eng muhim xususiyati — u ob'ektiv xarakterga ega, ya'ni u insonga ham, insoniyatga ham bog'liq emas. Biror kishi, hatto millatning irodasi bilan ham, tabiat qonuniga tub o'zgartirish kiritish yoki uni butunlay yo'q qilish mumkin emas. Chunki bu qonunlarning asosini tashkil qilgan bog'lanishlar, munosabatlar ob'ektiv xususiyatga ega.

Olamdagi har bir narsa va hodisa bir-birini taqozo qiladigan va shu bilan birga, bir-birini istisno qiladigan qarama-qarshi tomonlar birligidan iborat. Demak, voqelik va o'zgarish jarayonida ayniyat va ziddiyatning bo'lishi ham odatiy hol. Masalan, issiq va sovuq, oq va qora, kecha va kunduz, elektrning musbat va manfiy zaryadlari, yaxshilik va yomonlik, adolat va jaholat va h. k. Qarama-qarshi tomonlar bir-birini inkor etadi va shu bilan birga biri ikkinchisini taqozo etadi, biri ikkinchisiz mavjud bo'la olmaydi. Faraz qilaylik, magnitning manfiy zaryadi bo'lmasa, u holda ushbu narsa magnit bo'lolmaydi.

Borliq narsa, voqea-hodisalarning turli-tumanligidan iborat. Lekin narsalar qanchalik xilma-xil, turli-tuman bo'lmasin, ular o'rtasida yaqinlik, aynanlik mavjuddir. Masalan, stol va stul sifat jihatidan turli narsalardir. Lekin baribir ular o'rtasida o'xshash tomonlar, belgilar bor. Aytaylik, ularning yo rangi yoki bir xil materialdan yasalganligi yoki bo'lmasa, vazni o'xshash bo'lishi mumkin va h.k.

Ayniyat tushunchasi narsa va hodisalar o'rtasidagi o'xshash tomonlarni ifodalaydi. Shu bilan birga narsa-hodisalar bir-biridan farq qiladigan tomonlar, xususiyatlar, belgilarga ham egadir. Aynan bir xil bo'lgan narsaning o'zi yo'q. Hatto daraxtning bir shoxida yonma-yon turgan 2 barg xam bir-biridan farq qiluvchi ba'zi jihatlariga ega. Hech bo'lmaganda, ular bir-biridan makondagi o'rni bilan farq qiladi.

Hayotdan misol keltiradigan bo'lsak, bir-biriga tashqi tomondan tamomila o'xshash bo'lgan Hasan va Husanlarda ham juda ko'p farq qiluvchi xususiyatlar bor. Masalan, ularda fe'l-atvor, qiziqish turi, dunyoqarashlar har xil bo'lishi, ya'ni ularning ichki dunyolari farq qilishi mumkin. Demak, **tafovut** narsa — hodisalarning farq qiluvchi tomonlarini ifodalovchi tushunchadir.

Qarama-qarshilik deb esa, narsa, voqea-hodisalarning bir-birini taqozo etuvchi va shu bilan birga bir-birini inkor etuvchi tomonlari, kuchlarining o'zaro munosabatiga aytiladi.

Qarama-qarshiliklar o'rtasidagi munosabatni **ziddiyat** degan tushuncha ifodalaydi. Ko'p hollarda ayniyat va tafovutning ziddligi va ularning bir maxrajga kelishi, me'yoriy o'zgarishlar tufayli rivojlanish, taraqqiyot, yangilanish jarayonlari amalga oshadi. Taraqqiyot shu ma'noda ayniyat, tafovut va ziddiyatlarning paydo bo'lishi, rivojlanishi va hal qilinishidan iborat bo'lgan abadiy va azaliy murakkab jarayondir.

Sobiq Ittifoqning mafkurasi darajasiga ko'tarilgan marksizmda asosan ziddiyatga ko'proq e'tibor berilar edi. U mutlaqlashtirilgan va jamiyatga ko'chirilgan, asosan, antogonistik ziddiyatlar to'g'risida gapirilgan va ularning echilishi insoniyatni baxtli hayotga olib boradi, deya xayol qilinar edi. Holbuki, insoniyat paydo bo'lib kelmoqda, uning hayotida ayniyat va tafovut ham, ziddiyat va qarama-qarshiliklar ham mavjud bo'lib kelmoqda. Odamzod ziddiyatlar kamroq bo'lgan, kishilarning xilma-xil intilish va maqsadlari, bir-biridan farq qiladigan g'oyalari uyg'unlashgan, barqarorlik ustuvor bo'lgan jamiyatni qurish uchun bosh qotirib kelmoqda.

Anu shunday intilishlar fanda «Konfliktologiya» (konflikt — ziddiyat, logos- ta'limot) deb ataladigan falsafiy yo'nalish paydo bo'lishiga olib kelgan. Bu soha bilan shug'ullanadigan olim va mutaxassislar konfliktologlar deb ataladi. Ular konfliktlarni keltirib chiqarish emas, balki ularning oldini olish va jamiyat uchun foydali tarzda hal qilish yo'llari va usullari ustida bosh qotirishadi.

Har bir ziddiyatning aniqlanishi, hal qilinishi o'zgarishga, yangilanishga, bir sifatdan ikkinchi sifatga, eskidan yangiga o'tishga sabab bo'ladi. Olam turli-tuman bo'lganligi uchun ziddiyatlar ham xilma-xildir. Masalan, ichki va tashqi ziddiyatlar, asosiy va asosiy bo'lmagan ziddiyatlar mavjud. Ular o'rtasida farq bo'lgani bilan birga, mutlaq chegara ham yo'q. Chunki amalda, hayotda ular bir-biriga o'tishi, birgalashib ketishi va taraqqiyotda turli xil o'rin tutishlari mumkin.

Olamning mavjudligi — miqdor va sifat voqeligi tarzida ham namoyon bo'ladi. Buning mohiyati shundan iboratki, narsa va hodisalardagi sezilarli bo'lmagan miqdoriy o'zgarishlar asta-sekin to'plana borib, taraqqiyotning ma'lum bir bosqichida me'yorni buzadi va sakrash yo'li bilan tub sifat o'zgarishlariga olib keladi.

Moddiy olamdagi xilma-xil narsa va hodisalar bir-biridan o'z sifati bilan ajralib turadi. **Sifat** — narsalarning ichki va tashqi muayyanligi bo'lib, uning qator xossa, belgi, xususiyatlari birligini ifodalaydi. Sifat narsa qanday bo'lsa, uni shundayligicha ko'rsatib beradi, jismning barcha tashqi xossalari bog'liqlikda namoyon qiladi.

Demak, sifat narsaning umumiylikini, yaxlitligini, uning nisbiy barqarorligini, bir-biriga o'xshashligi yoki o'xshamasligini ifodalaydi. U keng ma'noda narsalarning turli-tuman xossalari yig'indisidir. Lekin sifat va xossa aynan bir xil ma'nodagi tushunchalar emas. Sifatning o'zgarishi, muqarrar sur'atda, xossaning o'zgarishiga olib keladi. Biroq xossaning o'zgarishi har doim sifatning o'zgarishiga ta'sir etavermaydi, ayrim xossalarda narsalarning sifatiga ta'sir etmasdan yo'q bo'lib ketishi mumkin. Sifat predmetning doimiylikini, nisbiy barqarorligini ifoda etadi.

Narsalar sifat muayyanligidan tashqari, bir-biridan miqdoriy tomonlari bilan ham farq qiladi. **Miqdor** predmetning hajmi, o'lchovi, og'irligi, harakat tezligi va shu kabilar bilan tavsiflanadi. Tabiat hodisalari kabi ijtimoiy hodisalar ham miqdoriy tomonga ega. Chunonchi, suv o'z solishtirma og'irligiga, qaynash va muzlash darajasiga ega. Bir ijtimoiy tuzum boshqasidan xususiyati jihatidagina emas, balki ishlab chiqaruvchi kuchlar taraqqiyoti, mehnat unumdorligi, madaniyati va hokazolar bilan ham farq qiladi. Har qanday narsa miqdor va sifat birligiga ega. Tabiatda faqat miqdorga yoki sifatga ega bo'lgan, ya'ni sifati bo'lib miqdori, miqdori bo'lib aksincha, sifati bo'lmagan narsaning o'zi yo'q.

Miqdor va sifatning birligi, o'zaro bog'liqligi **me'yor** tushunchasida ifodalanadi. Me'yorning buzilishi predmet mavjudligi mumkin bo'lmagan holatga olib keladi.

Har qanday narsa va hodisaga miqdor va sifat o'zgarishlari xosdir. Miqdor o'zgarishlari bilan sifat o'zgarishlari o'rtasida qat'iy qonuniyat mavjud bo'lib, bu qonuniyat quyidagicha ifodalanadi: miqdoriy o'zgarishlar sifat o'zgarishlarini tayyorlab, har bir aniq holatda muayyan tub sifat o'zgarishlarini keltirib chiqaradi va shu holatda miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tishi sodir bo'ladi. Olamdagi barcha o'zgarishlar asta-sekin sodir bo'ladigan miqdor o'zgarishlaridan boshlanadi. Miqdor o'zgarishlari muayyan chegarada sifatning barqarorligiga ta'sir etmaydi. Miqdoriy o'zgarishlar chegaradan chiqishi bilan sifatning barqarorligi buziladi. Natijada sifat yo'qolib, yangi sifat yuzaga keladi. Taraqqiyot jarayonida miqdor o'zgarishlari tub sifat o'zgarishlariga o'tishi bilan birga sifat o'zgarishlari miqdor o'zgarishlariga ham o'tadi. Miqdor o'zgarishlari bilan sifat o'zgarishlari o'zaro chambarchas bog'langan bo'lishiga qaramay, ular ayrim o'ziga xos xususiyatlarga ham ega. Chunonchi:

- birinchidan, miqdor o'zgarishlari doimo yuz berib turadi. Hatto hodisalar sifatining nisbiy barqarorligi davrida ham miqdoriy o'zgarishlar asta-sekin yuz beradi. Sifat o'zgarishlariga o'tish faqat ma'lum bir davrda boshlanadi;

- ikkinchidan, miqdor o'zgarishlari ma'lum vaqtgacha narsalarga muhim ta'sir ko'rsatmaydi. Suv normal atmosfera bosimida 100° gacha suyuqlik holatini yo'qotmaydi, keyin esa bug'ga aylanadi, sifatini o'zgartiradi. Demak, sifat o'zgarishlari hodisalarni tubdan o'zgartirib, uning boshqa hodisaga aylanishini taqozo qiladi;

- uchinchidan, miqdor o'zgarishlari asta-sekin amalga oshadi va ko'p hollarda sezilmasdan o'tadi. Sifat o'zgarishlari esa ancha tez, ayrim holatda to'satdan sodir bo'ladi;

- to'rtinchidan, sifat o'zgarishlari miqdor o'zgarishlariga qaraganda tub o'zgarish bo'lib hisoblanadi.

Sakrash nima? Sakrash tabiat va jamiyatda sodir bo'ladigan sifat o'zgarishlarini anglatadigan falsafiy tushuncha bo'lib, taraqqiyotning uzluksiz ko'rinishiga qaraganda ancha tez o'tadigan jarayondir.

Sakrash miqdor o'zgarishlaridan sifat o'zgarishlariga o'tishda uzluksizlikning uzilishini bildiradi. Sakrash narsa va hodisalarning uzluksiz rivojlanish davomida tayyorlanib, shu uzluksiz rivojlanish momenti tugab, uzilish sodir bo'lishi bilan zaruriy ravishda yuz beradi. Sakrash birdaniga, to'satdan bo'ladigan holatgina emas, balki yangi sifat elementlari ko'payishi orqali yuz beradigan tadrijiy jarayon hamdir.

Sakrashning turlari o'z harakteriga ko'ra tabiat va jamiyatda xilma-xil bo'lib, ular bir-birlaridan farq qiladilar. Jamiyat taraqqiyotidagi sakrashlarning o'ziga xos tomoni shuki, bu sakrashlar eski ijtimoiy tuzumni yo'q qilish va yangi ijtimoiy tuzumni o'rnatadigan ijtimoiy jarayonlar, tadrijiy rivojlanish orqali amalga oshadi. Bunday sakrashlarni ikki turga bo'lish mumkin: birinchisi — portlash yo'li bilan bo'ladigan sakrashlar, ikkinchisi sekin-asta, tadrijiy yo'l bilan bo'ladigan sakrashlar. Birinchi tur sakrashlarning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, bunda narsa va hodisalarning yangi sifatga o'tishi nihoyatda tezlik bilan yuz beradi va kutilmagan natijalarni, tasodifiy jarayonlarni boshlab yuborishi, hatto salbiy holatlarni keltirib chiqarishi ham mumkin.

Sakrashning ikkinchi turida esa, eski sifat elementlarining asta-sekin yo'qolib borishi va yangi sifat elementlarining asta-sekin to'planishi natijasida yangi sifat paydo bo'ladi.

Shunday qilib sakrash quyidagi jihatlarga ega:

- birinchidan, sakrash taraqqiyot natijasida amalga oshadigan ob'ektiv va qonuniy jarayondir;

- ikkinchidan, sakrash tadrijiylikning uzilib, miqdor o'zgarishlaridan tub sifat o'zgarishlariga o'tishidir;

- uchinchidan, sakrash eskini tugatish va yangi sifatga mos keladigan holatlarning vujudga kelishi tufayli paydo bo'ladigan ziddiyatlarni hal qilishdir;

- to'rtinchidan, sakrash olamning rivojlanib, ilgarilab borishidir.

Hodisalarning sifat xususiyatlariga va ularning rivojlanish sharoitiga bog'liq ravishda eski sifatdan yangi sifatga o'tish turli shakllarda sodir bo'ladi. Har bir narsa, hodisa o'zining aniq inkor qilish usuliga, o'z navbatida aniq sakrash shakliga egadir.

Demak, har qanday o'zgarish, har qanday rivojlanish miqdor va sifat o'zgarishlarining o'zaro bir-biriga o'tishi orqali sodir bo'ladigan jarayonlardan iborat. Borliqning hamma sohasida doimo eski, umri tugayotgan narsa va hodisalarning barham topishi, yangi narsa va hodisalarning vujudga kelish jarayoni sodir bo'lib turadi. Bunday eskining yangi bilan almashinishi inkor deb ataladi.

O'zgarish va rivojlanish jarayonida **o'z-o'zini inkor etish tamoyili** nihoyatda muhim. Bunda **vorislik** – eskining inkori va yangilikning shakllanishi sifatida namoyon bo'ladi. Ana shu jarayonlarning doimiy takrorlanishi **inkorni inkor qonunining** mohiyatini bildiradi.

Mazkur qonunga muvofiq ob'ektiv voqelikdagi narsa va hodisalarning rivojlanishi jarayonida eskining yangi tomonidan inkor qilinishi ro'y beradi. Biroq, aksariyat hollarda, eskilik butunligicha inkor qilinmaydi, undagi ijobiy tomonlar saqlanib qoladi.

Inkor tushunchasi kundalik ongda «yo'q», so'zi bilan qo'shilib ketadi, inkor qilmoq — «yo'q» demakdir, biror narsani rad etmoqdir. Lekin dialektikada inkor kundalik ongda ishlatiladigan tushunchadan farq qiladi. Dialektikada inkor qilish to'g'ridan-to'g'ri «yo'q» degani emas, ya'ni narsani mavjud emas, deb e'lon qilmoq yoki uni har qanday usul bilan yo'qotib tashlamoq emas.

Inkorni dialektik tushunish yangining eski bilan oddiy almashuvi bo'lmasdan, balki eskining bag'rida vujudga kelib, undan foydalanib, qaror topishini tan olishdir. Dialektik inkorning muhim ikki jihati mavjud: birinchisi, eskining o'rniga yangining kelishi tabiiy-tarixiy jarayon bo'lganligi uchun taraqqiyotning muhim sharti hisoblansa; ikkinchisi, u yangini eski bilan vorisiy bog'liq ekanligini ham ifodalaydi.

Inkorni inkor qonunini tushunish uchun uni nega shunday deb atalishini izohlamoq lozim. Falsafaning bu ta'limotini ikki marta takrorlanuvchi inkorda ifodalanishi olamdagi narsa va hodisalarning doimiy ravishda o'zgarib, bir holatdan ikkinchi holatga o'tib borishi va oqibatda, rivojlanish uzluksiz ekanligidan kelib chiqadi.

Bu qonunga ko'ra, har bir mavjud bo'lgan narsa va hodisa o'zigacha bo'lgan sifat va miqdor inkor etilishining mahsuli, shu bilan birga, ana shu narsa va hodisalarning o'zi ham sharoitning o'zgarishi, vaqtning o'tishi bilan inkor etilishga mahkumdur. Demak, har bir narsa va hodisaning o'zgarishi va rivojlanishi hamisha ikki va undan ko'proq inkor etishlar bilan amalga oshadi. Insoniyat tarixi – avlodlar almashinuvi tarixidir, deyilganida ham ana shunday hol nazarda tutiladi.

Inkorni inkorning yana bir muhim belgisi shuki, taraqqiyotdagi davriylikning muayyan halqasida, ya'ni navbatdagi inkor bosqichida uning oldingi bosqichidagi ba'zi belgilar takrorlanadi. Masalan, don o'simlikdan yana donlarga aylanadi, keyinroq yana o'simlikka va hokazo.

Inkorni inkorning amal qilishi tufayli taraqqiyot to'g'ri chiziq shaklida emas, doira shaklida bo'ladi, uning oxirgi nuqtasi boshlang'ich nuqtaga yaqinlashadi. Lekin bu yaqinlashuv uning oxirgi nuqta bilan tutashishi bo'lmasdan, balki yuqori bosqichda sodir bo'lishi sababli taraqqiyot spiral shaklga ega bo'ladi. Bu spiralning har bir yangi o'rami oldingi o'ramiga nisbatan yuqoriroq bosqichda yuzaga keladi.

Dialektik inkor yangi bilan eski o'rtasidagi bog'lanishni butkul rad qiladi, deb tushunmaslik kerak. Yangi qanchalik ilg'or bo'lmasin, u yo'q joydan paydo bo'lmaydi, balki eskining qobig'ida asta-sekin shakllanadi. Shuning uchun ham ko'p hollarda eskidan yangiga o'tilayotganda eski butunlay tashlab yuborilmaydi, balki uning ijobiy tomonlari saqlanib qoladi va rivojlanish davom ettiriladi. Demak, yangi bilan eski o'rtasida vorislik mavjuddir. Inkorni inkor qonuni taraqqiyotda vorislik va qaytariluvchanlikning birligini tavsiflaydi. Dialektik inkorning muhim xususiyati ana shundan iborat.

Inkorni inkor qonuni mustaqillik va bozor iqtisodiyoti jarayonida ro'y berayotgan hodisalar mohiyatini ilmiy anglashda katta ahamiyat kasb etadi. Yangi jamiyatni barpo etishga qaratilgan o'zgarishlar hamma narsani butunlay yo'q qilishni bildirmaydi. Aksincha, bu — xalqimiz taraqqiyoti jarayonida erishilgan ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy, ma'naviy yutuqlarni saqlab qolib, ularni yanada boyitib, rivojlantirishdan iboratdir. Mazkur jarayonning asosiy tamoyili Islom Karimovning yangisini qurmasdan, eskini buzmaslik lozimligi to'g'risidagi xulosasida yaqqol o'z asosini topgan.

Tayanch tushunchalar

Bog'lanish, aloqadorlik, takrorlanish, qonun, qonuniyat, ayniyat, tafovut, qarama-qarshilik, ziddiyat, miqdor, sifat, inkor, inkorni inkor, vorislik, yangilanish.

Takrorlash uchun savollar

1. Qonun nima?
2. Tabiat va jamiyat qonunlarining qanday xususiyatlari bor?
3. Olamdagi ayniyat va ziddiyat holatlariga misollar keltira olasizmi?
4. Miqdor va sifat nima? Me'yori-chi?
5. Inkori nima? Inkorni inkor-chi?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. - T., «O'zbekiston», 1997.
2. Karimov I.A. Barkamol avlod — O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. — T., «O'zbekiston», 1997.
3. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. — T., «O'zbekiston», 1998.
4. Karimov I.A. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. «FIDOKOR» gazetasi, 2000 yil 8 iyun.
5. Osnovi filosofii. — T., O'zbekiston, 1998.
6. Falsafa. — T., Sharq, 1999.

5-mavzu. Mavjudlik, o'zgarish, bog'liqlikning asosiy shakllari. Falsafiy kategoriyalar

Reja:

1. Mavjudlik, o'zgarish va o'zaro aloqadorlik namoyon bo'lishining asosiy tamoyillari.
2. Falsafiy kategoriyalar tizimi, ularning mazmuni.
3. Falsafa kategoriyalari o'rtasidagi bog'lanishlar va ularning hozirgi davrda namoyon bo'lishi.
4. Yoshlar tarbiyasida falsafiy kategoriyalar to'g'risidagi bilimlarning ahamiyati.

Har qanday fanning o'ziga xos qonunlari va asosiy tushunchalari bo'ladi. Masalan, fizikada fizik qonunlar, og'irlik, tezlik, kuch kabi tushunchalarga juda ko'p duch kelish mumkin. Ularning aksariyati bu fan tarixida chuqur iz qoldirgan mashhur olimlarning nomi bilan bog'langan. Masalan, fizikada Nyuton, Faradey, Avagadro va hokazo. Matematikani esa Pifagor, al-Xorazmiy, Karl Gausning qonunlarisiz tasavvur qilish qiyin. Xuddi shunday falsafaning fanlik maqomini belgilaydigan asosiy tamoyillar, qonunlar va kategoriyalar tizimi ham bor. Ularni o'rganishdan avval, qonun va kategoriya tushunchalarining mazmunini aniqlab olish zarur. An'anaviy tavsiflarga ko'ra, «Qonun» falsafiy kategoriya sifatida narsa va hodisalar rivojlanishi jarayonidagi eng muhim, zaruriy, nisbatan barqaror, doimiy takrorlanib turuvchi, ichki o'zaro bog'lanishlar, aloqalar, munosabatlarning mantiqiy ifodasi ekanligini ko'rib o'tdik. Endi kategoriyalarning mohiyati va mazmuni bilan qisqa tanishaylik.

Kategoriya o'zi nima? Bu so'z qadimgi yunon tilidan olingan bo'lib: «izohlash», «tushuntirish», «ko'rsatish», degan ma'nolarni anglatadi. Uning mazmunidagi bunday xilma-xillik qadimgi davrlardan oq ilmiy tadqiqot yo'nalishiga aylangan.

Falsafa tarixida ularni birinchi bo'lib, Arastu ta'riflab bergan. U o'zining «Kategoriyalar» degan asarida ularni ob'ektiv voqelikning umumlashgan in'kosi sifatida qarab, turkumlashtirishga harakat qilgan. Xususan, uningcha quyidagi kategoriyalar mavjud: «mohiyat» (substantsiya), «miqdor», «sifat», «munosabat», «o'rin», «vaqt», «holat», «mavqe», «harakat», «azob-uqubat». Bu turkumlashtirish, o'z vaqtida ilmiy bilishda juda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Keyinchalik Arastu «Metafizika» asarida «mohiyat», «holat» va «munosabat» kategoriyalarini ham izohlagan.

Umuman, kategoriyalarni falsafa tarixida ilmiy mavzu sifatida o'rganishni aynan Arastu boshlab berganligi e'tirof qilinadi. Ma'lumki, ungacha Yunonistonda ko'proq politika va ritorika (notiqlik san'ati) fanlari sistemalashgan, ya'ni fan sifatida tizimga tushirilgan edi. Chunki o'sha davrda qo'shinni, mamlakatni va odamlarni boshqarish uchun siyosat va nutq madaniyati sirlarini bilish katta ahamiyatga ega bo'lgan. Ammo o'sha davrlarda falsafaning qonunlari, kategoriyalari va asosiy tayanich tushunchalari muayyan tizimga tushirilmagan, izchil bayon qilingan bilimlar sistemasi sifatida shakllantirilmagan edi. Hatto Yunonistonning mashhur olimi va mutafakkiri Suqrotni ham ana shunday, hali go'yoki shakllanmagan fan bilan shug'ullangani va yoshlarni bu ilm yo'liga boshlab, ularning noto'g'ri tarbiyasiga sabab bo'lganlikda ayblagan ham edilar. Bu hol Suqrotning buyuk shogirdi Arastuning mazkur fanni aniq sistema tarzida ifodalashga kirishishi uchun turtki bo'lgan. Olim falsafaning qonun va kategoriyalarini birinchi marta sistemalashtirgan, ta'riflagan va falsafani fan darajasiga ko'targan. O'sha davrdan boshlab falsafa o'z qonunlari, tamoyillari, kategorial tushunchalariga ega bo'lgan fanga aylangan. Sharqda bu masalaga Forobiy, Beruniy va ibn Sinolar ham katta ahamiyat berganlar.

XVII-XIX asrlarga kelib, falsafiy kategoriyalar tahlilida yangi davr vujudga keldi. Xususan, I. Kant qarashlarida kategoriyalar «sifat» (reallik, inkor, chegaralash), «miqdor» (birlik, ko'plik, yaxlitlik), «munosabat» (substantsiya va xususiyat, sabab va harakat, o'zaro ta'sir), «modallik» (imkoniyat va imkoniyatsizlik, voqelik va novoqelik, zaruriyat va tasodif) tarzida izohlangan. Kantdan farqli o'laroq, Hegel esa mantiqiy kategoriyalarni: «borliq» (sifat, miqdor, me'yor), «mohiyat» (asos, hodisa, mavjudlik), «tushuncha» (ob'ektiv, sub'ektiv, absolyut g'oya) tarzida izohlagan.

Falsafa fanining kategoriyalari haqidagi turli qarashlarni umumlashtirib aytganda, ularning mantiqiy tushunchalar sifatidagi quyidagi tavsiflari bor: 1) ob'ektiv voqelikning in'kosi; 2) narsa va hodisalarning o'zaro bog'lanish va aloqadorligini mantiqiy umumlashtiruvchi bilish usuli; 3) narsa va hodisalarning rivojlanishi bilan o'zgarib turuvchi mantiqiy tushuncha; 4) borliqning mavjudligidan kelib chiqadigan tarixiy — mantiqiy bilish darajalaridan biri. Ko'pchilik mutaxassislar kategoriyalar olam, undagi narsa va voqealar, ularning asosiy va takrorlanib turuvchi aloqadorligini ifodalaydigan keng mazmundagi tushunchalardir, degan fikrga qo'shiladilar. Bu ma'noda borliq, voqelik, harakat, makon, zamon, miqdor, sifat va boshqalar falsafaning ana shunday kategoriyalaridir.

Falsafada o'z xususiyatlariga ko'ra, «**juft kategoriyalar**» deb ataladigan; umumiy bog'lanish va aloqadorlik munosabatlarini ifodalovchi tushunchalar ham bor. Ular narsa va hodisalarning muayyan yo'nalishdagi eng muhim, zaruriy, nisbatan barqaror, davriy takrorlanib turuvchi bog'lanish va aloqadorlik munosabatlarini ifodalaydi. Falsafa kategoriyalari mazmunidagi ichki birlik, bog'lanish, aloqadorlik va munosabatlarning yaxlitligi bilish jarayonining uzluksizligini ta'minlaydigan umumiy qonuniyat tarzida vujudga kelgan.

Alohidalik, xususiylik, umumiylik. Ular narsa va hodisalarning rivojlanish jarayonidagi makon-zamon munosabatlarini konkret tarzda namoyon qiladi. Umumiylik – olamdagi alohida, individual tarzda namoyon bo'layotgan narsa – hodisalarning turfa, xilma-xil umumlashtiruvchi xossa hamda xususiyatlarning mushtaraklashgan holda namoyon bo'lishidir. Alohidalik va umumiylik o'rtasidagi bog'lanish, aloqadorlik va munosabat «xususiylik» kategoriyasi orqali ifodalanadi. Birinchidan, bu kategoriyalarning mazmuni olamning birligi, ularning mantiqiy ifodasi konkretlik bo'lib hisoblanadi. Ikkinchidan, «alohidalik», «xususiylik», «umumiylik» narsa va hodisalarning makon-zamon konkretligini ifodalaydigan, nisbatan mustaqil mantiqiy tushunchalar tarzidagina namoyon bo'lishi mumkin. Zero, ularning nisbatan mustaqilligi, ichki birligining namoyon bo'lish shaklidir.

Falsafiy adabiyotlarda, bilishning umumiy tendentsiyasini alohidalikdan xususiylikka va shu bosqich orqali umumiylikka o'tish tarzida yoki aksincha, izohlash keng tarqalgan. Vaholanki, falsafiy bilishning asosiy xususiyati va maqsadi har qanday alohidalikning individual xususiyatlarini umumiylikdan farqlashdan iboratdir. Masalan, bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tish jamiyat taraqqiyotining umumiy qonuniyati bo'lsa ham, bu jarayon turli ijtimoiy-tarixiy makon va zamonda har bir davlat uchun o'ziga xos bo'lgan modelni taqozo qiladi. Alohidalikning umumiylikdan farqini aniqlash asosida, maxsus usul va vositalarini qo'llash bozor strategiyasi va taktikasining milliy xususiyatlarini belgilashga yordam beradi.

Alohidalik yoki, ba'zi falsafiy adabiyotlarda ko'rsatilganidek, yakka-kimni muayyan xossa hamda xususiyatga ega bo'lgan narsa va hodisalarning makon va zamondagi chegaralangan konkret holati, boshqacha kilib aytganda, har qanday hodisa va narsaning ichki sifat muayyanligi, individualligi deyish mumkin.

Antik falsafada alohidalik kategoriyasining mazmuni muayyan turg'unlikka ega bo'lgan birlik sifatida qaralgan (Aflotun, Arastu). Hegel, alohidalikni voqealarning zaruriy shakli, makon va zamondagi tafovutlarning namoyon bo'lish momenti sifatida qaraydi.

Falsafada milliylik va umuminsoniylik masalasida alohidalikning umumiylikdan farqini mutlaqlashtirish natijasida muayyan qarashlar vujudga kelishi mumkin (Bu haqda «Osiyotsentrizm» va «Evropatsentrizm» to'g'risida eslash kifoya).

Vaholanki, umuminsoniyat tsivilizatsiyasining tadjriy rivojlanishida muayyan ichki birlik mavjud bo'lib, madaniyat tarixida har bir xalq, millat o'z o'rni va ahamiyatini namoyon qiladi. Shuning uchun umuminsoniyat tsivilizatsiyasi tarkibidagi milliy madaniyatni mutlaqlashtirish, muayyan siyosiy manfaatlarga asoslangan bo'lib, buyuk davlatchilik, shovinistik qarashlardan boshqa narsa emas. Bu XX asrning 30-yillarida fashizm mafkurasini shakllantirgan asosiy sabablardan biri edi.

Alohidalikni, umumiy qonuniyatlar tarkibidagi, elementlarning individual rivojlanish jarayoni sifatida olib qarash kerak. Chunki har qanday umumiylik, dastlab voqelikning alohidaligi tarzida vujudga keladi. Shunga ko'ra, har qanday sistema o'z tarkibidagi nisbatan yangi, alohida hodisalarning individual rivojlanishisiz sodir bo'la olmaydi. Shunday qilib, alohidalik voqelik rivojlanishining xilma-xil shakllarini vujudga keltiradi.

Narsa va hodisalarda alohidaliklarning konkret xususiyatlari o'rtasidagi bog'lanishlar, bir tomondan, umumiylikni namoyon qilish bilan bir qatorda, ularning muayyanligi va mazmunini ham belgilaydi. Ikkinchi tomondan esa, umumiylikning konkretligi alohidaliklar sistemasi tarzida namoyon bo'ladi. Bu sistemaga strukturali yondashish bilishning nisbatan to'laqonli bo'lishini ta'minlaydi. Masalan, muayyan jamiyatdagi kishilarning ijtimoiy munosabatlari o'ziga xos bo'lgan yo'nalishlarini vujudga keltirgan. Ya'ni, iqtisodiy, huquqiy, siyosiy, diniy ekologik va boshqa shu kabi ijtimoiy munosabatlar umumiy madaniyat tarkibida «iqtisodiy madaniyat», «huquqiy madaniyat», «siyosiy madaniyat», «ekologik madaniyat» va boshqa nisbatan mustaqil yo'nalishlarga asos bo'lgan. Bu madaniyat yo'nalishlari nisbatan mustaqil bo'lsa ham, bir-birini taqozo qiladi. Ularning ichki birligi va rivojlanish tendentsiyasi umuminsoniyat tsivilizatsiyasi manfaatlaridan kelib chiqqan bo'lib, umumiy taraqqiyot darajasiga mos keladi.

Falsafaning bu kategoriyasi bilan «butun», «qism» «struktura», «sistema», «element», kategoriyalari o'rtasida uzviy bog'liqlik va muayyan farqlar mavjud. Ya'ni «alohidalik», «xususiylik», «umumiylik» narsa va hodisalar rivojlanish jarayonidagi bog'lanish, aloqadorlik munosabatlarining yaxlitligini nisbatan mustaqil ifodalash bo'lsa, «butun», «qism», «struktura», «sistema», «element», kategoriyalari esa, ularning makon va zamondagi bog'lanish munosabatlarini jarayon tarzida ifodalashdir. Shu nuqtai nazardan, butunni – umumiylik, qismni yoki elementni – alohidalik tarzida olib qarash holatlari uchraydi. Shuningdek, muayyan o'xshashlik bo'lishiga qaramasdan, sistemani umumiylik tarzida qabul qilish mumkin emas. Bunda sistema turli darajadagi umumiyliklarning majmui ham bo'lishi mumkin. Umuman, narsa va hodisalarni tarkibiy jihatdan «butun», «qism», elementlarga ajratish bilishga xos nisbiy hodisa bo'lib, uning samaradorligini ta'minlaydigan zaruriy shartdir. Shunga ko'ra, yuqorida aytilgan har ikkala kategoriyalar tizimi bilishning bosqichi sifatida emas, balki usuli sifatida olib qaralishi kerak.

Sistema, struktura, element falsafaning muhim kategoriyalaridan bo'lib hisoblanadi. Sistema – grekcha so'z bo'lib, mantiqiy ma'nosi butunlik, yaxlitlik, elementlardan tashkil topgan birikma, degan ma'nolarni anglatadi.

Sistema kategoriyasining mazmuni, uni tashkil qilgan elementlarning strukturaviy munosabatlariga mos keladi. Shu nuqtai nazardan, bilish jarayonidagi sistemalashtirish, nazariy faoliyat sifatida, ularning tashkil qilingan tarkibiy elementlarini tarixiy-mantiqiy izchil tartibga keltirish bilan izohlanadi. Xususan, bu elementlarning funksional faoliyatini, ahamiyatiga ko'ra turkumlashtirish, muhim metodologik ahamiyatga ega, chunki insonning borliqni bilish faoliyati sistema strukturasidagi elementlarning mavjudlik holati va rivojlanishi ob'ektiv qonuniyatlarini o'rganish

asosida, ularni maqsadga muvofiq tashkil qilishga qaratilgan. Ya'ni, insonning ob'ektiv reallikni nazariy bilishga asoslangan: tashkillashtirish, boshqarish, nazorat qilish faoliyatlari samaradorligi va maqsadga muvofiqligi turli kategoriyalardan unumli foydalanishi bilan xarakterlanadi.

Sistema — narsa va hodisalarning bog'lanishlari, aloqadorligi va munosabatining tartibli tadrijiy rivojlanishini ifodalaydi. Struktura esa, narsa hodisalar bog'lanishi, aloqadorligi va munosabatlari tizimining makon va zamondagi birligini ta'minlaydigan sistemaning mavjudlik holatidir. Umuman, struktura (lotin tilida tuzilish, tartib degan ma'noni anglatib), sistemani tashkil qilgan elementlarning nisbatan turg'un bog'lanish, aloqadorligi va munosabatidir. Hozirgi mavjud falsafiy qarashlarda strukturani sistemaning aspekti sifatida qarash ustuvordir. Sistemani tashkil qilgan elementlarning strukturaviy tuzilishi uning mavjudlik holatini hamda rivojlanish istiqbollarini belgilab turadi. Masalan, tabiatdagi atomlarning tarkibiy tuzilishlari xususiyatlariga qarab, moddiy olamning xilma-xil ko'rinishlari, DNK yoki RNK larning o'zaro ichki munosabatlari, xromosomalar xilma-xilligi, tirik organizmlar turli-tumanligi aniqlangan. Ular umumlashgan xolda, moddiy olamning ob'ektiv realligi tarzida mavjud bo'lsa ham, moddiylikning konkret strukturasi ega bo'lgan sistemalaridir. Borliqni tashkil qilgan elementlarning munosabatlariga, makon va zamon xususiyatlariga qarab, ularni «ichki struktura» va «tashqi struktura» ga ajratish mumkin.

Element sistemani tashkil qilgan strukturaning o'zaro bog'lanish, aloqadorlik, munosabat jihatlarini ta'minlaydigan nisbatan mustaqil tarkibiy qismidir. Jamiyatda element ijtimoiy munosabatlarning konkret ko'rinishlari tarzida namoyon bo'ladi. Masalan, jamiyatni yaxlit sistema deb oladigan bo'lsak, undagi element alohida individlar, ijtimoiy qatlamlar, tabaqalarning ongli munosabatlari tarzida ko'zga tashlanadi. Ya'ni, jamiyatning axloqiy, huquqiy, siyosiy, iqtisodiy va boshqa munosabatlari strukturaviy tuzilishni tashkil qilgan. O'z navbatida, sistemani to'laligicha bilish, uning strukturaviy tuzilishidagi har bir elementning funktsional faoliyatini alohida tahlil qilishni taqozo etadi.

Shuni alohida ta'kidlash keraki, insonlarning narsa hamda hodisalarga muayyan manfaatlari va ehtiyojlariga ko'ra yondashishiga qarab, har bir elementni nisbatan mustaqil sistema sifatida olib qarash mumkin. Masalan, ma'naviyat jamiyat strukturasi, uni tashkil qiluvchi muhim elementlarning biri hisoblanadi, lekin ma'naviyatni, maxsus ijtimoiy hodisa sifatida alohida olib tahlil qiladigan bo'lsak, uning ichki elementlardan iborat mustaqil sistemaligini ko'ramiz. Shunga ko'ra, sistema, struktura va element nisbiy tushunchalar bo'lib, kategoriyalar sifatida, unga bo'lgan munosabat doirasida konkretlashadi.

Shuning uchun «sistema», «struktura», «element» kabi falsafiy kategoriyalar narsa va hodisalarni bilishga sistemali yondashish, strukturaviy tahlil usullarining umummetodologik asosi bo'lib hisoblanadi.

Elementlarni sistemani tashkil qilishdagi strukturaviy ahamiyatiga ko'ra: muhim va muhim bo'lmagan, asosiy va asosiy bo'lmagan elementlarga ajratib o'rganish alohida ahamiyatga ega. Chunki har qanday konkret element, muayyan sistemada makon-zamon xususiyatlariga ko'ra, o'z ahamiyatiga ega bo'ladi. Biroq, ularning ahamiyatini, yuqorida ko'rsatilganidek, turkumlashtirish mutlaqo nisbiy hamda shartli xarakterga ega bo'lib, muayyan manfaatlar va ehtiyojlar asosida yondashishdan kelib chiqadi. Shunga ko'ra, konkret makon va zamonda sistemani tashkil qilishdagi elementlarning ahamiyati strukturaviy funktsiyasida muqobilliklar vujudga kelib turishi bilan izohlanadi. Ya'ni, sistemadagi uning xarakterini belgilab turgan muhim element, ma'lum vaqtga kelib muhim bo'lmagan elementga aylanishi yoki aksincha bo'lishi mumkin.

Umuman, falsafaning sistema, struktura, element kategoriyalari narsa va hodisalarning mazmunini, shaklini ochib berishda metodologik asos bo'ladi.

Falsafa fanidagi an'anaviy tarzda yozilgan darsliklar, o'quv qo'lanmalaridan farqli o'laroq, bu kategoriyalarni qiyosiy tahlil qilishimizdan maqsad, boshqa juft kategoriyalarning mazmunini ochib berish imkoniyatini yaratishdir. Chunki, «mohiyat va hodisa», «mazmun va shakl», «sabab» va «oqibat», «zaruriyat va tasodif», «imkoniyat va voqelik» kategoriyalarining mazmuni, yuqorida ko'rsatilgan «alohidalik», «xususiylik» «umumiylik», «butun», «qism», «struktura», «element», kategoriyalari mazmuni bilan uzviy bog'liqdir. Shuning uchun biz falsafa kategoriyalarini bir-birini taqozo qiluvchi, nisbatan mustaqil bilish usullarining yaxlit sistemasi tarzida olib qarashni lozim topdik. Lekin, buning uchun har bir kategoriyaning mazmunini alohida tahlil qilish zarur.

«Mohiyat va hodisa» kategoriyasini olib ko'raylik. Mohiyat-o'zida alohidalik, maxsuslik, umumiylikning mazmunini, sababini, zaruriyatini, imkoniyatini, butun, qism, sistema, struktura, element tarzida namoyon qiladi. Hodisa esa, ularning bog'lanishi, aloqadorlik va munosabatlarining namoyon bo'lishidir. Mohiyatni alohidalik, maxsuslik, umumiylik, butun, qismga mos kelishiga qarab, turkumlashtirib o'rganish maqsadga muvofiq. Bundan tashqari, sub'ekt nazarida ahamiyatiga va funktsiyasiga ko'ra, asosiy va asosiy bo'lmagan, nisbatan barqaror yoki o'zgaruvchan mohiyatlarga ajratib, ularning rivojlanishi jarayonida o'rnini almashtirib turishlarini e'tiborga olish zarur.

Narsa va hodisalarning mohiyatini bilish ularning inson ehtiyojlarini qondirish vazifasi va maqsadlarini konkretlashtirishdan iborat. Masalan, jamiyat ustqurmasining siyosiy elementi bo'lgan davlatning maqsadi va vazifasi, ularni amalga oshirish usul hamda vositalari mamlakat hududida yashayotgan kishilarning muayyan hayot sharoitlarini ta'minlashdan iborat bo'lib, uning mohiyatini tashkil qiladi. Shunga ko'ra, har qanday mohiyatni odamlarning manfaatlari va ehtiyojlariga, tsivilizatsiya kelajagiga bog'lab tahlil qilgandagina, u ahamiyatga ega bo'ladi.

Narsa va hodisalarni bilish hamda o'zgartirishga inson muayyan ehtiyojlar asosida yondoshadi. Bu yondoshish sub'ektiv harakterga ega bo'lib, uning konkret ehtiyojlari va manfaatlari nuqtai nazaridan baholanadi. Masalan, chanqagan kishi uchun suv uning chanqog'ini qondirish, fizik uchun-agregat holati, elektr tokini o'tkazishi yoki optik

xususiyatlari, ximik uchun, uning N_2O kimyoviy birikma sifati, tegirmonchi uchun-tegirmon parragini aylantirish xususiyatlari asosiy mohiyat hisoblanadi.

Narsa va hodisalar doimiy rivojlanib turishi jarayonida, ularning mohiyati ham, shunga mos tarzda hodisa ham o'zgarib turadi. Mohiyatdagi har qanday juz'iy o'zgarish ham, uning muqarrar o'zgargan hodisasida ifodalanadi. Masalan, suvning elektr tokini o'tkazish xususiyati, uning temperaturasiga bog'liqligi aniqlangan. Agar biz suvning temperaturasini ma'lum darajada ko'tarsak, uning elektr tokini o'tkazish xususiyatini o'lchaydigan asboblardan bu o'zgarishlarni qayd qilmasligi mumkin. Lekin, bundan suvning mohiyatini ifodalaydigan elektr tokini o'tkazuvchanlik xususiyati yo'qolgan, degan xulosa kelib chiqmaydi.

Narsa va hodisalarning mohiyat va hodisa tarzida bog'lanishlari makon va zamondagi muayyan konkretligi bilan ajralib turadi. Mohiyat va hodisa o'z xususiyatlariga ko'ra sistema, struktura va elementlarda o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Shuning uchun har qanday hodisani va mohiyatni tahlil qilishda aniq tamoyillarga asoslanish lozim.

Mazmun va shakl. Falsafada mazmun va shakl kategoriyasi narsa, hodisalarning mavjudligi va rivojlanish jarayonini bilish usuli sifatida muhim ahamiyatga ega. Mazmun - narsa va hodisalarning rivojlanish jarayonidagi sistemani tashkil qilgan elementlarning strukturaviy bog'lanishi bo'lib, uni boshqa sistemalardan farqini belgilaydigan aloqadorliklar va munosabatlarini ifodalaydi.

Shakl esa – sistemani tashkil qilgan elementlarning strukturaviy bog'lanishlari, aloqadorliklari, munosabatlarining ifodalanishidir. Hozirgacha falsafiy adabiyotlarda mazmun va shakl o'rtasidagi bog'lanishlarni bir-biridan ajratib tahlil qilish an'anaviy xarakterga ega. Ya'ni, mazmunning o'zgarishi shaklning o'zgarishiga olib keladi, degan xulosa ustuvor bo'lgan. Vaholanki, sistemaning elementlari strukturaviy bog'lanishlarsiz, aloqadorliklarsiz mavjud bo'lish mumkin bo'lmaganligidek mazmun va shakl ham bir-birisiz mavjud bo'la olmaydi. Biz faqat nisbatan mustaqil bo'lgan mazmun va shaklni bilish xususiyatiga qarab, shunday mantiqiy xulosaga kelishimiz mumkin. Boshqacha qilib aytganda, mazmun va shakldagi har qanday juz'iy o'zgarish ham bir-biridagi o'zgarishlarni taqozo qiladi, faqatgina biz ularni bilib olgan yoki bilmagan bo'lishimiz mumkin. Masalan, suvning agregat holati, shakli o'zgarishi bilan uning mazmuni ham o'zgaradi. Ya'ni, suv bug' holatida chanqoqni qondirmaydi, o'simliklarni sug'orish uchun yaramaydi. Bundan tashqari, elementlarning strukturaviy bog'lanishlari sistemaning xarakterini belgilashidan kelib chiqib aytadigan bo'lsak, strukturaviy bog'lanishlar shakl sifatida sistemaning mazmunini ham belgilab turadi. Shunga ko'ra, shaklni mazmunga nisbatan «ikkilamchi» deyish noo'rindir. Bunga ijtimoiy hayotdan misol keltiradigan bo'lsak, demokratiya boshqarishning shakli sifatida jamiyatning mazmunini belgilab turadi.

Falsafada mazmun va shakl kategoriyasini boshqa kategoriyalar tizimidan ajratib olib, nisbatan mustaqil tahlil qilganda, unga insonlarning muayyan manfaatlar va ehtiyojlar asosida yondashishlarini alohida e'tiborga olish kerak. Bu umuman mazmun va shaklning ob'ektiv xarakteriga putur etkaza olmasa ham, ularni baholashdagi sub'ektiv, muqobil qarashlarda o'z ifodasini topadi.

Sabab va oqibat. Narsa va hodisalarning ichki birligi, yaxlitligi va tarixiy-tadrijiy rivojlanish tamoyiliga ko'ra, ularning mazmuni va shakli o'zgarib turadi. O'z navbatida, har qanday sistemaning elementlari o'rtasidagi strukturaviy bog'lanish konkret mazmunga ega bo'lib, unga mos mazmunlarda o'z ifodasini topadi. Boshqacha qilib aytganda, mazmun va shakl o'rtasidagi aloqadorlik, bog'lanish, munosabatning xarakteri muayyan sababga asoslanadi. Ya'ni, narsa va hodisalarning sistema shaklida namoyon bo'lishi, muayyan sabab oqibatidir. Demak, narsa va hodisalarning tadrijiy rivojlanishi sabab-oqibat munosabatlari tarzida namoyon bo'ladi. Shunga ko'ra, sabab – biror narsa va hodisa rivojlanish jarayonining oqibatidir.

Narsa va hodisalarning rivojlanishi jarayonidagi sabab va oqibat munosabatlarini bilishda, ularning makon va zamondagi tarixiy va mantiqiy izchilligi muhimdir. Boshqacha qilib aytganda, bir tomondan, har qanday sabab avvalgi hodisalar yoki ularning rivojlanish oqibati tarzida namoyon bo'ladi. Ikkinchi tomondan esa, bu oqibat keyingi rivojlanishning sababi bo'lib hisoblanadi.

Narsa va hodisalarning rivojlanishi asos bo'lgan sabablar tizimi mavjud. Ularni shartli ravishda: asosiy va asosiy bo'lmagan, muhim va muhim bo'lmagan sabablarga ajratish mumkin.

Sababning mohiyati avvalgi hodisalarning oqibati sifatida vujudga kelayotgan hodisalar uchun sababligidadir. Shunga ko'ra, sababni bir vaqtning o'zida oqibat tarzida qarash mumkin. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, har qanday oqibat sabab tarzida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, sababni narsa va hodisalarning rivojlanish jarayonidagi makon va zamondagi davriy takrorlanishdan farqlash kerak. Chunki, sabab mavjudlikning genetik bog'lanishlarini, aloqadorliklarini ifodalashi bilan birgalikda, ularning istiqbollari ham belgilab beradi. Hegel tili bilan aytganda, sabab-mohiyatning harakatdagi mavjudlik holatidir. Sabab falsafiy kategoriya sifatida quyidagi xususiyatlarga ega:

1) uning *ob'ektiv xarakteri* narsa va hodisalarning ichki, tarkibiy elementlari munosabatlariga xos bo'lib, mohiyatning real mavjudlik holatini ifodalaydi;

2) *sababning konkretligi* narsa-hodisalarning xususiyatlaridan kelib chiqadi, hamda uning individualligini ta'minlaydi;

3) *sabab umumiy xarakterga ega* bo'lib, hech qanday narsa va hodisaning rivojlanishi sababsiz sodir bo'lmaydi;

4) *sabab zaruriy* bo'lib, muqarrar ravishda, muayyan oqibatlarni keltirib chiqaradi;

5) *sababning uzluksizligi*, bir tomondan, turli sabablarning izchil bog'lanishlarini, munosabatlarini, ikkinchi tomondan, har bir sababning oqibat tarzida oldingi sabab bilan bog'liqligini xarakterlaydi.

Zaruriyat va tasodif. Ob'ektiv olamni bilishda zaruriyat va tasodif kategoriyasi muhim falsafiy-metodologik ahamiyatga ega. Zaruriyat – narsa va hodisalarning vujudga kelishi, shakllanishi va rivojlanishini ta'minlaydigan shart-sharoitlar, munosabatlar majmuasidir. Tasodif esa – zaruriyatning namoyon bo'lish shaklidir.

Zaruriyat va tasodif kategoriyasi olamni falsafiy bilishning mushtarakligini va samaradorligini ta'minlaydi.

Shu nuqtai nazardan, zaruriyatni turkumlashtirganda, uning makon va zamondagi strukturaviy tuzilishini tashkil qilgan elementlarini sistemali-strukturali tahlil qilish lozim. Shuningdek, zaruriyatni sabab-oqibat munosabatlarini tarzida tushunish lozim. Zaruriyat narsa va hodisalarning muqarrar rivojlanish qonuniyatidan kelib chiqadi hamda ob'ektiv sabablar tizimiga asoslanadi. Masalan, O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin, bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tishi tarixiy ob'ektiv zaruriyatdir, uning «o'zbek modeli» asosida amalga oshirilishi zaruriyatning konkret namoyon bo'lishidir. Bunda tasodif «sub'ektivlashtirilgan» jarayon sifatida ko'zga tashlansa ham, ob'ektiv hodisadir. Chunki, O'zbekistonning tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy rivojlanishining milliy xususiyatlari, bozor munosabatlariga o'tishning xarakterini belgilab beradi.

Zaruriyatlar tabiiy-tarixiy rivojlanishning ob'ektiv qonuniyatlaridan kelib chiqib, doimiy o'zgarib turadi. Zaruriyatlarining tasodiflar tarzida namoyon bo'lishi, o'z navbatida, boshqa hodisalar uchun zaruriyat maqomiga ega bo'ladi. Bundan ko'rinib turibdiki, zaruriyat va tasodif o'rtasidagi bog'lanishlar sabab-oqibat munosabatlarini xarakteriga mos keladi.

Zaruriyat va tasodif, kategoriyasiga boshqa kategoriyalar kabi, uni aniqlash va baholashga muayyan sub'ekt ehtiyojlari, manfaatlari nuqtai nazaridan yondashiladigan bo'lsa, muqobil qarashlar vujudga keladi. Masalan, sobiq Ittifoqning parchalanib, mustaqil davlatlarning vujudga kelishi, ayrim nazariyotchilar tomonidan tasodifiy hodisa deb baholanib, uning zaruriy, ob'ektiv qonuniy xarakteri inkor etilmoqda. Vaholanki, jamiyat taraqqiyotida hech qanday imperiyaning abadiy bo'lmasligini tarixiy tajribalar doimiy isbotlab kelgan. Demak, bunda biz zaruriyatni ko'rib turibmiz.

Zaruriyat va tasodifning aloqadorligi, bog'lanishi shundaki, ular bir-birisiz mavjud bo'la olmaydi, ya'ni zaruriyatning muqarrarligi tasodifga ham xosdir. Shuning uchun falsafiy adabiyotlarda tasodiflarning muqarrarligi, tarixiyli, sababiyli, qonuniyini inkor qiluvchi qarashlar g'ayriilmidir.

Imkoniyat va voqelik – falsafaning muhim kategoriyalaridir. Imkoniyat narsa va hodisalarning makon va zamondagi rivojlanish tendentsiyasini ta'minlaydigan, muayyan qonuniyatlarga asoslanadi. Voqelik esa, shu qonuniyatlarga asoslangan rivojlanishning namoyon bo'lishidir. Imkoniyat va voqelik kategoriyasini ham, bilishning umumiy mantiqiy tamoyillariga ko'ra, boshqa kategoriyalar bilan bog'liqlikda tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Imkoniyat narsa va hodisalar rivojlanish jarayonining ichki birligini ifodalaydi va ularning rivojlanish shart-sharoitlarini, sabablarini, zaruriy qonuniyatlarini, mohiyatini o'zida mujassamlashtirgan.

Imkoniyatning voqelikka aylanishi qonuniy hodisadir. Uning real, formal, mavhum imkoniyat deb ataladigan shakllari bor. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin demokratik huquqiy jamiyat qurishi uchun real imkoniyatlar vujudga keldi. Bunday imkoniyatlar I.A. Karimovning «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» asarida ko'rsatib berildi.

Imkoniyat kategoriyasini, uning shart-sharoiti bilan aralashtirmaslik kerak. Shart-sharoitlar oqibat, tasodif, hodisa sifatidagina imkoniyatga ta'sir qiladigan omillar majmuasidan iborat. Mavjud voqelik tarixiy genezisiga ko'ra, o'zida boshqa voqelikning imkoniyatlarini mujassamlashtirgan bo'ladi. Masalan, bozor iqtisodiyotining hozirgi bosqichi real voqelik sifatida, uning keyingi rivojlanish imkoniyatlarini namoyon qiladi.

Tayanch tushunchalar

Kategoriyalar, alohidalik, umumiylik, sabab va oqibat, mazmun va shakl, sistema va element, butun va bo'lak, mohiyat va hodisa, zaruriyat va tasodif, imkoniyat va voqelik.

Takrorlash uchun savollar

- 1) Kategoriyalar tushunchasini qanday izohlaysiz?
- 2) Juft kategoriyalar mazmunidagi ichki birlikning asosi nimada?
- 3) Hozirgi davrda taraqqiyot va o'zaro bog'liqlik tamoyillari qanday namoyon bo'lmoqda?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – T.: O'zbekiston, 1999.
2. Karimov I. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. – «Fidokor» 2000 y. 8 iyun.
3. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – T.: O'zbekiston, 2000.
4. Osnovi filosofii. — T: «O'zbekiston», 1998.
5. Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar. M. 1999.
6. Mustaqillik: ilmiy izohli ommabop lug'at. — T., 1999.

TO'RTINCHI BO'LIM.
DUNYO NI ANGLASH: G'OYA VA HAQIQAT

1-mavzu. Ong va ruhiyat

Reja:

1. Ong va ruhiyatning ijtimoiy-tarixiy mohiyati.
2. O'z-o'zini anglash, uning shakllari.
3. Ong va axborot. Informatsion portlash.
4. Hozirgi davrda ong va dunyoqarashda tub o'zgarishlarni amalga oshirish zaruriyati.

Ong nima? inson azal-azaldan o'zigagina xos bo'lgan ongning nima ekanligi to'g'risida o'ylab, bahslashib keladi. Bu bahslarning bir jihati, ong tabiat mahsulimi yoki inson ongi ilohiy yaratilganmi? degan masaladan iborat. Ikkinchi jihati esa, inson dunyoni doimo bir xil anglaganmi? Ya'ni asrlar davomida inson ongi takomillashib kelganmi yoki hamon o'sha-o'shami? degan muammo bilan bog'liq.

«O'zingni bilsang, olamni bilasan», – degan edi Suqrot. Aforizmga aylanib ketgan bu fikr ortida olam kabi inson ham siru sinoatlarga boy, u o'zini bilish orqali olam mohiyatini anglashga yo'l ochishi mumkin, degan g'oya yotibdi. Shu ma'noda, inson o'zini tashqi olamdan ajratib, alohida bir mo'jiza va tadqiqot mavzui sifatida o'rganishga harakat qila boshlagan paytdan buyon uni o'yantirib kelayotgan muammolardan biri ongning mohiyati, uning kelib chiqishi masalasidir.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, ongning tabiatini anglash masalasi – eng qadimiy falsafiy masalalardan biri, deyish mumkin. Garchand ong va uning turli xususiyatlari insonga xos hodisa sifatida psixologiya, adabiyot, sotsiologiya kabi fanlarning tadqiqot mavzui doirasiga kirgan bo'lsa-da, ongning mohiyati, uning turli ko'rinishlari o'rtasidagi munosabat kabi masalalarni o'rganish bilan aynan falsafa shug'ullanadi.

Ongning mohiyati masalasi eng qadimiy muammolardan biri ekan, uni anglash jarayonida turli xil javoblar bo'lganligi tabiiy. Bu savolga eng qadimiy javob diniy va mifologik qarashlar doirasida berilgan.

Ongni diniy tushunish uni ilohiy hodisa, xudo yaratgan mo'jiza tarzida talqin qilishga asoslanadi. Ko'pgina dinlarda inson ongi buyuk ilohiy aqlning mittigina aks etishi, uning namoyon bo'lish shakli tarzida tavsiflanadi. Inson tanasidagi ruh bizning istak va fikrlarimizning tashuvchisidir. Jon o'lishi bilan ong ham o'ladi. Bunday qarashlarning ildizi juda qadimiy bo'lsa-da, ular hamon o'zining ko'plab tarafdorlariga ega. Zero, u olam va odamning yaratilganligi masalasi bilan bevosita bog'liqdir. Kimda-kim olam va odam yaratilganligini tan olar ekan, ong ham yaratganning qudrati ekanligini tan olishi tabiiy.

Ong moddiylikning miyada aks etishi deb tushunishda, uning mohiyati inson tanasi faoliyati bilan bog'lab talqin etiladi. Bunday qarashlar ham qadimiy ildizlarga ega. XVIII asrga kelib ongni bevosita inson miyasi faoliyati bilan bog'lashga harakat qilgan qarashlar ham shakllandi. Ayni paytda materialistik yo'nalish nomini olgan bunday yondashuvlar doirasida ongning mohiyatini buzib talqin qilish hollari ham paydo bo'lgan. Falsafa tarixida «**Vulgar materializm**» deb nom olgan oqim namoyandalarining qarashlari bunga misol bo'la oladi. Ularning fikricha, xuddi jigari safro ishlab chiqargani kabi, miya ham ongni ishlab chiqaradi. Bunday yondashuv natijasida ong ideal emas, balki moddiy hodisa, degan xulosa chiqadi. Vaholanki, safroni ko'rish mumkin, ammo ongni ko'rib ham, ushlab ham, o'lchab ham bo'lmaydi.

Xo'sh, ong tarixan qachon va qanday omillar ta'sirida shakllangan? U haqiqatan ham miya bilan bog'liqmi?

Ong tarixi insonning inson bo'lib shakllana boshlashi tarixi bilan bog'liqdir. Uzoq vaqt davomida inson, uning ongi planetar, ya'ni Er shari doirasidagi hodisa sifatida qarab kelindi. Hozirgi zamon fani masalaga kengroq doirada yondashish zarurligini ko'rsatmoqda. Chunki fan dalillari inson paydo bo'lishini faqat Erda kechgan jarayonlar bilan cheklab qo'yish to'g'ri emasligini, u koinot evolyutsiyasining tabiiy hosilasi ekanligini tobora chuqurroq isbotlamoqda.

Inson biologik va ijtimoiy harakatning tashuvchisi ekan, harakat shakllari o'rtasidagi uzviy aloqadorlikni, uning yuqori shakllari quyi shakllariga bog'liqligini, tayanishini, ulardan o'sib chiqishini unutmazlik lozim. Boshqacha aytanda, ular o'rtasida uzviy aloqadorlik mavjud.

Ong tarixi Quyosh sistemasi va unda millionlab yillar davomida sodir bo'lgan o'zgarishlardan ham ayri-ayri olib qaralishi mumkin emas. Aynan mana shu jihatdan olganda, ongning shakllanishini kosmik hodisa sifatida qarash ham mumkin.

In'ikos shakllari evolyutsiyasi va ong. Ong in'ikosning oliy shaklidir. Xo'sh, in'ikos deganda nima tushuniladi. In'ikos muayyan ta'sir natijasida paydo bo'ladi. Buning uchun esa, hech bo'lmaganda, ikkita ob'ekt bo'lishi va ular

o'rtasida o'zaro ta'sir bo'lishi lozim. Eng umumiy ma'noda, har qanday predmetlarning u bilan ta'sirlashuvda bo'lgan boshqa predmetlarning ta'sirini muayyan tarzda aks ettirishi bilan bog'liq xossasiga in'ikos deyiladi.

Shu ma'noda in'ikos hamma joyda mavjud. Ayni paytda har bir holatda u o'ziga xos xususiyatga egadir. Chunonchi, notirik tabiatdagi in'ikos bilan tirik tabiatdagi in'ikos bir-biridan tubdan farq qiladi. Notirik tabiatda in'ikos oddiyligi bilan ajralib tursa, tirik tabiatda u murakkab xarakter kasb etadi.

Shu bilan birga, notirik tabiatda in'ikos passivligi, tirik tabiatda esa, faolligi bilan ajralib turadi. Tirik tabiatda in'ikos tashqi ta'sir natijalaridan faol foydalanishni keltirib chiqaruvchi axborotli in'ikos shaklini oladi.

Ayni paytda axborotli in'ikosning o'zi tirik tabiatning har bir darajasida yanada murakkablashib, o'ziga xoslik kasb etadi. Mana shunday murakkablashuv jarayoni psixik in'ikosning shakllanishiga zamin yaratdi. Aynan psixik in'ikos darajasida voqelikka aktiv munosabat ham shakllanadi, in'ikosning ilgarilab borishidan esa, o'z navbatida, uning o'ziga xos, yuqori shakli bo'lgan ongning paydo bo'lishiga imkoniyat yaratdi.

Ong va miya. Inson miyasi nozik, murakkab tuzilishga ega bo'lgan tizimdir. Aynan uning murakkabligi ong paydo bo'lishi mumkinligining asosiy shartidir. Bunday holat ham uzoq davom etgan evolyutsiyaning tabiiy hosilasidir.

Ammo yuksak darajada tashkil topgan miyaning o'zi ham hali ong paydo bo'lishi uchun etarli emasligini unutmazlik lozim. Bu miya normal funktsional faoliyat ko'rsatishi zarur. Va nihoyat, normal funktsional faoliyat ko'rsatuvchi miya sohibi ijtimoiy munosabatlarga tortilgan bo'lishi shart.

Shu o'rinda vulgar materialistlar qarashlariga yana bir marta murojaat qilish lozim. Agar ular haq bo'lganida edi, hayvonot olamiga tushib qolgan inson bolalarida ham ong shakllangan bo'lishi kerak edi. Ular hayvonlar orasida bo'lganida ham jigar safro ishlab chiqaraveradi. Ammo, miya ongni ishlab chiqarmaydi. Bundan ongning ijtimoiy-ruhiy hodisa ekanligi va u faqat jamiyatdagina shakllanishi mumkinligi haqidagi xulosa kelib chiqadi.

Ong va ruhiyat (psixika). Ong psixik in'ikosning o'ziga xos, yuksak shaklidir. Ammo, bu psixika va ong tushunchalarini aynanlashtirish uchun asos bo'la olmaydi. Negaki, psixika hayvonlarga ham xosdir. Gap inson psixikasi haqida ketganda ham, u ong tushunchasiga nisbatan keng qamrovlilik kasb etishini unutmazlik lozim. Z. Freyd fikricha, psixika ongsizlik, ong osti hodisalarini va ongning o'zidan iborat uch qatlamdan tashkil topgan. Inson hayoti va faoliyatida ong bilan bir qatorda ongsizlik va ong osti hodisalari ham muhim ahamiyatga ega.

Psixologlar fikricha, inson farzandining kamol topa borishi bilan bir qatorda ko'plab funktsiyalar ong nazorati ostidan chiqib avtomatik xarakter kasb etishi bilan xarakterlanadi. Aytaylik, birinchi marta mashinaga o'tirganimizda, birinchi marta surat olayotganimizda deyarli barcha harakatlarimiz ongning qattiq nazorati ostida bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan esa ko'pgina harakatlarni ongsiz tarzda, anglamagan holda bajara boshlaymiz. Bunday holat inson faoliyatining xilma-xil sohalari, yo'nalishlarida, ularga ongning faol tarzda aralashishini, ya'ni qayta faoliyatni o'z nazoratiga olishi mumkinligini inkor etmaydi. Xatti-harakatlarning ongsizlik sohasiga ko'chishi bir tomondan ong «yuki» ning engillashiga xizmat qilsa, boshqa tomondan, ongning asosiy kuchi, quvvati, «diqqati»ni, inson hayoti uchun muhim bo'lgan harakat, jarayonlarga qaratilishiga imkoniyat yaratadi.

Ongsizlik doirasiga ong nazoratidan tashqarida qolgan sezgi, tasavvur, instinkt va intuitsiya kabi hodisalar ham kiradi. Ana shu xususiyatlarni inobatga oladigan bo'lsak, ongsizlik ong mavjudligi va rivojlanishining tabiiy sharti deyish mumkin. Ong osti hodisalari ham psixik jarayonlarning muhim bo'g'inidir. Z. Freyd fikricha, ular ongsizlik bilan ong o'rtasidagi chegaraviy sohadir.

«Gap tagida- gap bor, kosa tagida- nim kosa» naqlida ong ostiga xos bo'lgan xususiyatlar ifodalangan, deyish mumkin. Negaki, har qanday faoliyatimizda ayni vaqtda biz uchun ahamiyati bo'lmagan holatlar bo'ladi. Ammo, bu ular kuzatishdan, nazoratdan chetda qoladi, degani emas. Biz uchun ahamiyatli xarakter kasb etganda, ular ong ostidan ong sferasiga ko'chishi mumkin. Masalan, biror joyga borayotganda, asosan, maqsadga tomon harakat qilinadi, ammo yo'lda uchragan boshqa narsa va hodisalar ham kuzatiladi, esda qoladi. Ana shulardan kelib chiqqan holda, ong osti inson ongli faoliyatining o'ziga xos kuzatuvchisi, zarur bo'lgan hollarda tsenzori sifatida chiqishdek sifatlariga ega, deyish mumkin.

Ongning tuzilishi. Ong o'zaro aloqada bo'lgan turli unsur (element) lardan tashkil topgan murakkab ma'naviy tuzilishga ega.

Ong in'ikosning o'ziga xos shakli ekan, avvalo, unda aks ettiriladigan ob'ekt haqidagi muayyan bilimlar hissiy va ratsional shaklda o'z ifodasini topadi. Demak, bilim ong tuzilishining asosiy unsuridir. Shuning uchun ham bilimlarning boyib, chuqurlashib borishi ong rivojlanishini xarakterlaydigan muhim belgi sifatida yuzaga chiqadi.

Ong tuzilishining yana bir unsuri xilma-xil ko'rinishlarda namoyon bo'ladigan kechinmalardir. Ularda in'ikos ob'ektiga munosabat gavdalanadi. Bilimlarimizning chuqurligi va ko'lamliligi, hissiyotlarimizning namoyon bo'lishi yoki bo'lmasligi intilishimiz — irodamizga bog'liq. Iroda kuchi olamni anglash jarayonida yuzaga keladigan har qanday to'siqlarni engib o'tishga, ko'zlangan maqsad yo'lida tinmay harakat qilishga yo'l ochadi.

Iroda tabiatning in'omi emas ekan, uni tarbiyalash, kamol toptirish shaxs hayotida, uning jamiyatdagi o'z o'rnini topishida muhim ahamiyatga ega. Zero, irodasizlik eng ulug' niyat va maqsadlarni barbod qilibgina qolmay, insonning to'g'ri yo'ldan toyib ketishiga va turli salbiy oqibatlarining kelib chiqishiga olib kelishi ham mumkin.

Ong va til. Til ongning insongagina xosligini isbotlovchi omillardan biridir. Xo'sh, til deganda o'zi nima tushuniladi? Til, bu eng avvalo, muayyan belgilar tizimi demakdir. Ammo, tilning xususiyatlarini shu bilangina cheklash to'g'ri emas. Negaki, muayyan belgilar tizimi hayvonlarga ham xos, ular yordamida jonzodlar o'rtasida muayyan axborot almashinuvi sodir bo'ladi.

Aytaylik, kabutarlarining «muhabbat» raqsi, jonzodlarning xavf-xatar paydo bo'lganda turli tovush — belgilar yordamida bir-birini ogohlantirishi, ayrim hayvonlarning o'zi yashaydigan hududni turli yo'llar bilan «chegaralab» chiqishi ana shunday belgilar tizimining o'ziga xos ko'rinishlaridir. Lekin, jiddiy e'tibor beriladigan bo'lsa, bu belgi — signallar tizimi uzoq davom etgan evolyutsiya davomida hosil qilingan reflekslar ekanligiga ishonch hosil qilish mumkin.

Xatti-harakat yoki boshqa belgilar yordamida uzatilayotgan axborotning mazmuni muayyan vaziyatdagi holat bilan belgilangan bo'ladi. Bundan farqli o'laroq inson nutqi, tili konkret vaziyat, makon va zamondan xoli bo'lishi, unga bog'liq bo'lmasligi ham mumkin. Boshqacha aytganda, u o'zida o'tmishni, hozirgi holatni va istiqbolni ham ifodalashi mumkin. Bu inson tilining belgilar tizimi sifatida hayvonot dunyosida amal qiladigan belgilardan tub farqini ko'rsatuvchi muhim xususiyatidir.

Til qayd qilinganidek, belgilar tizimidir. Fan yuksak taraqqiy qilgan hayvonlarda axborot uzatishga xizmat qiladigan murakkab belgilar tizimi mavjud ekanligi va u hayvonot olami evolyutsiyasi bilan bir paytda takomillashib borganligini isbotlamoqda. Demak, til yo'q joydan, birdaniga paydo bo'lib qolmagan. Ong in'ikos shakllarning uzoq davom etgan evolyutsiyasining tabiiy hosilasi bo'lganidek, u bilan uzviy bog'liq bo'lgan inson nutqi ham axborot uzatishga xizmat qiladigan belgilarning murakkablashib borishi jarayonining zaruriy natijasidir.

Demak, til belgilar tizimi sifatida kelib chiqishidan qat'iy nazar faqat insongagina xos va u ong bilan uzviy bog'liqdir. Negaki, tilda ong gavdalanadi. Til yordamidagina ong kishining o'zi va boshqalar uchun voqelikka aylanadi. Tilda ifodalanayotgan ma'no — mazmunning anglanishi insonning umumiy bilim darajasi, qiziqishi, qobiliyati, konkret sharoitdagi kayfiyati kabi omillarga ham bog'liq bo'ladi. Til fikrlash quroli, muloqot vositasi sifatida doimiy takomillashuv jarayonini boshidan kechirmoqda. Ayni paytda insoniyat biz kundalik hayotda qo'llaydigan tabiiy til bilan bir qatorda muloqotning rang — barangligini ta'minlaydigan, fikrni ifodalashga xizmat qiladigan o'ziga xos imo-ishoralar raqs, musiqa «tiliga» ham ega. Shunday bo'lsa-da, ular so'zga ko'chgandagina anglashiladi, undagi mazmun tushunarli bo'ladi.

Shu bilan birga milliy tillar bilan bir qatorda ilm- fan yutuqlarining tez tarqalishida muhim rol o'ynaydigan internatsional til-fan tili, uning tushunchalari va formulalari ham borligini unutmazlik kerak. XX asrda qo'llanish doirasi tobora kengayib borayotgan elektron hisoblash mashinalarining «beysik», «fortan» kabi tillari yaratildi. Kompyuterlarning ijtimoiy hayotdagi roli tez o'sib borayotgan hozirgi davrda bu «til»lar axborotlarning uzatilishi hamda qabul qilinishida katta ahamiyat kasb etmoqda va vaqt bu jarayonlarning yanada tezlashayotganligini ko'rsatmoqda.

Ong va til munosabati haqida gap ketar ekan, til o'ziga xos tarixiy xotira rolini o'tashini ham unutmazlik kerak. Bu milliy tillar misolida ayniqsa, yaqqol ko'rinadi. Zero, millat tilida uning o'zligi, bosib o'tgan tarixiy yo'li, tafakkur tarzi aks etadi, mustahkamlanadi. «Ona tili, — deb yozadi Prezidentimiz, bu millatning ruhidir. O'z tilini yo'qotgan har qanday millat o'zligidan judo bo'lishi muqarrar»¹⁴.

Shunday ekan, mustaqillik sharoitida milliy tilimiz rivojiga alohida e'tibor berilayotganligi milliy o'zligimizni anglashimizning o'tish jarayonida milliy istiqbolimizni belgilashning uzviy qismi sifatida qaralmog'i lozim.

O'z-o'zini anglash, uning shakllari. Inson ob'ektiv voqelikni aks ettirish bilan bir qatorda o'zi haqida fikr yuritish, ruhida kechayotgan jarayonlarni tahlil qilish, xatti-harakatlarini nazariy tahlil qilishdek qobiliyatga ham ega.

O'zini o'zgalardan ajrata bilish, o'ziga munosabat, imkoniyatlarini baholash o'z-o'zini anglash sifatida namoyon bo'ladi. O'z-o'zini anglashda o'zini bilish, baholash va tartibga solishdek unsurlarni ajratish mumkin. Bu unsurlar o'z-o'zini anglashning sohibiga — subektiga ko'ra farqlanuvchi muayyan shaxs, ijtimoiy guruh, millat, jamiyatga xosdir.

Shaxsning o'z-o'zini anglashi haqida gap ketar ekan, u o'zini alohida organizm, oila, ijtimoiy guruh, millat, madaniyatga mansubligini va yuqoridagi xususiyatlaridan qat'i nazar alohida va betakror «Men» sifatida anglashdek bosqichlarni bosib o'tishini ta'kidlash zarur.

Insonning kamol topish jarayoni, o'z-o'zini anglashning rivojlanishi o'ziga xos xarakter kasb etadi. Masalan, dastlabki davrda bolada avvalo, boshqalar tomonidan berilgan tasavvur va baholar ustunlik qiladi. Bolaning tafakkuri o'sishi bilan, u olamni mustaqil anglay boshlaydi va o'zining imkoniyatlarini o'zi baholashga o'rganib boradi. Aynan mana shu davrda to'g'ri yo'lga qo'yilgan tarbiya muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Chunki, aynan mana shu tarbiya ta'sirida bolada o'z imkoniyatlarini to'g'ri baholash ham yoki unga ortiqcha baho berib yuborish holati ham shakllanib qolishi mumkin.

Shaxsning o'z-o'zini anglash jarayonida u mansub bo'lgan madaniyatning o'rni nihoyatda katta. Zero, aynan madaniyat xalq, millat to'plagan tajriba, bilimlarni o'zida mujassamlashtirgan holda shaxs dunyoqarashi shakllanishiga

¹⁴ Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман. - Фидокор, 2000 йил 8 июн.

faol ta'sir o'tkazadi. Shuning uchun ham shaxs madaniyati, xulqu odobi, ongi, o'z-o'zini anglashining darajasini belgilovchi indikator sifatida namoyon bo'ladi.

Shaxsning o'z-o'zini anglash jarayoniga turli ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va mafkuraviy omillar ham kuchli darajada ta'sir ko'rsatadi. Ana shunday xilma-xil ta'sirlar mavjudligi shaxsning o'z-o'zini anglashi, baholashi va faoliyatini tartibga solishi, nazorat qilishini ta'minlaydi. Aks holda ozgina iqtisodiy qiyinchilik, kichkinagina ijtimoiy muammo shaxs hayotini izdan chiqarib yuborishi, turli xil ta'sirlar domiga tortishi mumkin. «Mana shunday bir vaziyatda odam, – deb yozadi I.A. Karimov, – o'z mustaqil fikriga, sobit e'tiqodiga, o'zi tayanib yashaydigan hayotiy-milliy qadriyatlarga, shakllangan dunyoqarash va mustahkam irodaga ega bo'lmasa, har turli mafkuralarning bosimiga, ularning goh oshkora, goh pinhona ko'rinishdagi tazyiqlariga bardosh berishi amri-mahol»¹⁵. Buni tushunib olish bugungi kunda inson ongi va qalbi uchun kurash tobora keskinlashib va intensivlashib borayotgan bir sharoitda ayniqsa muhimdir.

Ong va axborot. Keyingi yillarda «Informatsion portlash» tushunchasi ham tez-tez ishlatilmoqda. XX asrning eng muhim yutuqlaridan biri bu kompyuterlarning yaratilganligidir. Ularning yaratilishi bir tomondan inson ongi, tafakkuri, kuch - qudratining, ikkinchi tomondan, ana shu kuchga tushadigan yukning engillashishiga xizmat qiladigan vositani yaratish yo'lidagi urinishlarning natijasi bo'ldi. Asrimizning o'rtasida paydo bo'lgan bu vosita shiddatli rivojlanish yo'lini bosib o'tdi. Dastlab sekundiga minglab operatsiyalar bajara oladigan kompyuterlar bo'lgan bo'lsa, ularning bugungi avlodi 10 millionlab murakkab operatsiyalarni qoyilmaqom qilib uddalaydi.

Xo'sh, bularning inson ongi va tafakkurining mohiyati bilan nima aloqasi bor? Gap shundaki, EHM lar ham inson tafakkuriga xos bo'lgan xususiyatlarga ega. Bunday xususiyatlarga, uning tobora ko'proq ega bo'lib borishi, EHM fikrlay oladimi, agar inson o'ziga xos xususiyatlarini ularga tobora ko'proq ko'chirib boraversa, oxir oqibatda, bir vaqt kelib, u o'zi yaratgan ana shu qurolning quliga aylanib qolmaydimi, degan savollarning kun tartibiga qo'yilishiga olib keldi. Aytaylik, kompyuter albatta oldindan programmalashtirilgan operatsiyalarni, millionlab marta tez bajarishi mumkin. Ularning «xotira» qudrati nihoyatda yuksak va h. k. Ammo bular EHMlarning fikrlashidan, ularning inson ustidan hukmronlik qilishidan dalolat beradimi? Albatta, yo'q. Kompyuterlar qanchalik murakkab operatsiyalarni bajarmaslar, inson tomonidan programmalashtirilgan jarayonlarnigina amalga oshiradilar, undan tashqariga chiqqa olmaydilar. Insonning fikrlash jarayoni ongsizlik, onglilik, kechinmalar, ijod kabi hodisalarni qamrab oladi. Kompyuter esa bunday xususiyatlarga ega emas. Shunday ekan, kompyuterlar insonning muayyan yo'nalishlardagi aqliy faoliyatini engillashtirishga xizmat qiladi va o'zining yaratuvchisi ustidan hukmron bo'la olmaydi.

Ayrim tadqiqotlar natijalariga ko'ra, hozirgi davrda fan sohasida erishilgan natijalar har o'n yilda, informatsiya olish esa har 3-4 yilda ikki barobarga oshmoqda. Ana shunday sharoitda inson ongi, uning xotira qudrati bu axborotlarni o'zlashtira oladimi, degan savol ko'ndalang bo'lmoqda. Yangi bilimlar, axborot oqimi unchalik kuchli bo'lmagan yaqin o'tmishda tirishqoq kishi insoniyat bilimi erishgan asosiy natijalarni o'zlashtira olar edi. Bugungi kunda faqat fanning turli yo'nalishlari bo'yicha yiliga bir necha million kitob nashr etilmoqda. Hisob-kitoblarga ko'ra, inson eng yangi adabiyotlarni o'rganib borishga harakat qilganda ham, uning har bir o'qigan betiga o'n ming o'qilmagan sahifa to'g'ri kelar ekan.

Kishilarning paydo bo'lgan yangi kitoblarning aksariyatini jismonan o'qib ulgurmaganligi «informatsion portlash» keltirib chiqarayotgan oqibatlarining bir ko'rinishi, xolos. Masalaning yana bir jihati borki, bu inson to'plagan bilim, axborotning ma'naviy eskirishi, keraksiz bo'lib qolayotganligidir. Bunday eskirish sur'ati tobora tezlashib bormoqda. Masalan, oliy — ta'lim sohasida bu jarayon olti — etti yil, kompyuter texnologiyasi sohasida esa bir yil davomida sodir bo'layotganligi haqida fikrlar bildirilmoqda. Bu agar siz oliy o'quv yurtini bitirganingizga etti yil bo'lgan bo'lsa, o'z vaqtida olgan bilimlaringizning aksariyati bugungi kun talabiga javob bermasligini bildiradi. Ana shunday sharoitda kishilarning o'z bilimlarini yuqori darajada ushlab turishlari ulardan doimiy diqqat-e'tiborni, o'z ustida ishlashni talab qiladi. Aks holda, ta'lim dargohini eng yuqori natijalar bilan bitirgan mutaxassis ham tez orada chalasavod bo'lib qolishi mumkin.

Umumlashtirib aytganimizda, ongning mohiyatini, uning koinot evolyutsiyasining tabiiy natijasi ekanligini tushunish, u bilan bog'liq bo'lgan jarayonlarni ilmiy talqin etish olam va odam birligini anglash imkonini beradi. Ayni paytda, ongning mohiyatini anglash insonning o'zligini, yashashdan maqsadi, hayotining ma'no-mazmuni kabi masalalarni chuqurroq tushunishga yo'l ochadi. Bu ong va u bilan bog'liq masalalar amaliy ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi.

Tayanch tushunchalar

Dunyoni anglash, in'ikos, psixika, ong, til, ongning tuzilishi, o'z-o'zini anglash, «Informatsion portlash».

Takrorlash uchun savollar

¹⁵ Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. - Т: Ўзбекистон, 1998. 6-бет.

1. Psixika va ong koinot evolyutsiyasining tabiiy natijasi deganda nimani tushunasiz?
2. Ong nima? Nega u ijtimoiy-tarixiy xarakterga ega deyiladi?
3. Ong va tilning birligi deganda nimani tushunasiz?
4. O'z — o'zini anglash nima?
5. «Informatsion portlash» nimani anglatadi?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. — T.: O'zbekiston, 1996.
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. - T.: O'zbekiston, 1997.
3. Karimov I.A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq millatni-millat qilishga xizmat etsin. — T.: O'zbekiston, 1998.
4. Karimov I.A. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. — Fidokor, 2000 yil 8 iyun.
5. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. — T.: O'qituvchi, 1993.

2-mavzu. Ijtimoiy ong

Reja:

1. Ijtimoiy ong tushunchasi, uning mazmuni, tarkibiy qismlari.
2. Ijtimoiy va individual ong, ularning namoyon bo'lish xususiyatlari.
3. Axborot dunyosining globallashuvi va inson ongi imkoniyatlarining kengayishi.
4. Ijtimoiy ongning mohiyati va namoyon bo'lish xususiyatlarini o'rganishning ahamiyati.

Har bir kishiga xos individual ong bo'lishi isbot talab qilmaydiga hol. Shu bilan birga xilma-xil kishilar, turli-tuman sohalar, guruh, partiya, millat kabi ijtimoiy birliklardan iborat jamiyat uchun ham umumiy anglash mezonlari va me'yorlari bormi? Jamiyat yagona jism emas-ku, unda yaxlit anglash usuli va umumiy ong bo'lishi to'g'risida gapirish qanday bo'larkin? degan savollar ham uchraydi. Bu savollarning tarixi uzoq.

Odamzod bir-biri bilan aloqalarini tartibga solib turadigan ma'naviy, axloqiy mezonlar, umumiy qarash va intilishlar, manfaat va maqsadlar ham borligini anglaganidayoq, ijtimoiy ong mavjudligiga ishongan.

Jamiyat murakkab va serqirra hodisa. Uning xilma-xil sohalarida sodir bo'layotgan o'zgarishlar kishilar ongida o'z aksini topmasligi mumkin emas. Ana shu jarayonni ifodalash uchun, odatda, ijtimoiy va individual ong tushunchalarini ishlatamiz. Xo'sh bu tushunchalarning farqi nimada, ular qanday qonuniyatlar asosida rivojlanadi?

Ijtimoiy ong tabiiy va ijtimoiy voqelikning in'ikosi, jamiyatning muayyan davriga yoki qismiga tegishli bo'lgan umumiy his-tuyg'ular, kayfiyatlar, qarashlar, g'oyalari, nazariyalar majmuidir.

Ijtimoiy ong tufayli jamiyatning o'z-o'zini anglashi sodir bo'ladi, kechayotgan jarayonlarga munosabati shakllanadi. Ijtimoiy o'zgarishlar bilan bir qatorda ijtimoiy ong ham o'zgarib rivojlanib boraveradi. Ammo bundan, aslo, ijtimoiy ongning taraqqiyoti faqat ijtimoiy voqelikdagi o'zgarishlargagina bog'liq ekan-da, degan xulosa kelib chiqmaydi. Zero, ijtimoiy ong o'z taraqqiyotida nisbiy mustaqillik xarakteriga va ijtimoiy voqelikka faol aks ta'sir eta olish xususiyatiga ham egadir.

Ijtimoiy ongning bunday xususiyatlari nimalarda ko'rinadi?

Avvalo, ijtimoiy ongga vorislik xos ekanligini ta'kidlash lozim. Bu ijtimoiy ong shakllarining o'z rivojlanish mantiqiga, qonuniyatlariga ega ekanligida yaqqol namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, ijtimoiy ong rivojida uning turli shakllarining o'zaro ta'siri ham muhim rol o'ynaydi.

Ijtimoiy ong, undagi o'zgarishlar voqelikka hamma vaqt aks ta'sir etib kelgan. Bilimlar ko'lami, tarixiy tajriba har bir davrda ayri-ayri bo'lganidek, bu ta'sirning kuchi ham turlicha bo'lgan. Ijtimoiy ongning mohiyati uni individual ong bilan solishtirganda yanada yaqqol namoyon bo'ladi.

Individual ong muayyan, guruh, elat, millatga mansub bo'lgan ayrim kishining ongi bo'lib, jamiyatdagi voqelik va real borliqning alohida olingan shaxsning ongida aks etishdir.

Ijtimoiy va individual ongning mohiyatini chuqurroq anglash uchun ular o'rtasidagi o'xshash va farqli tomonlarni tushunib olish maqsadga muvofiqdir.

Ijtimoiy va individual ong o'rtasidagi o'xshashlik bir tomondan, har ikkalasining ham ijtimoiy voqelikni aks ettirishida ko'rinadi. Boshqa tomondan, ijtimoiy ong voqelikni individ ongi orqali aks ettiradi. Chunki, ijtimoiy voqelikda yuz beradigan o'zgarishlar avvalo, alohida kishilar ongida o'z aksini topadi va undan so'nggina ijtimoiy ongda gavdalanadi.

Ijtimoiy ong bilan individual ong o'rtasida farqli tomonlar ham mavjudki, ular quyidagilarda ko'rinadi:

Birinchidan, individual ongning sohibi, sub'ekti alohida olingan individ bo'lsa, ijtimoiy ongning sub'ekti jamiyatdir.

Ikkinchidan, ularning farqi shakllanish shart-sharoitlarida ko'rinadi. Zero, ijtimoiy ong ijtimoiy voqelikning in'ikosi bo'lsa, individual ong taraqqiyotiga ijtimoiy ong bilan bir qatorda shu shaxsgagina xos bo'lgan temperament, xarakter kabi xususiyatlar, uning moddiy ahvoli, oilaviy, diniy, milliy-madaniy mansubligi kabi omillar, hamda u bevosita tortilgan ijtimoiy munosabatlarning xarakteri ham muayyan darajada ta'sir ko'rsatadi. Boshqacha aytganda, ijtimoiy ongga ko'lamlilik, keng qamrovlilik, individual ongga esa o'ziga xoslik, betakrorlik xosdir.

Uchinchidan, ijtimoiy ong ijtimoiy voqelikni aks ettirganligi uchun muayyan qonuniyatlarga bo'yso'nadi, ular asosida rivojlanadi. Individual ong esa, ayrim individning tug'ilishi bilan shakllanib, taraqqiy qilib borib, uning vafoti bilan barham topadi. Ammo bu individ ongning butunlay barham topishini hamma vaqt ham anglatavermaydi. Chunki individ ongi u yaratgan asarlar, kashfiyotlar shaklini olib, keyingi avlodlar tomonidan meros sifatida qabul qilib olinishi mumkin. Masalan, Gippokrat va ibn Sino ta'limotlari, Aflotun va Beruniyning g'oyalari, Navoiy va Gandining gumanizmi kishilar uchun hamon katta ahamiyatga ega bo'lib qolmoqda.

To'rtinchidan, individual ong ayrim sohalarida ijtimoiy ongdan o'zib ketishi yoki orqada qolishi mumkin. Fan tarixida keskin burilishlar yasagan olimlarning, jamiyat taraqqiyotining istiqbollarini oldindan aytib bergan mutafakkirlarning qarashlari individual ong ba'zan ijtimoiy ongdan nechog'lik ilgari ketishi mumkinligiga yorqin misol bo'la oladi.

Ijtimoiy ongning strukturasi ijtimoiy munosabatlar va kishilar faoliyatining turlari bilan belgilanadi. Odamlar faoliyati qanchalik xilma-xil, ularning ijtimoiy munosabatlari qanchalik boy bo'lsa, ijtimoiy ong ham shunchalik boy va murakkab bo'ladi. Voqelikni aks ettirish darajasiga ko'ra, ijtimoiy ong odatiy va nazariy ongga bo'linadi.

Odatiy ong hayotiy tajriba asosida vujudga kelgan oddiy xulosalar, qarashlar majmuidan iborat bo'lib, kishilarning kundalik hayotidagi voqealarni aks ettiradi va rivojlanadi. Uning sohiblari – sub'ektlari alohida olingan shaxslarning hayotiy tajribasi, qiziqishlari, qobiliyatlari, bilimlari, hayotda egallangan mavqelari hech qachon bir xil bo'lmaydi.

Odatiy ongda nazariy bilimlarga dalil va asos bo'lib xizmat qiladigan elementlar bo'ladi. Olimlar, san'atkorlar turli nazariyalar, badiiy obrazlar yaratishda hayotiy-kundalik ongga asoslanadilar, undan ma'naviy oziq oladilar.

Odatiy ongda xalq donishmandligi, an'ana va urf-odatlar, kundalik turmush qoida va talablari, tabiat haqidagi bilimlar, shuningdek turli uydirmalar, noto'g'ri qarashlar ham o'z ifodasini topadi. Ko'p asrlik hayotiy tajribani ixcham shaklda o'zida mujassamlashtirgan xalq maqollari bunga misol bo'la oladi. Odatiy ong sof holda uchramaydi. Chunki, inson farzandi murg'aklik davridanoq o'z atrofidagilar, so'ngra kitoblar, ta'lim tizimi yordamida inson zakovati erishgan ilmiy bilimlarni ham o'zlashtirishga kirishadi. Boshqacha aytganda, sodir bo'layotgan voqealarga nafaqat o'z tajribasi, balki ilmiy bilimlar nuqtai nazaridan ham baho bera boshlaydi, nazariy ong ta'sirida bo'ladi.

Xo'sh, nazariy ong deganda nimani tushunish kerak?

Nazariy ong deganda nazariyotchilar, olimlar ishlab chiqqan nazariy qarashlar va ilmiy bilimlar tizimi tushuniladi. Odatiy ongdan farqli o'laroq nazariy ong o'zgaruvchan xarakterga ega. Bu o'zgaruvchanlik ilmiy bilimlarning shiddatli rivojlanishi, voqelik haqidagi bilimlarning doimiy chuqurlashib va kengayib borishi bilan belgilanadi. Shuningdek, odatiy ongga voqealarning tashqi tomonini ifodalash xos bo'lsa, nazariy ong voqealarning mohiyatini, rivojlanish qonuniyatlarini aks ettiradi. Shuning uchun ham u odatiy ongga faol ta'sir qila oladi va kundalik tajriba asosida hosil qilingan bilimlarni saralashga yordam beradi.

Ijtimoiy psixologiya sotsial muhit, kundalik turmush sharoitlari ta'siri ostida vujudga keladi va rivojlanadi. Uni subektiga ko'ra muayyan ijtimoiy guruh, elat, millat psixologiyasi kabi turlarga bo'lish mumkin.

Millatlarning etnosotsial birlik sifatida shakllanishida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar ustuvor ahamiyatga ega. Tarixga nazar tashlar ekanmiz, ayrim hududda yashagan aholining doimiy aloqada bo'lishi, o'zaro ta'siri, munosabati natijasida tilda, madaniyatda umumiylikning shakllanishiga ta'sir qilganligini ko'ramiz. Bunday sharoitda psixologiyada ham o'xshash tomonlar yuzaga kela borganligi tabiiy, albatta.

Alohida olingan bir millatga xos bo'lgan psixologik jihatlarni ushbu millat bosib o'tgan tarixiy yo'ldan, xalqaro iqtisodiy, siyosiy, madaniy munosabatlardan qidirish zarur. Ijtimoiy voqelikning o'zgarishi bilan milliy psixologiyaga xos bo'lgan xususiyatlar ham o'zgarib boradi. Ammo bu o'zgarishlar nisbatan sekin kechganligi tufayli, u hamma vaqt ham tezda ko'zga tashlanavermaydi.

Milliy psixologiyaga xos jihatlarni ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy o'zgarishlarni amalga oshirishda inobatga olish muhim ahamiyatga egadir. Bu amalga oshirilayotgan siyosatning xalq ko'nglidan chuqur joy olishini hamda ushbu o'zgarishlarning muvaffaqiyatini ta'minlaydi.

Ijtimoiy mafkura (ideologiya) ijtimoiy psixologiyadan tubdan farq qiladi. Ijtimoiy psixologiya sotsial guruhlar hayotini muayyan his-tuyg'ular, kayfiyatlarda bevosita aks ettirsa, ijtimoiy ideologiya sotsial guruhlar ehtiyojlari, manfaatlarining ichki mohiyatini, sababini har xil g'oyalar, nazariyalar, ta'limotlar shaklida aks ettiradi. Shuning uchun ham u ijtimoiy hayotga aks ta'sir o'tkaza olish xususiyatiga ega bo'ladi. Ayni paytda, ideologiyaning g'oyalar tizimi sifatida chiqishida, uning o'zi uchun katta xavf ham yashiringanligini ta'kidlash zarur. U real voqelikdan, shu jumladan, kishilar ruhiyatida sodir bo'layotgan jarayonlardan uzoqlashib hayotiligini yo'qotgan g'oyalar-dogmalar sistemasiga ham aylanib qolishi mumkin. Bunday hollarda mafkura taraqqiyot tormoziga aylanib, oxir-oqibatda halokatga yuz tutadi.

Ijtimoiy ong shakllarini farqlash mezonlari. Ijtimoiy ong va uning darajalari haqidagi mulohazalar yakunida ijtimoiy ongning axloqiy, diniy, estetik, siyosiy, huquqiy, fan, falsafa kabi shakllari ajratilishini ta'kidlash lozim.

Nima uchun ijtimoiy ongning aynan yuqoridagi shakllari ajratiladi? Boshqacha aytganda, ular qanday mezonlar asosida farqlanadi? ilmiy adabiyotlarda ijtimoiy ong shakllarini farqlashning to'rt mezonlari ajratilgan.

Avvalo, ijtimoiy ong shakllarining xilma-xilligi ob'ektiv olamning turli-tumanligidan, voqelikning muayyan tomonlarinigina aks ettirishidan kelib chiqishini ko'rsatish zarur. Sodda qilib aytganda, ijtimoiy ong shakllari, birinchi navbatda, o'zlarining aks ettirish ob'ektiga ko'ra farqlanadi.

Ayni paytda, ijtimoiy ong shakllari bir-biridan voqelikni aks ettirish usuliga ko'ra ham ajralib turadi. Masalan, huquqiy ong normalar, qonunlar, qoidalar vositasida, estetik ong esa- badiiy obrazlar yordamida voqelikni aks ettirishini bir qarashdayoq sezish mumkin.

Ijtimoiy ong shakllari o'rtasidagi farqni ular rivojlanishining o'ziga xosligida ham kuzatish mumkin. Fan taraqqiyoti ob'ektiv olam haqidagi yangidan-yangi bilimlarning yuzaga kelishi, chuqurlashib, kengayib borishi bilan dinning rivojlanishi esa, uning ijtimoiy hayotning turli sohalariga, kishilar faoliyati va turmush tarziga ta'sirining o'sib borishi bilan xarakterlanishi fikrimizga dalil bo'la oladi.

Va nihoyat, ijtimoiy ong shakllari bajaradigan funktsiyalarining o'ziga xosligi bilan ham ajralib turishini ta'kidlash zarur. Bunda, har bir ijtimoiy ong shakli bajaradigan funktsiyalar tizimida bittasi asosiy, markaziy, sistema yaratuvchi funktsiya sifatida chiqishi kuzatiladiki, boshqa funktsiyalar ana shu funktsiya atrofida birlashadi. Fanda – bilish, axloqda – tartibga solish, dinda – dunyoqarash, san'atda – tarbiyaviy funktsiyalar ana shunday sistema yaratuvchi funktsiyalar sifatida chiqishini ko'rish mumkin.

Ijtimoiy ongning barcha shakllariga bilish, tarbiyalash, qadrlash kabi funktsiyalarning xosligi, ayni paytda, bunday o'xshashlikning din va falsafa, axloqiy va huquqiy ong o'rtasida yana ham kuchliligi bunga misol bo'la oladi.

Xulosa kilib aytganda, yuqorida qayd etilgan mezonlar faqat birgalikda olingandagina, ijtimoiy ong shakllarini farqlashga xizmat qilishi, metodologik ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Kishilik jamiyati taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida ijtimoiy ongning axloqiy, diniy, estetik, siyosiy, huquqiy, fan, falsafa kabi shakllarining hammasi ham bo'lmagan. Jamiyatda muayyan ehtiyojlar va ma'naviy ishlab chiqarishning yangi sohalari paydo bo'lishi bilan ijtimoiy ongning yangi shakllari ajralib chiqa boshlaydi.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, yuqorida aytilgan ijtimoiy ong shakllarini tugal deb hisoblash xato bo'lur edi. Jumladan, so'nggi paytda ko'pgina ilmiy adabiyotlarda ekologik ongni ijtimoiy ongning mustaqil shakli sifatida ajratishga urinish rasm bo'layotganligini ta'kidlash zarur.

Axborot dunyosining globallashuvi va uning ijtimoiy ongga ta'siri katta bo'lmoqda. XX asr axborot uzatishga xizmat qiladigan texnik vositalarning keskin va shiddatli taraqqiy etishiga yo'l ochdi. Ayni paytda, ular madaniyat rivojiga ta'sir qilish imkoniyatlarini ham o'stirib yubordi. Shundan kelib chiqqan holda, madaniyat yutuqlarini tezlik bilan ommalashtirish, tarqata olish imkoniyati yaratilmoqda. Planetaning turli burchaklarida dunyoga kelayotgan madaniyat namunalarini millionlarning ma'naviy ozig'iga aylantirayotgan ommaviy axborot vositalarining — gazeta, jurnallar, radio, televidenie, videotexnika, kino kabi hodisalarning roli bu jarayonda katta bo'lmoqda, axborot sohasida globallashuv sodir bo'lganligini ko'rsatmoqda. Ammo bu jarayonning intensivlashuvi va globallashuvi yuqoridagi kabi ijobiy jihatlar bilan bir qatorda ayrim salbiy natijalarini ham namoyon etmoqda. Bu tor guruh, g'arazli iqtisodiy, siyosiy, geostrategik manfaatlaridan kelib chiqqan holda, kishilar dunyoqarashi, ijtimoiy ongga ta'sir qilishning yangidan-yangi yo'llari va vositalaridan foydalanishga urinishda ko'rinmoqda.

Aytish mumkinki, bugungi kunda kishilar ongida hukmronlikka erishish, ularning tafakkur tarzi va qadriyatlarini o'ziga bo'ysundirish turli ko'rinishlardagi maqsadlarga erishishning asosiy yo'li bo'lib qolmoqda. Ana shunday vaziyatda kishilar ongida sobitlik, Vatanga muhabbat tuyg'usi, o'z yurtining ertangi kuniga ishonch ustuvor bo'lmog'iga erishish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tayanch tushunchalar

Ijtimoiy ong, individual ong, odatiy va nazariy ong, ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy mafkura, milliy mafkura, axborot dunyosining globallashuvi.

Takrorlash uchun savollar

1. Ijtimoiy ong nima?
2. Individual ong deganda nimani tushinasiz?
3. Oddatiy va nazariy ong qanday xususiyatlari bilan ajralib turadi?
4. Ijtimoiy psixologiya nima?
5. Axborot dunyosining globallashuvi deganda nima tushuniladi?

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (Asosiy qonuni), T., O'zbekiston, 1992.

2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T., O'zbekiston, 1997.
3. Karimov I.A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin. T., O'zbekiston, 1999.
4. Karimov I.A. O'z kelajagimizni o'z qo'limiz bilan qurmoqdamiz. T., O'zbekiston, 2000.
5. Karimov I.A. Milliy istiqlol mafkurasi xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. T., O'zbekiston, 2000.

3-mavzu. G'oya va mafkura

Reja:

1. G'oya, uning mohiyati va namoyon bo'lish shakllari.
2. Mafkura, uning mazmuni, inson va jamiyat hayotidagi o'rni.
3. Hozirgi dunyoning mafkuraviy manzarasi.
4. O'zbekistonning mustaqilligi va mafkuraviy jarayonlar.

G'oya, uning namoyon bo'lish shakllari. «G'oya», «G'oyaviy tarbiya», «Mafkura» kabi tushunchalar tez-tez ishlatilmoqda. Ularning mazmuni nimadan iborat? Kundalik hayotimizda kuzatilayotgan va ushbu tushunchalarda o'z ifodasini topayotgan jarayonlarning mohiyati, o'ziga xosligi nimada?

Masalaga, falsafiy yondashadigan bo'lsak, bu savollarga javob berish uchun, avvalo, «g'oya» o'zi nima ekanligini tushunib olish kerak bo'ladi. Agar e'tibor bersak, har birimiz hayotimizda quyidagi holatga ko'p marta duch kelganmiz. Ya'ni muayyan muammo, hal qilinishi zarur bo'lgan masala yuzaga kelganda, fikran uni hal etish, echish yo'lini qidiramiz. Ana shu jarayonda paydo bo'lgan xulosa – fikrni «Menda bir g'oya paydo bo'ldi», degan shaklda bayon etamiz. Hayotiy tajribamizda ko'p marta kuzatilgan ana shunday holatdan kelib chiqadigan bo'lsak, g'oya bu yaxlit fikrdir, deyish mumkin. Ammo, ana shu tajriba, har qanday fikr ham g'oya bo'lolmasligi haqidagi xulosani ham chiqarish imkonini beradi.

Har kuni kimlar bilandir muayyan voqea, hodisa va jarayonlar haqida o'z mulohazalarimizni o'rtoqlashamiz. Bunda aksariyat hollarda o'zimizga ma'lum narsalar haqida fikrlashamiz, xolos. Ana shunday holatlardan farqli o'laroq g'oyada yangilik mujassamlashgan bo'ladi. Demak, g'oya o'zida yangilikni tashuvchi fikrdir.

Bu g'oyaga xos bo'lgan xususiyatlarning bir qismi, xolos. G'oya ilmiy fakt, muammo, faraz, nazariya kabi voqelikni aks ettirish, ilmiy bilishning o'ziga xos shakllaridan biri ekanligini ham unutmash lozim. Ana shu holatga nisbatan oladigan bo'lsak, g'oyaning nafaqat voqelikni o'rganish natijasida bo'lgan muayyan bilim sifatida o'zligini nomoyon qilishiga, balki unda shu voqelik bundan keyin qay yo'nalishda o'rganilishi zarurligi haqidagi ko'rsatma botiniy tarzda mavjudligiga ham ishonch hosil qilish mumkin.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, g'oya ulkan yo'naltiruvchilik rolini o'taydi. Masalan, qadimgi yunonistonlik faylasuflarning atomlar haqidagi g'oyasi asrlar davomida ilmiy izlanishlarni uni topishga, xususiyatlarini tadqiq etishga, dunyoning tuzilishidagi o'rnini aniqlashga yo'naltirib keldi. Ana shu izlanishlarning natijasi o'laroq o'tgan asrda atom kashf qilindi. Bu kashfiyot insoniyatning olam tuzilishi to'g'risidagi tasavvurlarining butunlay o'zgarishiga olib keldi. Ammo insoniyat tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, ilmiylikka da'vogarlik qilgan bo'lsa-da, o'z mohiyatiga ko'ra g'ayriilmiy bo'lgan va ilm-fan taraqqiyotida o'ta salbiy iz qoldirgan g'oyalar ham ko'p bo'lganligini ko'rish mumkin. Masalan, o'z davrida sobiq ittifoqda kibernetika va genetikani «yolg'on fan»ligini asoslashga qaratilgan g'oyalar ustuvor bo'lganligi bu fanlar rivojini bir necha o'n yillarga orqaga surib yubordi.

Tabiiy-ilmiy g'oyalar haqida fikr yuritish ekanmiz, yana bir holatga diqqatni qaratish lozim bo'ladi. Ular taraqqiyot omiliga aylanishi uchun ma'lum bir shart-sharoit bo'lishi kerak. Ya'ni, birinchidan, jamiyatning umumiy bilim darajasi yuzaga kelgan yangi bilimni qabul qilishga tayyor bo'lishi va ikkinchidan, uni tekshirib ko'rish, tasdiqlash yoki inkor etish imkoniyatiga – qurollar, vositalar, moddiy-moliyaviy resurslarga ega bo'lishi lozim. Aks holda u ma'lum madaniy-ma'rifiy hodisa sifatida qolib ketadi. Buyuk bobokolonimiz Abu Rayhon Beruniyning «G'arbiy yarim sharda quruqlik bor», degan fikrlari taqdiri ana shunday bo'ldi. Jamiyatning bunday g'oyani qabul qilishga tayyor emasligi tufayli o'sha paytda bu g'oya o'zining haqli bahosini topmadi. Oradan bir necha asr o'tgandan so'ng G'arbiy yarim sharda quruqlikning borligi haqiqatan tasdiqlandi. Bu quruqlik – materik keyinchalik Amerika nomi bilan yuritila boshlandi. Ajoyib shoirimizning «Kolumbda bor alamim manim», degan o'tli misralarida ana shu tarixiy faktga o'ziga xos munosabat ifodasini topgan, deyish mumkin.

G'oyaning yana bir o'ziga xos ko'rinishi bu **ijtimoiy g'oyadir**. U tabiiy-ilmiy g'oyaga xos bo'lgan yuqoridagi xususiyatlar bilan bir qatorda ulkan uyushtiruvchilik rolini ham o'taydi. Shu bilan birga tabiiy-ilmiy g'oyalarning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni aksariyat hollarda bevosita bo'lsa, ijtimoiy g'oyalar ijtimoiy jarayonlarga bevosita ta'sir o'tkaza oladi va aytish mumkinki, o'ziga xos katalizator sifatida chiqadi. Ammo quyidagini unutmash lozim. Ijtimoiy g'oya sinfiy, milliy yoki boshqa shakllarda namoyon bo'lmasin, ular o'z mohiyatidan kelib chiqqan holda jamiyat taraqqiyotiga turlicha, xususan, o'ta salbiy ta'sir qilishi ham mumkin. Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, millatni halokat yoqasiga keltirib qo'ygan bunday buzg'unchi g'oyalar ko'plab bo'lganligini ko'rishimiz mumkin. Chunonchi, nemis millatining oliy irqqa mansubligi va shu tufayli dunyoda hukmronlik qilishi zarurligi haqidagi g'oya nafaqat bu xalq, balki butun insoniyat taqdirida ham fojiali iz qoldirganligi fikrimizga dalil bo'la oladi.

Ijtimoiy g'oya haqida gap ketar ekan, unda ifodalanayotgan mazmun turlicha ahamiyat kasb etishi mumkinligini ta'kidlash zarur. Bunda g'oyaning konkret millat, jamiyat yoki umuman insoniyat taqdiriga daxldorligida ko'rinadi.

Insoniyat xalqlar, millatlar majmuidir. Shunday ekan, tom ma'nodagi g'oya oxir-oqibatda, ozmi-ko'pmi insoniyat taqdiriga ta'sir qiladi.

G'oya, uning shakllari haqida gap ketar ekan, eng avvalo u **diniy va dunyoviy g'oya** ko'rinishida namoyon bo'lganligini e'tirof etish kerak. Ularning qay biri oldin paydo bo'lgan, degan savolga aniq javob berish qiyin. Bilamizki, inson tafakkurida hamma vaqt bir-biriga zid bo'lgan qarashlar, yondashuvlar mavjud bo'ladi. Ana shu holatni inobatga oladigan bo'lsak, olam mohiyatini ilohiy iroda, kuch faoliyati bilan bog'laydigan diniy va tevarak-olam sirlarini tabiiy omillar asosida tushuntirgan va ilmiy bilimlarning yuzaga kelishiga zamin yaratgan dunyoviy g'oyalar bir paytda shakllana boshlagan, deb xulosa chiqarish mantiqan to'g'ri bo'lur edi.

Olamni anglashga intilishning o'ziga xos natijasi bo'lgan diniy g'oyalar hayotning ma'nosi va mazmuni haqida bilim berib odamlarga ma'naviy-ruhiy tayanch bo'lgan. Ulkan yutuqlar bilan birga, hadsiz yo'qotishlarga ham to'la insoniyat tarixi boshqa bir narsadan ham dalolat beradi. Insonda ezgulikni kamol toptirishi kerak bo'lgan diniy g'oyalarni o'zlarining tor guruhiiy manfaatlaridan kelib chiqib talqin qilgan, g'arazli maqsadlari yo'lida foydalanishga uringan kuchlar hamisha mavjud bo'lgan. Bunday paytda diniy g'oyalar adovat va nafratning kuchayishiga, qonli urushlar, begunoh qurbonlar va behisob vayronaliklarning kelib chiqishiga sabab bo'lgan. Afsuski, diniy g'oyalardan g'ayriinsoniy maqsadlar yo'lida foydalanishga urinish bugun ham davom etmoqda.

Insof, sabr-toqat, halollik, poklik, saxovat va muruvvat hislarini tarbiyalashi kerak bo'lgan islomiy g'oyalardan o'zlarining g'ayriinsoniy va g'ayrimilliy maqsadlarida foydalanishga intilayotgan aqidaparast kuchlarning harakatlari fikrimizga dalil bo'la oladi.

«Odam tabiiy omillarga ko'ra o'zi mansub bo'ladigan irq va elatni tanlay olmaydi. Ota-onani tanlab ololmaydi. Lekin dunyoqarashini, axloqi, ma'naviyatini o'zi, hech kimning tazyiqsiz va, ayniqsa, zo'ravonligisiz tanlab olishi mumkin va lozim. Binobarin, uning xohishi hurmat qilinishi shart, — deb yozadi I.A. Karimov¹⁶. Aqidaparast kuchlar kishilarimizning ana shu huquqini tan olmaslikka, bir yoqlama va noto'g'ri talqin qilinayotgan g'oyalarni zo'r berib yoshlarimiz ongiga singdirishga harakat qilmoqdalar. Bu yo'lida ular keng tarmoq otgan tashkiliy tuzulishga, ulkan moddiy-moliyaviy resurslarga ega bo'lgan o'ta radikal diniy oqimlar, tashkilotlar ko'magiga tayanmoqdalar. O'rta asrlarda mavjud bo'lgan musulmon xalifaligini tiklashni orzu qilayotgan, islom dinini siyosiy lashtirish, yagona mafkuraviy makon barpo qilish yo'li bilan hokimiyatni qo'lga kiritishni maqsad qilib qo'ygan kuchlar ham borligini unutmaslik lozim. Ular asosan, hali ongi shakllanib ulgurmagani, tajribasiz yoshlarimizning miyasini zaharlab, o'z yurtining g'animga aylantirishga harakat qilmoqdalar.

Shunday ekan, hech qachon diniy g'oyalar siyosatga va chetdan turib mamlakatimizning ichki ishlariga aralashishiga, davlat suverenitetimizni shubha ostiga olish uchun bayroq bo'lishiga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Aks holda, milliy xavfsizligimiz yo'lida jiddiy xatar paydo bo'ladi. Demak, dinga, dindorlarning his-tuyg'ulariga chuqur hurmat, ayni paytda, soxta dindorlar, turli diniy-mafkuraviy ta'limotlar, yo'nalishlarning g'arazli maqsadlariga qarshi muntazam va izchil kurash olib bormog'imiz lozim. Shundagina, el-yurt tinchligi ta'minlanadi, diniy g'oyalar ma'naviyatimiz yuksalishiga xizmat qiladi.

Mafkura, uning jamiyat hayotidagi o'rni. Kundalik xayotda biz «g'oya» va «mafkura» tushunchalarini aksariyat hollarda sinonimlar sifatida ishlatilayotganiga duch kelamiz. Agar jiddiy e'tibor beriladigan bo'lsa, bu ikki tushuncha o'rtasida haqiqatan muayyan yaqinlik borligiga ishonch hosil qilish mumkin. Biroq bu ularni aynanlashtirish uchun asos bo'lolmasligini ta'kidlash zarur. Nega?

Birinchidan, «**ideologiya**» tushunchasi ideya (g'oya) haqidagi ta'limot, boshqacha aytganda «g'oyalar tizimi» ma'nosini anglatadi. Biz «ideologiya»ning sinonimi sifatida qo'llayotgan «mafkura» tushunchasida bunday o'zak birligi va ushbu terminning o'zida g'oyalar tizimi ekanligi aniq bo'lmasa-da, mafkura ham g'oyaviy qarashlar tizimini ifodalab kelishini ko'rsatish lozim. Demak, mafkura u sinfiy, milliy yoki boshqa bir ko'rinishda chiqmasin bir butun qarashlar, g'oyalar tizimi ekan, u g'oyaga nisbatan ham mazmunan, ham hajman kengroq tushunchadir.

Ikkinchidan, har qanday mafkurada ijtimoiy voqelikni saqlab qolish yoki o'zgartirishga qaratilganlik, ya'ni maqsadlar, botiniy emas, balki zohiriy tarzda mavjud bo'lishini va mafkuraning o'zagini tashkil etishini ta'kidlash joiz.

Uchinchidan, har qanday ijtimoiy g'oya faqat va faqat ma'lum bir mafkuraviy qarashlar doirasidagina o'zining uyushtiruvchilik va yo'naltiruvchilik salohiyatini, jozibadorlik kuchini namoyon qila olishi mumkin.

«G'oya» va «mafkura» tushunchalari o'rtasida boshqa tafovutlar ham bor, albatta. Ammo, qayd etilgan farqlarning o'zi ham ularni yonma-yan, bir xil mazmunida ishlatish o'rinli emasligini anglash uchun etarli. Ana shu farqlarni aniqlab olish, mafkuraga xos xususiyatlarni to'g'ri belgilash va jamiyat hayotidagi o'rnini tushunish imkonini beradi.

Har qanday mafkurada, birinchidan, kishilarning o'zlarini o'rab turgan voqelik, ijtimoiy munosabatlar haqidagi bilimlari gavdalansa, ikkinchidan, shu bilimlar asosida sodir bo'lgan, bo'layotgan, bo'lishi mumkin bo'lgan jarayonlarga baho beriladi. Va, nihoyat, uchinchidan, yuqoridagi ikki holatdan kelib chiqqan holda mavjud ijtimoiy munosabatlarni saqlab qolish, rivojlantirish yoki o'zgartirishga qaratilgan maqsadlarni o'z ichiga olgan dasturlar namoyon bo'ladi.

¹⁶ I.A. Karimov. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т. Ўзбекистон, 1997, 36-бет.

Yuqoridagi xususiyatlardan kelib chiqqan holda, mafkurani har xil turkumlash mumkin. Xususan, unda ilgari surilayotgan g'oyalar, maqsadlarga, ya'ni ularning to'g'ri yoki noto'g'riligiga qarab, ilmiy va noilmiy mafkurani ajratish lozim.

Ayni paytda mafkuraning jamiyat taraqqiyotiga ijobiy yoki salbiy ta'sir qilishidan kelib chiqqan holda, progressiv va reaktiv mafkura deya mumkin. Mafkuradan ko'zlangan maqsadlarning ro'yobga chiqishining ehtimollik darajasiga tayanib esa, real va utopik mafkurani farqlash mumkin bo'ladi.

Ammo, mafkura shakllarini ajratish faqat shu bilan cheklanmaydi. Mafkuraning jamiyatdagi mavjud ijtimoiy munosabatlar, turmush tarzini saqlab qolish yoki uni isloh qilishga yo'naltirilganligiga asoslangan konservativ va liberal shakli ham bor.

Mafkurani yuqoridagicha turkumlash unga turli tomonlar, xilma-xil mezonlar asosida yondashish natijasidir. Va u albatta, shartli, nisbiy xarakterga ega. Masalan, mohiyatan ilmiy bo'lgan mafkura inson bilimlari yutuqlariga tayangani uchun ko'zlangan maqsadlarning amalga oshishiga yordam beradi, jamiyat rivojlanishiga ijobiy (progressiv) ta'sir qiladi. O'z-o'zidan bunday mafkura bir tomondan, ijtimoiy munosabatlarda, turmush tarzida umrini yashab bo'lgan, qotib qolgan jihatlarga qarshi qaratilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, mavjud ijobiy holatlarni saqlab qolish va rivojlantirishga xizmat qiladi.

Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqqan holda, umumiy tarzda jamiyat, uning tuzilishi, rivojlanish yo'llari haqidagi g'oyaviy-nazariy qarashlar tizimiga **mafkura** deyiladi, deb xulosa chiqarish mumkin.

Ammo mafkuraviy andoza va qoidalar mutlaqlashtirilishiga aslo yo'l qo'yib bo'lmaydi. Mutlaqlashtirish uni tayyor va o'zgarmas tamoyillar, ko'rsatmalar yig'indisi sifatida tushunish natijasida yuzaga keladi. Bunday tushunish, ma'lum darajada, xavfli ekanligini ham ta'kidlash zarur. Xususan, marksizm asoschilari asarlarida bayon etilgan g'oya, printsiplarning mutlaqlashtirilishi, hayot o'zgarib borayotgan bir paytda mafkuraviy qarashlarda dogmatizmning ustuvorligi, hayotni qotib qolgan mafkuraviy andozalarga qarab o'zgartirishga urinish er yuzida bir-biriga qarama-qarshi turgan ikki siyosiy sistemaning shakllanishiga olib keldi. Insoniyatni halokat yoqasiga keltirib qo'ygan bu mafkura bilan qurollangan yoki zo'rlab qurollantirilgan xalqlar mashaqqatli kunlarni, og'ir judoliklarni boshidan kechirdilar. Insoniyat boshiga ko'plab kulfatlar keltirgan bunday mafkuralar haqida ko'plab misollar keltirish mumkin. Biroq ular umuman mafkuraning jamiyat hayotidagi rolini inkor etmaydi.

Agar muayyan bilimlar, qadriyatlar va maqsadlar tizimi — mafkura bo'lmas ekan, kishilarda ijtimoiy jarayonlarning mohiyatini to'la-to'kis anglash imkoniyati bo'lmaydi, davlat, jamiyat o'z taraqqiyot yo'lini yo'qotib qo'yadi. Buning isboti uchun uzoqqa borish shart emas.

Chunonchi, sodir bo'layotgan jarayonlarni tushunishga va mavjud muammolarni hal qilishga turlicha yondashuv, yagona birlashtiruvchi mafkuraning yo'qligi, sobiq Ittifoq davrida «boshmachilik» tamg'asi bosilgan milliy ozodlik harakati namoyandalarning yakdil faoliyatiga imkon bermadi. Ularning har biri ezgu maqsadlar yo'lida harakat qilgan, millat ozodligini orzu etgan bo'lsalar-da, ammo yagona milliy g'oya va rahnamo atrofida birlasha olmadilar. Prezidentimiz o'rinli ta'kidlaganlaridek, mafkuraviy yakdillik bo'lmagan, bo'shliq yuzaga kelgan joyda begona mafkura hukmron bo'lishini isbot qiladigan ana shunday misollarni xoh o'tmishdan, xoh zamonamizdan ko'plab keltirish mumkin.

Hozirgi dunyoning mafkuraviy manzarasi. «Ko'p sinovlar, azobu-uqubatlar, xatolar, fojialar, urushlar, qatag'onlarni boshidan kechirgan asrimiz poyoniga etayotgan, insoniyat yangi asr bo'sag'asida turgan bugungi kunda turli xil eski va yangi mafkuralarning o'zaro kurashi har qachongidan ham ko'ra shiddatli tus olmoqda, — deb yozadi Prezidentimiz. — Rang-barang, ba'zan bir-biriga mutlaqo zid dunyoqarashlar, siyosiy, milliy, diniy oqimlar, mazhab va sektalar o'rtasidagi fikr talashuvlari goh bahs-munozara doirasidan chiqib to'qnashuvlar, ommaviy qirg'inlarga sabab bo'lmoqda, odamlar boshiga behisob qayg'u-kulfatlar solmoqda».

Nega bunday kurash davom etmoqda? Nega u to'qnashuv, qonli kurash ko'rinishlarini olmoqda? Jahon siyosiy xaritasida ko'plab davlatlar mavjud. Turli dinlar, diniy oqimlar, mazhablar faoliyat ko'rsatmoqda. Ularning har birining o'zgalardan farq qiladigan mafaatlari bor. Aynan mana shu manfaatlar ulkan xarakatlantiruvchi kuch hisoblanadi va u o'zga davlatlar, xalqlar, ijtimoiy guruhlar ongiga, dunyoqarshiga, turmush-tarziga ta'sir o'tkazish, o'zlariga bo'ysundirish uchun yo'naltirilgan maqsadlarni shakllantiradi.

Bundan maqsad, muayyan iqtisodiy, siyosiy va diniy qarashlarni singdirish orqali turli ko'rinishdagi ehtiyojlarni qondirishga intilishdir. Bunday intilish turli vositalar va yo'llardan foydalanishni, ularning doimiy takomillashib borishini keltirib chiqarmoqda. Prezidentimiz ta'kidlaganlaridek, «ba'zan beozorgina bo'lib tuyulgan musiqa, oddiygina mutfilm yoki reklama lavhasi orqali ham ma'lum bir mafkuraviy maqsadlar va intilishlar ifodalanadi».

Xalqaro maydonda ham bunday ta'sir o'tkazishning tinch yo'li ko'zlangan maqsadga olib kelmaganda, mamlakat ichki ishlariga aralashish, mavjud ziddiyatlarni ataylab keskinlashtirish, kuch ishlatish yo'li bilan bo'lsa ham ijtimoiy beqarorlikni yuzaga keltirishga bo'lgan urinishlarni isbotlovchi bunday misollarni ham ko'p keltirish mumkin.

Afg'onistondagi urush yigirma yildan ortiq vaqtdan beri davom etib kelmoqda? Buning sababi nimada? Avvalo, Afg'oniston ikki sistemaning xalqaro maydonda hukmronlik qilishga intilishining qurboni bo'ldi, deb bemalol aytish mumkin. Chunki, dastlab Afg'onistondagi bir-biriga dushman bo'lgan kuchlarni ikki sistemaning etakchi davlatlari har tomonlama qo'llab-quvvatladilar, sotsialistik va burjua mafkuralari deb atalgan mafkuralarning kurash poligoniga aylantirdilar. Keyinroq milliy yarash harakati yuzaga kelgan va uni jahon afkor ommasi keng qo'llab-quvvatlagan paytda diniy-ekstremistik harakatlarni quvvatlagan kuchlar ta'sirida mamlakat kurash maydoniga aylandi va fuqarolik

urushi yangi sifatli holat kasb etdi. Bugungi kundagi voqealar Afg'onistondagi fuqarolar urushi ko'proq surunkali nizo ko'rinishini olayotganligini ko'rsatmoqda.

Bularning barchasi tashqi kuchlarning Afg'onistondagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatga kuchli ta'sir o'tkazayotganligi, mamlakatning taraqqiyot yo'li xususidagi o'z qarashlari, standartlarini singdirishga, bir so'z bilan aytganda, o'z mafkuralarining hukmron mavqega ega bo'lishi uchun harakat qilayotganliklari oqibatidir.

Afg'onistonning bugungi ahvoli jahon maydonlarini mafkuraviy jihatdan bo'lib olishga urinishlar qanday oqibatlarga olib kelishi mumkinligini yaqqol ko'rsatib turibdi. Shunday bo'lsa-da inson ongi va qalbi uchun kurash, uni egallash orqali o'z ehtiyojlari va manfaatlarini qondirish, ro'yobga chiqarishga intilish tobora kuchayib, yangidan-yangi shakl kasb etmoqda.

Xususan, jahon maydonlarini diniy e'tiqod umumiylikni pesh qilgan yoki etnik birlikka urg'u bergan holda bo'lib olishga urinishlar mavjudligini ta'kidlash zarur. Bu yo'lda xilma-xil usullar va vositalardan foydalanilmoqda. Ana shularning barchasidan bitta xulosa chiqarish mumkin. XX asrda ikki jahon urushini boshdan kechirgan insoniyat so'nggi yillarda turli sabablarga ko'ra, yuzaga kelayotgan va o'z oqibatlariga ko'ra jahon urushlaridan ham falokatliroq bo'lgan yangidan — yangi mojarolarga duch kelmoqda. Bunday mojarolar unga tortilgan xalqlar hayotini izdan chiqaribgina qolmay, qo'shni xalqlar ruhiyati, turmushi, taraqqiyotiga ham jiddiy va sezilarli salbiy ta'sir o'tkazishi tabiiy, albatta.

Afsuski, mustaqillikka erishgan O'zbekistonga chegaradosh hududlarda ham ana shunday mojarolar davom etmoqda. «Qo'shning tinch — sen tinch», — deydi xalqimiz. Shu nuqtai nazardan qaraganda, ming-minglab odamlar hayotiga zomin bo'layotgan Afg'onistondagi tanglik davom etayotgan ekan, aslo xotirjamlikka yo'l qo'yib bo'lmaydi. Nega? Chunki ushbu mojarolar ta'sirining boshqa jihatlarini inobatga olmaganda ham, adovat urug'ini sochishga, o'rta asr jaholatparastligiga asoslangan o'z aqidalarini zo'rlab qabul qildirishga va shu yo'l bilan mintaqani o'z ta'sir doiralariga tortishga intilayotgan kuchlar mavjudligini va ularning o'z maqsadlari yo'lida faol harakat qilayotganliklarini aslo unutmaslik lozim.

XX asrning so'nggi yillari haqida gap ketar ekan, u nafaqat yuqoridagi kabi mojarolar, balki ijtimoiy hayotning xilma-xil sohalarida qo'lga kiritilgan ulkan muvaffaqiyatlar bilan ham xarakterlanishini tan olish zarur. Ayni paytda ana shunday ijobiy jarayon bilan bir qatorda, yuqorida ta'kidlanganidek, ekstremizm va fundamentalizmdek o'ta xavfli qarashlar tizimi va faoliyati ham tarix sahnasiga chiqqanligini ta'kidlash zarur. Bunday kuchlarning iqtisodiy, siyosiy yoki harbiy salohiyatining kattaligi, axborot orqali va mafkuraviy yo'l bilan tazyiq ko'rsatish imkoniyatining ulkanligi, vosita va mexanizmlarning xilma-xilligini alohida ta'kidlash lozim.

Mamlakatimizning taraqqiyotiga, kishilarimiz ongi va ruhiyatiga o'zlarining tor manfaatlaridan kelib chiqqan holda ta'sir ko'rsatishga harakat qiladigan kuchlar, diniy ekstremizm yoki agressiv millatchilik ko'rinishidagi turli oqim va harakatlar, ularning g'arazli maqsad va intilishlari mavjud bo'lgan vaziyatda inson o'z mustaqil fikriga va e'tiqodiga ega bo'lmasa, turli mafkuralarning bosimi va tazyiqlariga bardosh berishi qiyin.

Bu tuyg'ularni shakllantirish, buyuk maqsadlarimizni ro'yobga chiqarish, millatning hamjihatligini ta'minlash uchun esa unga xizmat qiladigan, rag'batlantiradigan, yo'naltiradigan o'z milliy mafkuramizni shakllantirmog'imiz lozimligi shubhasizdir.

Xo'sh milliy mafkuramiz nimalarga asoslanishi va ongimizga qanday tamoyillarni singdirmog'i lozim? Bu savolga javobni ham Prezidentimiz asarlaridan topish mumkin. «Milliy istiqloq mafkurasi xalqimizning azaliy an'alariga, udumlariga, tiliga, diniga, ruhiyatiga asoslanib, kelajakka ishonch, mehr-oqibat, insof, sabr-toqat, adolat, ma'rifat tuyg'ularini ongimizga singdirishi lozim. Shu bilan birga bu mafkura xalqimizda o'zining qudrati va himoyasiga suyangan holda, umuminsoniy qadriyatlarga asoslanib, jahon hamjamiyatidagi mutaraqiy davlatlar orasida teng huquqli o'laroq munosib o'rin egallashga doimo intilish hissini tarbiyalamog'i kerak»¹⁷.

Shubhasiz, aynan shunday mafkuragina fikr qaramligi, tafakkur qulligining oldini olishga xizmat qiladi, milliy jipslikni, taraqqiyotni, mamlakatimizning tom ma'nodagi buyuk kelajagini ta'minlaydi.

Tayanch tushunchalar

G'oya, ilmiy va ijtimoiy g'oya, diniy va dunyoviy g'oya, mafkura, mafkura shakllari, milliy mafkura.

Takrorlash uchun savollar

1. G'oya deganda nimani tushunasiz?
2. G'oyaning qanday shakllarini bilasiz?

¹⁷ Каримов И.А. Миллий истиклол мафкураси - халқ этикоди ва буюк келажакка ишончдир. Т., Ўзбекистон, 2000.

3. Mafkura deganda nima tushuniladi?
4. Mafkuraning jamiyat hayotidagi o'rnini nimalarda ko'rinadi?
5. Hozirgi dunyoning mafkuraviy manzarasi deganda nimani tushunasiz?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T.: O'zbekiston, 1997.
3. Karimov I.A. Jamiyatimiz mafkurasi Xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin. T., O'zbekiston, 1998.
4. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T., O'zbekiston, 1999.
5. Karimov I.A. Ma'naviy yuksalish yo'lida. T., O'zbekiston, 1999.
6. Karimov I.A. Milliy istiqloq mafkurasi — xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. T., O'zbekiston 2000.
7. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – T.: O'zbekiston, 2000.

4-mavzu. Bilish falsafasi

Reja:

1. Bilish va bilim — falsafiy tahlil mavzui.
2. Bilishning ob'ekti va sub'ekti. Inson bilishining asosiy bosqichlari.
3. Ilmiy bilishning mohiyati va usullari. Metod, nazariya va metodologiya.
4. Haqiqat tushunchasi. Uning shakllari.
5. O'zbekiston istiqloli va bilimli yoshlarni tarbiyalash masalalari.

Bilish va bilim. Bilishning mohiyati, shakllanish va rivojlanish qonuniyatlari, xususiyatlarini o'rganish falsafa tarixida muhim o'rin egallab kelmoqda. Inson o'z bilimi tufayli borliq, tabiat, jamiyatni va nihoyat, o'z-o'zini o'zgartiradi. Bilishga qaratilgan inson faoliyatini va uni amalga oshirishning eng samarali usullarini tadqiq etish falsafa tarixida muhim ahamiyatga ega. Shu bois ham falsafaning bilish masalalari va muammolari bilan shug'ullanuvchi maxsus sohasi — gnoseologiya vujudga keldi.

Inson bilishi nihoyatda ko'p qirrali, murakkab va ziddiyatli jarayondir. **Gnoseologiya** asosan, bilishning falsafiy muammolarini hal etish bilan shug'ullanadi. Har bir tarixiy davr jamiyatning rivojlanish ehtiyojlaridan kelib chiqib, gnoseologiya oldiga yangi vazifalar qo'yadi. Xususan, XVII asr o'rtalarida evropalik faylasuflar ilmiy bilishning ahamiyati, haqiqiy ilmiy bilishlar hosil qilishning usullarini o'rganish, ilmiy haqiqat mezonini aniqlash bilan shug'ullandilar. Tajribaga asoslangan bilimgina haqiqiy bilimdir, degan g'oyani olg'a surdilar.

XVIII asr mutafakkirlari ilmiy bilishda inson aqli imkoniyatlariga, ratsional bilishning hissiy bilishga nisbatan ustunligiga alohida urg'u berdilar. Buyuk nemis faylasufi I. Kant bilish natijalarining haqiqiyliги xususida emas, balki insonning bilish qobiliyatlari haqida bahs yuritdi. Gnoseologiya oldida inson olamni bila oladimi, degan masala keskin qo'yildi. Insonning bilish imkoniyatlariga shubha bilan qaraydigan faylasuflar agnostiklar deb ataldilar.

Bilish nima? Bilish insonning tabiat, jamiyat va o'zi to'g'risida bilimlar hosil qilishga qaratilgan aqliy, ma'naviy faoliyat turidir. Inson o'zini qurshab turgan atrof-muhit to'g'risida bilim va tasavvurga ega bo'lmay turib, faoliyatning biron-bir turi bilan muvaffaqiyatli shug'ullana olmaydi. Bilishning mahsuli, natijasi ilm bo'lib, har qanday kasb-korni egallash faqat ilm orqali ro'y beradi. Shuningdek, bilish insongagina xos bo'lgan ma'naviy ehtiyoj, hayotiy zaruriyatdir.

Insoniyat ko'p asrlar davomida orttirgan bilimlarini umumlashtirib va keyingi avlodlarga berib kelganligi tufayli ham o'zi uchun qator qulayliklarni yaratgan. Inson faoliyatining har qanday turi muayyan ilmga tayanadi va faoliyat jarayonida yangi bilimlar hosil qilinadi.

Kundalik faoliyat jarayonida tajribalar orqali bilimlar hosil qilish butun insoniyatga xos bo'lgan bilish usulidir. Bilimlar bevosita hayotiy ehtiyojdan, farovon hayot kechirish zaruratidan vujudga kelgan va rivojlangan. Insoniyatning ancha keyingi taraqqiyoti davomida ilmiy faoliyat bilan bevosita shug'ullanadigan va ilmiy nazariyalar yaratuvchi alohida sotsial guruh vujudga keldi. Bular — ilm-fan kishilari bo'lib, ilmiy nazariyalar yaratish bilan shug'ullanadilar.

Bilishning ikki shakli: **kundalik (empirik) bilish va nazariy (ilmiy) bilish** bir-biridan farqlanadi.

Kundalik bilish usullari nihoyatda xilma-xil va o'ziga xos bo'lib, bunday bilimlarni sistemalashtirish va umumlashgan holda keyingi avlodlarga berish ancha mushkuldir. Hozirgi zamon g'arb sotsiologiyasida xalqlarning kundalik bilim hosil qilish usullarini o'rganuvchi maxsus soha — etnometodologiya fani vujudga keldi. Gnoseologiya asosan nazariy bilish va uning rivojlanish xususiyatlarini o'rganish bilan shug'ullanadi. Nazariy bilishning ob'ekti, sub'ekti va predmetini bir-biridan farqlash muhim.

Bilish ob'ekti. Tadqiqotchi-olim, faylasuf, san'atkor va boshqalarning, umuman insonning bilimlar hosil qilish uchun ilmiy faoliyati qaratilgan narsa, hodisa, jarayon, munosabatlar bilish ob'ektlari hisoblanadi. Bilish ob'ektlari moddiy, ma'naviy, konkret, mavhum, tabiiy va ijtimoiy bo'lishi mumkin. Bilish ob'ektlari eng kichik zarralardan tortib ulkan galaktikagacha bo'lgan borliqni qamrab oladi. Bilish ob'ektlariga asoslanib, bilim sohalari tabiiy, ijtimoiy-gumanitar va texnik fanlarga ajratiladi.

Bilish sub'ekti. Bilish bilan shug'ullanuvchi kishilar va butun insoniyat bilish sub'ekti hisoblanadi. Ayrim olingan tadqiqotchi-olimlar, ilmiy jamoalar, ilmiy tadqiqot institutlari ham alohida bilish sub'ektlaridir. Ilmiy faoliyat tabiat va jamiyat mohiyatini bilishgagina emas, balki insonning o'ziga ham qaratilishi mumkin. Inson va butun insoniyat ayni bir vaqtda ham bilish ob'ekti, ham bilish sub'ekti sifatida namoyon bo'ladi.

Bilishning maqsadi ilmiy bilimlar hosil qilishdangina iborat emas, balki bilish jarayonida hosil qilingan bilimlar vositasida insonning barkamolligiga intilish, tabiat va jamiyatni insoniyalashtirish, tabiiy va ijtimoiy garmoniyaga erishishdir. Fan — fan uchun emas, balki inson manfaatlari uchun xizmat qilishi lozim. Inson ilmiy bilimlar vositasida ma'naviy barkamollikka erisha borgani sari ilm-fan qadriyat sifatida e'zozlana boshlaydi. Fanning har tomonlama

rivojlanishi bilan turli ilm sohalarning hamkorligi kuchayadi, butun ilmiy jamoalar bilish sub'ekti, yangi ilmiy kashfiyotlar ijodkoriga aylanadilar.

Bilish predmeti sub'ektning bilish faoliyati qamrab olgan bilish ob'ektning ayrim sohalari va tomonlaridir. Fanning o'rganish sohasi tobora konkretlashib boradi. Tabiatshunoslik fanlarini bilish predmetiga qarab botanika, zoologiya, geografiya, ixtiologiya va boshqa sohalari vujudga kelgandir. Tadqiqot predmeti fanlarni bir-biridan farqlashga imkon beradigan muhim belgidir.

Bilish darajalarini shartli ravishda: quyi, yuqori va oliy darajaga ajratish mumkin. Bilishning quyi darajasi barcha tirik mavjudotlarga xos bo'lib, **hissiy bilish** deyiladi. Hissiy bilish sezgilar vositasida bilishdir.

Insonning sezgi a'zolari (ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm bilish, teri sezgisi) boshqa mavjudotlarda bo'lgani singari uning narsalarga xos xususiyat, belgilarini farqlash, tabiiy muhitga moslashish va himoyalaniishi uchun yordam beradi. Bilishning quyi bosqichida sezgi, idrok, tasavvur, diqqat, xayol tashqi olam to'g'risida muayyan bilimlar hosil qilishga yordam beradi.

Bilishning yuqori bosqichi faqat insonlargagina xos bo'lib, **aqliy bilish** (ratsional bilish) deyiladi. Agar inson o'z sezgilari yordamida narsa va hodisalarning faqat tashqi xossa va xususiyatlarini bilsa, tafakkur vositasida narsa va hodisalarning ichki mohiyatini bilib oladi. Mohiyat hamisha yashirindir, u doimo hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Har bir hodisada mohiyatning faqat bir tomonigina namoyon bo'ladi. Shu boisdan ham hodisa aldamchi va chalg'ituvchidir. Binobarin, inson sezgilarining biron bir narsa yoki hodisa to'g'risida bergan ma'lumotlari hech qachon uning butun mohiyatini ochib bera olmaydi.

Tushuncha. Aqliy bilish yoki tafakkur vositasida bilish hissiy bilishni inkor etmaydi, balki sezgilar vositasida olingan bilimlarni umumlashtirish, tahlil qilish, sintezlash, mavhumlashtirish orqali yangi hosil qilingan bilimlardan tushunchalar yaratiladi.

Tushunchada insonning hissiy bilish jarayonida orttirgan barcha bilimlari mujassamlashadi. Tushuncha aqliy faoliyat mahsuli sifatida vujudga keladi. Narsa va hodisalar mohiyatiga chuqurroq kirib borishda tushuncha muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Aqliy bilish hissiy bilishga nisbatan ancha murakkab va ziddiyatli jarayondir. Aqliy bilishda narsa va hodisalarning tub mohiyatini bilish uchun ulardan fikran uzoqlashish talab etiladi. Masalan, insonning mohiyati uning sezgi a'zolarimiz qayd etadigan kelishgan qaddi-qomati, chiroyli qoshu ko'zi, ijodkor qo'li, oyoqlari bilan belgilanmaydi. Insonning mohiyati avvalo, uning aql va tafakkurga, yaratish qudratiga, mehr-shafqat hissiga, mehnat qilish, so'zlash qobiliyatiga ega ekanligida namoyon bo'ladi.

Inson tushunchasi o'zida insoniyatning ko'p asrlar davomida orttirgan bilimlarining mahsuli sifatida shakllandi.

Har bir fan o'ziga xos tushunchalar apparatini yaratadi va ular vositasida mohiyatni bilishga intiladi. I. Kantning fikricha, narsalarning mohiyati so'z va tushunchalarda mujassamlashadi. Ya'ni biz so'z va tushunchalarni o'zlashtirish jarayonida biron bir bilimga ega bo'lamiz. Har bir inson dunyoga kelar ekan, tayyor narsalar, munosabatlar bilan bir qatorda tayyor bilimlar olamiga ham kirib boradi.

Hukm. Aqliy bilish narsa va hodisalarga xos bo'lgan belgi va xususiyatlarni tasdiqlash yoki inkor etishni taqozo etadi. Tafakkurga xos bo'lgan ana shu tasdiqlash yoki inkor etish qobiliyatiga hukm deyiladi. Hukmlar tushunchalar vositasida shakllanadi. Hukmlar yangi bilimlar hosil qilishga imkoniyat yaratadi, ular vositasida narsa va hodisalar mohiyatiga chuqurroq kirib boriladi. Shunday qilib, hukm narsa va hodisalarning tub mohiyatini ifodalovchi eng muhim belgi va xususiyatlar mavjudligini yo tasdiqlaydi yoki inkor etadi. Masalan, «inson aqli mavjudotdir», degan hukmda insonga xos eng asosiy belgi - aqlning mavjudligi tasdiqlanayapti. Biroq inson shunday murakkab mavjudotdirki, uning mohiyati faqat aqli mavjudot ekanligi bilan cheklanmaydi. Chunki qirg'inbarot urushlar, ekologik inqirozlar aqli mavjudot bo'lgan inson tomonidan amalga oshirildi. «Inson axloqli mavjudotdir». Inson to'g'risidagi hozirgi zamon fanining muhim xulosasi ana shu.

Xulosa — aqliy bilishning muhim vositalaridan biri, yangi bilimlar hosil qilish usulidir. Xulosa chiqarish induktiv va deduktiv bo'lishi, ya'ni ayrim olingan narsalarni bilishdan umumiy xulosalar chiqarishga yoki umumiylikdan alohidalikka borish orqali bo'lishi ham mumkin.

Binobarin, tushuncha, hukm va xulosalar chiqarish ilmiy bilishning muhim vositalaridir. Bunday bilish insondan alohida qobiliyat, kuchli irodani tarbiyalashni, narsa va hodisalardan fikran uzoqlashishni, diqqatni bir joyga to'plashni, ijodiy xayolni talab etadi.

Bilishning oliy darajasi **intuitiv bilish, qalban bilish, g'oyibona bilish**dir. O'zining butun borlig'ini fan, din, siyosat va san'at sohasiga bag'ishlagan buyuk kishilar ana shunday bilish qobiliyatiga ega bo'ladilar. Intuitiv bilish hissiy va aqliy bilishga tayanadi. Buyuk shaxslarning g'oyibona bilishi ularning doimiy ravishda fikrini band etgan, echimini kutayotgan umumbashariy muammolar bilan bog'liqdir. Ilmiy bilishning eng samarali usullarini aniqlash gnoseologiyada muhim o'rin egallab keldi. Har bir fan o'ziga xos bilish usullaridan foydalanadi.

Ilmiy bilish fakt va dalillarga, ularni qayta ishlash, umumlashtirishga asoslanadi. Ilmiy fakt va dalillar to'plashning o'ziga xos usullari mavjud bo'lib, ularni ilmiy bilish metodlari deyiladi.

Ilmiy bilish metodlarini o'rganadigan maxsus soha — **metodologiya** deb ataladi. Ilmiy bilish metodlari o'z xarakteriga ko'ra: 1) eng umumiy ilmiy metodlar; 2) umumiy ilmiy metodlar; 3) xususiy ilmiy metodlarga bo'linadi.

Eng umumiy ilmiy bilish metodlari barcha fanlar uchun xos bo'lgan metodlardir. Bunga analiz va sintez, umumlashtirish va mavhumlashtirish, induksiya va deduktiya, qiyoslash va modellashtirish kabilarni ko'rsatish mumkin. Masalan, tabiatshunoslik fanlarida kuzatish, eksperiment, taqqoslash umumilmiy metodlar bo'lsa, ijtimoiy fanlarda tarixiylik va mantiqiylik umumilmiy metodlar hisoblanadi.

Xususiy ilmiy metodlar har bir fanning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi. Masalan, suhbatlashish, anketa so'rovi, hujjatlarni o'rganish sotsiologiya faniga xos bo'lgan xususiy ilmiy metodlardir. Bir fanda yaxshi samara beradigan ilmiy bilish metodi boshqa fanda shunday samara bermasligi mumkin. Ilmiy bilishda to'g'ri metodni tanlash bilishda muvaffaqiyat garovi hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, ilmiy tadqiqotda nimani o'rganish kerak, degan masala fan predmetini aniqlashga imkon bersa, qanday o'rganish kerak, degan masala esa ilmiy bilish metodini to'g'ri belgilashga yordam beradi.

Ilmiy bilish metodlari va ilmiy nazariya bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Ilg'or ilmiy nazariya fanning butun taraqqiyoti davomida erishilgan muhim yutuq bo'lib, u ilgari ilmiy qarashlarni ijodiy rivojlantirish, o'sha yutuqlarga tanqidiy nuqtai nazardan qarash orqali vujudga keladi. Fan mohiyatan o'zi erishgan yutuqlarga shubha bilan qarashni taqozo qiladi.

Fan, falsafa sohasida erishilgan yutuqlarni mutlaqlashtirish, ularga ko'r-ko'rona sig'inish muqarrar ravishda dogmatizmni keltirib chiqaradi. Fan erishgan yutuqlar hamisha nisbiydir. Lekin bunday nisbiylikni mutlaqlashtirish relyativizmni, fan yutuqlariga ishonchsizlik bilan qarash esa, skeptitsizmni vujudga keltiradi. Fan taraqqiyoti uchun dogmatizm, relyativizm va skeptitsizm jiddiy xalaqit beradi.

Ilg'or ilmiy nazariyalar ma'lum bir davrda ilmiy va falsafiy qarashlar yo'nalishini o'zgartirishi, ilmiylikning o'ziga xos mezonini bo'lishi ham mumkin. Masalan, Charlz Darvinning evolyutsion nazariyasi, A. Eynshteynning nisbiylik nazariyasi falsafiy va ilmiy dunyoqarashlarda muhim o'zgarishlarni vujudga keltirdi.

Gnoseologiyada haqiqat tushunchasi muhim o'rin tutadi. **Haqiqat** inson bilimlarining voqelikka muvofiq kelishidir. Haqiqatni ochish yoki ilmiy haqiqatga erishish har qanday ilmiy bilishning asosiy vazifasi hisoblanadi. Haqiqat o'zining mazmuniga ko'ra mutlaq va nisbiy bo'lishi mumkin. Fan haqiqati hamisha nisbiy xarakterga ega bo'lib, ularning majmuasidan mutlaq haqiqat vujudga keladi.

Haqiqat o'z mazmuniga ko'ra hamisha ob'ektivdir. Ya'ni uning mavjudligi ayrim kishilarning xohish-irodasiga bog'liq emasdir. Masalan, O'zbekistonning milliy mustaqilligi ob'ektiv haqiqatdir. Ayrim kishilarning bu mustaqillikni tan olish yoki olmasligidan qat'i nazar, bu haqiqat o'z mazmunini saqlab qolaveradi. Haqiqatni atayin buzish yoki soxtalashtirish oxir-oqibatda fosh bo'ladi va o'z qadrini yo'qotadi. Shuningdek, haqiqat hech qachon mavhum emasdir. U hamisha konkretidir. Hegel so'zlari bilan aytganda, nimaiki voqe bo'lsa, u haqiqatdir, haqiqat — voqelikdir. Haqiqat mazmunining konkret xarakteri joy, vaqt va sharoitni e'tiborga olishni talab etadi.

Gnoseologiyada tabiiy-ilmiy va ijtimoiy bilishning o'ziga xos xususiyatlarini anglash muhim ahamiyatga egadir. Uzoq yillar davomida tabiatshunoslik fanlariga xos bo'lgan ob'ektivlik, xolislik ilmiylikning muhim mezonini deb hisoblab kelindi. Biroq XX asr o'rtalarida fan-texnika inqilobi insoniyat oldida paydo bo'lgan muammolar tabiatshunoslik fanlari oldiga qadriyatli yondashuv vazifasini qo'ya boshladi. Aqlli mavjudot bo'lgan inson har qachon tabiatni o'rganishda hamisha o'z manfaatlarini ko'zlaydi. Tabiat resurslari cheksiz va bitmas-tuganmasdir, degan bir yoqlama qarash oxir-oqibatda inson tomonidan tabiatga nisbatan shafqatsiz munosabatni vujudga keltirdi. XX asr oxirlariga kelib tabiatga nisbatan insonlarcha, qadriyatli munosabatda bo'lish zaruriyati chuqurroq anglana boshladi.

Ijtimoiy fanlar hamisha mavjud siyosiy tuzum, davrning talab va ehtiyojlari bilan uzviy bog'liq ravishda rivojlanadi. Ijtimoiy bilishda jamiyat ham bilish ob'ekti, ham bilish sub'ekti sifatida namoyon bo'ladi: insoniyat o'z tarixini yaratuvchi va o'z-o'zini biluvchidir.

Tabiatshunoslikda nisbatan barqaror sistemalar bilish ob'ekti hisoblanadi. Tabiatdagi narsa va hodisalar tadqiqotchiga hech qanday qarshilik ko'rsatmaydilar. Ijtimoiy bilishda esa, nisbatan tez o'zgaruvchi sistemalar bilish ob'ekti hisoblanadi. Ijtimoiy bilishga xos bo'lgan muhim xususiyat shundaki, u moddiy ishlab chiqarish sohasiningina emas, balki jamiyatning ancha murakkab ma'naviy hayotini, ijtimoiy-siyosiy munosabatlarni, qarashlar va g'oyalarni ham o'rganadi. Ijtimoiy fanlar milliy g'oya va milliy istiqloq mafkurasini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Gnoseologiyaning maqsad va vazifalari, bilishning mohiyati va mazmuni to'g'risida zarur bilimlarga ega bo'lish mamlakatimizda bilimdon, har jihatdan etuk barkamol inson shaxsini shakllantirishda alohida o'rin tutadi. Bilish nazariyasi bo'lajak mutaxassis-kadrlarda muayyan ilmiy layoqat va qobiliyatlarni shakllantirishga ko'maklashadi. Milliy mustaqillik yillarida gnoseologiya oldiga qo'yilayotgan eng muhim vazifalardan biri, ilmiy bilimlarning jamiyatimiz taraqqiyoti, tinchligi va farovonligi uchun xizmat qilishini ta'minlaydigan omil va mexanizmlarni o'rganish, ulug' ajdodlarimizning ilmiy bilimlarni rivojlantirish borasida orttirgan tajribalarini keng ommalashtirishdir.

Tayanch tushunchalar

Bilish, gnoseologiya, bilim, kundalik (empirik) bilim, nazariy bilim, bilish ob'ekti, bilish sub'ekti, hissiy bilish, mantiqiy bilish, ilmiy bilish metodlari, nazariya, haqiqat, nisbiy haqiqat, mutlaq haqiqat

Takrorlash uchun savollar

1. Gnoseologiya nimani o'rganadi?
2. Bilish nima?
3. Hissiy va ratsional bilishning o'ziga xosligi nimada?
4. Bilish ob'ekti, sub'ekti, predmeti tushunchalarini izohlang.
5. Ilmiy bilishning asosiy usul (metod) larini ko'rsating.
6. Bilishning yoshlarni tarbiyalash va kamol toptirishdagi ahamiyat nimada?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. - T, «O'zbekiston», 1997.
2. Karimov I.A. Barkamol avlod — O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. — T, «O'zbekiston», 1997.
3. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. — T., «O'zbekiston»,1998.
4. Karimov I.A. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. «FIDOKOR» gazetasi, 2000 yil 8 iyun.
5. Osnovi filosofii. — T,. O'zbekiston, 1998.

BESHINCHI BO'LIM.
INSON VA HAYOT FALSAFASI

1-mavzu. Inson falsafasi.
Mustaqillik va islohotlarning ijtimoiy mohiyati

Reja:

1. Inson — falsafaning bosh mavzusi. Inson, shaxs va individ tushunchalari.
2. Antropologiya — inson to'g'risidagi fan. Uning falsafiy muammolari. Insonning jamiyatdagi o'rni.
3. Inson tabiati va mohiyati. Erkinlik va inson huquqlarining ijtimoiy qadriyat sifatidagi talqini.
4. O'zbekiston mustaqilligi va insonning qadr-qimmatini. Islohotlardan maqsad — inson, uning farovonligi va baxt-saodati.
5. Inson muammosini o'rganishning tarbiyaviy zaruriyati va ahamiyati.

Inson — falsafaning bosh mavzusi. Insonning yaralishi, mohiyati va jamiyatda tutgan o'rni falsafiy muammolar tizimida muhim o'rin tutadi. Turli falsafiy ta'limotlarda bu masalalar turlicha talqin etib kelingan. Shunday bo'lishi tabiiy ham edi, chunki inson mohiyatan ijtimoiy-tarixiy va madaniy mavjudot sifatida har bir yangi tarixiy sharoitda o'zligini chuqurroq anglashga, insoniy mohiyatini ro'yobga chiqarishga intilaveradi.

Suqrotning «O'zligingni bil» degan hikmatli so'zi har bir tarixiy davrda yangicha ahamiyat kasb etadi. Insonda butun olam va jamiyatning mohiyati mujassamlashgandir. Ulug' mutasavvuf Abdulxoliq G'ijduvoni insonni «kichik olam» deb hisoblagan. Falsafada baxs yuritiladigan barcha masalalar inson muammosiga bevosita daxldordir. Umuman olganda, insonga daxldor bo'lmasa, unga foyda keltirmasa, jamiyatning og'irini engil qilmasa, unday fanning keragi bormikan? Shu ma'noda, inson, avvallo, o'zi uchun zarur bo'lgan fanlarni, ilmlar va bilimlar tizimini yaratgan.

Tabiat, madaniyat, siyosat, tsivilizatsiya, bilish kabi masalalar inson manfaatlari va insoniy mohiyatning namoyon bo'lish shakllaridir. Ularning barchasi inson tabiati va mohiyati bilan bog'liqdir.

Falsafa insonni olamning tarkibiy qismi sifatida o'rganadi. Inson shunday murakkab va ko'p qirrali mavjudotki, uning mohiyati yaxlit bir butunlik sifatida inson, shaxs, individ, individuallik tushunchalari orqali ifodalanadi. Bu tushunchalar bir-biriga yaqin va ma'nodosh bo'lsa ham, bir-biridan farqlanadi.

Inson — o'zida biologik, ijtimoiy va psixik xususiyatlarni mujassamlashtirgan ongli mavjudot. Insonning biologik xususiyatlariga ovqatlanish, himoyalani, zuriyot qoldirish, sharoitga moslashish kabilar xos.

Inson boshqa mavjudotlardan sotsial xususiyatlari bilan ajralib turadi. Chunonchi, til, muomala, ramziy belgilar, bilim, ong, mahsulot ishlab chiqarish, taqsimlash, iste'mol qilish, boshqarish, o'z-o'zini idora etish, badiiy ijod, axloq, nutq, tafakkur, qadriyatlar, tabu (ruxsat va ta'qiq) shular jumlasidandir.

Insonning psixik xususiyatlariga ruhiy kechinmalar, hayratlanish, g'am-tashvish, qayg'u, iztirob chekish, zavqlanish, kayfiyat kabilar kiradi.

Inson shu xususiyatlari orqali yaxlit bir tizimni tashkil etadi. U yaxlit mavjudot sifatida o'z ehtiyojlarini qondiradi va insoniyat davomiyligini ta'minlaydi. Insonga xos bo'lgan biologik xususiyatlarni ijtimoiy xususiyatlardan ustun qo'yish yoki psixologik xususiyatlarni bo'rtirish uning mohiyatini buzib talqin etishga, bir yoqlamalikka olib keladi.

Falsafa tarixida inson to'g'risidagi ta'limotlarda biologizm, sotsiologizm, psixologizm kabi yo'nalishlar vujudga kelgan. Biologizm insonning tabiiy-biologik xususiyatlariga, sotsiologizm insonning ijtimoiy xususiyatlariga, psixologizm esa, ma'naviy, ruhiy, psixologik xususiyatlariga bir yoqlama yondashishga asoslangan edi.

Inson mohiyatini falsafiy jihatdan chuqurroq tahlil qilishda shaxs, individ, individuallik tushunchalarining mohiyatini bilish va ularni bir — biridan farqlash muhimdir. **Shaxs** o'zida sotsial sifatarni mujassamlashtirgan insonni ifoda etadi. Kishilar shaxs bo'lib tug'ilmaydi, balki jamiyatdagina shaxs bo'lib shakllanadi va rivojlanadi. Chunki insonga xos ijtimoiy sifatlar, fazilatlar avloddan-avlodga irsiy yo'l bilan o'tmaydi. Inson dunyoga kelgan vaqtida jamiyat, siyosiy tuzum, madaniyat, ishlab chiqarish, oila, ommaviy axborot vositalari, mafkura kabi ijtimoiy tuzilmalar mavjud bo'ladi.

Inson ta'lim-tarbiya, mehnat, muloqot jarayonida ijtimoiy tajriba, bilim, turli munosabatlar, axloqiy me'yorlar, siyosiy g'oya, milliy mafkura kabi omillar ta'sirida yashaydi, ularni o'zlashtiradi va shu jarayonda ijtimoiylashadi, ya'ni shaxs bo'lib shakllanadi. Natijada insonda yangicha fazilat va sifatlar paydo bo'ladi. U yaratuvchan mavjudot sifatida faoliyat ko'rsata boshlaydi.

O'z-o'zini nazorat qilish, o'z-o'zini tarbiyalash, yuksak mas'uliyatni his etish, g'oya uchun kurashish, mustahkam e'tiqodga ega bo'lish, o'z fikr-mulohazalarini erkin bayon etish va ijtimoiy-siyosiy faollik shaxsga xos belgilardir.

Shaxsning maqsad, g'oya va ideallari jamiyatdagi mavjud g'oya va mafkura bilan uzviy bog'liq ravishda shakllanadi. Milliy g'oya va mafkurani amalga oshirish, ezgu ideallar yo'lida hatto hayotini qurbon qilish shaxs hayotining bosh maqsadiga aylanadi.

Shaxs mustahkam iymon-e'tiqod, g'oya va insoniy fazilatlarga ega bo'lgan, Vatan, millat tuyg'usi bilan yashaydigan, o'zida davr xususiyatlarini ifoda etadigan insondir.

Jamiyat o'z taraqqiyoti davomida vujudga kelgan muammolarni hal etish uchun shaxsning muayyan tarixiy namunalarni yaratadi. Har bir o'zgargan tarixiy sharoitda shaxs mohiyatini va mazmunini yangicha tushunish zaruriyati vujudga keladi. Bugungi adabiyotlarda harizmatik, shuhratparastlik, tajovuzkorlik va boshqa shakldagi shaxslar timsoli aks ettirilmoqda.

O'zbekistonda bozor munosabatlariga o'tish sharoitida fozil va barkamol inson shaxsini shakllantirish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qoldi. Mamlakatimizda ta'lim-tarbiya sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar o'z oldiga ana shunday shaxsni shakllantirishni maqsad qilib qo'ydi.

Inson tarixning yaratuvchisi sifatida tabiat taraqqiyotidagi uzluksizlikni ta'minlaydi. U o'z bilimi, tajribasi va yutuqlarini kelgusi avlodlarga meros qilib qoldiradi; tabiat va jamiyatni qayta quradi va takomillashtiradi. Inson o'z aqli tufayli butun koinot, tabiat taraqqiyotida buyuk yaratuvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi, o'z tarixini yaratadi, uni avaylab-asraydi. Inson faoliyati va tajribalari jamiyatning takomillashuvi va kishilarning har tomonlama kamol topishi uchun manba bo'lib xizmat qiladi.

Tabiat va jamiyatdagi o'rni va ahamiyati, yaratuvchilik mohiyati, oliy mavjudot ekani, vorislikning davomiyligini ta'minlashi barcha ijobiy va foydali yutuqlarni saqlashi va targ'ib etishi kabi xususiyati va qobiliyati tufayli inson muqaddas va tabarruk qadriyat hisoblanadi.

Antropologiya insondagi insoniylikning namoyon bo'lishi va rivojlanishini ruh bilan bog'laydi. Ayrim tadqiqotchilar insonga xos bo'lgan biror-bir xususiyatga alohida urg'u bergan va shu orqali insoniy mohiyatni ochib berishga harakat qilgan. Masalan, I. Kant insondagi axloqiy jihatlarga ko'proq e'tibor bergan va uni ezgulikni yovuzlikdan farqlovchi mavjudot sifatida ta'riflagan. Vladimir Solovev insonning boshqa mavjudotlardan farqini uyalish, achinish va oliy kuchlarga sig'inish kabi xususiyatlarda, deb bilgan. Uning fikricha, inson o'zining tuban mayllari va gunohlaridan uyalish qobiliyatiga ega. Faqat odamlarga emas, balki butun tirik jonga achinish va muqaddas kuchlarga sig'inish insongagina xos.

Inson tabiati — g'oyat murakkab. Unda hayvoniy va ilohiy sifatlar mujassamlashgan. Lekin u — hayvon ham, farishta ham emas. Insoniy ruh va ma'naviyat uni boshqa mavjudotlardan yuqori darajaga ko'taradi.

Insonni o'rganadigan fan — antropologiya deb yuritiladi.

Antropologiya inson mohiyatini, uning tabiat va jamiyatdagi o'rnini, o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish bilan shug'ullanadi. Antropologiyada inson mohiyatini to'laroq ochish uchun «men», «ong», «shaxs», «ruh» tushunchalari qo'llanadi. «Men» — insonning o'zligini tashqi olamdan, real borliqdan farqlashidir. «Men» ong tufayligina o'zini boshqa borliqdan farqlaydi. Boshqa narsalar insonga begona voqelik bo'lib tuyuladi. Shaxs insonning mustaqilligini ifoda etadi.

Inson o'z hayoti davomida tana va ruh ehtiyojlarini qondirishga intiladi. Tana ehtiyojlarini qondirish inson borlig'ining birlamchi sharti hisoblanadi. Biroq hayotning ma'nosi faqat moddiy ne'matlardan bahramand bo'lish, tanparastlik, lazzatlanish, boylikka ruju qo'yishdan iborat emas. Inson ruhi ham o'ziga xos oziqqa ehtiyoj sezadi. Shu bois unda ma'rifatparvarlik, odamiylik, odillik, rahm-shafqat, diyonat, vijdon, olihimmatlik, vatanparvarlik kabi ma'naviy fazilatlar shakllanadi. Yuksak ma'naviyat insonni ruhan poklaydi, iymon-e'tiqodini mustahkamlaydi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar insonni ma'naviy-ruhiy jihatdan kamol toptirishga qaratilgandir.

Insonning ma'naviy ehtiyojlarini uning tabiiy-moddiy manfaatlaridan ajratish, unga faqat ilohiy mavjudot sifatida qarash ham biryoqlamalikka olib kelishi, etilgan ijtimoiy muammolar mohiyatini to'g'ri tushunishga xalaqit berishi mumkin.

Mamlakatimizda shakllanayotgan milliy g'oya va milliy mafkura insonga biryoqlama qarashlarga zid ravishda, undagi moddiylik va ma'naviylikni uyg'unlashtirishni taqozo etadi. Bozor iqtisodiyoti kishilarning farovon, boy — badavlat, mulkdor, barcha qulayliklarga ega bo'lishini inkor etmaydi. Aksincha, ularni tadbirkor, uddaburon va mehnatsevar bo'lishga rag'batlantiradi. Yuksak ma'naviyatgina inson ehtiyojlarini oqilona qondirishga, ijtimoiy adolat o'rnatib, saxiy va olihimmat bo'lishga undaydi.

Antropologiya insonning ma'naviy olamiga chuqurroq kirib borish orqali olam mohiyatini bilish mumkin, degan g'oyani ilgari suradi. Islom Karimov ta'rifiga ko'ra, ma'naviyat (ruh) insonni axloqan poklaydigan, iymon-e'tiqodini mustahkamlaydigan, ezgulikka undaydigan botiniy kuchdir. Yuksak ma'naviyatda haqiqiy insoniy mohiyat mujassamdir. Insonning olijanob fazilatlari etuk shaxslar timsolida o'z aksini topadi. Insonga xos bo'lgan barcha xususiyatlar shaxs faoliyatida, uning jamiyatda tutgan o'rnida, uning o'z moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishida, muayyan mafkurani amalga oshirishida yaqqol ko'rinadi.

Shaxsning shakllanishi va rivojlanishida tarixiy shart-sharoit, ayniqsa, g'oya va mafkura muhim o'rin tutadi. Bozor munosabatlariga o'tish davrida vujudga kelgan muammo va vazifalar yangi barkamol insonni voyaga etkazishni taqozo etdi. Unga xos fazilat va sifatlar Prezident Islom Karimov asarlarida asoslab berilgan.

Bozor iqtisodiyoti inson ehtiyojlarini to'laroq qondirish, uning qobiliyati, ijtimoiy faolligini yanada kuchaytirish uchun keng imkoniyatlar yaratdi. Bular quyidagilardir:

- mehnatni tashkil etish usul va shakllarining o'zgarganligi;
- mehnatga yangicha munosabatni rag'batlantirishga yordam beruvchi omillar;
- o'z qobiliyati, qiziqishlariga mos bo'lgan faoliyat turlarini tanlash imkoniyatining yaratilganligi;
- shaxs tadbirkorligi va ishbilarmonligining qo'llab-quvvatlanishi;
- turli mulk shakllarining vujudga kelganligi;
- shaxs erki va huquqlarining kengayganligi;
- davlat va jamoat ishlarida qatnashish imkoniyatlarining yaratilganligi;
- demokratik qadriyatlar rivoji;
- ma'naviy meros va madaniyat yutuqlaridan erkin foydalanish imkoniyatining yaratilganligi kabilardir.

Ular shaxsning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishda, uning komil inson sifatida rivojlanishida muhim ahamiyatga egadir. Mustaqillik yillarida amalga oshirilayotgan barcha islohotlar inson manfaatlarini, uning ezgu maqsadlari ro'yobga chiqishini ta'minlashga, uning barkamol sifatlar kasb etishiga qaratilgan. Shaxs islohot natijalaridan bahramand bo'luvchigina emas, balki ularni sobitqadamlik bilan amalga oshiruvchi kuch sifatida ham yangilanish jarayonida o'zgaradi, yuksaladi, qadr-qimmat topadi va e'zozlanadi.

Insonning jamiyatidagi o'rni, qadr-qimmatini borasida milliy istiqbol o'z oldiga quyidagilarni maqsad va vazifa qilib qo'yadi:

- insonning qadr-qimmatini joyiga qo'yish;
- inson uchun baxtli hayot sharoitlarini yaratish;
- insonning o'zligini anglashi, ijtimoiy burch va vazifalarini ado etishi, sog'lom avlodlar uzluksizligini ta'minlashi, kelgusi avlodlarga yaxshi xotiralar qoldirishi va iymon-e'tiqodi butun bo'lishi uchun qulay sharoitlar yaratish.

Bunday imkoniyatlarni amalga oshirishga xalaqit beradigan nuqsonlar ham inson tabiati bilan bog'liqdir. Hozirga qadar inson to'g'risidagi falsafiy ta'limot va qarashlarda, asosan, uning ijobiy xususiyatlariga, yaratuvchanligiga ko'proq e'tibor berib kelindi. Keyingi vaqtlarda inson borlig'ining salbiy jihatlari ham tahlil qilina boshlandi.

Mustaqillik yillarida inson tabiatini chuqurroq o'rganish va undagi salbiy mayllarni bartaraf etishga yordam beradigan falsafiy qarashlarga ehtiyoj vujudga keldi. Shuni ta'kidlash joizki, ayrim kishilar millat, Vatan, xalq manfaatlariga zid ravishda jamiyatdagi mavjud qonun-qoida va me'yorlarni poymol etib, ko'proq g'arazli maqsadlarini amalga oshirishga va turli ixtiloflarni keltirib chiqarishga harakat qiladi. Shunday niyatlar yo'lida hatto jinoiy guruhlarga birlashadilar, jamiyat taraqqiyoti uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan davlat dasturlarini amalga oshirishga to'sqinlik qiladilar. Shuningdek, ular milliy totuvlik, tinchlik va barqarorlikka raxna soladi, ma'naviy-axloqiy muhitni buzadi, kishilarning ijtimoiy adolatga bo'lgan ishonchini susaytiradi, barkamol insonni voyaga etkazishga qarshilik ko'rsatadi. Ular turli ziddiyatlarni keltirib chiqaruvchi firibgarlar, hokimiyatga intiluvchi ekstremistlar, korruptsiya va jinoyatchilik olami vakillari, g'iyohvand, poraxo'r, terrorchi va shuhratparastlar kabi jamiyat uchun noxush odamlardir.

Insonni falsafiy bilish va tahlil etishda ana shunday kishilar mavjudligini e'tiborga olish muhimdir. Demokratik jamiyat inson huquqlarini ta'minlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yar ekan, bunday kishilarni tarbiyalashga, ularni ijtimoiy foydali mehnatga jalb etishga, kishilar ongida milliy manfaat va ijtimoiy qadriyatlarni rivojlantirishga alohida e'tibor beradi.

Shaxs erkinligi va tarixiy zarurat bir-biri bilan uzviy bog'liq tushunchalardir. Mamlakatimizning taraqqiyot yo'lida paydo bo'lgan qiyinchilik va muammolar mohiyatini anglash shaxsni o'z bilimi va mahoratini oshirishga, yuksak g'oyalarga sodiq bo'lib yashash va ularni jadal amalga oshirishga undaydi.

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida inson qobiliyatlari to'laroq namoyon bo'ladi. Ijtimoiy tabaqalanish jarayonida kishilarning boy va qashshoq guruhlarga ajralishi tabiiy qonuniy jarayondir. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning eng muhim xususiyati — aholining muayyan qismining ijtimoiy himoyalaniishida, ko'p bolali oilalar, nafaqaxo'rlar, talabalar va nogironlarning davlat tomonidan himoyalaniishida, ijtimoiy adolatning qaror topishida yaqqol namoyon bo'lyapti. Kishilarning boqimandalik kayfiyati, tafakkur turg'unligidan ozod bo'lishlari, o'zgargan yangi iqtisodiy sharoitga moslashishlari, o'z bilimi va mahoratini oshirishlari uchun g'amxo'rlik qilish iqtisodiy islohotlarning insonparvarlik yo'nalishga ega ekanligidan dalolat beradi. Iqtisodiy

islohotlar va bozor munosabatlariga o'tish sharoitida aholini kuchli ijtimoiy himoyalash tamoyili Prezident I. Karimov tomonidan ishlab chiqilgan o'zbek modelining muhim jihatlaridan biridir.

Inson mohiyatini falsafiy bilish ulkan tarbiyaviy ahamiyatga ham ega. Inson falsafasi har bir yangi tarixiy davrda inson mohiyati, uning jamiyatda tutgan o'rni va ahamiyatini chuqurroq anglashga yordam beradi. Insonga xos xususiyat va fazilatlarini bilish orqali talaba o'zida shunday sifatlarni shakllantirishga intiladi.

Bunday fazilatlar falsafa va boshqa ijtimoiy fanlarni o'rganish va umuman, ta'lim-tarbiya jarayonida shakllanadi. Zamonaviy bilim va yuksak insoniy fazilatlarini egallash orqali O'zbekistonda ozod va obod jamiyat qurish vazifalari uyg'unligini ta'minlashga erishish butun ta'lim-tarbiya ishimizning bosh mezonini va uning oldida turgan muhim vazifadir.

Tayanch tushunchalar

Inson, shaxs, individ, antropologiya, inson — biologik mavjudot, inson — ijtimoiy mavjudot, inson faolligi, inson qadri, shaxs erkinligi, burch, inson ehtiyojlari, manfaatlarini, maqsadi, ideallari, inson huquqi, barkamol inson.

Takrorlash uchun savollar

1. Inson nima uchun falsafaning bosh mavzusi deb qaraladi?
2. Shaxs deganda nimani tushunasiz?
3. Antropologiya fanining ma'nosi va vazifalari nimalardan iborat?
4. Inson tanasi va ruhining o'zaro bog'liqligi va ular o'rtasidagi farqlar nimalarda namoyon bo'ladi?
5. Istiqlolning insonparvarlik mohiyati nimalarda ko'rinadi?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T., «O'zbekiston», 1997.
2. Karimov I.A. Barkamol avlod — O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T., «O'zbekiston», 1997.
3. Karimov I.A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni xalq, millatni millat qilishga xizmat etsin. – T., «O'zbekiston», 1998.
4. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – T., «O'zbekiston», 1999.
5. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – T., O'zbekiston, 2000.
6. Osnovi filosofii.– T., «O'zbekiston», 1998.
7. Falsafa kursining ayrim masalalari. – «Farg'ona», 1994.

2-mavzu. Jamiyat falsafasi. Istiqlol va taraqqiyotning o'zbek modeli

Reja:

1. Jamiyat tushunchasining mohiyati va mazmuni.
2. Jamiyat taraqqiyoti to'g'risidagi turli nazariyalar.
3. Taraqqiyotning o'zbek modeli.
4. Tsivilizatsiyalashgan jamiyatni barpo etish va barkamol insonni shakllantirish vazifalari.

Jamiyat nima? Insoniyat azal-azaldan jamoa bo'lib yashaydi. Er sayyorasi uning abadiy makoni, umumiy Vatanidir. Quyosh tizimidagi ana shu mitti sayyorada yashayotgan odamlar oilasini jamiyat deb atash odat tusiga kirgan. Demak, umumbashariy ma'noda jamiyat odamzodning umri, hayoti o'tgan hamma davri, joy va hududi bilan bog'liq barcha o'zgarish va jarayonlarni ifoda etadi.

Shu bilan birga, biror davlat hududidagi odamlar hayoti, tsivilizatsiyaning muayyan davrlaridagi turmushga nisbatan ham ushbu tushuncha qo'llanadi. Har qanday holda ham, u umumiy tushuncha bo'lib, ayrim odam va alohida shaxs jamiyat a'zosi deb ataladi.

Jamiyat — tabiatning bir qismi, ya'ni ijtimoiy borliq bo'lib, odamlar uyushmasining maxsus shakli, kishilar o'rtasida amal qiladigan juda ko'plab munosabatlar yig'indisi, degan turlicha ta'riflar ham bor. Jamiyat muttasil ravishda rivojlanuvchi, takomillashib boruvchi murakkab tizimdir. Har bir yangi davrda jamiyat mohiyatini bilish zarurati vujudga keladi. Milliy mustaqillik tufayli jamiyat mohiyatini yangicha idrok etish ehtiyoji paydo bo'ldi. Prezident Islom Karimovning qator asarlarida jamiyat mohiyatini yangicha tushunishning uslubiy asoslari yaratildi.

Jamiyat moddiy va ma'naviy omillar birligidan iborat. Hozirga qadar adabiyotlarda moddiy va ma'naviy hayot bir-biridan keskin farqlanar edi. Moddiy hayot tadqiqiga ko'proq e'tibor berilar. Holbuki, jamiyatning tub mohiyati uni tashkil etuvchi inson mohiyati bilan uzviy bog'liq. Xuddi inson tanasini uning ruhidan ajratib bo'lmagani singari, jamiyatning moddiy va ma'naviy jihatlarini ham bir-biridan ajratish va ularning birini ikkinchisidan ustun qo'yish mantiqqa ziddir. Prezident Islom Karimov asarlarida jamiyatning moddiy va ma'naviy manfaatlarini uyg'unlashtirish ijtimoiy taraqqiyot asosi ekani ta'kidlangan. Inson ma'naviyatini yuksaltirish orqaligina iqtisodiy rivojlanishga erishish mumkin. Shuning uchun ham hozirgi davrda aholi ma'naviyatini yuksaltirishga, milliy g'oya va mafkura asoslarini shakllantirishga katta e'tibor berilyapti. Zero, kishilar iqtisodiy jihatdan qashshoq bo'lgani uchun ilmsiz bo'lmaydi, balki, aksincha — ilmsiz bo'lgani uchun qashshoq bo'ladi. Shuning uchun yurtimizda xalq ma'naviyatini yuksaltirish orqali iqtisodiy farovonlikni ta'minlashga katta e'tibor berilyapti.

Jamiyatning vujudga kelishi. Kishilarni oila bo'lib, jamoa bo'lib uyushishga nima majbur qilgan, degan masala qadim zamonlardanoq ulug' mutafakkirlar e'tiborini jalb etgan. Bu masalani diniy tushunish — uni ilohiy kuch, xudo bilan bog'lab izohlashdir.

Dunyoviy qarashlarga ko'ra, odamlar o'zlarining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun birgalikda yashashga, jamoa bo'lib birlashishga ko'nikkan. Kishilar hayotiy tajriba, aql va tafakkur tufayli jamiyat bo'lib yashashning qulay, afzal va zarurligini tushungan. Bu jarayonda o'zaro munosabatlarga kirishgan kishilar ana shu munosabatlarni takomillashtirish, yanada rivojlantirish orqali ma'naviy kamolotga erishgan. Bu kishilarni bir-biri bilan yaqinlashtirgan, moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish imkonini bergan.

Ijtimoiy munosabatlarning amal qilish jarayonida odamlarni uyushtirishning tarixiy shakllari — oila, davlat, jamoa (qishloq, shahar) vujudga kelgan. Odamlar o'rtasida amal qiladigan axloqiy, diniy, ilmiy, falsafiy, huquqiy, iqtisodiy, mafkuraviy kabi munosabatlarning barchasi bir so'z bilan ijtimoiy munosabatlar deyiladi. Ijtimoiy uyushmalar kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishga yordam beradi. Ular mohiyatan inson va jamiyat mavjudligining zarur sharti hisoblanadi. Masalan, oila, davlat, ta'lim-tarbiya, mahalla, Vatan kabi qadriyatlarisiz inson va jamiyat o'z mohiyatini yo'qotadi.

Insonning moddiy ehtiyojlari oziq-ovqatlar, kiyim-kechak, uy-joy, transport vositalari, o'zini himoyalash, zurriyot qondirish kabilardan iboratdir. Ma'naviy ehtiyojlarga olamni bilish, o'zlikni anglash, dunyoqarash, donishmandlikka intilish, bilim, san'at, g'oya, mafkura go'zallik bilan, ma'naviy kamolot yo'lidagi intilishlar kiradi. Insonning asl mohiyati moddiy ehtiyojlarni madaniy shakllarda qondirilishida yaqqol namoyon bo'ladi. Inson aqlli mavjudot sifatida moddiy ehtiyojlarini madaniy shakllarda qondirish uchun tabiat va jamiyat mohiyatini bilishga, moddiy va ma'naviy olamni uyg'unlashtirishga, tabiat va jamiyatni o'z maqsadlariga mos ravishda o'zgartirishga harakat qiladi. Ilm-fan va texnika insonning ma'naviy va moddiy ehtiyojlarini qondirish quroli, muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Inson yuksak ma'naviyat tufayligina o'z ehtiyojlarini madaniy shakllarda oqilona va to'laroq qondirish imkoniga ega bo'ladi.

Mamlakatimizda ma'naviyat masalalariga alohida e'tibor berilayotganining sababi ham ana shunda. Jamiyatning moddiy va ma'naviy hayoti kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlari bilan uzviy bog'liq holda vujudga keldi.

Jamiyatning moddiy hayotiga quyidagilar kiradi:

- kishilarning yashashi, shaxs sifatida kamol topishi uchun zarur bo'lgan iqtisodiy shart-sharoitlar;
- oziq-ovqat, kiyim-kechak, turar-joy, yoqilg'i, kommunikatsiya vositalari;
- moddiy ne'matlar ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish;
- ishlab chiqarish jarayonida kishilar o'rtasida amal qiladigan iqtisodiy munosabatlar majmui;
- moddiy boyliklar, tabiiy zaxiralar.

Jamiyatning ma'naviy hayotiga olamni tushunish, jamiyat va inson to'g'risidagi qarashlar, nazariyalar, ta'limotlar, g'oyalar, mafkura, ijtimoiy ong shakllari, ta'lim-tarbiya, axborot vositalari, madaniyat, ilm-fan muassasalari va boshqalar kiradi.

Jamiyatning moddiy va ma'naviy hayotini boshqarish, kishilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda turli siyosiy institutlar (davlat, siyosiy partiyalar, tashkilotlar, turli uyushmalar) muhim o'rin tutadi. Jamiyatni boshqarishning siyosiy-huquqiy jihatlari ham muhimdir. Kishilar tamonidan siyosiy va huquqiy bilimlarning chuqur o'zlashtirilishi jamiyatning barqaror yashashi va rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Jamiyat rivoji, kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlari qondirilishida mehnat, mulk va mehnatning ijtimoiy taqsimlanishi beqiyos ahamiyatga ega. Mehnatning kishilarning qobiliyatiga qarab ijtimoiy taqsimlanishi natijasida muayyan kasb-kor bilan shug'ullanadigan toifalar, guruh, qatlam va sinflar vujudga keladi va ular jamiyat strukturasi o'ziga xos o'rin egalaydi, jamiyat taraqqiyotiga muayyan hissa qo'shadi.

Jamiyat taraqqiyoti to'g'risidagi nazariyalar. Falsafiy tafakkur tarixida jamiyatning mohiyati va rivojlanishiga oid turli nazariyalar mavjud. Xususan, nemis faylasufi Hegel jamiyatning shakllanishi va rivojlanish sabablarini mutlaq ruhning rivojlanishi bilan, L. Feyerbax din bilan bog'lagan, ijtimoiy taraqqiyot sabablarini diniy ong taraqqiyotidan izlagan. Frantsuz mutafakkiri O. Kont jamiyatning rivojlanish sabablarini insoniyat ma'naviy taraqqiyotining uch bosqichi (teologik, metafizik, pozitiv bosqichlar) bilan izohlagan. K. Marks jamiyatning rivojlanish sabablarini sinfiy kurash va inqilobiy o'zgarishlar bilan bog'lagan, barcha ijtimoiy hodisa va jarayonlarni sinfiy nuqtai nazardan tushuntirgan. Ijtimoiy ziddiyatlarni sun'iy ravishda mutlaqlashtirgan va ziddiyatlarni hal etishning asosiy usuli sifatida ijtimoiy inqilobni amalga oshirishni, mulkdorlar sinfini tugatishni taklif etgan. Ijtimoiy amaliyot bunday nazariyaning bir yoqlama va xato ekanini ko'rsatdi.

Jamiyat taraqqiyoti ko'p bosqichli jarayon ekanini to'g'risidagi qarashlar AQSh faylasufi O. Toffler tomonidan ilgari surilgan. Bunday qarashga ko'ra jamiyatlar taraqqiyotiga binoan, agrar jamiyat, industrial jamiyat, postindustrial jamiyatga ajratilgan. Adabiyotlarda jamiyat taraqqiyoti borasida tsivilizatsiyali yondashuv g'oyasi ilgari surilmoqda. Bunday yondashuvga ko'ra har bir xalq o'zining betakror, noyob, o'ziga xos va o'ziga mos turmush tarzini saqlab qolgan holda, boshqa xalqlar tajribalaridan ijodiy foydalanish orqali ijtimoiy taraqqiyotning o'ziga xos modelini yaratadi.

Jamiyat hayotiga barqarorlik va beqarorlik ham xos. Har bir inson o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishish uchun osoyishtalik va tinchlikka muhtoj bo'lgani kabi, jamiyat ham o'z oldiga qo'ygan vazifalarni ado etishi uchun ijtimoiy-siyosiy barqarorlikka ehtiyoj sezadi.

Barqarorlik – jamiyat taraqqiyotining tadrijiy rivojlanishi, ijtimoiy tizimning muayyan darajadagi bir tekis faoliyat ko'rsatish imkoniyatidir. U turg'unlik tushunchasidan keskin farqlanadi. Ijtimoiy-siyosiy turg'unlik tushunchasi jamiyatdagi mavjud siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy tizimning tanazzuli alomatidir.

Jamiyatda barqarorlik beqarorlik bilan, inqiroz gullab-yashnash bilan almashib turishi ham mumkin. Jamiyatning ma'naviy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy sohalarida muayyan yutuqlarga erishilgach, ijtimoiy imkoniyatlar ruyobga chiqarilib bo'lgach, uning bundan keyingi taraqqiyoti yo'lida yangi muammolar tug'iladi va ularni hal etish vazifasi paydo bo'ladi. Jamiyat a'zolarining ma'naviy salohiyati, milliy psixologiyasi, tabiiy ravishda mavjud siyosiy tuzum kishilarni boshqarishning o'ziga xos usullarini hayotga tatbiq etadi. Insoniyat hayoti tarixida jamiyat barqarorligini ta'minlashning monarxiyaga asoslangan, aristokratik, totalitar va demokratik usullari tajribadan o'tgan.

Beqarorlik ichki va tashqi jarayon va tahdidlar natijasida vujudga keladi. Beqarorlik bir ijtimoiy-siyosiy tuzumdan boshqa bir ijtimoiy-siyosiy tuzumga o'tish davrida keskinlashishi mumkin. Jamiyat barqarorligining izdan chiqishi kishilar psixologiyasidagi salbiy o'zgarishlarda, qonunlarning ishlamasligida, ijtimoiy burchning ado etilmasligida, ijtimoiy ideallarning yo'qolishida, g'oya va mafkuraga loqaydlikning kuchayishida, turli jinoiy guruhlarning paydo bo'lishida, ijtimoiy adolat mezonlarining buzilishida, davlat idoralarining aholini boshqarish qobiliyati kuchsizlanishida, turli ziddiyatlarning keskinlashuvida o'z ifodasini topadi.

Jahon tajribasi har bir mamlakat va xalqning o'z taraqqiyot yo'lini tanlash huquqiga ega bo'lishi umumiy xavfsizlik va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash garovi ekanini ko'rsatdi. O'zbekiston milliy mustaqillikka erishganidan keyin o'z milliy davlatchilik asoslarini mustahkamlash, o'ziga xos va mos taraqqiyot yo'lini tanlash, rivojlanishning o'zbek modelini yaratish imkoniga ega bo'ldi.

Taraqqiyotning o'zbek modeli – jamiyatning tadrijiy rivojlanish kontseptsiyasi sifatida. Ijtimoiy rivojlanishning o'zbek modeli insoniyatning rivojlanish borasidagi ilg'or tajribasiga, milliy davlatchilik tajribalarimizga va xalqimiz mentalitetiga tayanadi.

Ijtimoiy rivojlanish borasida xalqlar odatda ikki yo'ldan — inqilobiy va tadrijiy yo'ldan borgan. Insoniyat tajribasi ijtimoiy rivojlanishning keskin inqilobiy o'zgarishlar yo'li nomaqbul va yaroqsiz ekanini, jamiyatning tadrijiy (evalyutsion) taraqqiyoti barqaror — tabiiy rivojlanish yo'li ekanini ko'rsatdi. O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov ijtimoiy taraqqiyotning tadrijiy yo'li mohiyatini shunday izohlaydi: «Soxta inqilobiy sakrashlarsiz, evalyutsion yo'l bilan normal, madaniyatli taraqqiyotga o'tish tanlab olingan yo'lining asosiy mazmuni va mohiyatidir. Bozor iqtisodi sari buyuk sakrashlar, inqilobiy o'zgarishlar yo'li bilan emas, balki sobitqadamlik va izchilik bilan — bosqichma-bosqich harakat qilish kerak. Har bir bosqichning qancha davom etishi hal qilishi lozim bo'lgan muammolar doirasiga, tashqi omillar qanchalik qulay bo'lishiga, aholining mehnat faoliyatiga bog'liqdir»¹⁸.

O'zbek modelning asosiy tamoyillari quydagilardir:

- iqtisodning siyosatdan ustuvorligi;
- davlatning bosh islohotchi ekanligi;
- qonun ustuvorligi;
- kuchli ijtimoiy himoyalash;
- bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich, tadrijiy yo'l bilan o'tish.

O'zbek modelining o'ziga xos xususiyatlari davlatchilik asoslarining, milliy qadriyatlarning qayta tiklanishi, o'zlikni anglash, umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligi, milliy mentalitetimizga xos xususiyatlarining tiklanishi va rivojlanishi, demokratik qadriyatlarning rivojlantirilishi va inson huquqlarining kafolatlanishi va boshqalarda o'z ifodasini topmoqda.

O'zbek modelining hayotiyiligi jahon jamoatchiligi tamonidan e'tirof qilindi. O'zbekiston tajribasi qator mamlakatlar uchun namuna bo'lib xizmat qilmoqda va uni o'rganishga bo'lgan qiziqish ortib bormoqda. O'zbekona taraqqiyot yo'li ma'naviy hayot va iqtisodiy rivojlanishi bir-biri bilan uzviy bog'liqlikda amalga oshirishda, ma'naviyat, ma'rifat, madaniyatga bo'lgan e'tiborning kuchayishida yaqqol ko'zga tashlanadi. Ma'naviy salohiyatning kuchayishi, inson intellektual va axloqiy qobiliyatlarining rivojlanishi iqtisodiy rivojlanish uchun puxta zamin yaratadi. Kishilarda yangicha iqtisodiy tafakkur, tadbirkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishda zamonaviy ilm-fan, texnika va texnologiya asoslarini egallash muhim ahamiyat kasb etadi.

Jamiyat va oila. Jamiyat va oila mohiyatan bir-biri bilan uzviy bog'liq. Oilada jamiyatning tub mohiyati o'z aksini topadi. Shu ma'noda, oilani kichik jamiyat deyish mumkin. Har bir jamiyat a'zosi oila bag'rida voyaga etadi, ijtimoiy munosabatlarni o'zlashtiradi va insoniy fazilatlarini namoyon etadi. Barkamol insonni shakllantirish, uni hayotga, mehnatga tayyorlash oilaning muqaddas vazifasidir. Oilani mustahkamlash jamiyat barqarorligi va qudratining muhim shartidir. Shu boisdan ham davlat oilani o'z himoyasiga oladi.

Jamiyatdagi ma'naviy-axloqiy muhitning sog'lomligi ko'p jihatdan oilaviy madaniyatga bog'liq. Oila qanday bo'lsa, jamiyat ham shunday bo'ladi. Oilada er va xotining mavqei, oilaviy munosabatlar xarakteri turli xalqlarda turlichadir. Mamlakatimizda milliy mustaqillik yillarida ma'naviyat sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar, avvalo, oila qadriyatlarini, eng ilg'or an'analarni tiklashga qaratilgandir. Ona va ayol muqaddasligi o'zbekona qadriyatdir. Hadisi sharifda ona va ayolning muqaddasligi to'g'risidagi g'oyalar oilaviy munosabatlarni takomillashtirishda muhim ahamiyatga ega.

Ulug' mutafakkirlar jamiyatning madaniy darajasi ayolning jamiyat va oiladagi ahvoli, mavqei bilan belgilanishini alohida ta'kidlaganlar. Sog'lom, barkamol avlod tarbiyasi ko'p jihatdan ayolning ma'naviy salohiyati, bilimi, uddaburonligi va erkinligiga bog'liqdir. Mamlakatimizda keyingi yillarda amalga oshirilayotgan qator tadbirlar ayolning oila va jamiyatdagi mavqei va rolini kuchaytirishga qaratilgandir.

Oila muammolarini ilmiy asosda o'rganilganligi va ularni oqilona hal etishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan respublika «Oila» ilmiy-amaliy markazining tashkil etilganligi ham davlatimizning oilaviy munosabatlarini takomillashtirishga alohida e'tibor berayotganidan dalolat beradi.

Mustaqillik yillarida o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, tilimiz xususiyatlariga mos bo'lgan yangi alifboga o'tish uning mavqei oshirish va yanada rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etdi. Bu esa, o'z navbatida, ijtimoiy rivojlanishga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Davlatning jamiyat hayotidagi o'rni va ahamiyati. Davlat – jamiyatni boshqarish, tartibga solish, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan alohida bir muassasadir. Davlat umuminsoniy qadriyat, insoniyat ma'naviy taraqqiyotining muhim yutug'idir.

¹⁸ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. - Т.: Ўзбекистон, 1992. 41 - бет.

Jamiyat ma'naviy salohiyatining yuksalib borishi bilan siyosiy boshqarish shakllari va usullari ham takomillashib boradi. O'zgargan tarixiy sharoitda davlatning mohiyati, mazmuni va vazifalariga yangicha yondashish zarurati vujudga keladi. Mustaqillik yillarida milliy davlatchilik an'analarining tiklanishi bilan davlatning tashkilotchilik, bosh islohotchilik faoliyati yangicha mazmun va ahamiyat kasb etdi.

Prezident I.A. Karimov tomonidan ishlab chiqilgan taraqqiyotning o'zbek modeli kontseptsiyasining amalga oshirilishida davlat hal qiluvchi o'rin tutadi. Mamlakatimizning siyosiy, huquqiy hayotida amalga oshirilayotgan tub islohotlar siyosiy boshqaruvni yanada takomillashtirishga, yurtimizda huquqiy demokratik jamiyat barpo etishga, kuchli davlatdan kuchli jamiyatga o'tishga qaratilgandir.

Jamiyat hayotida turli jamoalar, tashkilot va uyushmalar ham faoliyat ko'rsatadi. Ularni shartli ravishda davlat va nodavlat tashkilotlariga ajratish mumkin. Ularga siyosiy partiyalar, siyosiy harakatlar, kasaba uyushmalari, yoshlar uyushmalari, turli jamg'armalar, xotin-qizlar tashkilotlari, faxriylar uyushmasi, mahalla qo'mitalari va boshqalar kiradi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan barcha islohotlar inson salohiyatini yanada yuksaltirishga, yurtimizda fuqarolik jamiyatini barpo etishga qaratilgandir.

Fuqarolik jamiyatini barpo etish — O'zbekiston taraqqiyotining bosh maqsadi. **Fuqarolik jamiyati** kishilarning yuksak axloqiy-siyosiy va huquqiy madaniyatiga asoslanadigan demokratik jamiyat taraqqiyotining yuqori bosqichidir. Bunday jamiyat erkin uyushmalarning ko'pchirali aloqasi bo'lib, davlat qonunlarini hurmat qilib bajaruvchi jamiyat tarkibiga kiruvchi elementlarning nisbiy mustaqilligiga asoslanuvchi, turli ziddiyat va ixtiloflarni qonun doirasida o'zaro kelishuv, sabr-toqat va muzokaralar orqali hal etishga asoslanuvchi jamiyatdir.

Fuqarolik jamiyati umuminsoniy tamoyillar, milliy davlatchilik xususiyatlari, o'ziga xos turmush tarzi va hayot falsafasi negizida qaror topadi. O'zbekiston milliy mustaqilligining dastlabki yillaridanoq yurtimizda fuqarolik jamiyati asoslarini barpo etishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi.

Fuqarolik jamiyatida davlatning qator vazifalari fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlari qo'liga o'ta boshlaydi, mahalliy hokimiyat organlarining vakolati kengayadi. Fuqarolik jamiyati asoslarini barpo etish kishilarning yuksak siyosiy va huquqiy madaniyati, ijtimoiy-siyosiy faolligiga tayanadi. Mamlakatimizda mahalla hokimiyat organlarining tashkil etilishi, ular vakolatining kuchaytirilishi xalqimizning o'z-o'zini boshqarish, idora etish madaniyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mahalla kishilarda yaxshi insoniy fazilatlarini kamol toptirish, o'z-o'zini boshqarish, demokratik qadriyatlarni ro'yobga chiqarish maktabidir.

Yurtimizda fuqarolik jamiyatini barpo etish barkamol inson shaxsini shakllantirishni talab etadi. O'z navbatida, ma'naviy etuk avlod jamiyat taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shadi. Shunday etuk kishilarni tarbiyalashda jamiyat to'g'risidagi falsafiy bilim va qarashlarni o'zlashtirish va hayotga tatbiq etish alohida ahamiyatga egadir.

Tayanch tushunchalar

Jamiyat, ijtimoiy munosabat, ijtimoiy uyushma, davlat, tsivilizatsiya, taraqqiyot, milliy davlatchilik, taraqqiyotning o'zbek modeli, jamiyat tarkibi, fuqarolik jamiyati, oila.

Takrorlash uchun savollar

1. Jamiyat deganda nimani tushunasiz?
2. Jamiyatga xos belgilarni sanang.
3. Jamiyatning kelib chiqishi to'g'risidagi qanday nazariyalarni bilasiz?
4. Fuqarolik jamiyati nima?
5. Jamiyatning rivojlanishida ma'naviyat qanday o'rin tutadi?
7. Jamiyatning tadrijiy rivojlanishi deganda nimani tushunasiz?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li. T., «O'zbekiston», 1992.
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda T., «O'zbekiston», 1999.

3. Karimov I.A. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. – «Fidokor» gazetasi, 2000 yil, 8 iyun.
4. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – T.: O'zbekiston, 2000
5. Falsafa kursining ayrim masalalari (T. Sharipov tahriri ostida). — «Farg'ona», 1994.
6. Falsafa. — T., «Sharq», 1999.

3-mavzu. Ma'naviyat falsafasi. Jamiyatning ma'naviy taraqqiyoti

Reja:

1. Ma'naviyat-ijtimoiy hodisa.
2. Ma'naviyatda milliylik va umuminsoniylik.
3. Ma'naviyatda axloq va e'tiqod birligi.
4. Ma'naviyat va ijtimoiy taraqqiyot.

Ma'naviyat tushunchasi. Ma'naviyat o'zbek tilida ko'p ishlatiladigan, shu bilan birga, eng kam o'rganilgan tushunchalardan biridir. Xuddi shunday fikrni boshqa olimlar ham bayon qiladi: «Ma'naviyat atamasi rasmiy hujjatlarda, ilmiy adabiyotlarda, matbuotda ko'p qo'llanilishiga qaramasdan, ilmiy tushuncha sifatida alohida tahlil etilmagan va ta'riflanmagan»¹⁹. Kundalik turmushda ko'p qo'llanadigan bu tushunchaning ilmiy jihatdan deyarli o'rganilmagani g'alati tuyuladi. Lekin bunday holatning ildizlari turli davrlarda unga bo'lgan munosabatda ko'rinadi. Bu munosabat esa, sobiq Ittifoq davrida, asosan, uni inkor qilish va unga past nazar bilan qarashda edi.

Fanda, xususan, falsafada bu tushunchaning kam o'rganilgani, avvalo, shunda namoyon bo'ladiki, juda ko'p falsafiy tizimlarda unga mutlaqo e'tibor berilmagan, ularning asosiy tushunchalari — kategoriyalar silsilasida unga o'rin ajratilmagan. Bunday holning sababi esa ijtimoiy taraqqiyotda ma'naviyatning o'rnini ilg'ay bilmaslik yoki uni inkor qilishda edi. Marksizm falsafasi bu tushunchaning ijtimoiy taraqqiyotdagi o'rniga e'tibor bermas edi. Shuning uchun Marks falsafasidagi kategoriyalar tizimida unga o'rin ajratilmagan. Sho'rolar davrida falsafa bo'yicha bosilib chiqqan risola va maqolalarda, darslik va o'quv qo'llanmalarida, hattoki falsafiy atamalar lug'atlarida ham bu tushuncha tilga olinmagan.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, mamlakatning taraqqiyot rejaları tuzilar ekan, rivojlanishning faqat iqtisodiy jihatlariga emas, ma'naviyat masalasiga ham alohida e'tibor berildi. Bu e'tibor faqat nazariya sohasida emas, amaliyotda ham namoyon bo'ldi. «Xalqning ma'naviy ruhini mustahkamlash va rivojlantirish, — deb yozgan edi Prezident Islom Karimov, — O'zbekistonda davlat va jamiyatning eng muhim vazifasidir»²⁰. Mamlakatimizda ma'naviyat masalalari bo'yicha o'quv rejaları va dasturlar tuzildi, o'rta va oliy o'quv yurtlarida ma'naviyat fani kiritildi. Respublika Ma'naviyat va ma'rifat markazi tuzilib, barcha viloyat, shahar va tumanlarda uning bo'limlari ochildi. 1999 yilda Respublika ma'naviyat va ma'rifat kengashi tuzildi.

Bu sohada respublikamizda qator tadbirlar amalga oshirilgani va oshirilayotganini qayd etish bilan birga, bu tushunchani falsafiy tahlil qilish bo'yicha harakatlar juda sekin amalga oshayotganini ta'kidlash joiz. Mavzu bo'yicha e'lon qilingan bir necha maqola, risola va uch-to'rta kitoblar hisobga olinmasa, tadqiqotlar olib borish endi boshlanayapti. Bunday vaziyatning sabablarini esa, bizning nazarimizda, totalitar tuzum qoliplaridan, asoratlaridan hanuzgacha qutula olmayotganimizdan izlash kerak. Biz ham o'zimizda shakllanib qolgan munosabatni keskin o'zgartira olmayapmiz.

Boshqa fanlarda bo'lgani kabi, falsafada ham hodisalarni o'rganish, ko'pincha ularni ifodalaydigan so'zlarning kelib chiqishini aniqlashdan boshlanadi. «Ma'naviyat» so'zining negizida arabcha «ma'ni» so'zi yotadi. «Ma'naviy» so'zi ma'niga aloqadorlikni bildirsa, «ma'naviyat» «ma'naviy» so'zining ko'plikdagi shaklidir.

«Ma'naviyat» atamasining negizida ma'no so'zi yotar ekan, uning mazmuni, ko'lami, tarkibini aniqlab olish ma'naviyat atamasini to'laroq anglashga yordam beradi. Ma'no mohiyatning ifodalanish shaklidir. Shu bilan birga, ma'noning ham o'z ifodalanish shakli bor. Bu shakl so'z va ibora, tildir. Ma'no, bir tomondan, mohiyatning shakli bo'lsa, ikkinchi tomondan, uning o'zi so'z va jumla uchun mazmundir. «Chun g'araz so'zdin erur ma'ni anga», deb yozganida Navoiy xuddi shuni nazarda tutgan edi.

Ayni bir mohiyatga turlicha ma'no berilishi faqat fan emas, adabiyot va san'at uchun ham xosdir. Ko'pgina adabiyot va san'at asarlari odamlar, tanqidchilar, mutaxassislar tomonidan turlicha talqin qilinadi. Agar fanda mutaxassislar mohiyatning ko'p ma'noliligidan bir ma'nolilikka qarab harakat qilsalar, san'atda bir shakl yordamida ko'pgina ma'nolarni berish san'atkorning mahoratidan dalolat beradi.

«Ma'naviyat» atamasining kelib chiqishiga, uning mohiyati bilan munosabatlariga biroz aniqlik kiritib oldik, deb hisoblasak, navbatdagi vazifa unga yaqin bo'lgan yana bir qator tushuncha va hodisalar bilan umumiy xususiyatlari va tafovutlarini aniqlashdir.

¹⁹ Эркаев А. Маънавият – миллат нишони. - Т.: Маънавият, 1999. 12-бет.

²⁰ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иктисод, сиёсат, мафкура. Т. «Ўзбекистон», 1-том, 1996. 80-бет.

«Ma'naviyat» so'zi qanchalik purma'no ekani, uning ko'p qirraliligi to'g'risida Islom Karimov shunday yozadi: «Er, oila, ota-ona, bolalar, qarindosh-urug'lar, qo'ni-qo'shnilar, xalq, vijdon, mustaqil davlatimizga sadoqat, insonlarga hurmat, ishonch, xotira, erkinlik – ma'naviyatning ana shunday ma'nosi keng»²¹.

Falsafiy tizimlar va adabiyotlarda keng qo'llaniladigan tushunchalar ichida «ma'naviyat»ga eng yaqin turadigani «ong» tushunchasidir. Ular o'rtasidagi munosabatlar shunday yaqinki, ma'naviyatsiz ong yoki ongsiz ma'naviyat bo'lishi to'g'risida gap ham yuritib bo'lmaydi. Lekin, bundan «ma'naviyat» va «ong» aynan bir tushuncha, degan xulosa chiqmaydi.

Ma'naviyat va ong o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish ong tarkibiga kiruvchi bir qator hodisalar bilan ma'naviyat munosabatini alohida-alohida tahlil qilishga zarurat qoldirmaydi. Shuning uchun ong tushunchasining ko'lamini va mazmunini aniqlab olish zarur.

Ijtimoiy ongning turli shakllari, nomidan ham ko'rinib turganidek, shakl vazifasini bajarsa, ularning mazmuni ma'naviyatni tashkil qiladi. Bizningcha, ba'zi izohlar bilan, ong shakl va ma'naviyatning mazmuni, deb qabul qilish mumkin. Shu bilan birga, ma'naviyat ham o'z tarkibidagi hodisalarga nisbatan shakl vazifasini bajarishi mumkin.

Ong bilan ma'naviyat o'rtasidagi munosabatlarni shakl va mazmunga qiyosan aniqlash ma'naviyat mohiyatini o'rganishdagi dastlabki qadam, xolos. Navbatdagi vazifa esa, mazmunga qiyoslanayotgan ma'naviyatning tarkibini aniqlashdir. Bu masalaning muhimligi shundaki, ma'naviyatning ijtimoiy hayotdagi o'rni va ahamiyati ko'p jihatdan uning tarkibiga bog'liq. Shunisi ham borki, ma'naviyat tarkibi, shu tarkibdagi hodisalar salmog'i turli xalqlar, turli millatlar ma'naviyatida turlicha bo'lishi mumkin.

Xuddi shuning uchun ham turli xalq va millatlar o'z milliy ma'naviyatiga ega ekani, aytiladi. Milliy xususiyatlarni o'rganishni milliy ma'naviyatning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishdan boshlashning sabablari ham, bizningcha, xuddi shundadir. Keltirilgan jumlada ma'naviyatning funktsiyalaridan tashqari uning tarkibiga kiruvchi unsurlardan asosiylari ham sanab o'tilgan. Ular iymon-iroda va vijdon kabilardir. Iymon to'g'risida shuni aytish lozimki, u musulmon Sharqi falsafasiga xos tushuncha bo'lib, uning boshqa tillardagi ekvivalentini topish ancha mushkul. Bu so'z keng ma'noli bo'lib, u o'z ichiga e'tiqod, ishonch, poklik singari axloqiy jihatlardan tashqari, iroda va sadoqat singari ruhiy sifatlarni ham qamrab oladi.

Ma'naviyat tarkibi rang-barang va juda boy. Bu tarkibiy qismlarning barchasini tahlil qilish uchun juda ko'p vaqt va kuch talab qilinadi. Bundan tashqari, ma'naviyat tarkibiga kiruvchi ong, tafakkur, san'at, axloq, adabiyot, din, e'tiqod kabi ko'plab tushunchalar falsafa, ruhshunoslik, etika, san'atshunoslik, estetika, adabiyotshunoslik kabi fanlarda tahlil qilingan.

Shu bilan birga ma'naviyatning tarkibiy qismlarini alohida-alohida tahlil qilish bu murakkab hodisa to'g'risida to'la tasavvur bera olmaydi. Chunki har qanday butunlik alohida-alohida qismlarning mexanik jamlanmasi emas, balki u ularning o'zaro ta'sirga kirishi natijasida vujudga keladi. Ma'naviyat ham o'z tarkibiga kiruvchi ko'plab unsurlarning o'zaro ta'sirga kirishi oqibatida shakllanadi.

Ma'naviyat tarkibidagi muhim bir qatlam bilimlardir. Ma'naviyat bilimlar negizida shakllanadi. Ma'no so'zning mag'zi bo'lgani kabi ilmning mag'zi bilimdir. Insonda yoki jamiyatda bilim qancha ko'p bo'lsa, ma'naviyatni yuksalish uchun shunchalik mustahkam poydevor yaratilgan bo'ladi. Ammo poydevor o'rnatish uying bitganini bildirmaganday, bilimlar miqdori ham o'z-o'zidan yuksak ma'naviyatni bildirmaydi. Bilim — ma'naviyatning asosi, xolos.

Bilimlarning ma'naviyatga ta'siri shundaki, ular ma'naviyatni yuksaltirishga xizmat qilish bilan birga, ma'naviyatga qarshi qaratilishi, ma'naviyatga putur etkazishi ham mumkin. Masalan, insoniyatga juda katta ofat keltirgan fashistlar orasida ham juda bilimli, fanlarni yaxshi egallaganlari talaygina edi. Lekin ular o'z bilimlaridan insonlar va ularning ma'naviyatini, hayotini yuksaklikka ko'tarish uchun emas, ularni erga urib chilparchin qilish yo'lida foydalandilar. Ularni bilimdon odam, deyish mumkin, lekin ma'naviyatli insonlar deyish mumkin emas. Aytish mumkinki, ilm va bilim insoniy qadriyatlar va insoniy axloq bilan uyg'unlashgandagina, yuksak ma'naviyatga asos bo'ladi.

Yoshlarga bilim berganda, ta'lim jarayonini tarbiya bilan uyg'un olib borish yuksak ma'naviyatni shakllantirishdagi bosh yo'nalishdir. Ma'naviyat tarkibidagi muhim tarkibiy qismlardan biri axloqdir. U tom ma'noda inson bilimlarini, aql-zakovatini, kuch-quvvatini, butun faoliyatini yo'naltiruvchi kuchdir. Aslida axloq faqat xulqni emas, tafakkurni, aqlni va faoliyatni tartibga solibgina qolmay, muayyan tomonga, maqsadga yo'naltirib ham turadi. Kishining xulqi, faoliyati ma'lum axloqiy me'yorlardan chetga chiqsa yoki ulardan quyiroq bo'lsa, bunday shaxs ma'naviyatsiz shaxs hisoblanadi.

Kishi xulqini faqat axloq emas, urf-odatlar, rasm-rusumlar, an'analar kabi hodisalar ham boshqaradi. Ular esa axloq tarkibiga kirmaydilar. Bu hodisalar axloq tarkibiga kirmasa ham, ma'naviyat tarkibida sezilarli o'rin tutadi.

Urf-odat, rasm-rusm, an'ana va marosimlarning ma'naviyat bilan o'zaro ta'siri shundaki, oqilona jamiyatning taraqqiyot darajasiga mos keladigan an'ana va marosimlar ma'naviyatni boyitishga, rivojlantirishga xizmat qiladi.

²¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иктисод, сиёсат, мафкура. Т. «Ўзбекистон», 1-том, 1996. 72-бет.

Masalan, ilm-fanga, hunar o'rganishga intilish, kattalarga hurmat singari ko'plab an'analar ma'naviyat rivojiga xizmat qiladi. Ayni paytda, ortiqcha isrofgarchiliklar, dabdaba bilan o'tkaziladigan marosimlar millat ma'naviyatiga putur etkazish bilan birga iqtisodga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Bir paytlar xalqning iqtisodiy va ma'naviy darajasiga mos bo'lgan marosimlarning ba'zilari vaqt o'tishi, iqtisodiy va ma'naviy taraqqiyot tufayli shu xalq rivojiga to'siq bo'lib qolishi mumkin.

Ma'naviyat tarkibidagi muhim hodisalardan biri e'tiqoddir. E'tiqod muayyan g'oyaga, ta'limotga bo'lgan qat'iy ishonchni anglatadi. Demak, e'tiqod bo'lishi uchun avvalo, o'sha g'oya, ta'limotning o'zi bo'lishi lozim. G'oya va ta'limotlarda odamlarning, ijtimoiy guruhlarning manfaatlarini aks etadi. Lekin g'oya va ta'limotlarning vujudga kelishi uchun manfaatlarining mavjudligi kifoya emas.

Milliy yoki ijtimoiy g'oya vujudga kelishi uchun odamlar o'sha mavjud manfaatlarini anglashlari ham kerak. Manfaatlarini anglash darajasi ham turlicha bo'lishi mumkin. Odamlar va ijtimoiy guruhlar o'z manfaatlarini chuqur anglab etgach, bu manfaatlarini ro'yobga chiqarish yo'llari to'g'risida ham puxta tasavvur hosil qilganlaridan keyingina, milliy yoki ijtimoiy g'oyani yaratish imkoni tug'iladi.

Ijtimoiy guruhlar mavjud manfaatlarini to'la anglamagan va ularni ro'yobga chiqarish yo'llari to'g'risida etarli bilimga ega bo'lmagan sharoitda ijtimoiy g'oya yaratilsa, u ko'pchilikning ongiga chuqur kirib bormaydi. Manfaatlarini anglash, ularni ro'yobga chiqarish yo'llari va usullari haqida etarli bilimlar asosida vujudga kelgan ijtimoiy g'oya shu ijtimoiy guruhning har bir a'zosi ongiga qanchalik chuqur singib borsa, shunchalik mustahkam e'tiqod paydo bo'ladi. E'tiqodga tayanmagan va e'tiqodga aylanmagan g'oya quruq safsata bo'lib qoladi.

E'tiqod alohida bir fikr yoki xulosaga nisbatan emas, balki odatda, fikrlar va xulosalar tizimi negizida paydo bo'lgan g'oya yoki ta'limotga nisbatan shakllanadi. Siyosiy, diniy, axloqiy e'tiqodlar xuddi shu yo'sinda maydonga keladi. E'tiqod ma'naviyat ustunlaridan biridir. E'tiqodsiz ma'naviyat yuksaklikka ko'tarila olmaydi. Uni yuksaklikka qat'iy ishonch, mustahkam e'tiqodgina eltishi mumkin.

E'tiqod muayyan g'oya va mafkuraga oddiy, jo'n ishonish emas, balki u qat'iy, kuchli ishonch natijasida shakllanadi. Kuchli ishonch kuchli his-tuyg'ular ta'sirida voyaga etadi. Insondagi eng kuchli va yuksak tuyg'ulardan biri esa muhabbatdir. Elga, diyorga, xalqqa muhabbat shuning uchun ham e'tiqod tarkibidagi eng muhim qismlardan hisoblanadi.

Ma'naviyat — ochiq tizim. Butunlik sifatida ma'naviyatning eng asosiy xususiyatlaridan biri uning ochiq tizim ekanidadir. Ma'naviyatning asrlar va ming yilliklar davomida uzluksiz rivojlanib borish sababi ham xuddi mana shu ochiqlikda. Ma'naviyatni tashkil qiluvchi unsurlarning har biri boyib va boshqa unsurlar bilan mutanosiblikda rivojlanib borani sari ma'naviyat ham boyib, rivojlanib boradi. Bu rivojlanish shuningdek, eskirgan unsurlarning chiqib ketishi va yangi unsurlarning kirib kelishi evaziga ham ro'y beradi. Agar jahondagi biror xalq o'z ma'naviyatini boshqa xalqlar ma'naviyatiga qarshi qo'ysa, yoki ulardan ihotalab olsa, u tanazzulga yuz tutadi. Har bir xalq ma'naviyati boshqa xalqlar ma'naviyatidan oziqlanib va ularga oziq berib boyiydi.

Ma'naviyatda milliy va umuminsoniy jihatlar o'zaro uyg'un tarzda mavjuddir. Bu uyg'unlik ma'naviyat tarkibiga kirgan unsurlarda milliy va umuminsoniy jihatlarining uzviy bog'liqligi bilan izohlanadi. Jumladan, axloq, san'at, din singari ijtimoiy hodisalarda ham milliy, ham umuminsoniy jihatlar mavjud bo'lib, ularning mutanosibligi ma'naviyatdagi milliylik va umuminsoniylik mutanosibligini belgilaydi. Shuning uchun ham ma'naviyatdagi milliylik va umuminsoniylik nisbati uning tarkibidagi axloq, san'at, mafkura singari hodisalarda shu jihatlarining qanday mutanosiblikda ekaniga bog'liq.

O'zbeklar axloqidagi oriyat, diyonat, kattalarga hurmat, mehmondo'stlik, mehnatsevarlik kabi sifatlariga ularning ruhiyatidagi samimiylik, insof, bag'rikenglik, sharm-hayolilik jihatlarini, milliy adabiyot va san'ati qo'shilib o'zbek ma'naviyatining o'ziga xos xususiyatlarini shakllantiradi.

Sho'rolar davrida o'zbek milliy ma'naviyatining hayotbaxsh sarchashmalarini, xalq tarixidan uzib qo'yishga, sun'iy va zo'raki baynalmillallashtirishga harakat qilindi. Ular totalitar tuzum kutgan natijani bermagan bo'lsa ham, lekin izsiz o'tib ketmadi. Markazning millat va xalqlarni bo'lib tashlash va hukmronlik qilish siyosati amalga oshirilishi natijasida millatning muayyan qismi ruhiyatida boqimandalik singari illatlar tomir ota boshladi. Milliy istiqloq qo'lga kiritilganidan keyin bu salbiy sifatlardan qutulish va milliy ma'naviyatning o'zagi bo'lgan milliy g'oya, milliy mafkura atrofida xalqni jipslashtirish imkoni tug'ildi.

Ma'naviyat falsafasi uning tarkibi, mazmuni va mohiyatini tahlil qilishdan tashqari, uning ijtimoiy hayotdagi o'rnini tahlil etishni ham taqozo qiladi. Jamiyat taraqqiyotida ma'naviyatning o'rni naqadar muhimligini shundan ham bilib olsa bo'ladiki, bu taraqqiyot o'zaro uzviy bog'liq ikki jarayon, ya'ni moddiy ishlab chiqarish va ma'naviy boylar ishlab chiqarishning birligidan iborat.

Iqtisod va ma'naviyat. Jamiyatning iqtisodiy taraqqiyoti va ma'naviy yuksalish o'rtasidagi bog'lanish turli olimlar va faylasuflar tomonidan turlicha izohlangan. Bu izohlar ko'pincha bir-birini mutlaqo inkor qiluvchi xarakterda bo'lgan. Ma'naviyat va iqtisodiyot o'rtasidagi munosabatlar ba'zan yalpi miqyosda tahlil qilinsa, ba'zan ma'naviyatning

muayyan tarkibiy qismlari, xususan, axloq, mafkura, din, ruhiyat kabilarning iqtisodiyotga o'tkazadigan ta'siri o'rganilgan.

Masalan, «Ma'naviyat — millat nishoni» kitobida A. Erkaev ta'kidlagani kabi, XX asrdagi yirik faylasuflardan biri Maks Veberning eng katta xizmatlaridan biri uning xristian dinidagi protestantlik mazhabining iqtisodiy taraqqiyotga o'tkazgan ta'sirini kashf etishida bo'ldi. Uning nazariyasiga ko'ra, boylikni, boylik orttirishga intilishni uncha xushlamaydigan xristian dini mazhablari iqtisodiy taraqqiyotga muayyan darajada to'sqinlik qilgan. Boylikni xudoning ne'mati, unga intilishni esa bandalarning burchi deb talqin qiladigan protestantlik esa iqtisodiy taraqqiyot va kapitalistik munosabatlarning rivojlanishiga kuchli turtki bergan.

Iqtisodiyot va ma'naviyatning o'zaro bog'liqlik darajasi, ular o'rtasidagi o'zaro ta'sirning har bir yo'nalishidagi kuchi va davomiyligi turli davrlarda turlicha bo'lgan. Tarixga loaqal umumiy tarzda ko'z yugurtirib chiqilsa, ularning parvozi ham, tanazzuli ham ko'pincha bir paytda yuz berganini ko'rish mumkin.

Qadimgi Yunoniston va Rimda ma'naviyat yuksak cho'qqilarga ko'tarilganini hamma biladi, lekin aynan, shu davrda bu hudud iqtisodiyoti o'sha davr jahon taraqqiyotining eng yuksak cho'qqilari bo'lganini hamma ham bilmaydi.

Movarounnahr tarixida ham ma'naviyat va iqtisodiy taraqqiyot, ularning inqirozi baqamti yuz berganini ko'rish mumkin. Jumladan, milodiy IX-XII asrlarda bu mintaqada ham ma'naviy, ham iqtisodiy sohada ulkan ko'tarilish yuz berdi. Bu davr to'g'risida so'z yuritganda, tarixchilar asosan ma'naviy yuksalish to'g'risida gapiradilar. To'g'ri, Sharq uyg'onish davri dunyoviy va diniy ilmlar, adabiyot va san'atning mislsiz rivoji bilan xarakterli. Shu davrda yuzlab va minglab ulkan allomalar etiishib chiqdiki, ular nafaqat shu hududda yashovchi xalqlar, balki butun insoniyat faxriga aylandilar. Shundaylar jumlasiga Ahmad Farg'oniy, Yusuf xos Xojib, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, al-Xorazmiy, Zamahshariy, imom Buxoriy, imom Termiziy, va boshqa ko'plab olimu fuzalolarni kiritish mumkin.

Ularning ko'pchiligi haqida ilmiy risola va badiiy asarlar endigina yozila boshlagan bo'lsa-da, shu dastlabki namunalarning o'zidan ham ma'naviy ko'tarilish ko'lamini tasavvur qilsa bo'ladi. Lekin bu davrdagi iqtisodiy yuksalish to'g'risida juda kam yozilgan. Holbuki, iqtisodiy o'sish ham kishini hayratga soladigan darajada edi. Bunga yozma manbalarga murojaat etib, ishonch hosil qilish mumkin. Iqtisodiy rivojlanish umuman savdoning, xususan tashqi savdoning qaydarajada rivojlanganligida o'z aksini topadi. Uyg'onish davrida O'rta Osiyoda tashqi savdo qay darajada rivojlanganligi to'g'risida tasavvur hosil qilish uchun manbalarga murojaat etish mumkin. Movarounnahrning o'zida savdo va iqtisodiyot rivojlanishidan tashqari, bu erlik savdogarlar dunyoning uzoq mamlakatlarida ham faol savdo ishlari olib borgan.

1150 yilda Vengriyaga borgan arab sayyohi Abu Hamid al-Harnatiy u erdagi bozorlar va savdogarlar to'g'risida shunday yozgan edi: «Unkuriya deb ataluvchi bu mamlakat 78 shahardan iborat. Bu shaharlardan har biri ko'plab qal'a, qishloq, tog', o'rmon va bog'larga ega. Ularda minglab mag'ribliklar yashaydi. Ularning son-sanog'i yo'q. Ularda minglab xorazmliklar ham yashaydi. Ularning ham son-sanog'i yo'q. Xorazmliklar savdo bilan shug'ullanadi va podshoga xizmat qiladi»

Iqtisodiyot va ma'naviyatning o'zaro uzviyligini faqat ma'naviyat bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar emas, iqtisodchi olimlarning ko'pchiligi ham chuqur anglaganlar. Masalan, XX asrning ko'zga ko'ringan iqtisodchilaridan biri Jon Meynard Keyns bu aloqadorlikni anglabgina qolmay, o'zining fandagi xizmatini asosiy ruhiyat qonuni deb atalgan qonunni kashf etishda, deb bilgandi. Bu qonunga ko'ra, daromadlarning o'sishi, boylik ortishi natijasida iste'molga bo'lgan mayl pasayadi. Odamlarda hisob-kitob bilan iste'mol qilish, ehtiyotkorlik, baxillik kabi xususiyat va motivlar paydo bo'ladiki, ular endi talabning pasayishiga va u orqali ishlab chiqarish sur'atlarining sekinlashishiga olib keladi. Keyns jami sakkizta shunday motivni aniqlagan edi. Keyns aniqlagan motivlar va ularning ishlab chiqarishga ta'siri alohida bahs talab qiladi. Lekin iqtisodchi sifatida jahonga mashhur bo'lgan olimning ruhiyatga aloqador masalalar bilan jiddiy shug'ullanishi e'tiborga molikdir.

Ma'naviyat iqtisodiy jarayonlarni harakatga keltiruvchi, rivojlantiruvchi muhim omillardan hisoblansa ham, uning o'zi iqtisodiyot bilan uzviylikda yuqori cho'qqilarga ko'tarilishi mumkin. U iqtisodiy tushkunlik davrida ham rivojlana olsa-da, uning haqiqiy yuksaklikka ko'tarilishi iqtisodiy o'sish, rivojlanish davrida yuz beradi. Bunga G'arb tarixi ham, Sharq tarixi ham guvohlik beradi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, Sharqdagi Uyg'onish davrida ma'naviyatning gullab-yashnashi iqtisodiyotning barq urib rivojlanishi bilan birga kechdi. Keyinroq G'arb Uyg'onish davrida ham ma'naviyat va iqtisodiyot birgalikda rivojlangan edi. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin. Ma'naviyatning iqtisodiyot tushkunlikka uchragan hollarda ham rivojlanaverishi nisbatan qisqa davrda va cheklangan hududlarda yuz bergan.

Bundan tashqari, ma'naviyat iqtisodiyotdan uzoqlashar ekan, asta-sekin inqirozga yuz tutgan. Buning sababi shundaki, jamiyat hayoti o'zaro bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ikki qism — iqtisodiy va ma'naviy hayotga bo'linadi. Ularni bir-biriga qarshi qo'yish, bir-biridan ajratish voqelikka zid bo'lib, oxiri muvaffaqiyatsizlik bilan tugaydi.

XIX-XX asr adabiyotining mumtoz namunasi hisoblangan Balzak, Edgar Po, Jek London, Folkner singari yozuvchilar yaratgan qahramonlar ham pul va boylik to'plash to'g'risida tunu kun bosh qotiradi. Boylik to'plash uchun ular qahraton shimolga yoki jazirama janubga boradilar. Ular qilgan qabohatlar ham, qahramonliklar ham boylik bilan bog'liq edi. Bu yozuvchilar ijobiy qahramonlarning olijanob ishlarini ta'riflashda boylik qanday o'rin tutganini e'tirof qilish bilan birga, qabohatlarning kelib chiqishiga ham boylik sabab bo'lganini ishonarli bo'yoqlarda tasvirlagan.

Biz Maks Veber protestantlik mazhabi jamiyatning boyishiga katta turtki berganini kashf qilgani haqida gapirdik. Savdo xodimlari, hisobchi-buxgalterlar, omborchilar, dallollar singari iqtisodiy hayotning zarur odamlarini faqat qora bo'yoqlarda tasvirlagan sobiq sovet adabiyoti esa jamiyatning boyishiga, iqtisodiy jihatdan yuksalishiga hissa qo'shishi mumkin emas edi. Mana shu misol ham adabiyot va san'at, umuman, ma'naviyat iqtisodga teskari qarab olganda inqirozga uchrashi va iqtisodiy taraqqiyotga to'siq bo'lib qolishini ko'rsatadi.

Tayanch tushunchalar

Ma'naviyat, ma'rifat, axloq, iymon, ishonch, g'oya, mafkura, e'tiqod.

Takrorlash uchun savollar

1. Ma'naviyat nima?
2. Jamiyatning ma'naviy taraqqiyoti deganda nimani tushunasiz?
3. Istiqlol davrida jamiyatning ma'naviy yangilanishi zarurligining sabablari nimada?
4. Iqtisod va ma'naviyatning uzviy aloqadorligi nimalarda ko'rinadi?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, mafkura. T. «O'zbekiston», 1-tom, 1996.
2. Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. T., «O'zbekiston». 1996.
3. Karimov I.A. Ma'naviy yuksalish yo'lida. T., «O'zbekiston», 1999.
4. Karimov I.A. Milliy istiqloq mafkurasi — xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. T., «O'zbekiston», 2000.
5. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – T.: O'zbekiston, 2000.
6. A. Erkaev. Ma'naviyat-millat nishoni. T., «Ma'naviyat», 1999.

4-mavzu. Madaniyat falsafasi. O'zbekistonning tsivilizatsiyalashgan taraqqiyoti

Reja:

1. «Madaniyat» va «tsivilizatsiya» tushunchalarining mohiyati va mazmuni.
2. Tsivilizatsiyaning tarixiy shakllari va hozirgi zamondagi xususiyatlari.
3. Jahon tsivilizatsiyasida O'zbekistonning tutgan o'rni va istiqbollari.
4. Madaniyat va tsivilizatsiyaning asosiy tamoyillari, qonuniyat va xususiyatlarini bilish – ma'naviy kamolot manbai.

Insoniyatni o'rab turgan muhitning tarkibiy qismi bo'lgan odamzodning yaratuvchilik qobiliyatini ko'z-ko'z qiladigan eng buyuk ne'matlar orasida madaniyat asosiy o'rinlardan birini egallaydi. Unda odamzodning iqtidori, salohiyati va qobiliyati o'zligini namoyon qiladi. Gohida olimlar, mutaxassislar o'rtasida «Odamzod madaniyatni yaratishga qancha ko'p e'tibor qaratgan bo'lsa, madaniyat ham odamzodni shuncha ko'p tarbiyalagan», degan fikrlarni ham eshitish mumkin.

Keyingi yillarda madaniyat tushunchasi bilan birga, «Tsivilizatsiya» atamasi ham tez-tez eshitaladigan bo'lib qoldi. Muayyan xalq, hudud yoki davlatning taraqqiyot bosqichlari, ularga xos madaniy rivojlanish to'g'risida gap ketganida, olim va mutaxassislar ana shu atamadan foydalanmoqda. Bu esa o'z-o'zidan «**Xo'sh, madaniyat nima? Tsivilizatsiya-chi?**» kabi savollarga javob berishni taqozo etadi. Madaniyat ko'pqirrali ijtimoiy-tarixiy hodisa bo'lib, insoniyat ma'naviyati yuksalib borgani sayin mazkur tushunchaning mazmuni tobora boyib boradi. Madaniyat inson tomonidan yaratilgan sun'iy olamdirdir yoki ikkinchi tabiatdir, degan qarashlar ham yo'q emas. Bunda odam zotining yaratuvchilik qobiliyati, iqtidori va shu asosdagi faoliyati hamda ularning natijalari nazarda tutiladi.

Tarixdan jamiyat taraqqiyotining muayyan davrlarida madaniyatning nihoyatda gullab-yashnagan davrlari bo'lgani ma'lum. Masalan, qadimgi Yunonistonda miloddan ilgari VII-II asrlarda fan va madaniyat nihoyatda rivojlangan. O'sha davrda yashagan Suqrot, Aflotun, Arastu kabi o'nlab allomalarning nomlari insoniyat tarixiga abadiy muhrlangan. Hozirgacha insoniyat tarixini o'rganadigan mutaxassislar bu davrdagi Yunoniston madaniyatini jahon tsivilizatsiyasining beshiklaridan biri sifatida talqin etadilar. Taxminan ana shu davrda «Avesto» kitobini yaratgan yurtdoshlarimiz madaniyati ham yuksak bo'lganini bugungi kunda ko'pgina mutaxassislar e'tirof etmoqda. Xuddi shunday madaniy taraqqiyotni yurtimiz tarixining VII-XII asrlarida yoki Sohibqiron Amir Temur hukmronlik qilgan davrda ham kuzatish mumkin.

Madaniyat inson bilimlari, ko'nikma va tajribalarini, ma'naviy salohiyatini hamda amaliy faoliyat jarayonida inson ideallarining ro'yobga chiqishi va shaxs sifatida kamol topish jarayonini o'zida aks ettiradi.

Madaniyat va tsivilizatsiya tushunchalari o'zaro bog'liq bo'lsa-da, turlicha mazmun va xususiyatga egadir. Ba'zi olimlar madaniyat, o'zining kelib chiqishiga ko'ra, tsivilizatsiyaga nisbatan qadimiydir, u mohiyatan tsivilizatsiyaning ruhi, jonidir, deb hisoblaydi. Masalan, A. Toynbi «Tarixning idrok qilinishi» asarida shunday fikrlarni bayon etadi. Frantsuz olimi R. Aron ham shunga yaqin xulosaga keladi. Uning fikricha, aynan madaniyat va sanoat sohasidagi tanazzul asta-sekin insoniyatni krizislar botqog'iga botirishi, bu esa, umumbashariyatning kelajagini xavf ostiga qo'yishi ham mumkin.

Har bir xalq o'ziga xos madaniyat yaratadi va shu madaniyat tufayli o'zligini anglaydi, jahon taraqqiyotiga hissa qo'shadi. Milliy madaniyat rivojida quyidagilar katta o'rin tutadi:

- **millatning vatani** — millat tarqalgan va u azal-azaldan yashab kelayotgan hudud. Milliy madaniyatning kamol topishi, rivoji va saqlanishi uchun eng asosiy tabiiy omil bu Vatandir. Uning sajdagoh kabi muqaddasligining sabablaridan biri ham ana shunda. Vatansiz milliy madaniyatning takomili, uning avlodlardan-avlodlarga to'la holda meros qolishi to'g'risida gapirish qiyin. Faqat o'z vatanidagina millat madaniyatini cheksiz rivojlantirish, ma'naviy kamolotning yuksak cho'qqilariga tomon etish imkoniga to'la-to'kis ega bo'lishi mumkin.

- **millatning tili.** Mutaxassislarning hisob-kitoblariga qaraganda, dunyoda 2000 dan ortiqroq tillar mavjud. Kichik lahjalarni qo'shib hisoblansa, bu ko'rsatkich yanada ortadi. Til millatning ruhi, unga mansub kishilarning bir-biriga va dunyoga aytadigan so'zi; millatning o'tmishi va merosini ifoda qilish, maqsad va istaklarini bayon etish uslubidir. Hatto millat ishlatayotgan so'zlarni tahlil qilib ham, shu millatning tarixiy taqdiri va uning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida xulosa chiqarish mumkin.

- **millatga mansub kishilarning ma'naviyati, axloqi va nafosati.** Jahon millatni ana shu jihatlar orqali taniydi, baholaydi. Kishilar o'zaro munosabatga kirishayotganida ham millatning mentaliteti, axloqiy va ma'naviy xususiyatlarini hisobga oladi. Biror kishi bilan munosabatga kirishilayotganida ana shu xususiyatlar hisobga olingani kabi, xalqaro munosabatlarning ham ma'naviyat bilan bog'liq yozilmagan qonunlari, aytilmaydigan qoidalari bor. Gohida madaniyat deyilganida, aynan ana shunday aytilmaydigan va yozilmaydigan qonuniyatlar nazarda tutiladi.

- **urf-odatlar, an'analar.** O'z urf-odat va an'analariga ega bo'lmagan millat yo'q. Ma'naviy hayotning mana shu jihatlari orqali millatning o'zligi namoyon bo'ladi. Urf-odat va an'analarda millatning tarixi, o'tmishi, madaniy merosi o'z aksini topadi. Ana shu xususiyatlarini yo'qotgan millat etnoijtimoiy birlik sifatida yo'qoladi.

- **qadriyatlar.** Millatning madaniyat va tsivilizatsiya jihatidan yaratgan barcha boylik va ma'naviy merosini ifodalaydi. Shu bilan birga ular muayyan millatning qadr-qimmatini, dunyodagi o'rni va salohiyatini ham namoyon qiladi. O'z qadriyatlarini ko'z qorachig'idek saqlash, asrab-avaylash va kelajak avlodlarga etkazish millatga mansub har bir kishi va avlod uchun ham qarz, ham farzdir.

Madaniyatda milliylik va umuminsoniylik. Jahonda 1600 dan ortiqroq millat yashaydi. Ular uchun bizning Ona sayyoramiz umumiy vatan bo'lib hisoblanadi. Ana shu umuminsoniyat jamoasining hamjihat yashashi, birgalikda va yonma-yon faoliyati natijasida butunjahon madaniyati va tsivilizatsiyasi shakllangan.

Shu bilan birga, muayyan hudud, davlat va mintaqalarda ham bir qancha xalqlarning azal-azaldan yonma-yon yashab kelayotganligining guvohimiz. Albatta, ular orasida tabiiy ravishda ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy aloqalar jarayoni boradi. Bu jarayonlar, o'z navbatida, umuminsoniy va baynalmilal madaniy tamoyillar asosida amalga oshadi. Madaniyatlarni bir-biriga yaqinlashtiradi, ular o'rtasidagi umumiy jihatlarning kamol topishiga olib keladi. Ana shu umumiylik bilan alohidalik, ya'ni butunjahon madaniyati va biror-bir xalqqa xos bo'lgan madaniyat o'rtasidagi muntazam aloqa ham insoniyat tarixi va taraqqiyoti uchun muhim hisoblanadi.

Bu sohada umumbashariyatga xos bo'lgan jihatlarni biz madaniyatdagi umuminsoniylik, millatning o'zigagina xos bo'lgan xususiyatlarni esa madaniyatning milliyligi deb ataymiz. Aslida esa milliylik va umuminsoniylik bir butun madaniyatning ikki tomoni, bir-birini taqozo etuvchi jihatlardir. Madaniyat ana shu ikki jihatning uzviy aloqasi va bir butunligi orqali namoyon bo'ladi. Milliylik — madaniyatning joni, uning millat bilan bog'liq yashash usuli, millatning unda namoyon bo'ladigan ruhidir. Umuminsoniylik esa madaniyatning butun jahonga xosligi, ana shundan kelib chiqadigan umumbashariy xususiyatlari, jamiyat rivojining barcha davr va hududlarga xos umumiy tamoyillaridir.

Milliy madaniyatlar bir-birini boyitadi. Ular o'rtasidagi o'zaro ta'sir tabiiy ravishda xalqlar va millatlarning bir-biri bilan iqtisodiy, siyosiy, axloqiy sohalaridagi hamkorligi uzviy bog'liqdir. Biroq bir milliy madaniyatni boshqa xalqlarga zo'rlab targ'ib etish, joriy qilish ijobiy natijalarga olib kelmaydi.

Milliy madaniyatning gullab-yashnashi xalqlarning tsivilizatsiyalashgan taraqqiyot yo'lidan borishi va o'ziga xos tsivilizatsiya yaratishida muhim ahamiyatga ega.

Tsivilizatsiya tushunchasi alohida olingan bir xalq, hudud, jamiyat, davlat va hatto jahonga, ularning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotining muayyan bosqichiga nisbatan ham qo'llanildi. «Tsivilizatsiya» lotincha «tsivilius» so'zidan olingan bo'lib, aynan «fuqarolikka oid» degan ma'noni anglatadi.

Mavjud ilmiy adabiyotlarda tsivilizatsiyaga turlicha ta'riflar berilyapti: tsivilizatsiya-madaniy-texnik taraqqiyotning yuqori bosqichi (bunda yozuvning kashf etilishi, texnik kashfiyotlar, sanoat inqilobi tsivilizatsiyaning muhim belgisi sifatida talqin etiladi); tsivilizatsiya — jamiyatning muayyan namunasi (bunda u formatsiya tushunchasi bilan aynanlashtiriladi); tsivilizatsiya — insoniyatning yovvoyilik va vahshiylikdan keyingi taraqqiyot davri.

Tsivilizatsiya rivojlanishning muayyan bir bosqichida turgan xalq va mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy hayotidagi sifatii o'ziga xosligidir. Ayrim tadqiqotchilar tsivilizatsiya asosini madaniyat, xalq, hudud bilan bog'lasalar, boshqalari dinni asos qilib oladilar. Aslida esa ularning hammasi ham tsivilizatsiyaning taraqqiyotida o'z o'rniga ega.

Ammo tarix taqozosi bilan muayyan hududda shakllangan tsivilizatsiyaga goh tabiiy muhit, gohida ijtimoiy shart-sharoit ko'proq ta'sir ko'rsatgan bo'lishi mumkin. Masalan, bizning Vatanimiz tsivilizatsiyasida bu omillarning barchasi o'ziga xos ahamiyat kasb etganini ko'ramiz. Shu bilan birga, yurtimizning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy va tsivilizatsiyalashgan taraqqiyotida dunyoviy ilmlar qatorida turli diniy ta'limotlar ham o'ziga xos o'rin tutgan.

Vatanimiz tarixining keyingi uch ming yiliga nazar tashlasak, dunyoviy bilimlar va diniy qarashlar yonma-yon yashab kelganining guvohi bo'lamiz. Xalqimiz «Avesto»ni yaratgan davrlardan tortib bizning kunlarga ana shu umumiy tamoyil o'z ta'sirini o'tkazib kelgan. Ularning biri mutlaqlashtirilgan davrlarda madaniy taraqqiyot qanday aziyat chekkan bo'lsa, ikkinchisi tahqirlangan zamonlarda ham ana shunday yo'qotishlar sodir bo'lgan. Tarix bu borada ham buyuk murabbiydir. U bizdan tsivilizatsiyamiz o'tmishini xolisona o'rganish, undan to'g'ri xulosalar chiqarish va o'zimiz uchun saboq olishga undaydi.

Madaniyat va tsivilizatsiyaning o'zaro bog'liqligi. Tsivilizatsiya madaniy va ma'naviy rivojlanishning mahsuli sifatida vujudga keladi. Tsivilizatsiyalashgan taraqqiyotgina milliy madaniyat ravnaqi uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Milliy madaniyat tsivilizatsiyaning asosiy tarkibiy qismlaridan biridir. Milliy madaniyatdan uzilib qolgan tsivilizatsiya oxir-oqibatda inqirozga mahkum bo'ladi. Masalan, hozir yo'qolib ketgan Amerikadagi mayya tsivilizatsiyasi bunga misol bo'ladi. Ulardan bugun yuzdan ortiq shaharlar vayronalari qolgan. Bunga tarixdan yanada ko'plab misollar keltirish mumkin.

Tsivilizatsiyaning tarixiy shakllari. Tsivilizatsiyalar o'z shakliga ko'ra Sharq va G'arb tsivilizatsiyalari, xristian va musulmon tsivilizatsiyalari, xududiy va jahon tsivilizatsiyasi kabilardan iborat. Sharq tsivilizatsiyasiga xos bo'lgan quyidagi muhim xususiyatlarni ko'rsatish mumkin:

- Sharqdagi barcha dunyoviy, diniy va falsafiy ta'limotlar tabiatga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishni, sabr-toqatlilikni targ'ib etgan;

- Odamlar orasida bag'rikenglik, birdamlik va hamjihatlik ruhi kuchli bo'lgan;

- Milliy qadriyat va an'analar e'zozlangan;

- kattalar va ota-onaga hurmat bilan qarashga alohida e'tibor berilgan.

O'zbekiston Sharq tsivilizatsiyasi bag'rida rivojlandi. Vatan va onaning muqaddasligi, jamoaviylik, o'zaro yordam, tabiatga oqilona munosabat, mehnatsevarlik, sabr-toqatlilik, kattalarga hurmat, kambag'alparvarlik kabilar Sharq tsivilizatsiyasiga xos belgilardir.

O'zbekiston jahon tsivilizatsiyasi taraqqiyotiga ilm-fan, axloq, din, san'at, madaniyat sohasidagi ulkan yutuqlari bilan munosib hissa ko'shdi. Milliy mustaqillik yillarida o'ziga xos taraqqiyot yo'lidan borayotgan O'zbekiston o'z milliy qadriyatlari, ma'naviy merosi va boy madaniyatiga tayanib, G'arb va Sharqning umumbashariy qadriyatlari va tajribalarini ijodiy o'zlashtirib, dunyoviy tsivilizatsiya yo'lidan bormoqda.

Ijtimoiy-madaniy taraqqiyot mezoni. Hozirgi zamon tsivilizatsiyasi o'ziga xos xususiyatlar va muammolarga ega. Bunda eng muhimi jahon tsivilizatsiyasini saqlab qolish va uni yanada rivojlantirishdir. Jahon tsivilizatsiyasini tanazzulga olib keladigan qator tahdidlarni bartaraf etishda quyidagilar nihoyatda katta ahamiyatga molik:

- insonni oliy qadriyat sifatida e'tirof etish;

- tabiatni asrab-avaylash;

- ekologik xavfsizlikni ta'minlash;

- ommaviy qirg'in qurollarini yo'q qilish;

- davlatlar, xalqlar o'rtasidagi nizolarni siyosiy yo'l bilan muzokaralar orqali hal etish;

- turli jinoiy uyushmalarga barham berish, xalqaro terrorchilik va giyohvandlikka, turli yuqumli kasalliklarga qarshi kurashish;

- kishilarda yangicha dunyoqarash va siyosiy tafakkurni shakllantirish.

Bunday muammolarni oqilona hal etish uchun turli mamlakat, mintaq va xalqlar o'rtasida umumiy hamjihatlik va hamkorlikka bo'lgan intilish tobora ortib bormoqda. Islom Karimovning qator asarlari va nutqlarida ta'kidlanganidek, ayrim mintaqalardagi mojaro va ziddiyatlar o'z vaqtida oqilona hal etilmasa, jahon tsivilizatsiyasi rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Turli falsafiy tizimlarda dunyoning ijtimoiy-madaniy taraqqiyot mezoni turlicha talqin etib kelindi. Xususan, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi, texnik va texnologik yutuqlar, tabiiy-geografik omilga ijtimoiy-madaniy rivojlanish mezoni sifatida qaraldi. Hozirgi paytda qator falsafiy adabiyotlarda shaxs ma'naviyati va uning erkinlik darajasi ijtimoiy-madaniy taraqqiyot mezoni sifatida ko'rsatilyapti.

Jamiyat taraqqiyotiga tsivilizatsiyaviy yondashuv. Falsafa tarixida jamiyat rivojiga turlicha yondashishlar vujudga keldi. Bular — formatsiyaviy yondashuv, ko'pvariantli yondashuv, tsivilizatsiyaviy yondashuv kabilar. Ijtimoiy amaliyot, tarix tajribasi insoniyat jamiyati taraqqiyotiga formatsiyaviy yondashishning biryoqlama, sun'iy ekanini ko'rsatdi. Hozirgi zamon G'arb falsafasida U. Rostouning iqtisodiy rivojlanish nazariyasi keng yoyildi. O. Toffler nazariyasiga ko'ra, butun insoniyat tarixi uch katta davrga — agrar jamiyat, sanoat jamiyati va postindustrial jamiyatga (axborot jamiyatiga) bo'linadi.

Ijtimoiy taraqqiyotga tsivilizatsiyaviy yondashish har bir xalq, mamlakat, mintaq taraqqiyotiga noyob va takrorlanmas jarayon sifatida qarashga asoslanadi. Bunday yondashish mohiyatan formatsiyaviy yondashishga ziddir. Tsivilizatsiyaviy yondashish har bir milliy madaniyatning o'ziga xosligini, noyob va betakrorligini saqlagan holda ijtimoiy rivojlanishning tadrijiy yo'lidan borishini e'tirof etadi va jahon tsivilizatsiyasi yutuqlariga tayanadi. Ijtimoiy taraqqiyotga tsivilizatsiyaviy yondashishning mohiyati, xususiyatlari va mazmuni Prezident I.A. Karimovning «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida...» va boshqa asarlarida o'z ifodasini topdi.

Falsafa va madaniyatshunoslik. Madaniyatshunoslik falsafaning mustaqillik yillarida mamlakatimizda keng taraqqiy etayotgan falsafiy fan sohasidan biridir. Sobiq Ittifoq davrida bu fan umuminsoniy ma'noda o'qitilmas edi. Aslida esa, jahon falsafasida madaniyat to'g'risidagi alohida bir fanning vujudga kelgani madaniyatning inson va jamiyat hayotida naqadar muhim ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi. Falsafa madaniyatdagi rang-baranglikni e'tirof etadi, madaniyatning universal xarakterga ega bo'lgan tarixiy namunalari bir-biridan farqlaydi.

O'zbekistonning tsivilizatsiyaviy taraqqiyoti nihoyatda ko'p qirrali masaladir. Biz avvalroq ham bu to'g'rida qisman fikr yuritdik. Keyingi boblarda ham, ana shu to'g'rida, muayyan masalalarni tahlil etish asnosida, ba'zi fikrlarni bayon etishga harakat qilamiz. Bunday eng asosiy tamoyil quyidagi haqiqatni e'tirof etish bilan bog'liqdir: Milliy davlatchilik asoslarini yaratmay va uning qudratiga tayanmay turib tsivilizatsiya yo'lidan borib bo'lmaydi. Har bir xalq o'z tarixiy tajribalaridan kelib chiqib, milliy madaniyati va intellektual salohiyatiga mos ravishda o'z milliy

davlatchiligini yaratadi. Ijtimoiy, siyosiy va huquqiy madaniyat bunday tsivilizatsiyaviy taraqqiyotning muhim omili hisoblanadi.

Respublikamizning jahon tsivilizatsiyasiga xos yo'ldan borishi umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligi, milliy qadriyatlarga sodiqlik, insonparvarlik va vatanparvarlikning uyg'unligi, xalqaro qonun-qoidalar va andozalarni hurmat qilish, ulardan hayotimizning barcha sohalarida keng foydalanishni taqazo etmoqda. Mustaqillik yillarida mamlakatning tsivilizatsiyali taraqqiyot tamoni borishi I. Karimov tomonidan asoslab berilgan O'zbekistonning o'z istiqloli va taraqqiyot yo'lining butun jahonda e'tirof etilayotganligida yaqqol ko'rinmoqda. Bu ma'noda taraqqiyotning o'zbek modeli deb nom olgan rivojlanish tamoyili mamlakatimiz tsivilizatsiyali taraqqiyotining asosiy jihatlarini o'zida ifodalaydi.

Milliy mustaqillik yillarida madaniyatimizning bundan keyingi rivojlanish istiqbollari uchun puxta zamin yaratildi. Bu, avvalo quydagilarda namoyon bo'ladi:

- boy madaniy merosimizni har tomonlama chuqur o'rganish imkoniyatlarining yaratilganligida;
- Kadrlar tayyorlash milliy dasturining ishlab chiqilganligi va sobitqadamlik bilan amalga oshirilayotganida;
- milliy madaniyatlarning ravnaq topishi va bir-birini boyitishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratilganida;
- jahon madaniyati rivojiga ulkan xissa qo'shgan ulug' ajdodlarimiz merosini keng targ'ib etishda;
- mamlakatimizda ilm-fan va texnika salohiyatini rivojlantirishga alohida e'tibor berilayotganida;
- inson intellektual salohiyatining ortib borayotganida, yurtimiz obodonchiligi yo'lida ko'plab tadbirlarning amalga oshirilayotganida.

Istiqlol va milliy madaniyat rivoji. Milliy mustaqillik yillarida O'zbekistonda yashayotgan barcha xalqlar madaniyatini rivojlantirishga, ularning madaniy merosi va qadriyatlarini asrab-avaylashga alohida e'tibor berila boshlandi. Bu jihatdan respublikamizda ozchilikni tashkil etadigan xalqlar milliy madaniy markazlarining tashkil etilishi katta ahamiyatga egadir. 1991 yilda bunday markazlarning soni o'ntaga etmagan bo'lsa, bugungi kunda ularning soni 100 ortib ketdi. 1992 yilda mazkur markazlar ishini muvofiqlashtirib turadigan tashkilot - Respublika baynalmilal madaniyat markazi tuzildi.

O'zbekistondagi turli xalqlar va millatlarning umumiy g'oya va istiqlol mafkurasi atrofida birlashishi nihoyatda katta ahamiyat kasb etadi va O'zbekistonning jahon tsivilizatsiyasi tomon rivojlanishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Milliylik, umuminsoniylik g'oyalarini uyg'unlashtirish va yanada takomillashtirish muayyan xalqlarga tegishli madaniyatning o'ziga xosligini saqlaydi. Vatanimiz madaniyatida umuminsoniy qadriyatlar ustuvor mavqeni egallaydi. Umuminsoniy g'oyalar va qadriyatlarning shakllanishi milliy madaniyatlarning rivojlanish xususiyatlari bilan bog'liqdir.

Umuminsoniy qadriyatlar insonni e'zozlash, hayotni sevish, burch, sadoqat, ajdodlarga hurmat, vatanparvarlik, adolat, ma'rifatparvarlik, tinchlik, totuvlik, do'stlik, hamkorlik singari fazilatlarini ifoda etadi. Tajriba shuni ko'rsatadiki, biron bir milliy madaniyatni ulug'lab, uni boshqa madaniyatdan ustun qo'yish va boshqa xalqlarga majburan targ'ib etish salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Ko'pmillatli mamlakatda milliy madaniyatlarni mensimaslik yoki ularni kamsitish ijtimoiy barqarorlik va milliy totuvlikka putur etkazadi, turli ziddiyat va ittiloflarning paydo bo'lishi uchun zamin yaratadi. Bu borada milliy g'oya va istiqlol mafkurasi asoslarini ishlab chiqishda etnik xususiyatlarni hisobga olish ularni respublika taraqqiyotining istiqbollari bilan uyg'unlashtirish imkonini yaratadi.

Mavzuning tarbiyaviy ahamiyati. Madaniyat va tsivilizatsiyaning asosiy tamoyillari, qonuniyat va xususiyatlarini bilish — ma'naviy kamolot manbaidir. Bu esa madaniyat va tsivilizatsiyaning o'zaro bog'liqligi va o'ziga xos xususiyatlarini ilmiy-nazariy jihatdan chuqur idrok etish barkamol inson shaxsini shakllantirishda katta ahamiyat kasb etadi. Yosh avlodni yuksak madaniyatli va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat va sadoqat ruhida tarbiyalash milliy taraqqiyotning muhim talabi, ta'lim-tarbiya sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning bosh vazifasidir.

Taraqqiyotimizning hozirgi bosqichida yuksak madaniyatli insonni tarbiyalash, qonunchilikka amal qiladigan, fuqarolik burchini ado etadigan, demokratik jamiyat talablariga rioya qiladigan barkamol shaxsni shakllantirish vazifasi turibdi.

Shunday qilib, madaniyat va tsivilizatsiya bir-birini taqozo etadigan, shaxs va jamiyatni yanada takomillashtirish uchun xizmat qiladigan va ayni vaqtda, ijtimoiy borliqning tub asosini tashkil etadigan hodisalardir. Milliy mustaqillik yillarida ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy sohada erishilgan yutuqlar mamlakatimizning tsivilizatsiyali taraqqiyoti uchun puxta zamin yaratdi.

Tayanch tushunchalari

Madaniyat, tsivilizatsiya, ma'naviy madaniyat, moddiy madaniyat, tsivilizatsiyaviy yondashuv, milliy madaniyat, Sharq tsivilizatsiyasi, G'arb tsivilizatsiyasi, hozirgi zamon tsivilizatsiyasi, hududiy tsivilizatsiya.

Takrorlash uchun savollar

1. Madaniyat nima?
2. Tsivilizatsiya nima?
3. Madaniyat va tsivilizatsiyaning o'zaro bog'liqligini izohlang.
4. Tsivilizatsiyaning tarixiy shakllari to'g'risida nimalarni bilasiz?
5. O'zbekistonning jahon tsivilizatsiyasida tutgan o'rni qanday?
6. Madaniyat va tsivilizatsiya mohiyatini bilish barkamol inson shaxsini shakllantirish manbai ekanligini qanday tushunasiz?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. — T., «O'zbekiston», 1995.
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T., «O'zbekiston», 1997
3. Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. T., «O'zbekiston». 1996.
4. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T., «O'zbekiston», 1999.
5. Karimov I.A. Milliy istiqbol mafkurasi — xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. T., «O'zbekiston», 2000.
6. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – T., O'zbekiston, 2000.
7. Toynbi A. Postijenie istorii. M., Nauka, 1991.
8. Berdyaev A. Smisl istorii. M., Nauka 1990.

5-mavzu. Qadriyatlar falsafasi. O'zbekistonda inson qadri va shaxs erkinliklari

Reja:

1. Qadriyatlar mavzusining tarixiy ildizlari.
2. Ijtimoiy taraqqiyot jarayonida qadriyatlarga munosabat.
3. Qadriyat kategoriyasi, uning asosiy shakllari.
4. Qadriyatlarining jamiyat va inson hayotidagi ahamiyati.
5. Yoshlarda qadrlash tamoyillarini to'g'ri tarbiyalash vazifalari.

Qadriyatlar to'g'risidagi fan — Aksiologiya (aksio — qadriyat, logos fan, ta'limot ma'nosini anglatadi) falsafaning shu masalani o'rganadigan va u bilan shug'ullanadigan sohasi hisoblanadi. Sobiq Ittifoq davrida bu to'g'rida nihoyatda kam ma'lumotlar bor edi. Istiqloq tufayli qadriyatlar to'g'risidagi qarashlarimiz shitob bilan o'zgardi. Sobiq Ittifoqning ilgari ulug'langan partiyaviy-sinfy qadriyatlari sarobga aylandi, zamona realliklari talablariga javob bera olmay, o'tgan o'n yilliklardan iborat tarix sahifalari bilan birga yopilib ketdi. O'zbekistonda qadriyatlarga e'tibor kuchaydi, uning turli qirralari olim va mutaxassislar tomonidan tahlil etilmoqda. Qadriyatlar falsafasi — Aksiologiyaning ko'pdan-ko'p mavzulari mutaxassislarimizning ilmiy izlanishlarida o'ziga xos o'rin tutmoqda.

«Moziyga qaytib ish qo'rmoq xayrlidir», deb yozgan edi Abdulla Qodiriy «O'tgan kunlar» romanida. Xuddi shunday, «Qadriyat o'zi nima?» savoliga javob berishdan oldin mavzuning tarixini, qisqa bo'lsa-da, o'rganmoq lozim. Busiz qadriyatlarining bugun va kelajakdagi ahamiyatini tushunib bo'lmaydi.

Qadriyatlar mavzuining tarixi, ildizlari va insoniyatga xos qadrlash tamoyillari shakllanishi uzoq o'tmishga ega. G'arb olimlari bu borada, asosan, Evropa madaniy merosi va g'oyalari tayanadilar, ko'plab allomalarning nomlarini tilga oladilar. G'arbda qadriyatlar bilan shug'ullanadigan falsafiy soha — Aksiologiya (aksio — qadriyat, logos — ta'limot) fanining shakllangani ham ularning bunday qarashlari uchun muayyan asos bo'ladi. Biz Suqrot va Aflotun, Arastu va Hegellar katta e'tibor bergan bu mavzuning G'arb falsafasida o'z tarixiga ega ekanligiga shubha qilmaymiz.

Ammo ushbu mavzu ko'hna va navqiron Sharq, xususan O'zbekiston uchun begona emas! Uning eng teran jihatlarini faqat G'arbdan emas, balki Sharqdan qidirish ham foydadan xoli bo'lmas kerak. Namlari tsivilizatsiyamiz tarixiga abadiy bitilgan Xorazmiy, Forobiy, al-Buxoriy, at-Termiziy, Beruniy, Ibn Sino, Najmiddin Kubro, Yassaviy, Naqshband, Ulug'bek, Navoiy, Mashrab, Bedil, Behbudiy, Avloniy kabi mutafakkirlar ijodida ham bu mavzuning izlari bor, teran qirralari ochilgan. Gap ana shu izlarni izlab topishda, ularni unutmaslikda, sayqallab turishda, zamona realliklari nuqtai nazaridan xolisona talqin qilishdadir.

Avlod va ajdodlarimiz yaratgan qadrlash mezonlarining tarixi eng qadimgi naqlar, rivoyatlar, afsona, hikoyat, dostonlarga, ya'ni xalq og'zaki ijodi namunalariga borib taqaladi. Spitamen, Muqanna va Jaloliddin Manguberdi to'g'risidagi asarlarda, Alpomish, To'maris va Shiroq to'g'risidagi afsona va dostonlarda vatanparvarlik, xalq va yurt ozodligi uchun fidoyilik kabi ko'plab umuminsoniy qadriyatlar tasvirlangan. Ma'naviy merosimizning yorqin namunasi — «Avesto» zardo'shtiylikning muqaddas kitobi bo'lganligidan, unda bu dinning qadriyatlar tizimi, qadrlash mezonlari, o'sha davrdagi milliy g'oyalar yorqin ifodalangan.

Qadrlash to'g'risidagi qarashlar rivojida VIII-XII asrlar katta ahamiyatga ega. Bu davrda arab istilosi amalga oshirilgan, islom hukmron dinga aylangan edi. E'tirof etish kerakki, Qur'on va Hadislarda ta'riflab berilgan ilohiy qadriyat va qadrlash masalalari xalqimiz tarixi va madaniyatiga ta'sir ko'rsatgan. Shu bilan birga, arab istilosi davrida ko'pgina milliy qadriyatlarimizning yo'qotib yuborilganligini ham qayd qilmoq kerak. Bu to'g'rida Beruniy «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarida afsus bilan yozib qoldirgan.

Tsivilizatsiyamiz qadriyatlari va xalqimizga xos qadrlash me'yorlari musulmon Sharqi va arablar dunyosi madaniyatining rivojiga ham nihoyatda katta aks ta'sir ko'rsatgan. Tarixda nomlari saqlangan allomalimiz o'z navbatida butun jahon, Sharq madaniyatiga g'oyat katta hissa qo'shganlar. Bunday fikrni Abu Hanifa, al-Buxoriy, at-Termiziy, Kubro, Ahmad Yassaviy, Naqshband kabi ilohiyot ilmining zabardast allomalari to'g'risida ham aytish joiz. Ularning har biri o'z zamonasida islomni tsivilizatsiyamizning yuksak madaniyati nuqtai nazaridan targ'ib va tashviq etdilar, islom falsafasini yuksaklikka ko'tardilar, mazkur dinning butun jahonda katta mavqega ega bo'lishida muhim faoliyat ko'rsatdilar. Bu esa ushbu zotlarning nomlarini islom dini jahon sahnida qancha tursa, shunga qadar boqiy ayladi. ularning islom falsafasi va ilohiyotiga, uni zamona zayllari orasidan o'tishi jarayoniga ko'rsatgan nihoyatda katta ta'siri to'g'risida maxsus tadqiqotlar olib borish mumkin. Afsuski, manbalar etarli bo'lishiga qaramasdan, yurtimiz tsivilizatsiyasining islom dini rivojiga va azaliy islom mamlakatlarining madaniyati taraqqiyotiga aks ta'siri to'g'risida yozilgan asarlar haligacha kam, bu to'g'rida keng qamrovli tadqiqotlar olib borish zaruriyati allaqachon etilgan.

Masalaning muhimligi atoqli entsiklopedik olimlar — Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, ibn-Sino, al-Farg'oni kabi tsivilizatsiyamizning zabardast namoyandalari ijodi va merosi ko'zgusida yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi. Zero, ular nafaqat Markaziy Osiyo, arab-musulmon tsivilizatsiyasi, balki jahon madaniyati taraqqiyotiga nihoyatda katta hissa qo'shganlar, yurtimiz qadriyatlarini ta'sirini butun olamga yoyilishida xizmat qilganlar.

Shu bilan birga, umuminsoniy madaniyatning bebaho durdonalarini yaratgan Ulug'bek, Lutfiy, Navoiy, Bobur kabi zotlarning jahon tsivilizatsiyasiga qo'shgan xizmatlarini tilga olmay bo'ladimi?

Afsuski, tsivilizatsiyamizga xos eng yuksak qadrlash mezonlarini yaratgan o'rta asrlardagi ko'tarilish davri temuriylar saltanatidan so'ng asta-sekin tanazzulga yuz tutdi, markazlashgan davlat parchalanib ketdi. Avval Xiva xonligi va Buxoro amirligi, so'ngra Qo'qon xonligi vujudga keldi. Uch yuz yildan ortiqroq davrni o'z ichiga olgan bu jarayon xonlik, amirlik, turli sulolalar, urug'lar o'rtasidagi urushlar, tinimsiz ziddiyatlar orqali kechdi, yaxlit tsivilizatsiyamizning hamjihatligini ta'minlaydigan umumiy qadriyatlar tizimi darz ketdi, qadrlash mezonlari ham bir qadar o'zgarib boshladi.

XIX asrning o'rtalariga kelib, amirlik va xonliklarga bo'linganligiga qaramasdan, mustaqil yashagan Turkiston chor Rossiyasi tomonidan bosib olindi, yurtimiz imperiyaning mustamlakasi bo'lib qoldi. Mustamlakachilarning qadriyatlarini va qadrlash mezonlari xalqimiz orasiga zo'rlik bilan singdirila boshlandi. XIX asrning oxirlari va XX asr boshlarida yurtimizda «jadidlar» oqimi vujudga keldi. M. Behbudiy, So'fizoda, Avloniy, Cho'lpon, Fitrat va boshqa jadidlar merosiga diqqat qilinsa, o'sha davrda yurtimizda ma'naviy tushunchalarning ko'lami qanchalik keng bo'lganligini, falsafiy tilning naqadar boyligini, uning adabiyot bilan qanchaliq uyg'unligini yaqqol ko'rish mumkin. Ularning asarlarida gohida biz allaqachon esimizdan, tilimizdan va balki dilimizdan ham chiqarib yuborgan qadriyatlar, tushunchalarga duch kelamiz. Jadidlarning merosi xalqimiz madaniyatiga yanada kattaroq ta'sir ko'rsatishi mumkin edi. Afsuski, bolsheviklar boshlagan siyosiy jarayonlar bu avlodning boy merosini o'z domiga tortdi, uning taqdiri ayanchli kechdi, ta'qiqlab qo'yildi. O'tmish avlodlar ardoqlagan va buyuk ajdodlarimizdan meros qolgan sharqona qadrlash mezonlarini yuz o'ttiz yil sarobga aylantirish uchun qilingan urinishlarning oqibatlarini haligacha sezilib turadi. Faqat mustaqillik yillariga kelibgina ushbu sohada ham ijobiy siljishlar boshlandi.

Sobiq Ittifoqda qadriyatlarga munosabat qanday edi? Dunyoning oltidan bir qismini egallab turgan mamlakatda qadrlashning umuminsoniy tamoyillarini barqaror qilish u yoqda tursin, haqiqiy qadriyatshunoslik nuqtai nazaridan tadqiqotlar olib borishga ham izn berilmas edi. Faqat asrimizning 60-yillariga kelib, qadriyatlar muammosi ba'zi mutaxassislar tomonidan tahlil qilina boshlagan bo'lsa-da, 90-yillargacha falsafa darsliklarida alohida mavzu sifatida o'z o'rniga ega bo'lmadi. Hukmron mafkuraning tarkibiy qismiga kirmaganligi, mavzularining juda kam tadqiq qilinganligi va nihoyatda oz ahamiyat berilganligidan maxsus falsafiy tadqiqotlar sohasiga aylana olmadi. Aksiologiya nomi bilan sobiq Ittifoqda birorta ham darslik yoki o'quv qo'llanmasi chop etilmagan, hatto universitetlarning faylasuf, jamiyatshunos, tarixchi va boshqa ijtimoiy mutaxassislar tayyorlaydigan gumanitar bo'limlarida ham bu sohaga oid maxsus bilimlar berilmas edi.

Qadriyatlar to'g'risidagi g'arbda keng tarqalgan **aksiologiya** fani rivojlangan mamlakatlarda inson qadri va haq-huquqlariga doir ko'pgina tamoyillarning amaliyoti uchun nazariy asoslardan biri bo'lgan ilmiy sohalar qatoriga kiradi.

Mustaqillik va qadriyatlar mavzusi. Istiqloq yillarida O'zbekistonda bu mavzuga umuminsoniy tamoyillar asosida yondashish shakllandi. Bunday qarashning vujudga kelishi, qadriyatlarining ijtimoiy va ma'naviy yangilanishi, jamiyat a'zolarining kamoloti hamda yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati masalalariga davlat miqyosida yuksak e'tibor ko'rsatilayotganligi mazkur soha rivojining bosh yo'nalishidir. Qadriyatlarini mustaqillikni mustahkamlashning ma'naviy omillaridan biri sifatida qadrlanishi borasidagi ijobiy jarayonlar tadqiqotlarni ko'paytirish, ularga nisbatan mas'uliyatni yanada oshirishni taqozo qilmoqda.

Istiqloq asrlar davomida shakllangan o'ziga xos sharqona va o'zbekona qadrlash masalalari va me'yorlarini qayta tiklash hamda zamonaviy talablar darajasida takomillashtirishni kun tartibiga qo'ydi. **Mustaqillik istiqloq davrining eng asosiy qadriyatidir.** Zero, mustaqil bo'lmagan mamlakatning qadriyatlar tizimi hech qachon to'kis bo'lmaydi. Mustamlaka mamlakatning ma'naviy hayotida mustamlakachilarning qadriyatlarini ustuvor bo'lishi aniq. Faqat mustaqillikkina ushbu holatni tubdan o'zgartiradi, mamlakatning qadriyatlar majmuasini jahon tizimining teng huquqli va haqiqiy qismiga aylantiradi. Shu sababdan ham istiqloq yangi qadriyatlar tizimini shakllantirishni taqozo qildi. Bu zaruriyat esa qadriyatlarini qayta baholash, yurtimizda sharqona, azaliy va umuminsoniy qadrlash mezonlari ustuvor bo'lgan hayot tarzini shakllantirish jarayoni bilan uyg'unlashib ketdi. Qadriyatlar sohasidagi o'zgarishlarga e'tibor va bu boradagi yangi tamoyillardan ta'lim-tarbiyada foydalanish ehtiyoji oshayotganligining sababi ham ana shunda.

Qadriyat o'zi nima? Qadriyat tushunchasi nihoyatda xilma-xil ma'noda, turli sohalarda qo'llaniladi.

Qadriyatning kundalik hayotdagi ma'nosi kishilar o'rtasidagi muloqotlarda, ommaviy axborot vositalarining xabarlarida o'ziga xos tarzda namoyon bo'lmoqda. Kundalik hayotda, ko'pchilik nazarida narsalar (masalan, qimmatbaho buyumlar, taqinchoqlar), tabiat hodisalari, ijtimoiy voqealar, jamiyatdagi talablar, orzu-umidlar, an'ana va marosimlar, madaniy boylar va boshqalar qadriyat sifatida tushuniladi. Bundan tashqari, odamlar o'zlarini ishonib, gohida intilib, qiziqib yoki orzu qilib yashaydigan maqsad, orzu yoki ideallarga ham «qadriyat» tushunchasini

qo'llaydilar. Xullas, kundalik hayotda ko'pchilik tomonidan qo'llaniladigan «qadriyat» iborasi, odamlar uchun biror zarur ahamiyat kasb etadigan ob'ekt, narsa, hodisa va boshqalarga nisbatan ishlatiladi.

Tabiat va madaniyat buyumlarining inson ehtiyojini qondirishi va uning maqsadlariga xizmat qilishi ta'kidlanganida, asosan ularning foydasi, qimmatini nazarda tutiladi. Haqiqatan ham, buyumlarning iqtisodiy qimmatini kishilar uchun katta ahamiyat kasb etadi. Ammo buyumning qadri hisobga olinmasa, masalaning aksiologik jihati ochilmaydi. Qadriyat kategoriyasi buyum yoki narsalarning iqtisodiy qimmatini ifodalaydigan tushunchadan farq qiladi.

Shu ma'noda **qadriyat** narsa va buyumlarning qimmatiga nisbatan qo'llanilmasdan, balki inson uchun biror ahamiyatga ega bo'lgan voqealarning shakllari, holatlari, narsalar, voqealar, hodisalar, jarayonlar, holatlar, sifatlar, talab va tartiblar va boshqalarning qadrini va ijtimoiy ahamiyatini ifodalash uchun ishlatiladigan **falsafiy kategoriyadir**. Bu kategoriya o'zida qadriyat ob'ektining nafaqat qimmatini, balki ijtimoiy ahamiyatini, falsafiy-aksiologik mazmunini, jamiyat va inson uchun qadrini ham ifodalaydi.

Qadriyat, baho va qadr. Qadriyatlar muammosiga bag'ishlangan (asosan rus tilidagi) ilmiy-falsafiy manbalarning ko'pchiligida qadriyat (tsennost) tushunchasini baho (otsenka) tushunchasi bilan qiyoslash, ularga bir xil daraja va ko'lamdagi tushunchalar sifatida qarash hollari uchraydi. Bu ikki tushuncha qiyoslanayotganda, qadr tushunchasi e'tiborga olinmaydi. Balki, bunday holga rus tilidagi «otsenka» va «tsena» so'zlarining o'xshash ma'noli (ko'proq iqtisodiy) tushunchalar ekanligi sabab bo'lishi ham mumkin. Rus tilida qadr iborasi ishlatilmaydi, uning ruscha tarjimai yo'q. Qadr tushunchasi o'zbek tilida serqirra ma'no va mazmunga ega, u tilimizdagi ba'zi ibora va so'zlarda o'ziga xos sharqona falsafiy mazmun borligidan dalolat beradi.

Qadriyatning mazmuni va ahamiyati «baho» tushunchasida to'la-to'kis aks etmasligi, turlicha ifodalanishi ham mumkin. Qadriyatning haqiqiy qadrini, mazmuni va ahamiyatini bahosiga qarab aniqlash qiyin bo'ladigan hollar ham uchraydi. Aslida qadriyatning qadrini bilish, uning ahamiyatini anglab olish va baholash bir-biri bilan uzviy bog'liq jihatlarni tashkil qiladi. Qadriyatning ahamiyati anglab olinmasa, qadri to'g'ri tushunilmasa, unga to'g'ri baho berib bo'lmaydi. Aynan shu ma'noda qadriyatni baholash unga bo'lgan munosabatni ham ifodalaydi, bu esa o'z navbatida kishilarning talablari, ehtiyojlari va maqsadlari bilan bog'liqdir. Qadriyatni baholashda qancha xilma-xil maqsad va ehtiyojga ega bo'lgan kishilar ishtirok etsa, uning haqiqiy bahosini aniqlash ham shuncha qiyinlashib boraveradi.

Qadriyatning ob'ekti va sub'ekti. Qadriyatshunoslikda qadriyat tushunchasi bilan bu tushuncha bog'langan ob'ekt o'rtasida farq bor, deb qaraladi. Agar qadriyat berilgan qadri ifodalaydigan falsafiy tushuncha sifatida qaralmasa, unga ta'riflarning son-sanoqsiz bo'lishi aniq. Negaki, dunyoda qadrlanadigan narsalar, hodisalar, voqealar, jarayonlar, joylar va sifatlar, ideal va maqsadlar nihoyatda ko'p. Qadriyat tushunchasi esa ularning birortasi uchun to'g'ridan-to'g'ri ism, atama yoki bevosita nom bo'la olmaydi, balki ularning qadrini anglatadigan tushuncha sifatida namoyon bo'ladi.

Qadriyatlar va ijtimoiy jarayonlar. Odamlar bitta jamiyatda, bir davrda va o'xshash sharoitlarda yashayotganliklariga qaramasdan, u yoki bu narsaning qadri turlicha anglab olinadi, tushuniladi va talqin qilinadi. Ijtimoiy jarayonlar ta'sirida kishilarning qadriyatlar to'g'risidagi tasavvuri, qarashlari o'zgaradi, bu esa taraqqiyot jarayonida odamlarning turmush sharoitlari, hayoti va ma'naviy qiyofasidagi o'zgarishlar bilan bog'liqdir.

Ana shunga ko'ra, hammada ham qadrlash tuyg'usi doimo bir xil bo'lavermaydi, ijobiy va salbiy qarashlar, turli xil jihatlarda har qanday qadriyatning qarama-qarshi tomonlarini tashkil qiladi. Ijobiylik va salbiylik, baholanishi va ahamiyatiga ko'ra bir-biriga mutlaqo ziddek bo'lib ko'rinadigan yaxshilik va yomonlik, haqiqat va haqsizlik, baxt-saodat va g'am-kulfat, taraqqiyot va tanazzul kabi tushunchalar hayotning bir-biriga zid va chambarchas bog'langan tomonlarini ifodalaydi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, qadriyatlar jamiyatning rivoji va kishilar hayotining turli davrlarida turlicha ahamiyat kasb etadi, tarixiy zaruriyatga mos ravishda goh u, goh bu qadriyat ijtimoiy taraqqiyotning eng oldingi pog'onasiga chiqib oladi, boshqalarini xiralashtirganday bo'lib tuyuladi. Natijada ijtimoiy rivojlanish va taraqqiyot qonuniyatlariga mos ravishda, oldinga chiqib olgan qadriyatni barqaror qilishga intilish nisbatan kuchayadi. Masalan, yurtni yov bosganida – ozodlik, imperiya hukmronligi nihoyasida — istiqloq, urush davrida — tinchlik, tutqunlikda — erkinlik, kasal va bemorlik onlarida — salomatlikning qadri oshib ketadi, ularga intilish kuchayadi.

Ta'lim tarbiyaning muhim omillari bo'lgan qadriyatlar namoyon bo'lish shakllari orasida o'z ahamiyatini, ijobiylik xususiyatlarini doimiy saqlab qoladiganlari ham bor. Bular — inson vujudining tirikligi, umri va hayoti, sihat-salomatligi, mehnati, bilimi, muomalasi. ular inson va jamiyat bor ekan, o'zining ijtimoiy ahamiyatini saqlab qolaveradi. Afsuski, ularning qarama-qarshisi bo'lgan kasallik, ma'nosiz hayot kechirish, bilimsizlik va boshqalar ham tarixiy jarayonlarning hamrohi. Tiriklik bor ekan — o'lim, borliq eng buyuk ma'vo ekan — yo'qlik, inson tirik jonzod ekan — kasallik, hayot kechirishdan maqsad mazmunli umr ekan — ma'nosiz qo'yilgan ba'zi qadamlar, yashashning zaruriy shartlaridan biri bilish va anglash ekan — bilimsizlik, taraqqiyotga intilish bor ekan — tanazzul va boshqalar insoniyatni doimo ta'qib qiladi. Yuqoridagi ijobiy qadriyatlar ahamiyati ham ularga teskari bo'lgan jihatlarga nisbatan aniqlanadi. Yoshlarda, ayniqsa, talaba va o'quvchilarda ma'naviy etuk tuyg'ularni shakllantirishda ana shunday aksiologik bog'liqliklarning botiniy va zohiriy tomonlarini o'rgatish katta ahamiyat kasb etadi.

Qadriyatlar tizimi. Har qanday jamiyat, ijtimoiy-tarixiy birliklar (urug', qabila, elat, xalq, millat), ijtimoiy sub'ektlar va boshqalar o'ziga xos qadriyatlar tizimiga ega bo'ladi. Bu qadriyatlar tizimida asosiy bo'lmagan qadriyatlar muayyan qatorni tashkil qiladi, turli holatlarda namoyon bo'ladi. Jamiyat rivojining muayyan davri yoki biror davlatda ham ana shunday qadriyatlar tizimi mavjud bo'ladiki, u o'sha davr, jamiyat va davlat kishilari, ularning faoliyati uchun umumiy mezon vazifasini o'taydi. Har bir ijtimoiy tarixiy birlik, sinf va partiyalar ham ana shunday qadriyatlar tizimi asosida faoliyat ko'rsatadilar, ulardan foydalanadilar yoki ularga erishishning turli usullarini qo'llaydilar.

U yoki bu qadriyatning ahamiyatini aniqlashda ana shunday tizimlar mavjud ekanligini unutmashlik, uning biror davr, ijtimoiy birlik, soha, jarayon va boshqalar uchun qanday mavqega ega ekanligini nazardan qochirmaslik lozim.

Qadriyatlarning namoyon bo'lish shakllari. Bir qarashda qadriyatlarning shakllari son-sanoqsiz va nihoyatda tartibsizga o'xshab ko'rinadi. Aslida esa bashariyat, olam, tabiat va jamiyatda ajabtovur uyg'unlik mavjud. Qadriyat shakllari ham ularga mos ravishda ana shunday uyg'unlikda, qonuniy bog'lanishda, umumiy aloqadorlikdadir. Bunday holatda ularning klassifikatsiyasida tabiat va jamiyatdagi narsa, voqea, hodisa, jarayonlar muayyan ko'lamda, qadriyat shakllari esa ular bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi.

Makon va zamonda ushbu qadriyat ob'ektlari borliqning biror shakli, jihati, voqelikning biror qismi, olamdagi narsalar va atrof-muhitning eng muhim tomonlari sifatida namoyon bo'ladi. ushbu ma'noda qadriyatlarning umumbashariy, umumsayyoraviy va mintaqaviy hamda biror kichik hudud yoki joyga bog'liq bo'lgan shakllarini ko'rsatish mumkin. Bunda umumiylik, xususiylik va alohidalikning dialektikasi zamonaviy atamalar «global», «zonal» va «lokal» qadriyat ob'ektlarining o'zaro munosabati tarzida zohir bo'ladi.

Jamiyatning yashashi, odamlarning hayot kechirishi uchun yuqoridagi qadriyatlar bilan birga jamiyatdagi umumijtimoiy va umuminsoniy qadriyatlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ularning jamiyat, uning tuzilishi, ijtimoiy birliklar va ijtimoiy ong shakllariga aloqador turkumlarini ko'rsatish mumkin. Masalan, jamiyatning tuzilishiga xos milliy, sinfiy, irqiy va boshqalar yoki ijtimoiy ongning shakllariga bog'liq: siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy, hamda jamiyatning asosiy sohalariga bog'liq: iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ma'naviy. Ijtimoiy qadriyat shakllari orasidagi farqlar aslo mutlaq emas, balki nisbiydir. ular orasida o'tib bo'lmas chegaralar yo'q.

Bugungi kunga kelib qadriyatlar iborasi nihoyatda mashhur bo'lib ketdi. Uni juda keng ma'noda ishlatish, ayniqsa, madaniy-ma'naviy hodisalar, urf-odatlar, an'analar va boshqalarga nisbatan umumiy nom yoki atama sifatida qo'llash hollari ko'p uchramoqda. Kundalik muloqotda qadri bor narsa, voqea, hodisa, xususiyat va boshqalarni «qadriyat» deb atashga ko'pchilik o'rganib qoldi. Ammo har bir so'z, atama va tushunchaning mohiyati va mazmunini o'ziga sig'diradigan sifat chegarasi bor. U yoki bu tushunchadan ana shu mazmunga sig'maydigan ko'lamni talab qilishning keragi yo'q. Zero, qadriyat tushunchasining ommalashib, mashhur bo'lib ketganligi juda yaxshi. Lekin uni yanada kengroq ma'noda yoki zarur bo'lmagan hollarda ham ishlatish bu tushunchaning mazmunini xiralashtirishi, uning mohiyatini ifodalaydigan sifat chegarasini sarobga aylantirib qo'yishi, qadriyatni tushirishi mumkin.

Xalqimizning «Qadrsiz qadriyat yo'q!», «Qadrlanmaydigan qadriyat sarobga o'xshaydi», degan hikmatlari bor. Ana shu sababdan ham, mamlakatimiz taraqqiyoti hozirgi davrining yuksak ifodalari bo'lgan istiqloq, buyuk kelajak, vatanparvarlik, insonparvarlik, demokratiya, qonunning ustuvorligi kabi serqirra qadriyatlarni nihoyatda qadrlashimiz lozim. Ularning birinchisi — istiqloq e'lon qilgan O'zbekiston taraqqiyotining yangi asr bo'sag'asidagi asosiy haqiqati, ikkinchisi - istiqboldagi eng oliy orzu-idealimiz, boshqalari esa qurilayotgan jamiyatimizning ijtimoiy va ma'naviy tamoyillarini belgilaydigan purma'no qadriyatlarimizdir.

Inson qadri. Istiqloq inson qadri, uning manfaat va ehtiyojlari bilan bog'liq masalalarni dolzarblashtirib yubordi. Inson qadri uning ijtimoiy xususiyatlari, jamiyatda amalga oshirgan faoliyati, boshqalarga va atrof-muhitga munosabati, kamolotga etganligi, ijtimoiy xususiyatlarni o'zlashtirib olganligi va ularni ma'naviy qiyofasida namoyon qila olganligida ham ko'rinadi. Odam bolasining shaxsga aylanishi, o'z qadriyatini va o'zгалar qadriyatini anglash jarayoni uzoq yillar davom etadi.

Umuman, odamzod naslining hozirgi avlodi uchinchi ming yillikni kutib olayotgan bugungi kunlarda butun dunyoda qadrlash falsafasining umuminsoniy mezonlarini amaliyotda qo'llashga ehtiyoj kuchaydi. Taassufki, inson zoti sayyoramizda yashagan ilk davridan boshlab qadriyat va qadriyatni ustuvor bilganida, Er yuzining zamonaviy manzarasi butunlay boshqacha tus olgan, kishilikni ekologik bo'hronlar, urush xavfi va ma'naviy tanazzul kabi umumbashariy muammolar kutib turmagan bo'larmidi?

Bugungi kunga kelib, insoniyat yana tabiat va odamzod naslining uyg'unligini saqlab qolish uchun qadriyat va qadriyat nihoyatda zarur ekanligini angladi. XX asrning oxirgi va XXI asrning boshlanishidagi birinchi besh yilliklar BMT tomonidan «Inson huquqlari o'n yilligi» deya e'lon qilinganligi, kishilik jamiyati esa yangi ming yillikka umuminsoniy qadriyatlarni barqaror qilishga bel bog'lab o'tayotganligi bejiz emas. Hozirgi O'zbekistonda inson manfaatlari va haq-huquqlarini ro'yobga chiqarish, qadrlashning umuminsoniy tamoyillarini ustuvor qilish bilan bog'liq faoliyatlar butun jahonda bu boradagi umumiy hamkorlikni mustahkamlash harakatining tarkibiy qismiga aylanmoqda.

Yoshlar va qadrlash tamoyillari. Insonning butun umri shaxsiy qadriyatlarini takomillashtirish, o'z qadrini kamolga etkazish, o'zgaralar, jamiyat, zamon va undagi sodir bo'layotgan o'zgarishlar qadrini anglashga intilish jarayonidan iboratdir. O'z shaxsi va boshqalar qadrini anglab etish uchun insonning kamoloti davomida shakllangan ma'naviy qiyofasi va dunyosi ezgulikka xizmat qilishi, yuksak ijtimoiy sifatlarga ega bo'lishi, uning o'zi esa hayotning mohiyati va maqsadini to'g'ri anglaydigan darajada tarbiyalangan bo'lmog'i lozim. Ushbu ma'noda, Suqrotning «O'z o'zingni angla!» — shiori g'oyat katta ahamiyat kasb etadi.

Shaxsning qadri u yashayotgan zamon, undagi jarayonlar, ijtimoiy, tarixiy shart-sharoitlar bilan dialektik aloqadorlikda namoyon bo'ladi. Muhit va davr talablari shaxs qadrini shakllantirib, sayqallab boradi, uning o'zi esa o'z qadrlarining shaxsiy talablari, ehtiyojlari va maqsadlari bilan naqadar aloqadorligini chuqurroq anglab olish tomon boradi. Qadriyatlar yoshlarga hayot mazmunini chuqurroq tushunish, jamiyat qonun-qoidalaridan to'g'ri foydalanish, o'zlarining xatti-harakatlarini ana shu ma'naviy mezonlar talabiga moslashtirish imkonini beradi. Hozirgi davrda talaba va o'quvchilarga qadrlash va qadrsizlanish jarayonlarining mohiyatini anglatish, mustaqillik e'lon qilgan qadriyatlarining ahamiyatini to'g'ri tushuntirishga erishish nihoyatda dolzarb masaladir.

Yoshlar, xususan talabalar va o'quvchilarni ma'naviy barkamol avlod vakillari sifatida tarbiyalash va shakllantirishda qadr va qadrlash tuyg'usi, qadriyatlar kategoriyasi, ularning mohiyati, mazmuni, namoyon bo'lish shakllari to'g'risidagi bilimlarning majmuasi bo'lgan zamonaviy aksiologiya, ya'ni qadriyatshunoslikning asoslarini o'rgatish nihoyatda muhim. Ana shu sababdan ham umuminsoniyatning qadrlash me'yorlari borasida to'plagan yutuqlarini umumlashtirgan bilim sohalari imkoniyatidan foydalanish ta'lim-tarbiya samaradorligining asosiy mezonlaridan biridir.

Tayanch tushunchalar

Qadriyat, qadr, qadriyatlar tizimi, qadrlash tamoyillari, qadrlash mezonlari.

Takrorlash uchun savollar

1. Qadriyat tushunchasining mazmun-mohiyatini qanday tushunasiz?
2. Sobiq Ittifoqda qadriyatlarga munosabat qanday edi?
3. O'zbekistonda qadriyatlar mavzusiga ijobiy munosabat qanday namoyon bo'lmoqda?
4. Qadriyatlar tizimi deganda nima nazarda tutiladi?
5. Qadriyatlarining qaysi shakllarini bilasiz?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Ma'naviy yuksalish yo'lida. — T., O'zbekiston, 1998.
2. Karimov I.A. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. — Fidokor gazetasi, 2000 yil 8 iyun.
3. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T., O'zbekiston, 1999.
4. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T., O'zbekiston, 2000.
5. Nazarov Q. Aksiologiya: qadriyatlar falsafasi. — T., Ma'naviyat, 1998.
6. Erkaev A. Ma'naviyat — millat nishoni. — T., «Ma'naviyat», 1999.

6-mavzu. Fan falsafasi.
Jamiyatning ilmiy salohiyatini yuksaltirish

Reja:

1. Fan nima? Uning turli tsivilizatsiya va davrlardagi taraqqiyoti. Evropatsentrizm va Osiyotsentrizm.
2. Hozirgi jahon fani, uning taraqqiyot omiliga aylanishi va falsafiy tahlili.
3. Fan metodologiyasi va uning turlari. O'tish davrida fan oldida turgan muammolar va ularni hal etish yo'llari.
4. Fan-texnika inqilobi va jamiyat hayotida fan ahamiyatining ortib borishi.

Fan nima? Fan ilmiy bilimlar tizimidir. Fan o'zining ilmiy tushuncha uslublari va metodologiyasiga ega bo'lgan, olamni bilish va o'zlashtirishning maxsus usuli, ilmiy bilimlar tizimidir. Shuningdek, fan ijtimoiy ong shakllaridan biridir.

Fanning mohiyatini inson va jamiyat hayotidagi o'rnini bilishda uning quydagi xususiyatlarini e'tiborga olish muhimdir:

- inson faoliyatining o'ziga xos turi;
- alohida ijtimoiy institut sifatida fan ilmiy bilimlar yig'indisi;
- insoniyatning ma'naviy salohiyati, olam, tabiat, jamiyat va inson to'g'risidagi tasavvur va qarashlarni shakllantiradi;
- olamni o'zlashtirish va o'zgartirish vositasi hisoblanadi.

Fanning maqsadi. Fan o'z oldiga ilmiy bilimlar yaratishni maqsad qilib qo'yadi. Ilmiy faoliyat moddiy ne'matlar ishlab chiqarish faoliyatidan keskin farq qiladi. Kishilar mehnat faoliyati, siyosat, san'at, din va hokazo sohalardagi faoliyatlari jarayonida ham bilim orttiradi. Lekin ilmiy bilimlar izchilligi, tizimliliigi va haqiqiyliigi bilan ajralib turadi.

Olamni ilmiy bilish olamga yangicha munosabat, yangicha qarashni taqozo etadi. U olamni diniy, badiiy, axloqiy, siyosiy bilishdan keskin farq qiladi. Voqelikka ilmiy munosabat har qanday aqidaparastlik va fanatizmni (taqdiri azalga ishonishni) istisno etadi. Ilmiy bilish avval boshdanoq falsafiy dunyoqarash bilan uzviy bog'liq ravishda vujudga keldi. Falsafa ilm-fan xulosalariga tayanib, olamning yangicha manzarasini yaratish imkoniga ega bo'ldi.

Ilmiy bilishning darajalari empirik (tajribaga asoslanuvchi) va nazariy shakllarga bo'linadi. Empirik bilim asosan tajriba va eksperimentlar jarayonida olinadigan va haqiqiyliigi tajribalar jarayonida sinab ko'rilgan bilimlardir. Bilishning nazariy darajasida ilmiy qarashlar, bilimlar qat'i tizimga solinadi. Ilmiy tushunchalar qat'iy mezon asosida o'rganilayotgan fanning ko'pqirrali tomonlarini chuqurroq va to'laroq bilishga imkon beradi.

Ilmiy bilimlar hosil qilish usullariga qarab, fanlar eksperimental va fundamental fanlarga ajratiladi. Shuningdek, ular o'rganish ob'ektiga qarab, tabiiy, ijtimoiy-gumanitar va texnik fanlarga bo'linadi. Tadqiqot predmetini chuqurroq o'rganish jarayonida fanning yangi soha va tarmoqlari vujudga keladi. Masalan, tabiyatshunoslik fanlarining botanika, zoologiya, kimyo, matematika, fizika kabi sohalari; ijtimoiy-gumanitar fanlarning tarix, qadimshunoslik (arxeologiya), etnografiya, sotsiologiya, siyosatshunoslik, falsafa, etika, pedagogika, psixologiya, madaniyatshunoslik kabi sohalari vujudga keldi. Ularning har biri yana qator tarmoqlardan iboratdir. Masalan, tarix fanining qadimgi dunyo tarixi, o'rta asrlar tarixi, yangi zamon tarixi; falsafaning ontologiya, gnoseologiya, aksiologiya, falsafa tarixi kabi.

Insoniyatning keyingi ikki yuz yillik tarixi davomida tabiatni o'zlashtirish, inson mohiyatini bilish, jamiyatni takomillashtirish borasida erishgan yutuqlari fan taraqqiyoti bilan bevosita bog'liqdir. Inson tabiiy va ijtimoiy muhitga yaxshiroq moslashish, tabiatning stixiyali kuchlari oldida ojiz va chorasiz bo'lib qolmaslik uchun fanga murojaat qiladi. Shuningdek, u fan tufayli ijtimoiy munosabatlarni o'z maqsad va manfaatlariga mos ravishda takomillashtiradi. Fanning ilmiy bilimlar tizimi sifatida vujudga kelishi inson ehtiyojlari bilan bog'liq bo'ldi.

Fanning vujudga kelishi to'g'risida turlicha qarashlar. **Evropatsentrizm va Osiyotsentrizm.** Fanning vujudga kelishi va rivojlanishida G'arb va Sharq mamlakatlari qo'shgan hissalarni biryoqlama tavsiflash, ularning bir-biriga ko'rsatgan o'zaro ta'sirini inkor etish ijtimoiy-falsafiy tafakkur rivojida evropatsentrizm va osiyotsentrizm oqimlarini vujudga keltirdi.

Qadimgi Sharq jahon madaniyati va tsivilizatsiyasining beshigi bo'lgani, dastlabki ilmiy bilimlar sharq mamlakatlarida vujudga kelgani jahon olimlari tomonidan e'tirof qilingan. Qadimgi Sharq mamlakatlarida (Hindiston, Xitoy, Misr, Xorazm, Baqtriya, So'g'diyona, Shosh, Afrosiyob) astronomiya, matematika, tabobat, falsafaga oid ilmiy bilimlarning vujudga kelishi kundalik hayotiy ehtiyoj, dehqonchilik rivoji, inson salomatligini muhofaza qilish bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Yil fasllarining almashuvini bilish zarurati astronomiyaga oid ilmiy bilimlarni rivojlantirishga olib kelgan.

Qadimgi Sharq va Markaziy Osiyoda ilmiy bilimlarning shakllanishi va rivojlanishi bilan tabiat va borliqqa ongli munosabat, tabiat va insonni qadrlash hissi shakllangan. Ilmiy va falsafiy tafakkur insonning tabiat va jamiyatga

biryoqlama qaramlikdan ozod bo'lishiga, mehnat tufayli borliqqa faol munosabatda bo'lishiga imkon bergan. Markaziy Osiyodan etishib chiqqan mutafakkirlarning olam, odam va tabiatga bo'lgan falsafiy qarashlari «Avesto»da, hikmat, maqol va rivoyatlarda o'z ifodasini topdi.

Qadimgi yunonlarning sharq mamlakatlari bilan savdo munosabatlari ilmiy-madaniy sohalaridagi aloqalari uchun keng yo'l ochgan. Qadimgi Yunonistondagi ijtimoiy-siyosiy munosabatlar ilmiy bilimlarning rivojlanishi uchun qulayliklar yaratgan. Qadimgi yunonlar eramizdan avvalgi VI-IV asrlarda ilmiy bilimlarni tizimlashtirdi va tasnif qildi. Evklid, Arximed, Fales, Arastuning ilmiy bilimlar rivojidadagi xizmatlarini alohida ta'kidlash joiz.

Qadimgi yunon olimlari ko'proq tabiat va koinot sirlarini bilishga, kuzatish va mantiqiy fikrlash vositasida olamning sodda, biroq diniy- mifologik qarashlardan farqli manzarasini yaratishga, borliqqa ozod va erkin inson ko'zi bilan qarashga intilgan. Qadimgi yunonlarga xos izlanuvchanlik, hurfikrlilik turli falsafiy oqim va maktablarning shakllanishiga olib kelgan.

Antik dunyo yaratgan fan va falsafa o'rtasidagi hamkorlik, bir-biriga ko'rsatgan barakali ta'sir Markaziy Osiyo mutafakkirlarining ilmiy-falsafiy faoliyatida yangi bosqichga ko'tarildi. Ularning ilmiy qarashlari hozirgi zamon fanining taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Qadimgi Rim imperiyasining qulashi nafaqat siyosiy balki ilmiy-madaniy sohada ham tanazzulni kuchaytirgan. Biroq ilmiy-falsafiy tafakkur butunlay to'xtab qolmagan. Qadimgi yunonlarning ilg'or falsafiy va ilmiy an'analari Markaziy Osiyoda yanada rivojlandi va fan sohasiga yangi kashfiyotlar berdi.

IX-XII asrlarda arab xalifalari Xorun ar-Rashid, uning o'g'li Ma'mun va Xorazmshoh Ma'munning homiyligida o'sha davrning o'ziga xos fanlar akademiyalari vujudga kelgan. Xususan, IX asr o'rtalarida Bag'dodda «Bayt al-hikma» (Donishmandlar uyi), Xorazmda Ma'mun akademiyasi vujudga keldi. Markaziy Osiyodan etishib chiqqan Muso Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Forobiy, Beruniy, ibn Sino kabi allomalarni matematika, astronomiya, meditsina, jamiyatshunoslik va siyosatga oid fanlarni rivojlantirdilar.

Sharqda ilmiy bilimlar rivoji diniy aqidalarni inkor etmagani holda insonni yanada kamol toptirishga, borliq mohiyatini aql va tafakkur vositasida bilishga asoslangan edi. Sharqlik olimlar qadimgi yunon olimlarining ilg'or an'analarni davom ettirgan, ilmiy bilishning yangi usullarini taklif etgan. Sharq ilmiy tafakkuri barkamol insonni shakllantirish, ijtimoiy munosabatlarni yanada takomillashtirish, tabiat sirlarini bilish va undan oqilona foydalanishga qaratilgan edi.

Markaziy Osiyo mutafakkirlarining ilg'or ilmiy qarashlari va asarlari Evropada ilm-fan rivojida katta ahamiyatga ega bo'lgan. Evropaliklar Albaron (Al-Beruniy), Avitsenna (Ibn Sino), Al-Ferganus (Al-Farg'oniy), Ulug'bek va boshqalarning ilmiy merosini chuqur o'rgangan, ularning an'analarni davom ettirgan. Buyuk italyan mutafakkiri Dante Alegeri «Ilohiy komediya» (XVI asr) asarida Markaziy Osiyodan etishib chiqqan mutafakkirlarni jahonning buyuk allomalari sifatida ulug'ladi.

Markaziy Osiyo olimlarining jahon fani rivojiga qo'shgan hissalari matematika, algebra, astronomiya, mineralogiya, geodeziya, geografiya, tabobat, tarix, tilshunoslik, mantiq, falsafa rivojida yaqqol ko'zga tashlanadi. Muso Xorazmiy matematikaning yangi sohasi bo'lgan algebraga asos soldi. Ibn Sino o'zining «Tib qonunlari» asari bilan tabobatni ilmiy asosda rivojlantirdi va uning asarlari Evropada ko'p asrlar davomida muhim qo'llanma bo'lib keldi. Mirzo Ulug'bekning astronomiyaga oid «Zichi jadidi Ko'ragoniy» asari fanga qo'shilgan muhim hissa bo'ldi. U hozir ham o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda.

Mavjud adabiyotlarda ta'kidlanishicha, Evropada fanning alohida faoliyat shakli sifatida rivojlanishi XVI-XVII asrlarga to'g'ri keladi. Bu davrda Iogann Kepler, Galileo Galiley, Jordano Bruno, Isaak Nyutonning asarlari vujudga keldi. Buyuk ingliz mutafakkiri Frensis Bekon, frantsuz olimi Rene Dekart ilmiy bilish uslublarini ishlab chiqdi. Ular fanning tabiatni o'zlashtirish va jamiyatni takomillashtirishdagi ahamiyatiga yuksak baho berdilar, «Bilim — kuchdir» shiorini ilgari surdilar.

Bu davrda fan va falsafa bir-biridan keskin ajralmagan edi. Olimlar o'z asarlarini «pozitiv eksperimental falsafa» deb atar edilar. Evropada ilm-fan rivoji kishilarning olam to'g'risidagi qarashlarini tubdan o'zgartirdi. Olamga dunyoviy fanlar nuqtai nazaridan qarash imkoniyati vujudga keldi, ya'ni olamga biryoqlama diniy qarashdan keskin farq qiladigan ilmiy qarash shakllandi.

Jahon fanining vujudga kelishi va rivojlanishiga Sharq olimlari munosib hissa qo'shganlar. Ijtimoiy taraqqiyotning ma'lum bir davrlarida Sharq jahon fani rivojida etakchi mavqeni egallagan bo'lsa, taraqqiyotning keyingi bosqichlarida boshqa mamlakatlar etakchi mavqeni egallagan.

Osiyo va Evropa mamlakatlari xalqlarining jahon fani rivojidadagi o'rni va nufuzini biryoqlama bo'rttirish yoki kamsitish nazariy jihatdan xatodir. Fan o'z mohiyati bilan umumbashariydir. Er yuzidagi har bir xalq katta-kichikligidan qat'i nazar, unga o'z hissasini qo'shib keldi.

XIX asrning o'rtalarida tabiatshunoslik fanlarida qilingan buyuk kashfiyotlar (evolyutsion nazariya, hujayra nazariyasi, energiyaning saqlanishi va o'zgarishi qonuni) falsafiy dunyoqarashning o'zgarishiga, jamiyat to'g'risidagi ilmiy nazariyalarning vujudga kelishiga turtki berdi.

XIX asrning oxirlariga kelib, fanning muhim sohalarida erishilgan yutuqlar fan taraqqiyotida yangi davr boshlanganidan dalolat berdi. Fizika sohasida optika, termodinamika, elektr va magnetizmning o'rganilishi, kimyo sohasida kimyoviy birikmalar xossalari o'rganilishi, Mendeleev elementlar davriy tizimining yaratilishi, matematikada analitik geometriya va matematik analiz kabilarda yaqqol ko'rindi. Bu davrda sotsiologiyaning mustaqil fan sifatida rivojlanishi ijtimoiy ziddiyatlarni oqilona hal etish va jamiyat istiqbollari belgilash imkonini berdi.

Evropa olimlarining tabiatshunoslik fanlari sohasida erishgan yutuqlari yangi falsafiy ta'limotlarning vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Xususan, I. Nyuton tomonidan fizika sohasida qilingan kashfiyotlar tabiat va jamiyatning mexanistik manzarasini yaratishga, Charlz Darvinning ilmiy kashfiyotlari esa, butun olam evolyutsiyasi, olamning yaxlit birligi, organik va noorganik tabiat hamda jamiyatning o'zaro bog'liqligi to'g'risidagi falsafiy qarashlarning shakllanishiga olib keldi. O'z vaqtida ham tabiatshunos, ham faylasuf bo'lgan R. Dekart, F. Bekon tomonidan ilmiy bilish metodlarining, fanning buyuk o'zgartuvchilik va yaratuvchilik qudratining falsafiy asoslanishi keyingi davrlarda fan va falsafa metodologiyasi uchun mustahkam zamin yaratdi.

XIX asr oxiri — XX asr boshlarida jadidchilik harakatining etakchilari Behbudiy, Abdulla Avloniy, Fitrat, Abdulla Qodiriy va boshqalar o'lkada ilm-fan va ma'rifatni keng rivojlantirish g'oyasini ilgari surdilar. O'lkaning o'rta asrchilik bid'atlariga qarshi mavjud siyosiy tuzumni isloh qilish zarurligini anglab etdilar. Jahonning ilg'or fan va texnika yutuqlaridan o'lka aholisini bahramand etishga harakat qildilar. Biroq keyingi ijtimoiy silsilalar oqibatida jadidchilarning ma'rifatparvarlik harakatlari rivojlana olmadi.

Mustabid tuzum xalqimizning ilm-fan va zamonaviy texnika sirlarini egallashi uchun ma'lum shart-sharoit yaratgan bo'lsa ham, uning boy ma'naviy merosidan bahramand bo'lishi, ajdodlarning ilg'or ilmiy-madaniy an'analarini rivojlantirishga imkon bermadi.

Mustaqillik tufayli xalqimizning ko'p asrlik tarixga ega bo'lgan ma'naviy-intellektual merosini o'rganish, jahon ilm-fani va texnikasi yutuqlaridan bahramand bo'lish, dunyoning mashhur ilm dargohlarida o'qish-o'rganish imkoniyati vujudga keldi. Ayniqsa, bozor munosabatlariga o'tish, zamonaviy ishlab chiqarishni rivojlantirish, barkamol insonni shakllantirishda ilm-fan yutuqlariga tayanish hayotiy zaruratga aylandi.

Respublikamiz Prezidenti I.A. Karimov «Barkamol avlod — O'zbekiston taraqqiyotining poydevori», «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida...», «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» kabi asarlarida ilm-fanni rivojlantirish islohotlar muvaffaqiyatining garovi, moddiy farovonlik asosi ekanini har tomonlama isbotlab berdi. O'zbekistonning jahondagi taraqqiy etgan mamlakatlar qatoridan munosib o'rin egallashi, taraqqiy etishi, shubhasiz, uning ilm-fan salohiyatiga bevosita bog'liqdir.

Mamlakatimizda 1997 yili qabul qilingan va sobitqadamlik bilan amalga oshirilayotgan Kadrlar tayyorlash milliy dasturi, «Ta'lim to'g'risida»gi qonun mamlakatimiz ilmiy salohiyatini yuksaltirish, jahon andozalari talablariga javob bera oladigan mutaxassis-kadrlar tayyorlash vazifasini qo'ydi.

Hozirgi zamon fanining muhim xususiyatlari. XX asr boshlariga kelib, uning har tomonlama rivojlanishi fanning ijtimoiy ong tizimidagi o'rni va ahamiyatini yangicha tushunishni taqozo etdi. Hozirgi zamon faniga xos bo'lgan quyidagi xususiyatlarni ko'rsatish mumkin:

- fan o'zining o'rganish sohalarini kengaytirib, mikroolam, makroolam muammolarini o'rganish bilan shug'ullana boshladi. Mikro- va makroolamni o'rganish uchun fan an'anaviy usullardan tashqari, yangi usullardan, maxsus asboblardan, matematik modellashirish usulidan foydalana boshladi;

- ilmiy bilishning sub'ektiv jihatlariga alohida e'tibor berila boshlandi. Bu esa mutaxassisning o'rganayotgan sohasini chuqurroq va kengroq bilishini taqozo etdi;

- falsafa va fanda olamdagi narsa-hodisa va jarayonlarning qonuniyat va tartib asosida ro'y berishi to'g'risidagi qarashlardan farqli ravishda rivojlanish tartib va tartibsizlik birligidan iborat ekani e'tirof qilina boshlandi;

- fan taraqqiyoti milliy doiradan chiqib, tobora baynalmilal xarakter kasb eta boshladi. Uning yutuqlari butun insoniyatning mulki sifatida anglana boshladi;

- fanning insonparvarlik va taraqqiyparvarlik mohiyati to'laroq namoyon bo'ldi;

- fanning rivoji olimlarning qadriyatlarini e'zozlash va baholashda yangicha mezonlarni ishlab chiqishni taqozo etdi. Bu olimlarning biror-bir fan sohasini yakka hukumronlik bilan egallab olmasligi, ilmiy yangiliklarni boshqalardan yashirmasligi, ko'chirmachilik qilmasligi, o'z qadr-qimmatini toptamasligi kabilarda namoyon bo'ldi;

- jahon miqyosida ilmiy salohiyatni, ilm-fan yutuqlarini boshqa mamlakatlarga chiqarish moddiy ne'matlar chiqarishdan ko'ra foydaliroq bo'lib qoldi. Bu esa jahon miqyosida informatsion jamiyatni, insoniyatning bir butun hamjamiyati shakllanishining muhim omillaridan biri bo'lib qoldi;

- tabiiy va ijtimoiy fanlarning o'zaro uzviy bog'liqligi, ta'siri kuchaydi. Tabiiatshunos olimlarning ijtimoiy fan yutuqlaridan foydalanishi inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni insoniylashtirishda, tabiatni muhofaza etishda muhim ahamiyat kasb etdi;

- fan umumbashariy va umuminsoniy muammolarni hal etish bilan jiddiy shug'ullana boshladi;

- fan insoniyat hayotidagi qator muammolarni hal etibgina qolmay, uning hayotiga jiddiy tahdid soladigan muammolarni ham keltirib chiqardi. Olimning o'z ilmiy faoliyati uchun javobgarligini oshirish, insoniyat hayoti, tinchligi uchun tahdid soladigan ilmiy izlanishlarni taqiqlash, nazorat qilish hozirgi zamon fanining muhim muammolaridan biridir.

Istiqol va fan. O'zbekistonda milliy mustaqillik sharoitida mamlakatning ilmiy-intellektual salohiyatini yanada kuchaytirishga alohida e'tibor berila boshlandi. Prezident I.A. Karimovning «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» asarida hamda nutq va maqolalarida mamlakatimiz ilm-fanini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari belgilab berildi.

Ayniqsa, jahon ilm-fani rivojiga katta hissa qo'shgan ulug' ajdodlarimizning ilmiy merosini chuqur o'rganish va ularning an'alarini rivojlantirish maqsadida Xorazmda Ma'mun akademiyasining qaytadan tiklanishi madaniy hayotimizdagi ulkan voqea bo'ldi. Shuningdek, ilmiy-tadqiqot muassasalarining tarkibiy tuzilishida muhim o'zgarishlar qilindi, zamon talablariga javob beradigan yangi oliy o'quv yurtlari, ilmiy-tadqiqot institutlari, Oliy Attestatsiya Komissiyasi tashkil etildi. Talabalarni oliy o'quv yurtlariga qabul qilishning ilg'or usullari, yangi pedagogik texnologiyalar joriy etildi.

O'zbekistonda ilm-fan kishilarining malakasi, bilimni oshirishga ko'maklashadigan jamg'armalar tashkil etildi. Fan rivojining huquqiy asoslari yaratildi, ilm-fan xodimlarini ijtimoiy himoyalashga e'tibor kuchaytirildi.

Fan taraqqiyotida an'anaviylik va yangilanish jarayoni dialektikasini bilish, bu jarayonni O'zbekiston sharoitida yanada rivojlantirish davr talabidir. Fandagi an'anaviylik, bir tomondan, uni tarixiy ildizlaridan uzilib qolishdan saqlasa, ikkinchi tomondan, mamlakat taraqqiyoti yo'lida paydo bo'lgan muammolarni an'anaviy usullar bilan hal etish uning hayotdan ajralib qolishiga olib keladi. Fan taraqqiyotida an'anaviylik va yangilikni (novatorlik) uzviy bog'lash muhim muammolardan biridir. Boshqacha qilib aytganda, an'analardan butunlay voz kechish ham, an'alar bilan bog'lanib qolish ham fan taraqqiyotiga xalaqit beradi.

O'zbekiston faniga kirib kelgan muhim yangiliklar uning tarkibiy tuzilishidagi o'zgarishlardan tashqari yana quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- fanning kompyuterlashtirilishida;
- jahonning global muammolarini hal etishda o'zbek olimlarining faol ishtirok etayotganida;
- ilmiy tadqiqotlarda eng zamonaviy texnika, asbob-uskunalardan va ilg'or metodlardan foydalanilayotganida;
- olimlarimizning jahon tillarini o'rganishga rag'batlantirilishida;
- jahonning taraqqiy etgan mamlakatlari oliy o'quv yurtlarida mutaxassis-kadrlar tayyorlash yo'lga qo'yilganligida;
- ta'lim-tarbiya tizimining tubdan isloh qilinayotganida.

O'zbekistonda demokratik jarayonlarni yanada chuqurlashtirish, iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ma'rifiy vazifalarni hal etishda fanning asosiy vazifalari Prezident I.A. Karimovning asarlarida batafsil tavsiflab berildi. Fanning siyosat, madaniyat bilan bog'liqligi, demokratik jamiyatda uning tayanch qadriyat ekanligi har tomonlama asoslandi.

Fanning rivoji o'z oldiga qo'ygan muammolarni hal etishda ilmiy metodlardan oqilona foydalanishni taqozo etadi. Hozirgi davrda amaliy va nazariy tadqiqotlar o'tkazishda quyidagi usullardan keng foydalanilmoqda: kuzatish, qiyoslash, tavsiflash, formallashtirish, modellash va boshqalar.

XX asr fan-texnika inqilobi insoniyatning moddiy va ma'naviy hayotida tub o'zgarishlarni vujudga keltirdi. Insonning tabiat taqdiri uchun javobgarlik hissini yanada oshirdi. Fan inson hayotining istisnosiz barcha sohalariga kirib keldi, inson va jamiyat borlig'ining muhim tarkibiy qismiga, bevosita ishlab chiqaruvchi kuchga aylandi. Shu boisdan ham hozirgi zamon fanini «katta fan» deb atash rasm bo'ldi.

Keyingi yuz yil davomida ilmiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi olimlar soni beqiyos darajada o'sdi. Agar XX asr boshlarida butun Er yuzidagi olimlar yuz ming atrofida bo'lgan bo'lsa, hozirgi paytda ularning soni besh milliondan ortib ketdi.

Fan va texnika sohasidagi inqilobiy o'zgarishlarni olimlar sonining o'sib borishidagina emas, balki ilmiy kashfiyotlar salmog'i va sifatining muttasil ortayotganida ham ko'rish mumkin. Butun insoniyat tarixida qilingan ilmiy kashfiyotlarni yuz foiz deb oladigan bo'lsak, uning to'qson foizi XX asrga to'g'ri keldi. Ilmiy informatsiyalar har o'n-o'n besh yilda ikki martaga ortib boryapti.

O'zbekistonda keyingi yillarda fanning turli sohalarida faoliyat ko'rsatayotgan olimlar, ilmiy xodimlar salmog'i ortdi.

Hozirgi davrda O'zbekiston fani rivojlanishi oldida turgan asosiy yo'nalishlar I.A. Karimovning qator asarlarida belgilab berildi. Ulug' ajdodlarimizning ilmiy an'alarini davom ettirish, hozirgi zamon fani va texnikasi yutuqlarini puxta egallash mamlakatimizning yangi asrda jahonning ilg'or mamlakatlari qatoridan munosib o'rin egallashi uchun puxta zamin yaratadi.

Tayanch tushunchalar

Fan, ilmiy bilim, fanning vujudga kelishi, fan va falsafa, Markaziy Osiyo fani, fan va madaniyat, fan va iqtisodiyot, fanda an'ana va yangilanish, fan qadriyatlar, olim qadri, bilish usullari, empirik bilim, nazariy bilim, ijtimoiy-gumanitar fanlar, tabiiy fanlar, texnika fanlari, ilmiy-texnika inqilobi, ilmiy salohiyat, metodologiya.

Takrorlash uchun savollar

1. Fan nima?
2. Markaziy Osiyo olimlarining jahon fani rivojiga qo'shgan hissalarini to'g'risida nimalarni bilasiz?
3. Fan va falsafaning o'zaro bog'liqligini izohlang.
4. O'zbekiston mustaqilligining fan taraqqiyotidagi ahamiyatini tushuntiring.
5. Fan-texnika inqilobi nimalarda namoyon bo'ladi?
6. Barkamol inson shaxsini shakllantirishda ilm-fan qanday ahamiyat kasb etadi?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. - T., «O'zbekiston», 1997.
2. Karimov I.A. Barkamol avlod — O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T., «O'zbekiston», 1997.
3. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T., «O'zbekiston», 1999.
4. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – T., «O'zbekiston», 2000.
5. Osnovi filosofii — T., «O'zbekiston». 1998.
6. Falsafa. — T., «Sharq», 1999.

8-mavzu. Global muammolar falsafasi. O'zbekistonda tabiat, jamiyat va insonni asrash

Reja:

1. Insoniyat istiqbolini belgilovchi omillar va ilmiy bashorat qilish usullari.
2. Ijtimoiy taraqqiyotning hozirgi davri va umumbashariy muammolar.
3. Jahon XXI asrda: kelajak va inson taqdiri.
4. O'zbekistonda tabiat, jamiyat va insonni asrash yo'llari.

Odamzod nasli XX asrning ikkinchi yarmida shunday muammolar domiga tortildi-ki, endilikda ularning iskanjasidan qutulib ketish yoki ketmaslik bugungi kunning eng dolzarb masalasiga aylandi. Agar XX asrning birinchi yarmi oxirlarida insoniyat qarshisida asosan bitta umumbashariy muammo — yadro halokatining oldini olish ko'ndalang bo'lib turgan bo'lsa, II jahon urushidan keyin ahvol o'zgardi. Aholi tabiiy o'sishining yuqori darajasi saqlanib qolishi, fan va texnika yutuqlaridan tor manfaatlar yo'lida foydalanishga ro'ju qilinishi va bir qator mintaqalarda murakkab ekologik vaziyatning vujudga kelishi masalani chigallashtirib yubordi. Oqibatda insoniyatning kelajagi to'g'risida turli tipdagi bashoratlar kelib chiqdi. Ana shunday sharoitda har bir aql zakovatli odam «Bunday yo'lda qanday muammolar, qiyinchiliklar, sinovlarga duch kelishimiz mumkinligini etarli darajada aniq tasavvur qilmayapmizmi?» — degan savolni o'z oldiga ko'ndalang qo'yishi va unga javob topishi zarur bo'lib qoldi. Bu savollarni butun jahon xalqlarining ishtirokisiz xal etib bo'lmaydi.

Tabiatga kishilarning zug'umi kuchaya borgan sari tabiiy muvozanatning buzilishi oqibatida kishilarning yashash tarzi, sog'lig'i, ijtimoiy muhitga bo'lgan aks ta'siri tobora halokatli tus ola boshladi. Insoniyat bunday tahlikali holatdan faqatgina, har qanday siyosiy, mintaqaviy, irqiy, milliy, diniy va boshqa manfaatlarini keyinga surib, mushtarak umuminsoniy manfaatlar tevaragida jipslashish, zudlik bilan ta'sirli choralar qo'llash orqaligina qutulishi mumkin. «Butun dunyo yagona va o'zaro bog'liqdir. Bizning mushtarak burchimiz er yuzini bolalarimiz va nabiralarimizga obod va baxtiyor yashashlari uchun munosib qilib qoldirishdir»²².

Hozirgi paytda insoniyatga xafv solib turgan umumbashariy muammolar deganda butun dunyo, barcha davlatlar va xalqlarning ishtirokisiz echish mumkin bo'lmagan muammolarga aytiladi.

Bunday muammolar quyidagilardir:

- termoyadro urushi xavfining oldini olish va qurollanishni bartaraf etish;
- jahon iqtisodiyoti va ijtimoiy hayotning o'sishi uchun qulay shart-sharoit yaratish;
- iqtisodiy qoloqlikni tugatish; er yuzida qashshoqlik va ochlikka barham berish;
- tabiiy boyliklardan oqilona va kompleks yondashgan holda foydalanish;
- insoniyatning baxt-saodati yo'lida fan-texnika yutuqlaridan foydalanish uchun xalqaro hamkorlikni yanada faollashtirish; (eng xavfli kasalliklarga qarshi kurash, kosmosni o'zlashtirish;
- dunyo okean boyliklari va imkoniyatlaridan unumliroq foydalanish; ozon qatlamining yo'qolish xavfining oldini olish va h.k.);
- insoniyat va uning kelajagi to'g'risidagi o'zaro hamkorlikda jiddiy tadqiqotlar olib borish; kishi organizmining tobora tez sur'atlari bilan o'zgarayotgan sun'iy va tabiiy muhitga moslashish jarayonini ilmiy tahlil qilish.

Insoniyat oldida ana shu xildagi muammolarning ko'ndalang turib qolishining o'ziyiq kishilik tsivilizatsiyasi o'ta murakkab, o'ta qaltis bir jarayonni boshidan kechirayotganligidan darak beradi. Umumbashariy muammolarning ba'zi bir guruhlari mavjudki, ularni hal qilishning o'zidayoq butun planetamizdagi ijtimoiy hayotning keyingi ming yillikdagi aniq manzarasini chizib berish uchun hal qiluvchi ahamiyat kasb etishi mumkin. Bunday muammolar shartli ravishda uch guruhga ajratiladi:

Birinchidan, hozirgi paytdagi mavjud ijtimoiy kuchlar o'rtasidagi ziddiyatli munosabatlar (ijtimoiy-iqtisodiy sistemalar o'rtasidagi, mintaqaviy ziddiyatlar, davlatlar, milliy va diniy nizolar va h.k.) bo'lib, bular shartli ravishda «intersotsial» muammolar deb hisoblanadi. Ular urush va tinchlik, mehnat resurslaridan foydalanish darajasi va shu kabilarni ham qamrab oladi.

²² Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари. – Т.: «Ўзбекистон» 1997, 4-бет.

Ikkinchidan, «Inson va jamiyat» o'rtasidagi munosabat bilan bog'liq muammolar bo'lib, bularga ilmiy-texnika taraqqiyoti (ITT); maorif va madaniyat; aholi ko'payishining tez sur'atlar bilan ildam ketishi («Demografik portlash», kishilar salomatligini saqlash, kishi organizmining nihoyatda tez o'zgarib borayotgan ijtimoiy muhitga moslashishi) shuningdek, insoniyatning kelajagi kabi masalalarni kiritish mumkin.

Uchinchidan, «inson — tabiat» munosabatlariga esa xom-ashyo resurslarini tejash, aholini oziq — ovqat va ichimlik suvi bilan ta'minlash, tabiatni muhofaza qilish kabi muammolar kiradi. Bu guruh muammolar ijtimoiy omillar tasirida vujudga keladi, ularni hal qilishda esa ijtimoiy omillarning o'rnini va ahamiyatini to'g'ri anglagan holdagina masalaning tub mohiyatini tushunish mumkin.

Xuddi shuningdek, sof ijtimoiy global muammolarning echimida tabiiy omillarning bu jarayonga bevosita ulanib ketishini ham nazardan soqit qilmaslik kerak. Ham ijtimoiy, ham tabiiy omillar asosida yuzaga chiqadigan umumbashariy (global) muammolar bir butunlikni tashkil etib, ularga har tomonlama (kompleks) yondashish kerakligini hayotning o'zi taqozo etmoqda. Bu esa, o'z navbatida, falsafa fani zimmasiga katta mas'uliyatlar yuklaydi.

Insoniyatning kelajagi to'g'risida tarixda turli-tuman bashoratlar mavjud, ular bir necha xillarga bo'linadi. Masalan, xalqimizning ilk tarixiy qadriyatlaridan bo'lgan muqaddas «Avesto» yozma yodgorligi ham umumiy bir tarzda insoniyatning kelgusi istiqbolini bashorat qilib, kishilarni mushtarak maqsadlar tomon yo'naltirishga harakat qilgan. Bunday bashoratlar diniy mazmunga asoslangan bo'lib, o'z davri uchun katta ahamiyat kasb etgan edi. «Avesto»da Zardo'sht o'limidan so'ng 3000 yil o'tgandan keyin, erkin farovonlik zamon keladi, Axura Mazda qudrati Axriman yovuzligi ustidan to'la g'alab qozonadi, deya ishonch bildirilgan edi.

Ikkinchi xil bashoratlar o'rta asrlarda keng tarqalgan, hozirda ham G'arb mamlakatlarida keng shuhrat qozonayotgan bir qator G'arb futurologiyasi mazmuniga ega. G'arb futurologiyasining mashhur namoyandalardan fon Karman, E. Shervin, G. Kan va boshqalar insoniyatning kelgusi istiqbolini, asosan, yadro halokati yoki boshqa bir umumbashariy global muammolar bilan bog'lab pessimistik manzaralarni chizib ko'rsatishga urinadilar.

Kishilik jamiyatining kelgusi istiqboli to'g'risida jiddiy ilmiy bashoratlar orasida 1968 yilda A. Pechchei tomonidan asos solingan «Rim klubi» a'zolari bo'lgan J. Forrester, D. Medouz, Ya. Tinbergen, A. King va boshqalar tomonidan tayyorlangan hisobotlarning ilmiy ahamiyati nihoyatda katta. Ularda insoniyatning kelgusi istiqbolini shubha ostida qoldirayotgan umumbashariy muammolar ko'lamining kengayib borishi, kishilar tomonidan tabiatga qilinayotgan zug'umning mudhish oqibatlarini qanday bo'lishi to'g'risida jiddiy mulohazalar yuritiladi. «Rim klubi» a'zolari tomonidan qilingan bashoratlar ilmiy-falsafiy mazmunga ega bo'lib, unda asosan tajriba sinovidan o'tgan bilimlar va mantiq qonunlari va kategoriyalariga suyangan holda insoniyatning kelajagi to'g'risida muhim ilmiy xulosalar bayon qilingan.

Demak, insoniyat taraqqiyotining kelgusi istiqbolini belgilashdagi eng muhim belgilar sirasiga umumbashariy muammolar tabiatini chuqur anglash, bu muammolarning echimi umuminsoniy mushtarak manfaatlarini yo'lida hamjihatlikda qilingan sa'y-harakatlar ekanini alohida ta'kidlash lozim. Ana shunday misollar anchagina. Masalan, 1955 yil 31 yanvarda Frederiko Julio Kyuri (u shu paytda jahon ilmiy xodimlari federatsiyasi tashkilotining prezidenti edi) Nobel mukofoti sovrindori Bertran Rasselga xat orqali murojaat qilib, yadro qurolining juda xavfli tus olayotganligini, bu falokatning oldini olish uchun fan arboblari birgalikda harakat qilishi lozimligini bildiradi. B. Rassel F. Kyuri taklifini qo'llab-quvvatlab, bu murojaatga imzo chekuvchi vakillar bir xil siyosiy oqim tarafdorlari bo'lib qolmasligi, bunda jahondagi barcha kuchlar, har bir xalq, jamiyat vakillari ishtiroki zarurligini ta'kidlaydi. Masalaga bunday yondashish falsafiy tafakkur taraqqiyotining yangi bosqichini boshlab bergan edi. Bu esa ilmiy-siyosiy adabiyotlarda «yangicha tafakkur uslubi» deb atalgan va jahonning eng atoqli olimlari A. Eynshteyn, F. Julio-Kyuri, M. Born, L. Poling va boshqalar tomonidan imzo qo'yilgan manifestga asos qilib olingan edi. Natijada 1955 yil 9 iyul kuni B. Rassel tomonidan o'tkazilgan press-konferentsiyada «Rassel-Eynshteyn manifesti» nomi bilan shuhrat qozongan, butun er yuzi aholisiga, siyosiy va davlat arboblari qaratilgan mashhur chaqiriq e'lon qilingan. U hozirgi paytda tinchlik va qurolsizlanish uchun kurashuvchi Paguosh harakatini boshlab bergan edi. Manifestda «Biz yangicha fikr qilishga odatlanishimiz kerak. Biz o'z-o'zimizdan u yoki bu guruh mamlakatlarining harbiy g'alabasini ta'minlash uchun nimalar qilish zarur deb emas, balki yadro halokati va uning dahshatli oqibatlarini qanday bo'lishi mumkinligi to'g'risida insoniyatni ogohlantirish uchun nimalar qilding deb so'rashimiz kerak», — degan so'zlar bor edi.

«Rassel-Eynshteyn manifesti» chop etilganiga ham mana 45 yil o'tdi. Bu vaqt mobaynida yadro qurollarini ishlab chiqish va sinab ko'rish ko'lamini necha barobar ko'paytdi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi o'tgan yarim asr mobaynida qurollanishga 16-18 trl. dollar mablag' sarflandi. Hozirgi kunda harbiy sohalar uchun har yiliga 1 trl. dollar miqdorida mablag' ajratilmoqda. Bir kunda qurol-yaroqqa ajratiladigan mablag' 3,4-3,5 mlrd. dollarni tashkil etmoqda. Taqqoslash uchun quyidagi raqamlarga murojaat qilamiz. Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining bezgakka qarshi kurash tadbirlari uchun bir yilda 28-30 mln. dollar ajratishini, Xalqaro nufuzli tashkilot YuNESKOning bir yillik byudjeti 950-980 mln. dollar miqdorida ekanligini hisobga olsak, masala oydinlashadi.

Harbiy-sanoat o'z domiga tabiatning shunday noyob boyliklarini tortayaptiki, bu sarf-harajatlar o'sish sur'atining tezligiga qarab beixtiyor o'z kelajagimiz to'g'risida xomush xayollar og'ushida qolmasdan iloj yo'q. Bu soha faqat tabiiy resurslar bilan cheklanib qolmasdan, balki, o'ta kamyob aql egalari, talantli kishilarning aqliy faoliyatini ham o'z

izmigga solib, oqibatda, ilmiy-texnika taraqqiyotining insoniyat manfaatiga qaratilgan yo'nalishiga asosiy to'siq bo'lib qolmoqda.

Energiya va yoqilg'i resurslaridan tejamli foydalanish muammosi. Davrimizning yana bir muhim belgilaridan biri jahon iqtisodiyotining sur'atini belgilaydigan energiyani iste'mol qilish ko'lami muttasil kengayib borayotganligidir. Agar hozirgi sur'atda jahon iqtisodiyoti davom etadigan bo'lsa, u vaqtda sanoat va xalq xo'jaligining energiyaga bo'lgan ehtiyoji uchun yaqin yillar ichida yiliga 20 mlrd. tonna yoqilg'i talab qilinadi. Bu ko'rsatkich 2025 yilda 35-40 mlrd., XXI oxiriga borib, 80-85 mlrd. tonnani tashkil etishi taxmin etilmoqda.

Vujudga kelayotgan bu holatdan chiqib ketishning yo'li esa bitta, u ham bo'lsa, yoqilg'ining organik moddalar (neft, ko'mir, gaz va x. k.) dan olinadigan energiya salmog'ini kamaytirib, noorganik yoqilg'i manbalar (GESlar, AES, shamol elektrostantsiyalar, quyosh energiyasidan foydalanish, vodorod, geliy va x.k.) dan olinadigan energiya miqdorini muttasil oshirib borish. Quyosh energiyasi, GES va shamol elektrostantsiyalar 2025 yilda bu ehtiyojning 60%ini qondirishi mumkin.

Yaqin kelajakda rivojlanayotgan mamlakatlarda elektr energiyasi ishlab chiqarishni tez sur'atlar bilan ko'paytirib borish ko'zda tutilmoqda. Butun jahonda ishlab chiqarilgan elektr energiyasining qariyb 34% ana shu mamlakatlar hissasiga to'g'ri keladi. Elektr energiyasining shu qadar tez sur'atlar bilan ishlab chiqarilayotganligi yon atrofidagi tabiiy va ijtimoiy muhitga ta'sir etmasdan iloji yo'q. Masalan, gigant GESlarning qurilishi o'z navbatida ana shu regionning, iqlim sharoitiga, yon atrofdagi shahar va qishloqlarda xalq xo'jaligining ko'pgina tarmoqlariga salbiy ta'sir o'tkazishi mumkin (masalan, ekin maydonlarining qisqarishi, mavjud maydonlarning sho'rlanishi va ishdan chiqishiga olib kelishi mumkin). Atom elektrostantsiyalarining chiqindilarini bartaraf etishning ekologik xavfsizlik masalalari hozirgi davrning echilishi murakkab muammolariga aylandi. Ayniqsa, 1986 yil 26 aprel kuni Chernobil AES IV blokining ishdan chiqishi natijasida juda katta miqdordagi radiatsiyaning xavoga tarqalishi mazkur regionning yashashga mutlaqo yaroqsiz bo'lib qolishiga sababchi bo'ldi.

Insoniyat oldida jahon iqtisodini o'stirish uchun energiyaga bo'lgan ehtiyojni qondirishdan o'zga chora yo'q. Biroq, bugungi kunda elektr energiyasini ishlab chiqarish jarayonida mavjud tabiiy muhitga ta'sir darajasini kamaytirgan holda energiyani ko'proq ishlab chiqarish masalasi ko'ndalang bo'lib turibdi. Shuning uchun ham bu muammoni ijtimoiy taraqqiyotning kelajagini belgilab beradigan eng muhim omillardan biri sifatida jahonshumul ahamiyatga molik muammolar sirasiga kiritilishini hayotning o'zi taqozo etmoqda.

Xom-ashyo resurslaridan foydalanish va ekologik muvozanatni saqlash muammosi. Jahon statistik axborot markazlari bergan ma'lumotlarga qaraganda, XX asrning boshidan to hozirgi kungacha ishlab chiqarilgan ko'mirning 45%, temir rudasining 57%, neftning 76%, tabiiy gazning 80% keyingi 25 yilga to'g'ri kelar ekan. Ana shunday holatni xom-ashyoning boshqa turlari to'g'risida ham gapirish mumkin. Tahlillarga qaraganda, 90-yillarda ishlab chiqarilgan xom-ashyo miqdori 60-70-yillardagiga qaraganda 1,5-2 barobar ko'paygan.

Er yuzida vujudga kelgan bunday holat, bir tomondan, insoniyatni xom-ashyo resurslari bilan ta'minlash imkoniyatlari, hosildor erlar va ichimlik suvi manbalarining kamayib borishi, shuningdek boshqa xom-ashyo zaxiralarning kamayib ketishi kabi boshqa bir qator muammolarni keltirib chiqaradi.

Vujudga kelgan ekologik vaziyat, tabiiy muhitning inson organizmiga va uning ishlab chiqarish faoliyatiga ta'sir etmasdan qolmaydi. Boshqa tomondan esa, fan-texnika taraqqiyotining ko'lami asosida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasini xom-ashyo resurslari, foydali qazilmalari bilan etarli miqdorda ta'minlash muammosini ham nazardan soqit qilmaslik kerak. Mazkur muammoni ijobiy hal qilish uchun, iqtisodchilarning tahlillariga ko'ra, jahon mamlakatlarining har biri o'zi ishlab chiqargan yalpi milliy maxsulotning 3-5% miqdorida mablag' ajratishi zarur. Demak, xar yili o'rta hisob bilan 650-850 mlrd. dollar hajmida mablag' ajratilishi talab etiladi.

Juda ko'p rivojlangan mamlakatlarda ichimlik suvining tanqisligidan kiyinchiliklar yuzaga chiqmoqda. Ayni shu mamlakatlardan 42-45% km³ hajmida sanoatdan chiqqan iflos oqava suvlar suv havzalari, ko'l, dengiz, okean suvlarini o'zining zaharli tarkibi bilan bulg'amoqda. XXI asr boshlariga kelib, toza ichimlik suvlariga bo'lgan ehtiyoj dunyo miqiyosida asrimizning 90-yillariga nisbatan yana 2,3-2,5 barobar oshdi.

Dunyo okeaning ifloslanishi, jonli tabiatning yo'qotilishi yanada xavfli tus olmoqda. Har yili okenlarga 12-15 mln. tonnaga yaqin neft va neft mahsulotlari to'kilmogda, shaharlarning kengayishi, sanoat korxonalarini qurish uchun ming-minglab gektar er maydonlari ajratib berilmogda, o'rmonlar kesilib yashil erlar kamaymogda. Bu tendentsiya, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda xavfli tus olmogda. Dunyoda har yili 0,8% tropik o'rmonlar yo'qolib bormogda, 200 ming km² territoriyadagi tropik o'rmonlar kesilib qayta tiklanmay qolmogda. Hozirgi paytda yiliga 8,3 mln. gektar, yoki minutiga 16 gektar o'rmon yo'qotilmogda. Tabiiy muvozanatning dunyo miqiyosida tez o'zgarishining oqibati hozirning o'zidayoq insonning yashashi va faoliyati uchun o'ta zarur bo'lgan mo'tadil muhitning buzilishiga olib kelmogda.

Davrimizning yana salbiy belgilaridan biri shundaki, inson faoliyati ko'laminin miqyosi tobora biosferani to'la egallab, endilikda kosmosga ham ta'sir eta boshladi.

Oziq-ovqat muammosi va biosfera. Nihoyatda tez o'sib borayotgan dunyo aholisini oziq-ovqat bilan ta'minlash muammosi keyingi paytlarda jahonning bir qancha mintaqalarida ancha keskinlashdi. Mavjud ma'lumotlarga asosan, dunyo xalqlarining 2/3 qismi doim oziq-ovqat taqchilligi hukm surayotgan mamlakat xalqlari hissasiga to'g'ri kelmoqda. Bu mintaqalarda ekiladigan er maydonlari aholi jon boshiga nisbatan kamayib, 0,2 ga. ni tashkil etmoqda. Holbuki, 1950 yilda bu ko'rsatkich 0,5ga. ni tashkil etgan edi.

Oziq-ovqat zaxiralarining o'sishini, bir tomondan, ishlanadigan er maydonlarini kengaytirish hisobiga, ikkinchi tomondan ekilayotgan maydonlarning hosildorligini oshirish hisobiga ta'minlash mumkin. Keyingi paytlarda hosildorlikni ko'paytirish ustida juda ko'p ishlar qilinib, 80 — yillarning oxirlariga kelib dunyo miqyosida etishtirilgan mahsulot o'sishining 90% hosildorlikni ko'tarish hisobiga to'g'ri keldi. Ammo, bizga ma'lumki, bunday muvaffaqiyatlarga tabiatga haddan ziyod qilingan qattiq zug'um qilish natijasida erishiladi. Juda ko'p erlar bunday tazyiqqa dosh bera olmasdan ishdan chiqq boshladi. Bu erlarni tabiiy holatiga qaytarish uchun imkoniyat qolmadi.

Bunday tahlikali holatning sabablarini aholining tabiiy o'sishi nihoyatda tez suratlar bilan ko'paygani, ularning ish va oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga bo'lgan intilishi bilan tabiiy muhitning ekologik muvozanatini saqlash uchun etarli mablag'ni topa olmayotganligidan izlash kerak.

Rivojlangan va kam taraqqiy etgan mamlakatlar o'rtasidagi tafovutni yo'qotish ham davrimizning eng chigal jahonshumul muammolari qatoridan o'rin oldi. Rivojlangan mamlakatlarda zamonaviy texnologiya, ilg'or ishlab chiqarish malakasi va insoniyatning ilmiy-texnika yutuqlari sistemalashtirilgan bilimlar zaxirasi to'planib, shu bilan birga aholining tabiiy o'sish darajasining pastligi boshqa mamlakatlarga nisbatan o'z mamlakati aholisining iqtisodiy yashash tarzining beqiyos darajada yaxshilanishiga olib keldi. Bu mamlakatlarda olib borilayotgan iqtisodiy siyosatning o'ziga xos tomonlari shundaki, mazkur mamlakatlarda industrilashtirish jarayoni asrimizning 70-yillari boshidayoq tugallanib, eng avval AQSh va keyinchalik Germaniya, Yaponiya va boshqa rivojlangan mamlakatlar ishlab chiqarish taraqqiyotining yanada yuqoriroq bosqichiga o'ta boshladi. Bunda ilmiy-texnika yutuqlari ko'proq talabga mos va yuqori texnologiyani rivojlantirishga ko'p e'tibor berdi, tabiiyki, oqibatda juda katta foyda olina boshlandi. Bunday ishlab chiqarish jarayonida malakasiz yoki kam malaka va bilimga ega bo'lgan ishchi kuchlariga ehtiyoj keskin kamayib ketadi.

Bunda iqtisodiy taraqqiyot darajasi tabiiy resurslar yoki ishlab chiqarilgan mahsulotlar bilan emas, balki ilmiy-bilim, texnologiya, murakkab mashina va uskunalalar bilan o'lchanadi. Rivojlanayotgan mamlakatlar bu darajaga etishish uchun bir qator jarayonlardan o'tgan.

Birinchidan, bu mamlakatlar tabiiy boyliklari hisobiga orttirilgan milliy daromad miqdorining mamlakat aholisi jon boshiga tushadigan salmog'i keskin darajada ko'paydi.

Ikkinchidan, mamlakat aholisining tug'ilishini chegaralash, ularga sarflanadigan mablag'ni yuqori texnologiyani egallashda zarur bo'lgan mutaxassislar etkazish uchun sarflash ko'zda tutildi.

Uchinchidan, ilmiy-tadqiqot, oliy o'quv yurtlari va maorifga taraqqiyotni ta'minlovchi asosiy manba sifatida qarab, birinchi darajali ahamiyat berildi. Chunki yuqori texnologiyani egallash yuqori malakali ilm egalari talab qiladi. Ijtimoiy taraqqiyot darajasini belgilovchi eng asosiy omil ilmiy tafakkur esa jamiyat a'zolarining ma'rifatlilik darajasini belgilab beradi. Bu sohada, butun jahon miqyosida fan va ta'limga 3-4% yalpi milliy mahsulotning miqdorida mablag' ajratilayotgan bir paytda, O'zbekistonda bu ko'rsatkich 8,3% miqdorda ekanligi kelajakka katta umid bilan qarashga imkon tug'diradi.

XX asrning so'nggi o'n yilligida ba'zi mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy ko'rsatkich orasidagi tafovut tobora kuchayib borayotganligini kuzatish mumkin. Agar XX asrning 60-yillarida Hindistonda ishlab chiqariladigan yalpi ijtimoiy mahsulot jon boshiga 50-70 dollarni tashkil etgan bo'lsa, Afg'onistonda 60-70 dollar, Turkiyada 243 dollar, Yaponiyada 1400 dollar, AQShda 3600-3800 dollar bo'lgan. 1994 yilgi ma'lumotlarga muvofiq, yalpi milliy mahsulot jon boshiga: Hindistonda 370 dollar, Afg'onistonda 80 dollar, Turkiyada 3900 dollar, Bangladeshda 125 dollar, Germaniyada 22 ming dollar, Italiyada 14,8 ming dollar, AQShda 26 ming dollar, Janubiy Koreyada 8,7 ming dollar, Yaponiyada 37000 dollar bo'lgan.

Demak, kambag'al davlatlarning kambag'allashishi yanada kuchayib bormoqda. Buning bosh sababchisi, shu mamlakatlardagi demografik jarayon ekanligi ta'kidlanmoqda. Aholining faqat miqdoriy o'sishining o'zi ko'r-ko'rona yaxshi yashash tarziga olib kelavermaydi. Buning uchun mamlakat aholisining e'tiqodi, milliy psixologiyasi, qadriyat va an'alarini hisobga olgan holda faol demografik siyosat olib borish zarur.

Demografik muammolar va uning falsafiy tahlili. XX asr o'zining bir qator belgilari bilan oldingi barcha davrlardan keskin farq qiladi. Xususan, XX asrni yana «demografik portlash» davridir, degan qarashlar ham keng tarqalgan. Bunda qolgan barcha jahonshumul muammolarni keltirib chiqaruvchi bosh sabablardan biri ham aynan er yuzida aholining tez sur'atlar bilan ko'payishi bilan bevosita bog'liq ekanligi nazarda tutiladi. «Demografik portlash» tushunchasi ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning qisqa bir davrida, muayyan mintaqa yoki mamlakatda va shuningdek, butun er yuzida tabiiy tug'ilish hisobiga aholi miqdorining nihoyatda tez ko'payishini anglatadi.

Insoniyatning oldida ana shunday xavf borligi to'g'risida dastlab ingliz iqtisodchisi Tomas Robert Maltus (1766-1834 yy.) ogohlantirgan edi. U o'zining «Aholishunoslikning qonuniyati to'g'risida tajribalar» nomli kitobida aholining geometrik

progressiya bo'yicha ko'payishini, uning xayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlarning ko'payishi arifmetik progressiya bo'yicha ro'y berishini aytgan edi. Maltus bu jarayonning oldi olinmasa, yaqin kelajakda, planetar masshtabda, tabiiy muhit berishi mumkin bo'lgan moddiy ne'matlar miqdori bilan juda tez sur'atlarda ko'payayotgan dunyo aholisi ehtiyoji o'rtasida ziddiyat vujudga kelishini bashorat qilgan edi.

Darxaqiqat, bundan 6-8 ming yillar oldin er yuzida 5 mln. atrofida odamlar istiqomat qilishgan, deb taxmin qilinadi. Bu ko'rsatkich eramizning boshlarida 230 mln., 1-ming yillikning oxiri 2-ming yillik boshlarida, ya'ni Beruniy zamonida 305 mln; 1500 yilda 440 mln; 1800 yilda 952 mln; 1900 yilda 1656 millionni tashkil etgan. XVI asr boshidan XIX asr boshigacha, ya'ni uch asr mobaynida bu ko'rsatkich 174 foizga oshganligini; 1900 yildan to 1999 yilgacha esa bu nisbat sal kam 4 barobar oshganligini kuzatamiz.

XX asrning ikkinchi yarmida er yuzi mintaqalarida aholining tabiiy ko'payish sur'atlari turlicha bo'lib, bu o'z navbatida, Er yuzida mintaqalar, mamlakatlar, xalqlar salmog'ining keskin o'zgarishiga olib kelmoqda. Masalan, 1800 yilda (Napoleon zamonida) Frantsiya aholisi 27 mln. kishini, Er yuzi aholisining 3 foizini tashkil etgan bo'lsa, Filippin orollarida yashayotgan aholi 1,6 mln. kishi miqdorida bo'lib, planeta aholisining umumiy salmog'iga nisbatan 0,16 foizni tashkil etardi. 1999 yil 13 oktyabr kuni Er yuzi aholisi olti milliardlik dovoni bosib o'tdi. Frantsiya aholisi 56,2 mln. ni, Er yuzi aholisi salmog'ining 0,94 foizni, Filippin aholisi ham 65 mln. kishini tashkil etib, jahon aholisidagi salmog'i (1,05%) bo'yicha Frantsiyadan o'zib ketdi. Bu borada milliarddan ko'p aholi yashaydigan Xitoy va shu ko'rsatkich tomon borayotgan Hindiston alohida o'rin tutadi. Xullas, bu masala bir mamlakat doirasidan chiqib jahon muammosiga aylandi. U bilan bog'liq muammolarni hal qilish uchun ham butun jahonda mushtarak faoliyat olib borish zarur.

O'zbekiston va global muammolar. Mamlakatimizning kelajagi to'g'risidagi ilmiy-falsafiy bashorat Prezidentimiz I. Karimov tomonidan «O'zbekiston kelajagi buyuk davlat», «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari», «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» va boshqa bir qator asarlarida asosli ravishda bayon qilib berilgan. Bu asarlarda O'zbekistonning mintaqamizdagi o'ziga xos o'rni, ulkan tabiiy resurslari, demografik omil va inson salohiyatini inobatga olib, boy ma'naviy merosimiz, tarixiy tajriba, milliy qadriyatlarimizga asoslanib, yaqin kelajakda mamlakatimiz, shubhasiz rivojlangan davlatlar qatoridan munosib o'ringa ega bo'lishi kerakligi bashorat qilingan. Islom Karimov to'g'ri ta'kidlagani kabi: «Jahon tsivilizatsiyasi xazinasiga ulkan hissa qo'shgan boy tariximiz, buyuk madaniyatimiz, ko'p avlodlar hayoti davomida vujudga kelgan beqiyos tabiiy va aqliy imkoniyatlarimiz, xalqimizning yuksak madaniyati va axloqiy qadriyatlarimiz, zaminimizda yashayotgan odamlarning mehnatsevarligi, saxovatligi, bag'rikengligi va jahon hamjamiyatida o'ziga munosib o'rinni egallashga bo'lgan istagi buning garovidir».

Albatta, mamlakatimizda sobiq Ittifoqdan meros qolgan eng global muammo — Orol fojiasi ekanligini bilamiz. Bu borada respublikamiz mintaqadagi davlatlar orasida ko'pdan-ko'p tashabbuslarni o'rtaga tashlab kelmoqda. Shu bilan birga mamlakatimiz aholisi ham muttasil o'sib bormoqda.

Respublikamizda «demografik portlash» asosan, XX asrning ikkinchi yarmida ro'y berib, bu jarayon (boshqa biror jiddiy omillar ta'sir etmasa) XXI asrning dastlabki o'n yilliklari oxirigacha davom etishi bashorat qilinmoqda. Respublikamizda hozirgi vaziyatda vujudga kelgan o'ziga xos «demografik vaziyat g'oyat muhim xususiyatlardan biridir, — deb qayd qilgan edi Prezident I.A. Karimov, — Jumhuriyatimizda aholi va mehnat resurslari har yili yuksak sur'atlar bilan ortib bormoqda». Jumladan, 1980 yilda aholining bir yillik tabiiy o'sishi 421161 kishini tashkil etdi, bu ko'rsatkich 1989 yilda 480621 kishini; 1997 yilda 580673 kishini tashkil etdi.

O'zbekiston o'z aholisi o'sish bilan bog'liq masalalarni, aytish mumkinki, muvaffaqiyatli hal qilishga kirishdi. Prezidentimizning bozor munosabatlariga o'tishda aholini kuchli ijtimoiy muhofaza qilish siyosati, respublikamizda bo'lishi mumkin bo'lgan ijtimoiy tengsizlikning oldini olishga xizmat qildi.

Keyingi paytlarda respublika hukumati onalarning sog'lig'ini muhofaza qilish, tug'ilgan xar bir chaqaloq oldida ota va onaning, qolaversa, jamiyatning javobgarlik hissini oshirish borasida, shuningdek farzandning ota-ona va Vatan hamda xalqi oldidagi burchlarini chuqur anglashlari uchun juda katta ma'naviy rag'batlantiruvchi tadbirlar ishlab chiqqanligi o'ta muhim ahamiyat kasb etdi. Shu maqsadda «Sog'lom avlod» jamg'armasining tuzilishi, «Sog'lom avlod uchun» ordenining ta'sis etilishi fikrimizning dalili bo'ladi.

Bugungi kunda o'zbek xalqining qadriyatlari asosida yosh avlod dunyoqarashi shakllantirilganda, shubhasiz ajdodlarimizning o'z Vatani, tabiiy muhitga bo'lgan mehr-muhabbatli bo'lish kabi muqqadas tuyg'usining avloddan-avlodga meros bo'lib o'tayotganligini va bu meros oldida chuqur mas'uliyat hissi bo'lishi zarur ekanligini hisobga olish lozim.

Tayanch iboralar

Umumbashariy, mintaqaviy va mahalliy muammolar tushunchalari; demografiya; ekologiya; ekologik tanazzul; ekosistema; demografik portlash; demografik siyosat; futurologiya.

Takrorlash uchun savollar

1. Umumbashariy muammolarning vujudga kelish sabablari nimada?
2. Ilmiy-texnika taraqqiyoti va uning sotsial oqibatlari nimalarda namoyon bo'lmoqda?
3. Umumbashariy muammolarda demografik omilning o'rni qanday?
4. «Demografik portlash» tushunchasi haqida nima deya olasiz?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari – T., «O'zbekiston», 1997.
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T., «O'zbekiston», 1999.
3. Karimov I.A. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman «Fidokor», 2000 yil 8 iyun.
4. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – T.: «O'zbekiston», 2000.
5. Karimova G. Politiko-ekonomicheskie reformi v Uzbekistane: realii i perspektivi. T., 1995.
6. Pechchei A. Chelovecheskie kachestva. M. 1985.
7. Mamashokirov S. Ekologik ta'lim-tarbiyaning metodologik masalalari. T., 1993.

9-mavzu. Jahon tsivilizatsiyasi va O'zbekiston istiqbolining falsafiy masalalari

Reja:

1. Jahon tsivilizatsiyasining hozirgi davrdagi xususiyatlari.
2. O'zbekistonning jahon tsivilizatsiyasiga qo'shilish yo'lining falsafiy-metodologik muammolari.
3. O'zbekistonning istiqboli va o'ziga xos tadrijiy taraqqiyot yo'li.
4. Mamlakatimiz taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishning ahamiyati.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, jahon hamjamiyatining teng huquqli a'zosi bo'lish imkonini qo'lga kiritdi. Insoniyat taraqqiyotining bugungi holati zamonaviy tsivilizatsiyaning asosiy tamoyillari bilan uzviy bog'liq. Respublikamizning umuminsoniy tsivilizatsiya bilan uyg'unlashuvi ham ko'p jihatdan ana shunga bog'liq. Hozirgi paytda insoniyat o'z rivojining yangi bosqichiga ko'tarildi. U o'zida moddiy ishlab chiqarish yutuqlarini, insoniyat tomonidan orttirilgan tajribalarni, jahon miqyosida paydo bo'lgan muammolarni oqilona hal etish yo'llari va usullarini mujassamlashtiradi.

Jahon tsivilizatsiyasi deganda Sharq va G'arb tsivilizatsiyalari, mintaqaviy va hududiy tsivilizatsiyalarning yaxlit, bir butun ijtimoiy tizimi bo'lgan umuminsoniyat, sayyoramizdagi jamiyat tushuniladi. Bu tushuncha, umumiy ma'noda, zaminimizda yashagan barcha odamlarning umumiy makoni bo'lgan Er yuzidagi hayot, tarixning hamma davrlarida mavjud bo'lgan davlat, jamiyat, xalq va millatlarning umrguzaronlik qilishi bilan bog'liq jarayonlar majmuasini o'zida aks ettiradi.

Bugungi tahlikali dunyoda insoniyatning eson-omon yashab qolishi va kelajakda baxtiyor bo'lishi jahon tsivilizatsiyasining asosiy maqsadi va yo'nalishiga aylanib qoldi. Respublikamizda bu sohada amalga oshirilayotgan ishlar butun dunyo hamjamiyati faoliyati bilan hamohang kechmoqda. Zero, jahon tsivilizatsiyasi xalqlar va millatlar, davlatlar va turli hududiy tsivilizatsiyalarning umumiy tizimidir.

Ayrimlik, o'ziga xoslik va umumiylik o'rtasidagi munosabatni teran anglash hozirgi zamon jahon tsivilizatsiyasining shakllanish va rivojlanish xususiyatlarini falsafiy idrok etishga imkon beradi.

Er yuzidagi har bir mamlakat jahon tsivilizatsiyasi deb ataladigan yaxlit tizimning turli tarkiblari bo'lib, ularning o'zaro ta'siri, hamkorligi bu tsivilizatsiyaning takomillashuvi, barqaror yashashiga imkon beradi.

To'g'ri, bu tizim tarkibida Amerika, Rossiya, Xitoy, Yaponiya kabi salmoqli tarkiblar ham bor. Ular ko'p jihatdan jahon tizimi taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatadi, muayyan jarayonlarning yo'nalishlarini belgilaydi. Ammo bu tizimda har bir davlatning, kichkina Vatikan yoki Lixtenshteyndan tortib Germaniyagacha, Andorra yoki Monakodan toki Frantsiyagacha o'z o'rnini, o'ziga xos ta'sir kuchi va doirasi bor. Shu ma'noda, ularning har biri, hududining katta-kichikligi, aholisining soni qanchaligidan qat'i nazar, Birlashgan Millatlar Tashkilotida teng ovozga ega. Demak, tarkiblar tizimda muayyan tarzda amal qilgani singari har bir mamlakat jahon tsivilizatsiyasiga teng huquqli a'zo va muhim element sifatida kirib boradi.

Jahon hamjamiyati o'zida umumiylikni, har bir mustaqil mamlakat esa ayrimlik va o'ziga xoslikni ifodalaydi. Bu holda Osiyo yoki Markaziy Osiyo mamlakatlari xususiylikni aks ettirsa, O'zbekiston alohidalikni ifodalaydi. O'zbekiston mustaqillikka erishganiga ko'p bo'lmaganiga qaramay, jahon hamjamiyatida o'z o'rniga ega. Uning Markaziy Osiyodagi mavqei esa bu mintaqaning asosiy taraqqiyot yo'nalishlarini ko'p jihatdan belgilaydi.

Har bir xalq, millat o'zining betakror, noyob xususiyatlarini saqlagan holda mustaqil rivojlanadi va jahon hamjamiyatiga qo'shilib boradi. Bunday qo'shilish ko'pqirrali, rang-barang bo'lib, u ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy, huquqiy, davlatlararo munosabatlarni qamrab oladi.

Jahon hamjamiyatiga qo'shilish tabiiy-qonuniyatli jarayon bo'lib, har bir mamlakatning har tomonlama taraqqiy etishi, er yuzida umumiy xavfsizlik, tinchlik va farovonlikni ta'minlashga, tabiiy resurslar, ilm-fan va texnika yutuqlaridan keng foydalanishga, ekologik muvozanatni ta'minlashga imkon beradi. Mustaqil taraqqiyot yo'liga o'tgan xalqlarning jahon hamjamiyatiga qo'shilishi, umuminsoniy qadriyatlarining ustuvorligini e'tirof etish, xalqaro huquq me'yorlariga amal qilish, inson huquqlarini himoya etish, demokratiya tamoyillariga amal qilishda yaqqol namoyon bo'ladi.

Jahon tsivilizatsiyasiga qo'shilish natajasida nafaqat iqtisodiy sohada, balki xalqlar ma'naviyati, siyosati va dunyoqarashida ham muhim ijobiy o'zgarishlar ro'y beradi. Bunday jarayonga tushgan xalqlar o'rtasida bir-biriga ishonch, o'zaro hurmat, hamkorlik hamda sodir bo'ladigan ziddiyat va ixtiloflarni o'zaro kelishuv, konsensus asosida hal qilishga intilish vujudga keladi. Bir-birining madaniy yutuqlari, qadriyatlaridan, tajribalaridan bahramand bo'lish xohish-istagi shakllanadi. Xalqlarning bir-biri bilan jipslashish tendentsiyasi yaxlit, bir butun tsivilizatsiyani, insoniyatni e'zozlash kabi sayyoraviy ongni shakllantiradi. Ya'ni

milliylik va umuminsoniylikning uyg'unligi jahon tsivilizatsiyasida yaqqol namoyon bo'ladi va dunyo hamjamiyatining harakat dasturiga aylanadi.

O'zbekiston va jahon. Mustaqil O'zbekistonning jahon tsivilizatsiyasiga qo'shilishining falsafiy-metodologik muammolarini o'rganish nihoyatda muhim. O'zbekiston o'zining ko'p asrlik milliy davlatchiligi, madaniyati, ilm-fani, san'ati, o'ziga xos va betakror hayot falsafasi bilan jahon tsivilizatsiyasi rivojiga muhim hissa qo'shdi. O'zbek xalqi jahonga fan, san'at, falsafa, tibbiyot, siyosat, huquq, tarix sohalarida o'lmas asarlar yaratgan, buyuk allomalarni bergan. Biroq mustamlakachilik yillarida ro'y bergan quyidagi jarayonlar xalqimizning jahon tsivilizatsiyasiga qo'shilishi uchun imkon bermagan:

- o'z milliy davlatchiligiga ega bo'lmaganligi;
- milliy madaniyatning tabiiy rivojlanish imkoniyati cheklanganligi;
- mustabid tuzum mafkurasining tazyiqi ostida dunyodan uzib qo'yilganligi;
- tarixi, ona tili, ma'naviy merosidan begonalashish alomatlari paydo bo'lganligi;
- milliy qadriyatlari, an'ana va urf-odatlarining yo'qolib borganligi, ularni asrab-avaylash imkoniyatining kamligi va boshqalar.

Mustaqillik tufayli O'zbekiston o'z taraqqiyot yo'lini erkin tanlash, milliy davlatchilik asoslarini yaratish va jahon tsivilizatsiyasiga qo'shilish imkoniga ega bo'ldi. Mamlakatimiz o'z mustaqilligining dastlabki yillaridanoq jahon tsivilizatsiyasiga qo'shilish yo'lini tanladi.

Jahon tsivilizatsiyasi yutuqlaridan bahramand bo'lish mustaqil rivojlanish yo'liga kirgan davlatning dunyo hamjamiyatida o'ziga xos rivojlanishini ta'minlaydi. Binobarin, har bir xalq mustaqil bo'lganidan keyin o'zining iqtisodiyoti, madaniyati, milliy davlatchilik siyosatini amalga oshiradi. U o'z imkoniyatlariga tayanib, jahon hamjamiyatiga kirib borar ekan, bu jarayon milliy falsafada ham o'z ifodasini topadi.

Mustaqillik milliy falsafaning negizi, uning umumjahon falsafiy jarayoni bilan qo'shilishi va uyg'unlashuvining eng asosiy shartidir. Mustaqillikka erishmagan xalq milliylikni, o'ziga xos qadriyatlari, urf-odatlarini, ruhiyati va dunyoqarashini o'z falsafasida to'la-to'kis aks ettira olmaydi.

Mustaqil bo'lmagan xalqning falsafasida mustamlakachilarning g'oyalari doimo ustuvor bo'ladi. Faqat mustaqillikning ijtimoiy ongning hamma sohalarida, dunyoqarashning barcha jabhalarida milliylikning to'la-to'kis namoyon bo'lishi uchun zamin yaratadi.

Tarixning saboq berishicha, hech qanday davlat boshqa bir davlatga, boshqa bir xalqqa o'z manfaatlarini ko'zlamasdan beg'araz yordam ko'rsatmaydi. Jahon tsivilizatsiyasiga qo'shilish har bir mustaqil rivojlanayotgan davlatning taraqqiyotida o'z kuchi va imkoniyatlariga, ilg'or an'analari, qadriyatlariga, milliy davlatchilik tajribalariga, intellektual salohiyatiga, tabiiy boyliklariga tayanishini inkor etmaydi, balki ularning keng rivojlanishini taqozo etadi.

Erkinlik, mustaqillik hamisha zaruratni, mas'uliyatni anglashni taqozo etadi: erkinlik va mustaqillik jamiyatning har bir a'zosi oldiga «Biz kim edik? «Hozir qanday ahvoldamiz?» va «Qanday bo'lishimiz kerak?» degan savollarga vijdonan javob berishni talab etadi. Mustaqillik yillarida farovon va baxtli hayotni bizga kimdir yaratib bermasligini, balki o'z aqlimiz, kuchimiz bilan yaratishimiz lozimligini anglashni taqozo etadigan dunyoqarash shakllangani bu savollarga javoblar izlanilayotganligidan, ularni hal qilish choralari ko'rilayotganidan dalolat beradi. Boshqa mamlakatlardan, yaxlit va bir butun jahon tizimidan ajralib qolgan holda bu borada ham taraqqiyotga erishib bo'lmaydi.

Taraqqiyotga tsivilizatsiyali yondashuv o'ziga xos xususiyatlarga ega. O'zbekiston va jahon tarixini o'rganishga bunday qarash hozirgi zamon falsafasida muhim yo'nalishlardan biri sifatida qaror topmoqda. U tarixiy haqiqatni xolisona baholashga, milliy xususiyatlarning o'ziga xosligini anglashga, insoniyatning ilg'or rivojlanish tajribalarini bilishga va ulardan ijodiy foydalanishga imkon beradi. Jahon tarixiga tsivilizatsiyali yondashuv insoniyat taraqqiyoti zo'rliksiz va inqilobiy sakrashlarsiz o'ziga xos tadrijiy yo'ldan ilgarilab borganida jamiyat katta foyda ko'rishi, odamzod boshiga turli ijtimoiy ofatlar tushmasdan rivojlanishi mumkinligini ko'rsatadi.

O'zbekistonning dunyo tsivilizatsiyasiga qo'shiluvining asosiy yo'nalishlari, mamlakatimiz istiqloli va o'ziga xos tadrijiy taraqqiyot yo'lining nazariyasi va amaliyoti I.A. Karimovning «O'zbekistonning o'z istiqloli va taraqqiyot yo'li», «O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy yo'nalishlari», «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida», «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari», «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» kabi asarlari, nutq va maqolalarida keng yoritilgan. Bu kontseptsioning mohiyati nimadan iborat?

O'zbekistonning milliy jihatdan mustaqil bo'lishi ob'ektiv zaruriy jarayon, ajdodlarimizning azaliy orzusi, o'zbek xalqining buyuk tarixiy yutug'idir. Bunda quyidagilar alohida e'tiborga molik:

- O'zbekiston Konstitutsiyasining qabul qilinishi;
- milliy mustaqillik ramzlari bo'lgan davlat bayrog'i, davlat madhiyasi, davlat gerbining qabul qilinishi;

- milliy davlatchilik demokratik tizimining shakllanganligi;
- xalqimiz tabiat ato etgan barcha boyliklarga egalik huquqini o'z qo'liga olganligi;
- milliy armiya va xavfsizlik tizimi yaratilganligi;
- milliy qadriyatlarni tiklash va rivojlantirish.

O'zbekiston mustaqilligini mustahkamlash, jamiyat hayotini tubdan isloh etishning asosiy tamoyillari Prezident I.A. Karimov tomonidan ishlab chiqildi. Bu jarayonning umuminsoniy jihatlari va jahon tsivilizatsiyasiga xos tomonlarining amalga oshishi muayyan muddatni talab qiladi. Bu muddatda amalga oshiriladigan barcha ishlar o'tish davri zaruratidan kelib chiqadi.

Mustabid tuzum davrida jahon tsivilizatsiyasidan ajratib qo'yilgan O'zbekiston bu borada ikkita uzviy yo'nalishda faoliyat yuritishga majbur bo'lmoqda. Birinchidan, mustaqillikni mustahkamlash, milliy qadriyatlarni tiklash va asrab-avaylash asosida o'ziga xos va o'ziga mos yo'ldan borish. Ikkinchidan esa, bu jarayonda umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligini ta'minlash, jahon tsivilizatsiyasi yutuqlaridan keng foydalanish, demokratik jamiyat qurish vazifalarini amalga oshirmoqda.

Bir qarashda ikki xil yo'lga o'xshab ko'ringan bu taraqqiyot usuli, aslida umumiy jarayonning uzviy bog'liq ikki jihati, bir-birini taqozo etadigan tomonlarning dialektikasidir. O'zbekistonning I.A. Karimov tomonidan asoslab berilgan o'ziga xos taraqqiyot yo'li quyidagi tamoyillarni nazarda tutadi:

- 1) iqtisodning siyosatdan ustuvorligi;
- 2) davlatning bosh islohotchi ekanligi;
- 3) qonun ustuvorligi;
- 4) kuchli ijtimoiy siyosat;
- 5) bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tish.

O'zbekistonning tadrijiy taraqqiyot yo'li ayrim davlatlarning bozor munosabatlariga «shok terapiya»si usuli bilan o'tish tajribasidan keskin farqlanadi. O'zbekistonning mustabidlikdan qutulgan dastlabki davrdagi o'ziga xos iqtisodiy ahvoli, sobiq Ittifoq davrida o'lkaning xom-ashyo etkazib berishga ixtisoslashishi kabi og'ir meros bilan birga xalqning ming yillik tajribasi, undan kelib chiqadigan xulosalar bozor munosabatlariga tadrijiy ravishda bosqichma-bosqich o'tishni taqozo etdi.

Iqtisodiy islohotlar va tsivilizatsiyalashgan bozor. Uzoq yillar davomida shakllangan iqtisodiy strukturada tub o'zgarishlarni zudlik bilan qisqa vaqt ichida amalga oshirishning salbiy oqibatlari oldini olishga va puxta o'ylangan strategik rejalarni amalga oshirishga alohida e'tibor berildi. Islohotlarning amalga oshirilishi milliy manfaatlar uchun xizmat qilishi zarurligi, odamlar islohotlar uchun emas, balki islohotlar odamlar uchun xizmat qilishi zarurligi e'tiborga olindi.

Islohotlar amalga oshirilgunga qadar respublika aholisining aksariyat qismi iqtisodiy jihatdan nochor ahvolda bo'lib, mulkning davlat tasarrufidan chiqarilishi va xususiyashtirilishi jarayonida aholining ikki toifaga ajralishi, haddan tashqari boyib va qashshoqlashib ketishi muqarrar ravishda turli noroziliklar va ijtimoiy larzalarni keltirib chiqarishi mumkin edi. Ana shularni hisobga olib, I.A. Karimov bozor munosabatlariga o'tishning muhim xususiyatlaridan biri sifatida aholini ijtimoiy himoyalashga qaratilgan kuchli siyosat g'oyasini ilgari surdi.

Bozor munosabatlarini amalga oshirish bir necha bosqichdan iborat qilib belgilandi. Har bir bosqichda ma'lum iqtisodiy tadbirlar amalga oshirildi. Bular quyidagilardir:

- mulkni xususiyashtirish;
- mulkning davlat tasarrufidan chiqarilishi;
- mulkning xilma-xil shakllarini vujudga keltirish;
- agrar islohotlarni amalga oshirish;
- milliy valyutani muomalaga kiritish;
- yangi iqtisodiy infrastrukturaning yaratilishi;
- rivojlangan mamlakatlar bilan hamkorlikdagi qo'shma korxonalarining barpo etilishi;
- innovatsiya siyosatini amalga oshirish;
- xorijiy investitsiya, texnika va texnologiyalarni mamlakat iqtisodiyotiga jalb etish va boshqalar.

Xullas, bozor munosabatlariga o'tishning madaniy tsivilizatsiyali xarakterga ega ekanligi O'zbekiston mustaqilligini mustahkamlashning muhim xususiyatidir. Chinakam tsivilizatsiyalashgan bozor munosabatlari, bozor vositalari faqat yuksak ma'naviyat, yuksak axloqiylik va vatanparvarlik negizlarida barpo etilishi mumkin. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish va

bozor munosabatlarini shakllantirishda respublikamizning bugungi holati, imkoniyatlaridan kelib chiqib, islohotlarning maqsadi xalq va davlat munosabatlari tomon yo'naltirildi.

O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga kirishiga imkon beradigan qulay shart-sharoitlari quyidagilardir:

- mamlakatning nihoyatda ko'p boyliklarga ega ekanligi;
- sanoat uchun zarur bo'lgan xom ashyo zahiralarning ko'pligi;
- ishchi kuchlarining mo'lligi;
- O'zbekistonning tabiiy — jo'g'rofiy qulay o'rne;
- mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy barqarorlik;

Ana shu imkoniyatlarning ro'yobga chiqishi O'zbekistonning iqtisodiyot sohasida jahon tsivilizatsiyasiga qo'shilib borishi uchun keng istiqbollar yaratadi.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar negizida kishilarning mehnatga, mulkka, mehnat mahsuliga bo'lgan munosabatini o'zgartirish g'oyasi yotadi. Uzoq yillar davomida mehnatga bo'lgan qarashlarda biryoqlamalik hukm surib keldi. Ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan ijtimoiy mulkchilik — kishilar mehnat faolligining asosi barcha ijtimoiy illatlarning bosh sababchisi — xususiy mulkchilik degan noto'g'ri qarash o'zini oqlamadi. Shaxsiy manfaatdorlikni inkor etish, jamoa, jamiyat uchun faol mehnat qilish, iqtisodiyotni mafkuraviy maqsadlarga bo'ysundirish; mehnat raqobati o'rniga soxta musobaqani joriy etish insonning mehnatdan, o'z-o'zidan va jamiyatdan begonalashuviga, boqimandalik kayfiyatining shakllanishiga olib keldi. Bu esa jamiyat inqirozini tezlashtirdi.

O'zbekiston sharoitida bozor munosabatlarini shakllantirishda mehnatga, mulkka va insonning o'z-o'ziga bo'lgan munosabatini tubdan o'zgartirishning nazariy-falsafiy asoslarini ishlab chiqish zarurati vujudga keldi va bu I.A. Karimov asarlarida o'z ifodasini topdi. Mehnat va mehnatga munosabat sohasida qator yangiliklar joriy etildi. Mehnatga munosabatda xususiy mulkning o'rne, mulkdorning jamiyat hayotidagi ahamiyati yangicha tushunila boshlandi. Davlat va jamiyatning kuch-qudrati fuqarolarning tadbirkorligi, boyligi, ishbilarmonligiga bog'liq ekani anglab olindi.

Tsivilizatsiyali rivojlanish va mulkiy plyuralizm. Bozor munosabatlari sharoitida mahsulot sifati va samaradorligini yaxshilashning muhim qonuniyatlaridan biri raqobatli muhitni yaratish, kishilarda xo'jayinlik hissini shakllantirish, mehnat mahsuliga egalik qilish, shaxsiy manfaatdorlik va uni davlat manfaatlari bilan bog'lash muhim tamoyil sifatida joriy etila boshlandi. Mehnatni tashkil etish jarayonida kishilarning kasbiy mahorati, bilimi, tajribasi, ko'nikma va malakasi, mehnat madaniyati, mehnatni tashkil etishga ijodiy yondashish kishilarning mehnat va mulkka bo'lgan munosabatini ko'rsatuvchi mezonga aylandi.

Mulk nima? Har bir inson o'zining ongli faoliyatida mulkka ega bo'lishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Bu mulk insonning aqliy va jismoniy mehnat faoliyatida yaratilgan va uning barqaror yashashi uchun kafolat beradigan moddiy va intellektual boylikdir.

Mulk avloddan-avlodga meros bo'lib o'tishi ham mumkin. Mulk mulkdorning tasarrufida bo'lgan barcha tirikchilik va ishlab chiqarish vositalaridir. Mulkning shaxsiy, xususiy, jamoa, davlat mulki singari shakllari mavjud. Mulk egasi o'z tasarrufidagi mulkni avaylab-asraydi, tejaydi, undan oqilona foydalanadi va muttasil ravishda ko'paytirishga harakat qiladi.

Bozor munosabatlariga o'tish davrida davlat xususiy mulkni qo'llab-quvvatlaydi, mulkchilikning turli shakllarini rivojlantiradi, xususiy mulk daxlsizligini huquqiy kafolatlaydi, tadbirkorlik va ishbilarmonlikni rivojlantirish uchun imtiyozli kreditlar berishni yo'lga qo'yadi. Bu esa ularning mulkdor bo'lishi, o'rta mulkdorlar sinfining shakllanishi uchun keng imkoniyat yaratadi.

Mustaqillik sharoitida aqliy mehnat mahsuli bo'lgan fan, san'at asarlari, darsliklar, o'quv qo'llanmalari, ta'lim-tarbiyaning yangi kontseptsiyalarini yaratish intellektual mulk hisoblanadi. Intellektual mulk egasi o'z mehnati mahsulini o'z xohishicha tasarruf etadi. Bunday mulkning qadr-qimmatini, bahosi, sifati, jamiyatda tutgan o'rne raqobatli muhitda yaqqol namoyon bo'ladi. Intellektual mulkning talabgori, buyurtmachisi davlat va jamiyatdir.

Mehnat jarayonida yaratiladigan har qanday mahsulot o'z qiymatiga ega bo'ladi. Qiymat mahsulotda o'z ifodasini topadigan xodimning aqliy va jismoniy kuchi, qobiliyati, bilimi, sarflagan vaqti, xom ashyo, yoqilg'i, energiya, yo'l xarajatlari uchun mablag'i va hokazolardir. Mulkdor mahsulot ishlab chiqarishga kamroq xarajat qilib, ko'proq foyda olishga intiladi. Foyda bozor munosabatlari sharoitida amal qiladigan muhim qonuniyatlardan biridir. Xususiy mulkning rivojlanishida foyda hal qiluvchi o'rin tutadi. Hozirgi paytda mehnat, mulk, foyda tushunchalarini falsafiy-iqtisodiy jihatdan teran idrok etish, yoshlar dunyoqarashida yangicha iqtisodiy tafakkurni shakllantirish ularning jahon tsivilizatsiyasi andozasi talablari darajasida fikr yuritishi va faoliyat ko'rsatishi uchun zamin yaratadi.

O'zbekistondagi demokratik jarayonlar jahon tsivilizatsiyasi bilan uyg'unlashishning yana bir imkoniyatidir. O'zbekistonning jahon tsivilizatsiyasiga qo'shilib borishida demokratik jarayonlarni va rivojlangan davlatlarning siyosiy tajribalarini ijodiy o'rganish va hayotga tatbiq etish muhim o'rin tutadi.

O'zbekiston qonunchiligini xalqaro huquq talablariga muvofiqlashtirish, nufuzli xalqaro tashkilotlarga a'zo bo'lish, hokimiyatni qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi, sud hokimiyatlariga bo'lish, mamlakat Prezidentini muqobillik asosida saylash, fikrlar xilma-xilligi va ko'ppartiyaviylik tizimini qaror toptirish, demokratik qadriyatlarni hayotga tatbiq etish, O'zbekistonning jahon tsivilizatsiyasiga qo'shilib borayotganidan dalolat beradi.

O'zbekistonning jahon tsivilizatsiyasiga kirib borishidagi tajribalarini falsafiy idrok etish va umumlashtirish ayniqsa muhimdir. Prezident I.A. Karimovning qator asarlarida yuksak ma'naviyat jamiyat taraqqiyotida muhim omil ekanligi to'g'risidagi g'oya yangicha falsafiy tafakkurning metodologik asosi, jahon taraqqiyoti tajribalariga tayanishning yorqin namunasidir. Milliy g'oya va milliy mafkura o'zida mamlakatimizning jahon tsivilizatsiyasiga qo'shilish nazariyasi, yo'llarini yaqqol aks ettiradi.

O'zbekistonning jahon tsivilizatsiyasiga qo'shilish tajribasi, uning milliy g'oyasi va mafkurasi rivojlanayotgan mamlakatlar uchun olamshumul ahamiyat kasb etadi. Hozirgi zamon tsivilizatsiyasining muhim xususiyatlarini va O'zbekistonning tsivilizatsiyali taraqqiyot yo'lidan jahon hamjamiyatiga qo'shilib borishini, milliy g'oya va mafkurani falsafiy idrok etish talabalarda vatan tuyg'usi, ma'rifatparvarlik, milliy g'urur, burch, masuliyat hissini tarbiyalashga yordam beradi.

Tayanch tushunchalar

Tsivilizatsiya, jahon tsivilizatsiyasi, jahon hamjamiyati, tsivilizatsiyali rivojlanish, iqtisodiy rivojlanish, mulk, mehnat, mehnatga munosabat.

Takrorlash uchun savollar

1. Jahon tsivilizatsiyasining asosiy xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?
2. Taraqqiyotning o'zbek modeli kontseptsiyasini qanday tushunasiz?
3. Jahon tsivilizatsiyasiga kirishda iqtisodiy sohadagi o'zgarishlarning ahamiyati qanday?

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T.: O'zbekiston, 1995.
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. - T.: «O'zbekiston», 1997.
3. Karimov I.A. Barkamol avlod — O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. — T.: «O'zbekiston», 1997.
4. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T., 1999.
5. Karimov I.A. Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman. «Fidokor», 2000 yil 8 iyun.
6. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – T.: O'zbekiston, 2000.

XULOSA

Hurmatli talabalar!

Siz falsafa bo'yicha asosiy mavzular bilan tanishdingiz. Ushbu ma'ruza matnlarini tayyorlagan mutaxassislar o'z diqqat-e'tiborlarini siz o'rgangan mavzularning ilmiy jihatiga emas, balki ko'proq masalalarning tushunarli bo'lishi, sodda va ravon tilda bayon etilishiga qaratdilar.

Ma'ruza matnlarida mamlakatimizda amalga oshayotgan tub o'zgarishlar, islohotlar va ma'naviy sohadagi yangilanish jarayonlari o'z ifodasini topgan. Ularda istiqloq yillarida odamlar ongi va tafakkurida ro'y berayotgan o'zgarishlar, jumladan falsafiy dunyoqarashning yangilanish jarayonlarini aks ettirishga harakat qilindi. Ana shu jihatdan olganda mualliflar o'z oldilariga sobiq ittifoq mafkurasidan qolgan falsafa sohasidagi asoratlardan qutulish, an'anaviy mavzularni hozirgi zamon talablari nuqtai nazaridan tavsiflash, to'plamga kiritilgan yangi mavzularni esa istiqloq talablari asosida yoritishga e'tibor berdilar.

Siz falsafani o'rganish jarayonida yana bir yoshga ulg'aydingiz. Ushbu kitobning «So'z boshi»sida falsafani o'rganish bilan bog'liq bo'lgan jarayon to'g'risida fikr yuritgan va uni turlicha o'zlashtirish mumkinligini quyidagicha ko'rsatishga harakat qilgan edik: Mutaxassis bo'lmagan ba'zi kishilar falsafani eng qiyin va eng mavhum fan deb hisoblaydilar... Falsafa mutaxassisi bo'lmagan talabalarning nihoyatda oz qismigina bu fanning asl mohiyatini tushunib oladi, xolos. Aksariyat yoshlar esa, falsafa olamiga kirib bora olmasdan, go'yoki katta shahar boshlanadigan joyda qoladi, shu tariqa falsafaning mohiyatini durustroq tushunmay, diplom oladi hamda amaliyotga ketadi. Bundaylar nazarida falsafa tushunarsiz, mavhum va ortiqcha fan bo'lib qoladi, faqat baho olish uchun yodlangan qonun va qoidalar tez orada unutiladi. Ularda falsafa qonunlarini hayotga tatbiq etib bo'lmaydi, bu — foydasiz bilim sohasi, binobarin uni o'rganishga ketgan vaqt bekorga o'tdi, degan alamli qarash shakllanib qoladi.

Xo'sh sizchi? Siz falsafa to'g'risida qanday fikrga keldingiz? Bu fanni o'qitilishi jarayonida nimalarni o'rgandingiz? Ular kelajakda sizga qanday yordam berishi, asqotishi mumkin? Biz ana shunday savollar bilan ushbu kitobni tugallamoqdamiz. Agar sizning bu savollarga javoblaringiz ijobiy bo'lsa mualliflar guruhi o'z vazifasini bajargan bo'lib hisoblanadi. Kitob to'g'risidagi oxirgi xulosani siz chiqarasiz, uning ustida ishlash va to'plamni o'quv qo'llanmasi darajasiga etkazish esa navbatdagi vazifa bo'lib hisoblanadi.